

## ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 930.2:91.5(438)"17"Клечевський

**С. О. Булатова,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ВЧЕНОГО-РЕФОРМАТА СТАНІСЛАВА ДОМІНІКА КЛЕЧЕВСЬКОГО (1714–1776) У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Проаналізовано рукописні джерела Станіслава Домініка Клечевського (1714–1776) – польського вченого-реформата, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Надано характеристику науково-творчих рукописних праць С. Клечевського у комплексній оцінці його археографічного доробку.

*Ключові слова:* Інститут рукопису НБУВ, рукописи, реформати, архів Руської провінції, автограф, Польське Просвітництво.

Серед рукописів католицьких авторів XVII–XVIII ст., що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ), на особливу увагу заслуговує археографічна спадщина Станіслава Домініка Клечевського (1714–1776), провінціала Руської провінції реформатів, теолога, історика, мовознавця, філософа, перекладача доби Польського Просвітництва, представника ордену Менших братів (Ordinis Fratrum minorum Sancti Francisci strictoris observantiae Reformatorum), одного з відгалужень ордену св. Франциска Ассізького.

Історико-біографічні відомості про С. Клечевського досить фрагментарні та суперечливі. Навіть дату його смерті біобібліографічні джерела XIX – поч. XX ст. визначають по-різному; зокрема, «Encyklopedia kościelna» вказує 1789 р., К. Естрейхер – 1799 р. [1, s. 377; 2, s. 274]. Базуючись на документальних джерелах з архіву реформатів Руської провінції [3, арк. 165–169зв.] (чи не найважливішим у цьому сенсі є документ «Chronologia» – хроніка реформатів Руської кустодії-провінції (далі Хроніка), яка зберігається в ІР НБУВ і містить відомості про видатних

представників провінції та події періоду 1744–1782 рр.), а також на даних з сучасних польських біографічних та бібліографічних довідників, спробуємо відтворити науково-творчий та духовний шлях С. Клечевського, чия діяльність у 30–70-х роках XVIII ст. була пов'язана з галицькими та волинськими конвентами.

С. Клечевський народився в Кракові у жовтні 1714 р., в міщанській родині Станіслава та Терези Клечевських. Початкову освіту здобув у Кракові, в парафіяльній школі при Маріацькому костелі. Далі вивчав риторику, ймовірно, в колегіумі єзуїтів або піарів. До ордену реформатів вступив вісімнадцятирічним юнаком у 1732 р. в конвенті у Велічці Малопольської провінції Пресвятої Діви Марії Ангельської [3, арк. 165–165зв.; 4; 5]. Період становлення молодого С. Клечевського та розвиток його духовної кар'єри пов'язані зі Львівським конвентом Св. Казимира, де в 1737–1739 рр. він вивчав теологію: так, у конвентуальному списку братії в 1737 р. С. Клечевський значиться як брат-реформат, а в пізніших списках 1738–1739 рр. вже згадується як отець [6, арк. 132зв., 134, 136], адже наприкінці філософсько-теологічних студій, у 1738 р., він був висвячений у ксьондзи.

Маючи здібності до педагогічної діяльності, С. Клечевський стає викладачем філософії та теології для ченців у конвентах Малопольської провінції – в Перемишлі – у 1742–1743 і в Жешуві – в 1743–1746 рр. [7]. Тому, в 1748–1750 рр., викладає на студіях у Руській кустодії, зокрема в Львівському конвенті [6, арк. 147зв., 149, 150].

У 1746 р. С. Клечевський переходить до новоутвореної на теренах Волині та Галичини Руської (Russiae, Russiae Rubrae, Roxolanae) кустодії реформатів Пресвятої Скорботної Діви Марії, далі, від 1763 р., – до однойменної Руської провінції. Перехід С. Клечевського з Малопольської провінції до нової Руської кустодії до певної міри сприяв зростанню його духовної та адміністративної кар'єри в ордені. Так, він двічі очолює Руську кустодію – провінцію, його обирають кустошем у 1755–1758 рр. та провінціалом – у 1772–1775 рр. Також С. Клечевський двічі призначається генеральним візитатором – у Великопольській провінції в 1752 р. та в Малопольській – у 1771 р. У 1750 р. він представляє Руську кустодію на Генеральному капітулі ордену в Ватикані, здійснивши пішу подорож до Рима (щоденник цих мандрів залишився в рукопису) [4; 5].

Протягом свого керівництва кустодією та провінцією С. Клечевський приділяв значну увагу питанням розвитку освіти в конвентах. Він складає правила навчання для братії – «Regulamen studiorum», затверджені Паскалем Варізіо, генералом францисканського ордену, та прийняті провінційним капітулом в Кременці 1 липня 1775 р. У «Regulamen studiorum» ви-

значені умови конкурсу для викладачів, а також детально розроблено коло питань, мета та завдання духовної освіти [7, арк. 12–15зв; 20–24зв].

Під його пильним наглядом завжди були архіви та бібліотеки конвентів. Сучасники-реформати, згідно з даними Хроніки, відзначали його досягнення з організації та поповнення складу зібрань конвентуальних бібліотек Руської провінції. С. Ключевський, усвідомлюючи роль духовної та інтелектуальної освіти, цілеспрямовано збирав твори, необхідні для Руської провінції, переважно з теологічної та історико-церковної тематики [16, арк. 12–15 зв; 20–24 зв.]. У скороченому списку книг, надісланих С. Ключевським до Руської провінції, що зберігається у фондах ІР НБУВ, зафіксовані назви трактатів істориків церкви, католицьких теологів, переважно єзуїтів, та праць, присвячених класичним старожитностям. Це – «*Annales ecclesiasticae*» Чезаре Баронія, італійського історика, члена конгрегації ораторіанців (40 т.), «*Historiae Ecclesiae*» французького богослова Наталіса Олександра (9 т.), «*Ecclesiae Salonitatae*» італійського історіографа-єзуїта Данієля Фарлаті (4 т.), «*Acta Sanctorum martii*» єзуїтського письменника Іоанна Болландо (52 т.); «*Theologia moralis universae*» французького єзуїта Поля Габрієля Антуана (6 т.), «*Antiquitates Italicae*» (7 т.) [3, арк. 167].

Крім цього, в бібліотеках конвентів Руської провінції відкладалися рукописні трактати з теології, філософії, що фактично репрезентували навчальні курси для орденських студій. Свідченням цього є наявні в ІР НБУВ рукописи лекцій викладачів Кременецького та Дедеркальського конвентів [17]. У бібліотеках також зберігалися авторські праці ієрархів Руської кустодії-провінції Флоріана Ярошевича, С. Ключевського та ін. Найбільше рукописних та опублікованих праць тодішнього гвардіана та насельника С. Ключевського було в бібліотеці Кременецького конвенту. Й дотепер в європейських книгосховищах зустрічаються стародруки з Кременця його авторства. Твори С. Ключевського «*Sarmatia Europaеа...*» (Львів, 1769) та «*Lechus historiae Polonae restitutus*» (Оломоуц, 1774) з власницькими записами про їхню приналежність до зібрання Кременецького конвенту – «*Conventus Cremenecensis Patru[m] Reformatoru[m]*» – знаходяться в Баварської державній бібліотеці в Мюнхені та в бібліотеці Папського Польського колегіуму в Ватикані [18].

Тривалий період – у 1752 р. та в 1760-х – 1771 рр. – С. Ключевський перебував на посаді гвардіана конвенту Св. Петра з Альканти в Кременці та в 1753–1754 рр. – конвенту Успіння Пресвятої Діви в Судовій Вишні [3, арк. 34зв., 38–40, 70, 72зв., 75, 81зв., 86, 88зв., 91зв., 101], користуючись незмінним авторитетом не лише в отців-реформатів Волині та Галичини, а й взагалі – в ордені Речі Посполитої. Фактично С. Ключевський був

істориком руху ордену в Польщі; його перу належить важливий трактат з дослідження історії польських реформатів, де вміщені життєписи найшанованіших ченців, – «*Kalendarz seraficzny...*» (Львів, 1760) [2; 5].

Однак слід зазначити, що С. Клечевський є автором низки праць і з інших галузей науки. Рукописна Хроніка відзначає його освіченість та ерудицію, досконале володіння мовами – латиною, грецькою, давньоєврейською, італійською, високий рівень теологічних, історичних та етнолінгвістичних студій [3, арк. 167]. Переважно в його роботах домінувала теологічна та історико-філософська тематика, хоча деякі з них мали й практичне спрямування, стимулюючи, наприклад, культурно-просвітницькі процеси в Речі Посполитій XVIII ст. Так, у мовознавчій розвідці «*O porządkach, dawności, odmianach i wydosałowaniu języka polskiego zdania*» (Львів, 1767) важливою для полоністів є конструктивна позиція С. Клечевського в розширенні сфер вживання польської мови в тогочасному суспільстві: в руслі прогресивних тенденцій Польського Просвітництва він пропонує культивування польської мови у вітчизняній літературі, впровадження польської мови у школах, відмову від вживання макаронізмів та іншомовної лексики, укладання польської граматики, підвищення рівня національної освіти тощо [4].

Вивчення творчого шляху С. Клечевського репрезентує його також як католицького письменника, чия діяльність пов'язана з кляшторами Правобережної України. У Хроніці, в розділі 1776 року, присвяченому життєпису С. Клечевського, зафіксовано 13 назв його творів з різних галузей знань, 12 з яких були опубліковані за життя автора. Крім власних трактатів деякі з агіографічних творів є його перекладами польською мовою з латини та італійської, це, зокрема, – «*Meditationis S. Petri de Alcantara*» та «*Vita venerabilis P[at]ri Leonardi a Portu Mauritio Refor[mati] Missionarii Apostolici*» [3, арк. 167]. Польська бібліографія К. Естрейхера серед творів С. Клечевського відзначає ще «*Rozmyślania tygodniowe*» (Львів, 1760) – польський переклад аскетичного твору «*Socius viatorum...*» (Львів, 1755), виконаний Петром Потоцьким, познанським воєводою [2].

Хроніка свідчить також про таке зацікавлення С. Клечевського, як архітектурно-будівельне мистецтво. Так, його проекти були втілені в кляшторному будівництві (т. зв. «фабрика»), зокрема комплексу Кременецького костелу [3, арк. 167–167зв.]. У 1758 р. капітул Руської кустодії, враховуючи досвід С. Клечевського в будівельних роботах, одноголосно обрав його префектом «фабрики» на зведенні нових реформатських фундацій [11].

З документа дізнаємося й про те, що С. Клечевський мав здібності до картографічного планування та креслення. Це підтверджується його авто-



графічними планами та рисунками, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ [3, арк. 167 зв.]. Талант кресляра та рисувальника-аматора С. Клечевського відзначив і сучасний польський історик ордену реформат А. Я. Блахут. Мистецькі проекти С. Клечевського втілювалися майстрами у предметах сакрального золотарства для реформатських літургій. За його рисунком у 1760 р. була виконана цінна дароносиця в Криловському конвенті реформатів [12].

Окрім мистецьких уподобань С. Клечевський цікавився також медициною. Його дослідними розробками та медичними рецептами користувалися брати – аптекарі в Кременецькому конвенті, сам він володів знаннями з фармакопеї, використовуючи їх на практиці [3, арк. 167].

Внаслідок хвороби – водянки з наступною гангrenoю кінцівок, що спричинила тяжкі страждання, С. Клечевський помер 7 травня 1776 р. у віці 62 років, з яких 44 він прожив будучи в ордені. С. Клечевського поховали в крипах Кременецького конвенту [3, арк. 169–169зв.].

Серед документів з архівної спадщини С. Клечевського в ІР НБУВ передусім заслуговують на увагу три науково-творчі рукописи, які зберігаються в архіві реформатів Руської провінції (ф. 314) [8], у фондів «Літературні матеріали» (ф. І) та у фондів «Історичні матеріали» (ф. XIV). Крім того, в архіві реформатів Руської провінції відклалися ще два актови збірники С. Клечевського латиною та польською мовою, що висвітлюють фактографічні подробиці періодів управління ним кустодією в 1755–1758 рр. та провінцією в 1772–1775 рр. [9, 10].

Найґрунтовнішим твором С. Клечевського в Хроніці названий «*Diluvio universale*» – фундаментальний трактат з давньої історії, конкретніше – з біблійних подій часу Всесвітнього потопу. Тритомну працю супроводжували рисунки та креслення, ретельно виконані самим автором [3, арк. 167–167зв.].

На жаль, повністю «*Diluvio universale*» не опублікований, – світ побачив лише фрагмент трактату, присвячений історичній проблемі етногенезу давніх поляків – пришествю до Європи нащадків Ноя та поширенню народів на теренах Сарматії, тобто напередодні прибуття до Давньої Польщі Леха. С. Клечевський описує території давніх народів, їхні звичаї, мову, особливості управління тощо. Уривок був опублікований ще за життя автора, в 1769 р., і називався «*Sarmatia Europaea mox post diluvium universale inhabitata seu fragmentum tractatus de Diluvio universali partis 3*». Він був виданий друкарнею тринітаріїв у Львові, форматом у 4°. Як зазначено в тексті, твір присвячується Анджееві Млоджейовському, познанському архієпископу [13].

У фондах ІР НБУВ зберігаються два томи твору «*Diluvio universale*» – рукописні фоліанти; перший – у тканинній оправі – 167 аркушів авторської фоліації, другий – у картонній – 382 сторінки авторської пагінації [14]. Першу частину «*Diluvio universale*», як зафіксовано у запису наприкінці тексту, автор закінчив 5 серпня 1759 р. [14, № 4160, арк. 156 авт. нум.]. Це автограф, з численними вставками та авторськими правками, присвячений допотопній епосі, часам ідолопоклонства, особливостям культів у різних народів та їхнім віруванням. Додатковим джерелом до першої частини є бібліографічні нотатки «*Idololatria*» («*Daemonomachia*») з праці С. Ключевського «*Theocratia albo wielmożność dzieł boskich w rządach ludu izraelskiego niegdy ulubionego teraz przeklętego przed narodzeniem prawdziwego messyasza*» (1762), що зберігається в ІР НБУВ, в архіві Руської провінції реформатів [15, арк. 71–87.].

Про копії бібліографічні пошуки під час роботи над «*Daemonomachia*» свідчить, зокрема, збережений стислий список книжок зі збірок Равського, Золочівського, Вишненського, Хелмського конвентів, якими користувався С. Ключевський [15, арк. 68]. У документі назви творів скорочені, спорадично вказаний формат видань та зазначено, які саме конкретні відомості з них привернули увагу автора. Так, з книгозбірок в Золочеві С. Ключевський студіював т. зв. географію Владислава Олександра Лубенського (очевидно, «*Świat we wszystkich swoich częściach*») – фактично перше польське загальне географічне видання, та трактат авторства Плінія молодшого; з Рави Руської вивчав «*Orbis politicus historiorum, regnorum, principatuum*» Георга Горна; у Хелмі користувався працями Флейденштейна про ідолів Литви та Самогитії, твором Тита Лівія «*Decades*» – про давні храми та язичницькі культи; у Судовій Вишні – роботою Олександра Гван'їні «*Kronika Sarmacji europejskiej*», у польському перекладі, – про литовських, польських та давньоруських ідолів. З видання Юзефа Олександра Яблоновського «*Dziejopis starożytny*» С. Ключевський черпав відомості про Давній Єгипет, з «*Historiae Lituanae*» Войцеха Кояловича – знову-таки про литовських ідолів тощо [15, арк. 68]. Відтак, добре орієнтуючись у рукописному та книжковому репертуарі книгозбірень конвентів, автор опрацював значний корпус бібліографічних джерел до першого тому «*Diluvio universale*».

Другий том праці складається з передмови, 17 глав, кожна з яких поділяється на розділи, та систематичного покажчика наприкінці книги. На титульному аркуші цього тому автор визначив свій трактат як теолого-філософсько-математико-гео-космографіко-історичне описання [14, № 4161, титульний арк.]. Його спроба історико-наукового відтворення епохи Всесвітнього потопу вражає змістовною послідовністю та глобальністю авторської концепції.

Дослідження С. Ключевського, присвячене власне потопу, ґрунтується передусім на тексті Св. Письма та на працях авторів з церковної історії та географії. В ньому описані глобальні катаклізми, що їх пережило людство в цю переломну епоху. Текст рясніє вклеєними планами, таблицями, схемами та ілюстраціями. Останні майстерно виконані самим автором, пером та аквареллю, зокрема міфологічні людиноподібні створіння, тварини, птахи, чудовиська тощо. У книзі також є креслення (I–VII) внутрішньої будови Ноева ковчега. У розділах, присвячених його описанню, автор на підставі джерел наводить конкретні деталі – вагу, матеріал, форму, загальну місткість ковчега, пише про його внутрішнє облаштування [14, № 4161].

Згідно з джерелами, в третьому томі «*Diluvium universale*» висвітлено історичні події після Всесвітнього потопу та спасіння Ноя – розселення людства по всьому світові, тогочасний релігійний та політичний лад, зведення Вавилонської вежі, мовне розмаїття та, нарешті, відмову від язичництва [3, арк. 129зв.].

На жаль, сучасне місцезнаходження рукописного оригіналу третього тому є невідомим, і це перешкоджає цілісному аналізу дослідження зокрема та комплексному вивченню археографічної спадщини С. Ключевського взагалі. Проте в другий том вкладений папірець з нотаткою Електа Зележницького, секретаря та архіваріуса Русько-польської кустодії в Кременці, від 25 жовтня 1792 р., в якій зазначається, що третю частину «*Diluvium universale*» після смерті С. Ключевського було передано до бібліотеки Львівського конвенту. Нагадаємо, що Львів у цей період, тобто з 1784 р., внаслідок розподілу Польщі залишився поза межами Русько-польської кустодії Св. Анни, до якої належав Кременець. Після розпаду Руської провінції реформатів у 1784 р. Львівський конвент увійшов до новоствореної в 1785 р. Галицької провінції Пресвятої Скорботної Діви Марії [14, № 4161].

У травні 1774 р. на генеральному капітулі в Римі С. Ключевський презентував працю Паскалю Варізіо, генералові ордену, який схвалив «*Diluvio universale*», відзначивши, що автор «уславив свою провінцію в історії Римської курії», та запропонував твір до якнайшвидшої публікації [3, арк. 129зв.].

Відзначаючи заслуги С. Ключевського як історика та письменника, П. Варізіо офіційно номінував його головним скриптором ордену [3, арк. 129 зв.]: в загальному списку ченців Руської провінції за 1775 р. поряд з прізвищем С. Ключевського вказане його нове звання – головний скриптор [16, арк. 17зв.].

За відомостями з джерел, наклад видання «*Diluvio universale*» планувався визначити через підписку в друкарні Сторті (ймовірно, мається

на увазі Гаспар Сторті) у Венеції. Проте, судячи з листів С. Клечевського 1774 р., венеціанський видавець раптово порушив контракт стосовно друку «*Diluvio universale*», що викликало обурення автора [10, арк. 97зв.–98]. На нашу думку, цей твір так і не вдалося опублікувати повністю.

Відтак до кінця своїх днів С. Клечевський дописував та вдосконалював трактат: у Хроніці згадується, що навіть під час важкої хвороби у 1776 р. С. Клечевський працював над «*Diluvio universale*» та виконував ілюстрації до тексту [3, арк. 169].

Ще одна ґрунтовна праця С. Клечевського «*Theocratia albo wielmożność dzieł boskich w rządach ludu izraelskiego niegdy ulubionego teraz przekłętę przed narodzeniem prawdziwego messyasza*» (1762) також зберігається в ІР НБУВ, в архіві реформатів Руської провінції [19]. До фондів Інституту (тоді – відділу) рукописи «*Theocratia albo wielmożność dzieł boskich...*» та «*Diluvio universale*» ймовірно надійшли в 1932 р. разом з іншими документами Волинського державного краєзнавчого музею в Житомирі [20].

«*Theocratia albo wielmożność dzieł boskich...*» є рукописом польською мовою, форматом у 2°, в картонній оправі із зав'язками, має 89 арк., з численними вклейками та позначками автора. Вставки та коментарі латиною і давньоєврейською мовою характеризують особливості творчого процесу вченого. На жаль, рукопис не завершений, відсутня друга частина праці, а деякі глави (наприклад, «*O wolności żydowskiej u partykularnych*») представлені у фрагментах [19, арк. 57–63].

Згідно з розгорнутою назвою на титулі рукопису, С. Клечевський присвячує свою роботу зародженню давньоєврейського народу, його духовному та цивільному уряду, особливостям управління державою в стані війни та миру, судовій системі, способам утримання та поширення кордонів держави, рівню розвитку науки. Крім цих питань він розглядає й інші, дотичні, зокрема про походження та історію давньоєврейської мови в старожитню епоху, єврейських царів, символи царської влади тощо.

Імовірно, що С. Клечевський планував розвинути цю тему більш ґрунтовно. Про авторський задум дізнаємося з рукописного плану-проспекту дослідження, що зберігається в ІР НБУВ [19, арк. 40–41зв.]. Згідно з ним праця мала складатися з п'яти частин і висвітлювати різні аспекти історії та діяльності євреїв усіх епох і країн. Отож документ дозволяє відтворити концепцію дослідження С. Клечевського та його авторський задум.

Як свідчить передмова, ідея твору «*Theocratia albo wielmożność dzieł boskich...*» сформувалася в С. Клечевського під час публічного релігійного диспуту між традиційними талмудистами та антиталмудистами – противниками схоластичних послідовників Талмуда. Диспут відбувся в ка-

федральному костелі під керівництвом Львівського архієпископа Стефана з Микулич Микульського на четвертій сесії в липні 1759 р. Виступивши на підтримку антиталмудистів з промовою, С. Ключевський аргументував власну позицію уривками з Талмуда та Св. Письма. Ця промова під назвою «Dissertacya czyli mowa o Talmudzie i inszych piśmach żydowskich podczas walnej dysputy contra talmudzystów z talmudzistami...publico ore miana» була опублікована у Львові невеличкою брошурою в 16 сторінок, форматом у 4°, очевидно, малим накладом. Втім С. Ключевський у передмові «Do czytacza» в рукопису місцем видання тексту промови називає Замостє і зазначає, що текст промови надрукований без його відома [19, арк. 3–3зв.]. Оскільки за бібліографічними довідниками місце зберігання цього друку не відомо, а дані про факт публікації промови у Замостє (крім сумнівної згадки самого С. Ключевського) відсутні взагалі, то й питання замостського друкування «Dissertacya» залишається остаточно не з'ясованим.

Ця публікація стала актуальною в умовах розквіту діяльності анти-талмудистів. Саме тоді С. Ключевський й задумав трактат «Theocratia albo wielmożność dzieł boskich...», щоб розвинути цю тему більш ґрунтовно, залучаючи значніший документальний матеріал [19, арк. 3–3зв.].

У передмові до трактату С. Ключевський зазначав, що основним джерелом дослідження є текст Святого Письма, де описані права, діяльність, уряд, звичаї давніх євреїв або присутні згадки стосовно звичаїв інших старожитніх народів [19, арк. 3–4]. Втім, віддаючи данину славетному минулому давнього народу та його месіанському призначенню, автор визнає те, що він дуже відрізняє давніх євреїв від євреїв – своїх сучасників, яких він гостро критикує [19, арк. 3–4].

Розвідка складається з двох частин: перша – «O rządach świeckich, prawach, zwyczajach y urzędach od początku narodu żydowskiego», друга – [O rzeczach duchownych]. Кожну з них автор поділив на глави (т. зв. ciekawości).

Значну увагу С. Ключевський приділив походженню та історії давньо-єврейської мови, процесам розвитку мови в давню епоху. Цим питанням присвячені чотири глави (2–5 ciekawości) першої частини. Такий ґрунтовний фаховий підхід взагалі був властивий для С. Ключевського-мовознавця. До кола його наукових зацікавлень також входили мовознавчі студії стосовно польської мови: фахівці високо оцінюють, серед інших авторів доби Просвітництва, його наукові праці, зокрема «O początku, dawności, odmianach i wydoskonaleniu języka polskiego zdania» (Львів, 1767). Слід зауважити, що при написанні трактату «Theocratia albo wielmożność dzieł boskich...» С. Ключевський не випадково обрав для викладу польську мову

замість латини: в передмові «Do czytacza» він аргументував цей вибір бажанням уславити Річ Посполиту та спонукати інших письменників-земляків писати власні твори польською мовою [19, арк. 3зв.].

У кінці сторінок С. Ключевський розмістив посилання на першоджерела – текст Ветхого Завіту, твори класичних та християнських авторів, а також європейських учених XV–XVIII ст. Крім цього, по всьому тексту на полях є авторські нотатки.

Загалом логіка викладення матеріалу крізь призму католицького світогляду та залучення значного кола першоджерел свідчать про ґрунтовний науковий рівень та енциклопедичну обізнаність С. Ключевського-історика.

Очевидно, що він планував опублікувати трактат. У передмові навіть йдеться про оздоблення видання гравюрами. Проте, розуміючи значне підвищення загальної вартості книжки через друкування мідьоритів, С. Ключевський відмовляється від цієї ідеї, залишаючи майбутньому читачеві право вільно домислити те, «чого не бачить на папері» [19, арк. 3 зв.].

Отже, виявлення та атрибуція автографів обох праць – «Theocratia albo wielmożność dzieł boskich...» та «Diluvio universale» у фондах ІР НБУВ розширює корпус рукописних джерел С. Ключевського з біблійної історії.

У ф. XIV «Колекція історичних документів» зберігається ще один рукопис С. Ключевського – праця з давньослов'янської історії «Lechus historiae Polonae restitutus» (1773), який слід оцінювати в контексті славістичних ініціатив князя Яблоновського.

Як відомо, одним з напрямів багатогранної наукової діяльності відомого діяча Польського Просвітництва, мецената, бібліофіла, Новогрудського воєводи Юзефа Олександра Яблоновського (1711–1777) були дослідження слов'янської історії [21]. Надзвичайний інтерес у князя викликала популярна історична гіпотеза про прищестя у праслов'янський період Леха та його брата Чеха до Польських земель та заснування Лехом Польщі в околицях Гнезна. Князь, крім того, що написав власну розвідку «Lechi et Czechii adversus scriptorem recentissimum Vindiciae» (Лейпциг, 1771), полемічну до праці «Dissertatio de Lecho» німецького історика Августа Людвіга Шльоцера, ще й усіляко намагався підтримувати дослідження з цієї проблеми інших учених, не шкодуючи зусиль та коштів для її вирішення [21; 22].

Славістичні студії стали провідним напрямом діяльності заснованого Ю. О. Яблоновським у Лейпцизі в 1771 р. наукового товариства Societas Jablonoviana. Саме до початку 70-х років XVIII ст. відносяться наукові розробки, до яких князь залучив членів Societas Jablonoviana – німців Карла Андреаса Бея, Теофіла Сігера, чехів Йозефа Добнера, Венцеслава

Прокопія Духовського та інших. Під впливом Ю. О. Яблоновського вивченням даних про пришествя до Польщі Леха також пристрасно захопився й С. Ключевський [22, с. 104–106, 134]. Адже саме він свого часу був автором схвальної рецензії, опублікованої у другому виданні історіографічної праці Ю.О. Яблоновського «*Lechi et Czechii adversus scriptorem recentissimum Vindiciae*» (Лейпциг, 1775). [22, там само].

Концепція етногенезу давніх слов'ян у вчених доби Просвітництва напряду була пов'язана з поняттям сарматизму в польській історії. Вперше С. Ключевський як прибічник сарматизму торкнувся цього аспекту в згаданому вище фрагменті «*Diluvio universale*» – трактаті «*Sarmatia Europea mox post diluvium universale inhabitata*» (Львів, 1769). Незабаром, за ініціативою Ю. О. Яблоновського та під впливом його праць, С. Ключевський висвітлив історичний міф про Леха в трактаті «*Lechus historiae Polonae restitutus*» (Оломоуц, 1774) [2; 5].

Праця «*Lechus historiae Polonae restitutus*» ґрунтується на підтриманій Ю.О. Яблоновським концепції історичної достовірності Леха та заснування ним Польщі у праслов'янську епоху. С. Ключевський, апелюючи до праць давніх істориків, здійснив спробу довести автентичність легендарної особи Леха. Відповідно дослідник розкритикував систему поглядів Годфріда Ленгніха (1689–1774), гданського історика та правника, який у своїх розвідках виступав як противник історичності легенди про Леха та його ролі в заснуванні Давньої Польщі.

Сучасна історична наука, незважаючи на енциклопедичну обізнаність С. Ключевського, сприймає його історичні праці, в першу чергу, як свідчення процесів розвитку наукової думки доби Просвітництва в Речі Посполитій. І вже потім бере до уваги специфіку його інтерпретації етногенетичних міфів про Леха, Чеха та Руса, зокрема в трактаті «*Lechus historiae Polonae restitutus*» (Оломоуц, 1774).

Дослідження «*Lechus historiae Polonae restitutus*» має присвяту князеві Ю. О. Яблоновському. Вона була написана С. Ключевським 20 лютого 1773 р. у Кременці, в конвенті реформатів Св. Петра з Алькантири, як про це зафіксовано в тексті. Рукопис має 79 арк., або 144 стор. авторської пагінації, з передмовою та покажчиком, та 8 передніх аркушів (I–VIII) з присвятою та змістом [23]. Крім цього в нього вміщено розкладну генеалогічну таблицю – родовід легендарного Леха [23, арк. 18]. Праця складається з передмови (у трьох частинах) та трьох частин (Pars I–III), кожна з яких розподіляється на кілька розділів (sectio): ч. I – (розд. I–XII), ч. II – (розд. I–V), ч. III (розд. I–V). У свою чергу, розділи розділяються на параграфи. Наприкінці є покажчик до дослідження.



Оригінал рукопису «*Lechus historiae Polonae restitutus*», що походить із зібрання Яблоновських, нині зберігається у фондах ІР НБУВ [23]<sup>1</sup>. Це рукописна книга, латинською мовою, форматом у 4°, в шкіряній вишневій оправі з витисненою золотою рамкою. Рукопис раніше належав до бібліотечного зібрання Яблоновських, про що свідчать колишні шифри олівцем на звороті вільного аркуша форзаца: *Coll. Jabl. 746*. До відділу рукописів ВБУ (нині ІР НБУВ) книга, як і інші рукописи зібрання Яблоновських, ймовірно, надійшла у 1927 р. з Університету св. Володимира (тоді – Київського інституту народної освіти) в складі інших колекцій Кременецького ліцею, які стали основою фундаментальної бібліотеки Університету [22, С. 159–172].

Праця написана брунатним чорнилом, акуратним почерком, що імітує друкований шрифт тогочасних видань. Проте, співставляючи рукопис із примірником оломоуцького видання 1774 р., що зберігається в Національній бібліотеці Чеської Республіки в Празі, вдалося визначити певні розбіжності [25]. Аналіз обох текстів дав змогу не лише їх зафіксувати, але й простежити генезу тексту дослідження, зміни в ньому.

Обидва тексти «*Lechus historiae Polonae restitutus*» – рукописний та друкований – незначною мірою відрізняються за складом, змістом, синтаксисом, лексикою, орфографією тощо. Цілком логічно, що в рукопису відсутні аркуші з дозволом та підтвердженням цензорів на друкування праці, вміщені в оломоуцькому виданні 1774 р. Крім цього, у порівнянні з друком в рукописній присвяті Ю.О. Яблоновському не включено власне звернення до князя, наявне в друці. В свою чергу, для тексту оломоуцького видання характерні морфемо-орфографічні особливості, відсутні в рукопису: у неповноголосних властиві чеській мові «*Novogradensium*» замість «*Novogrodensium*» (як у рукопису), заміна в тексті польської літери «*ł*» у прізвищі Яблоновського на латинську «*l*», форма «*Wolhynia*» замість «*Volhynia*» тощо.

Відрізняється й склад передмови: в рукопису її 3 розділ має чотири параграфи замість трьох в оломоуцькому виданні 1774 р. [23, арк. 8; 25, р. 5–6]. Не включений до видання розділ, присвячений працям з трактування гіпотези про Леґа Ю. О. Яблоновського. Далі, в I частині рукопису, наявні згадки про Ю. О. Яблоновського, що також не увійшло до тексту друку [23, арк. 13зв.]. Так, у першій частині першого розділу йдеться про вжи-

<sup>1</sup> Крім цього твору С. Клечевського з фондів ІР НБУВ у складі книжкового зібрання Яблоновських у відділі історичних колекцій та бібліотечних зібрань НБУВ є його стародрук з теологічної тематики «*Institutionis politico-religiosa*» (1758), форматом у 8° (*Coll. Jabl. 1169*) [24].

вання ляхами (поляками) і русами похідних топонімічних назв, зокрема назви «Lachowse» – Ляхівці – володіння Ю. О. Яблоновського на Волині [23, арк. 33; 25 р. 58.]. Отож до покажчика наприкінці друкованого видання ця назва також не увійшла всупереч наявній у рукописному покажчику назві «Lachowse» [23 арк. 76зв.; 25 – Index rerum].

Утім окремі доповнення та правки в рукопису автор згодом включив до тексту друку, зокрема правку з посиланням на працю Страбона та вклеєну в рукопис примітку з астеріском, внесену у видання праці [23, арк. 65зв.; 68; 25, р. 131, 135]. Хоча слід відзначити, що деякі незначні частини тексту чеського видання відсутні в збереженому рукопису, що свідчить про копіткий процес редагування первісного тексту рукопису при підготовці його до друку.

Про подробиці розподілу та продажу накладу друку С. Клечевського «*Lechus historiae Polonae restitutus*» (Оломоуц, 1774) згадується в листі Франтішка Бартона, чеського реформата, викладача теології в Оломоуцькому конвенті, до автора публікації від 7 лютого 1775 р. [10, арк. 96зв.–97зв.].

Цілком логічно, що рукопис дослідження, написаного за темою, запропонованою Ю. О. Яблоновським і присвяченого йому, був подарований князеві та зберігався в його бібліотеці.

Таким чином, можемо констатувати, що збережений рукопис «*Lechus historiae Polonae restitutus*» якщо не є прямим протографом тексту дослідження, опублікованого в Оломоуці в 1774 р., то одним з найвірогідніших варіантів цього протографічного джерела.

Виявлення рукописних праць С. Клечевського у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського дало змогу розширити репертуар спільної археографічної спадщини С. Клечевського, яка знаходиться в сховищах України та Польщі. Їхній аналіз сприятиме комплексному вивченню наукового доробку вченого-реформата.

#### Список використаних джерел

1. Encyklopedia kościelna. – Т. 10. – Warszawa, 1877. – S. 377.
2. Kleczewski X. Stanisław // Estreicher K. Bibliografia polska. – Т. 19. St. XV–XVIII. – Kraków, 1903. – S. 274.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. 314, № 2.
4. Szeinke A. J. Kleczewski Stanisław Dominik / A. J. Szeinke // Polski słownik biograficzny. – Т. 12/4, Z. 55. – Wrocław, 1967. – S. 552–553.
5. Kleczewski Stanisław Dominik // Nowy Korbut. Т. 5 : Oświecenie. – Warszawa, 1967. – S. 112.

6. IP НБУВ, ф. 314, № 35.
7. Staropolskie piśmennictwo hagiograficzne. T. 2 : Bibliografia hagiografii staropolskiej / A. Witkowska, J. Nastalska. – Lublin, 2008. – S.113.
8. Булатова С. О. Архів реформатів Руської провінції (Provincia Russia) / С. О. Булатова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 2. – К., 1994. – С. 136–141.
9. IP НБУВ, ф. 314, № 8.
10. Там само, № 14.
11. Blachut A. J. Znaczenie i rola prefekta fabryk w kształtowaniu budownictwa zakonnego reformatów w Polsce. Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65 rocznice urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej / A. J. Blachut, red. A. S. Czyż, J. Nowinski, M. Wiraszka. – Warszawa, 2011. – S. 122.
12. Ibid. Słownik artystów reformackich w Polsce. – Neriton, 2006. – S. 73–74.
13. Kleczewski S. D. Sarmatia Europaea ... mox post diluvium universale inhabitata ... Leopoli, 1769. – 269 p.
14. IP НБУВ, ф. I, № 4160–4161.
15. Там само, ф. 314, № 34.
16. Там само, № 15.
17. Там само, ф. I, № 4378, 4437.
18. Kleczewski S. D. Sarmatia Europaea mox post diluvium universale... [Електронний ресурс] / S. D. Kleczewski – Leopoli, 1769. – Режим доступу: [http://reader.digitalesammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10409529\\_00004.html](http://reader.digitalesammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10409529_00004.html); Katalog starych druków biblioteki Papieskiego Kolegium Polskiego w Rzymie / opr. M. Spadowski. – Warszawa, 2010. –S. 59, № 206. – (Seria: Polonika XVI — XVIII wieku w bibliotekach rzymskich).
19. IP НБУВ, ф. 314, № 34.
20. Архів IP НБУВ, оп. I, од. зб. 43, арк. 88.
21. Dobrzyniecka J. Jabłonowski Józef Alexander / J. Dobrzyniecka // PSB. – Wrocław, Warszawa–Kraków, 1962–1964. – T. 10/2. – Z. 45. – S. 224–228.
22. Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / С. О. Булатова. – К., 2006. – С. 134.
23. IP НБУВ, ф. XIV, № 7167.
24. Інститут книгознавства НБУВ, відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, Coll. Jabl. 1169.
25. Kleczewski S. Lechus Historiae Polonae restitutus [Електронний ресурс] / S. Kleczewski. – Olomouci, 1774. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=ldhdAAAAcAAJ&pg=PP5&lpg=PP5&dq=lechus+historiae+poloniae+restitutus&source=bl&ots=GVK1kXfrPb&sig=8tMMEWbNE-BIK6RWBuZP78VDIV4&hl=ru&sa=X&ei=c1oJVan6KM7YauzQgegH&ved=0CB4Q6AEwAA#v=onepage&q=lechus+historiae+poloniae+restitutus&f=false>.

---

## References

1. *Encyklopedia kościelna* (Vol. 10, p. 377). (1877). Warsaw. [In Polish].
2. Estreicher K. (1903). Kleczewski X. Stanisław. In *Bibliografia polska* (Vol. 19. St. XV–XVIII, p. 274). Kraków. [In Polish].
3. Fond 314, Unit 2. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
4. Szeinke A. J. (1967). Kleczewski Stanisław Dominik. In *Polski słownik biograficzny* (Vol. 12/4. Z. 55, pp. 552–553). Wrocław. [In Polish].
5. Kleczewski Stanisław Dominik. (1967). In *Nowy Korbut* (Vol. 5. Oświecenie, p. 112). Warsaw. [In Polish].
6. Fond 314, Unit 35. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
7. Witkowska, A., Nastalska, J. (2008). *Staropolskie piśmennictwo hagiograficzne. Vol. 2. Bibliografia hagiografii staropolskiej* (p. 113). Lublin. [In Polish].
8. Bulatova, S. O. (1994). Arkhiv reformativ Ruskoi provintsii (Provincia Russia) [The archive of Russian Province (Provincia Russia) reformats]. In *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 2, pp. 136–141. Kyiv. [In Ukrainian].
9. Fond 314, Unit 8. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
10. Fond 314, Unit 14. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
11. Blachut, A. J. (2011). *Znaczenie i rola prefekta fabryk w kształtowaniu budownictwa zakonnego reformatów w Polsce. Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65 rocznice urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej* (A. S. Czyż, J. Nowinski, M. Wiraszka, Eds., p. 122). Warsaw. [In Polish].
12. *Słownik artystów reformackich w Polsce* (pp. 73–74). (2006). Neriton. [In Polish].
13. Kleczewski, S. D. (1769). *Sarmatia Europaea ... mox post diluvium universale inhabitata ...* Leopoli. [In Latin].
14. Fond 1, Units 4160–4161. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
15. Fond 314, Unit 34. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
16. Fond 1, Unit 15. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
17. Fond 1, Units 4378, 4437. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
18. Kleczewski, S. D. (1769). *Sarmatia Europaea mox post diluvium universale...* Leopoli. Retrieved from [http://reader.digitalesammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10409529\\_00004.html](http://reader.digitalesammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10409529_00004.html). [In Latin]; Spandowski, M. (Comp.). (2010). *Katalog starych druków biblioteki Papieskiego Kolegium polskiego w Rzymie* (Series Ed., Series: Polonika XVI — XVIII wieku w bibliotekach rzymskich, p. 59, No. 206). Warsaw. [In Polish].
19. Fond 314, Unit 34. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
20. Inventory 1, Unit 43, Folio 88. The archive of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
21. Dobrzyniecka, J. (1962–1964). Jabłonowski Józef Alexander. In *Polski słownik biograficzny* (Vol. 10/2, Z. 45, pp. 224–228). Wrocław, Warszawa, Kraków. [In Polish].

22. Bulatova, S. O. (2006). *Knyzhkove zibrannia rodu polskykh mahnativ Yablonskykh u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Book collection of the dynasty of Polish magnates the Yablonsky in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine] (p. 134). Kyiv. [In Ukrainian].
23. Fond 14, Unit 7167. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine.
24. Coll. Jabl. 1169. The Institute of Book Studies of V. Vernadsky National Library of Ukraine, Department of Librarian Gatherings and Historical Collections, Kyiv, Ukraine.
25. Kleczewski, S. (1774). *Lechus Historiae Polonae restitutus*. Olomouci. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=ldhdAAAAcAAJ&pg=PP5&lpg=PP5&dq=lechus+historiae+poloniae+restitutus&source=bl&ots=GVK1kXfrPb&sig=8tMMEWbNE-BIK6RWBuZP78VDIV4&hl=ru&sa=X&ei=c1oJVan6KM7YauzQgegH&ved=0CB4Q6AEwAA#v=onepage&q=lechus+historiae+poloniae+restitutus&f=false>. [In Latin].

*S. Bulatova*

**Archeographic heritage of a scientist-reformat Stanislaw Dominik Kleczewski (1714–1776) in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine**

The author has investigated the manuscripts of Stanislaw Dominik Kleczewski (1714–1776), a Polish reformat-scientist, the author of works written during Enlightenment. The analyzed manuscripts are deposited in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine. Documents from the archive of the Russian province reformats and bibliographic literature helped us to reconstruct S. Kleczewski biography and evaluate his scientific activity and clerical career. We have accentuated the role of S. Kleczewski in the acceleration of the province convention libraries acquisition. We have also revealed and attributed the autographs of his works in biblical history «Diluvio universale» and «Theocratia albo wielmożność dzieł boskich...», defined their contents and archeographic features. Bibliographic sources that S. Kleczewski used and their location in the libraries of Russian province convents are defined. The manuscript version of S. Kleczewski treatise in Slavic history «Lechus historiae Polonae restitutus» is analyzed, its specifics and textological divergences in comparison with the exemplar of Olomouc edition of 1774 are defined. A large complex of previously unknown manuscript sources from the fonds of the Institute of Manuscript of VNLU is introduced.

*Key words:* Institute of Manuscript of VNLU, manuscripts, reformats, Russian province archive, autograph, Polish Enlightenment.

---

*С. О. Булатова*

**Археографическое наследие учёного-реформата Станислава Доминика Ключевского (1714–1776) в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского**

Рассмотрены рукописи Станислава Доминика Ключевского (1714–1776), польского реформата-учёного, автора трудов эпохи Польского Просвещения, хранящиеся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. На основании документов из архива реформатов Русской провинции, а также библиографической литературы восстановлена биография С. Ключевского, оценивается его научное творчество и духовная карьера. Подчеркнута роль С. Ключевского в активизации комплектования конвентуальных библиотек провинции. Выявлены и атрибутированы автографы его трудов по библейской истории «*Diluvio universale*» и «*Theocratia albo wielmożność dzieł boskich...*», определены их содержание, состав, археографические особенности. Установлен комплекс используемых автором библиографических источников, а также их местонахождение в библиотеках конвентов Русской провинции. Проанализирована рукопись трактата С. Ключевского по славянской истории «*Lechus historiae Poloniae restitutus*», определены ее специфика и текстологические различия при сопоставлении с экземпляром оломоуцкого издания 1774 г. Введен обширный комплекс ранее неизвестных рукописных источников из фондов Института рукописи НБУВ.

*Ключевые слова:* Институт рукописи НБУВ, рукописи, реформаты, архив Русской провинции, автограф, Польское Просвещение.

**О. Д. Василюк,**  
кандидат історичних наук  
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського  
НАН України

### **АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС**

Здійснено спробу дослідження творчого спадку А.Ю. Кримського (1871–1942) з огляду на його мовознавчі зацікавлення, зокрема висвітлено витоки його формування як мовознавця взагалі і як дослідника української мови зокрема. На основі аналізу листування А. Ю. Кримського визначено вплив П. Г. Житецького на його становлення як дослідника українського правопису. Представлено документальні свідчення про участь А. Ю. Кримського в лінгвістичній дискусії стосовно змін у галицькому правописі. Охарактеризована науково-організаторська діяльність А.Ю. Кримського в галузі мовознавства, зокрема в Українській академії наук, її фахових комісіях та мовознавчих установах, на тлі українізації, що проводилася радянськими державними органами в 20-х роках ХХ ст.

*Ключові слова:* А. Ю. Кримський, український правопис, мовознавство.

З іменем академіка Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942) пов'язано становлення української науки взагалі й українського мовознавства зокрема. Українське мовознавство було однією з тих ділянок науки, де ще в ранній молодості проявився його талант. Визначилося це в дослідженні ним становлення, розвитку, правописного нормування тощо української мови.

Багато з того, що вплинуло на формування Кримського як людини та вченого, знаходимо в його листах до Павла Житецького (1837–1911) – вчителя словесності в колегії Павла Галагана, де Агатангел Юхимович здобував середню освіту (1885–1889). П. Житецький мав на нього визначальний вплив у царині осягнення основ філології, зокрема української. Навіть після вступу до московського Лазаревського інституту східних мов (1889) він не полишає свого зацікавлення рідною мовою. А пізніше, там само в Москві, вже як студент університету вивчає українську мову фахово – за прикладом «любого» вчителя, як зізнається в одному з листів (24 листопада 1894 р.) до нього [7, с. 159–160].

Під час свого навчання в Москві Кримський багато друкується в галицьких журналах, бо тільки так мав можливість робити це українською мовою. В цей час починається і його листування з видатними українськи-



ми діячами – Іваном Франком, Борисом Грінченком, Василем Левицьким. Тему правил правопису української мови він порушує постійно.

Так, уже в першому листі з Москви (1/13 жовтня 1890 р.) до редактора «Зорі» В. Левицького Кримський наголошує, перечитавши «тричі» тогорічне 18-те число цього журналу (нагадаємо, за редакцією В. Левицького першим вийшов № 17): «Не то зміст, але навіть правопись яка гарна стала: навіть вимову – і то вдержано. Галицькі писання надруковано галицьким правописом, українські – українським, – що може бути справедливішим і пожаданнішим од цього!» [3, с. 34].

У тому ж листі, дякуючи В. Левицькому за одержаний 1-й аркуш підготовленого ним збірника-календаря (часопису «Зеркало» чи товариства «Просвіта»), також промовляє слова подяки його упорядникові-редактору: «Знову і тутечки видно Вашу одміну од других галичан: Ви етимологічну правопись зводите до того, що вона правдиво оддає усі звуки живої бесіди. Наприклад, я стрічаю тут «який», «якийсь», «гетманську» тощо – замість «якій», «гетманску» і т. ін. (шкода тільки, чому ніхто в Галичині не пише вірно таких складів, як «бью», «пью», «бье» і т. ін., а пише «пю», «бю», «бе», котрі мають вимовлятися зовсім інакше» [3, с. 36].

До Кримського, напевно, дійшла поголоска, що в Галичині передбачаються зміни в правописі. Тут, мабуть, доцільно запропонувати коротку довідку, складену за працями Кримського. Отже, в тамтешніх друкованих виданнях панувало в XVIII ст. українсько-польсько-церковнослов'янське «язичіє». З випущеної в світ М. Шашкевичем і його товаришами «Русалки Дністрової» (Будапешт, 1837) започаткувалася спроба дати друкованим виданням живу мову простого галицького люду, що ніяк не сприймали «тверді» русини – консерватори, які дотримувались етимологічного правопису Максимовича. «М'якші» русини, які називали себе народо-вцями, ратували за правопис Куліша, тобто фонетичний. Ще були спроби нав'язати галичанам латину (на польський зразок), «драгоманівку». Внаслідок гострих суперечок «Зоря» почала друкуватися (1880) етимологічним правописом. Згодом з'явився (1885–1886) правопис Є. Желехівського. Як доводить Кримський, це «була кулішівка», котру «він трохи переробив на свій лад, учинивши в кулішівці певну реформу». Поступово желехівка здобувала свої права на життя (1893).

З приводу очікуваних змін у галицькому правописі Кримський ділиться своїми міркуваннями в новому листі (21 березня/2 квітня 1891 р.) до редактора «Зорі» В. Левицького. Зокрема пише: «Зрештою, коли вони заключатимуться тільки в заміні *тілки*, *робе*, *просю* формами *тільки*, *робить*, *прошу* – то це ще дурниця. (Але я певний, що й у Галичині говорять *просю*, бо маю знайомих з-попід самісінького кордону, де говорять цілком по-галицьки). Не біда навіть, якщо намість *Кохання* ми побачимо *коханнь*

(але ж життя не слід би замінити) і т. ін. Але чи не змогли б Ви одборонити *цей*? Що *цей* є на Буковині, я бачу з Федьковича; що *цей* є в Галичині, видно іноді з «Народу». Вся Україна, опроче шматочка Лівобережної (та навіть у Полтавщині частіш є *цей*) теж такечки говорить. Ну, і чому б його не видержати в письмі?!» [3, с. 45].

А в листі (6/18 квітня 1891 р.) до Франка, який супроводжував перекладені на українську мову три вірші Гафіза, – свідомо вибрано «не любовні пісні» поета, не його «заклики до бенкетування», а з тієї тематики, де він стоїть «на загальнолюдським ґрунті й не раз висловлює дуже глибокі гадки» – Кримський просить: якщо «схочете надрукувати» в журналі «Народ», то «чи не можна б задержати українську вимову?». За спостереженнями автора листа і на його тверде переконання, «терпимість супроти мови мусила би бути в Вашій часописі більша, ніж у других; тим часом так воно не єсть: писання українців (за виїмкою Лесі Вкраїнки) всі хоч трохи та змінювано. Між тим Ви або Павлик самі ж часто писали його та – *ський*, друкуючи щось не в «Народі». Чи надрукуєте моє, чи ні, а ці слова прийміть до уваги. Зрештою, українці ще мусять бути вдоволені правописом «Народу» в порівнянні з другими часописами» [7, с. 112].

Загалом Кримський не був задоволеним практикою стосовно мови, що склалася у львівських періодичних виданнях. Висловлюється конкретно й відкрито: «Он у «Зорі» редактор був знайшовся терпимий, дак і дістав нагану зі Львова за те, що ввів провінціалізм, себто мову, якою говорить вся Україна, Буковина та, мабуть, і Галичина, за виїмкою Львова (я судю по збірниках пісень). Даруйте, що такечки багато розбалакався про таку річ, як правопис...» [7, с. 27–28].

Отже, коли у Львові зав'язалася дискусія з проблем української мови, Кримський, безсумнівно, не міг не взяти у ній участі, бо, звичайно, мав що сказати. А започаткувалася вона статтею В. Чайченка (один з псевдонімів Б. Грінченка) «Галицькі вірші», опублікованою в журналі «Правда» («Правда», 1891, вип. VIII).

Стаття наповнена серйозними претензіями до галицьких поетів, начебто у їхніх віршах багато полонізмів й русизмів. Її автору не забарився відповісти І. Франко в статті «Говоримо про вовка – скажімо за Вовка» («Зоря», 1891, ч. 18).

Він ніяк не погоджувався з Б. Грінченком і переконував опонента, що наведені ним слова як полонізми насправді здавна вживані в повсякденній мові українцями-галичанами. Заговорив Франко і про дуже важливу та надто болючу для українських письменників, розділених австрійсько-російським кордоном, проблему творення спільної літературної мови, котра має увібрати в себе лексичні надбання українців-наддніпрянців та

українців-галичан. Але, на відміну від деяких своїх краян, провідну роль в її становленні, розвої сміливо відводив говорам Наддніпрянщини.

Кримський у статті «Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові» («Зоря», 1891) з цілковитою повагою відізвався про Б. Грінченка – як «першого між новітніми українськими» письменниками. Разом з тим відверто заявив, що він «через необачність зовсім невірно представив стан речей», зокрема, буцімто «всі українці» не читають віршів галицьких поетів. Агатангел Юхимович запевнив, що й сам постійно їх читає і знає не одну людину, що цікавиться поетичними набутками того краю. Насамперед – Франка, котрий «стоїть на ґрунті людності, поступу, болі, загального братерства». Й хоч є певні «одміни в мові», його поезії здаються «освіжаючим джерелом». Тому непоодинокими є факти, що й на Наддніпрянщині збірку «З вершин і низин» переписують повністю. Загалом Кримський дотримується думки, що мова «не може і не повинна одігнати читача». Залюбки ж читають англійці Шекспіра, перси – Фірдоусі («Шах-наме»), навіть з коментарями [6, с. 472].

Разом з тим не заперечує, що є галицькі поети, які не знають досконало ні української, ні навіть мови людей рідного краю, тому й «заправляють свої вірші полонізмами». Також застерігає, що, критикуючи іншомовні слова, необхідно бути надзвичайно обачним, «щоб часом не залічити до барбаризмів таке слово, яке є питомо українським». І називає низку лексем, які в статті «Галицькі вірші» значаться як полонізми, – *невістка, лягти, ту, тручати, клячати, нич (ніц)*. Доводи Кримського, що вони справді українські, більш аніж переконливі: окремі з них зафіксовано в народній словесності Волині, Поділля, Київщини, Херсонщини, в творах Панааса Мирного, Є. Гребінки, навіть у «Слові о полку Ігоревім» [6, с. 473].

Кримський зізнається, що, довгий час присвячуючи «студіюванню нашої мови», не міг залишити поза увагою й тієї мови, яка побутує на галицькому та буковинському теренах. І зі смутком збагнув, що чимало слів, поширених на тих землях, він сам не чув та в письменників не читав. Але яке було його здивування, коли «галицьке» чи «польське слово» пізніше випадало почути «в устах простого українця» і «згодом-перегодом мав можливість пересвідчитись, що багацько слів галицьких є найширші українські». Тому студент інституту східних мов закликав до «обережності!» при тлумаченні того чи того слова як для української мови ніби чужого. Й ще наголошував, що не має наміру боронити всіх галицьких поетів од докорів за полонізми, тим паче: вважає їх основною бідою, що більшість з них «власної галицької (народної) мови не знає гаразд» [6, с. 473].

У статті Кримський обстоював позицію, що осуджувати «галицькі полонізми» в царині лексики ще якось можливо, виходячи просто з прак-

тики, то в дискусії про буцімто запозичені граматичні форми, наголоси без знань, почерпнутих з філологічних досліджень – бодай Міклошича, Житецького, «Studien» д-ра Огоновського, – ніяк не випадає. Вони б допомогли пересвідчитися, що повиписувані в «Галицьких віршах» граматичні форми є «широ народні, широко руські, навіть стародавні». До слова, в одній зі сторінкових приміток Кримський заважив, що «багато слів, котрі на перший погляд здаються позиченими» у наших західних сусідів, наявні в давньоукраїнських літописах, коли «польська мова не могла ще впливати на руську» [6, с. 474–475].

У своїх доводах про правомірність існування в українській мові критикованих автором «Правди» як ніби запозичених граматичних форм та наголосів Кримський покликається на твори українських письменників, збірники народних пісень, казок, на козацькі думи, зібрані в книжках Максимовича, Антоновича і Драгоманова. Приміром, вираз «мене болить» (замість в мене) нерідко зустрічаються в мові українців, навіть у пісні – «Заслаб чумак... Що його болить». Називає сусідні села на Київщині, Полтавщині, де особисто чув, як окремі слова вимовляються з різними наголосами. Ще один з висновків Кримського: «Тим-то, щоб критикувати мову, треба докладно пізнати її геть усю, мову всієї Русі-України, а вже тоді здаватися на «чуття мови». Інакше ж легко впасти в помилки; от і в Чайченка дещо є щира правда, дещо – непевне, а дещо – зовсім не до ладу». Й додав: нам можна радіти, що українська мова «така багатирка, така розлога». Водночас нагадав, що жоден народ у світі не опікувався стільки своєю мовою, скільки араби, але вони і приказку склали: «Зрозумілий барберизм краще, ніж незрозумілий пуризм», тобто не слід надто лякатися мовних запозичень [6, с. 476].

А взагалі Кримський мав пересвідчення, що Грінченко «мову народну галицьку, народну буковинську, народну правобережну українську і т. ін. він признає», до того ж, не закликав писати лише мовою Лівобережної України. Тоді як «пуристи» в різних місцинах галасували, що тільки мова їхнього краю повинна стати основою спільної української літературної. А в львівських часописах, в т. ч. певний час у «Зорі», перекичували на галицький лад надіслані твори письменників з Наддніпрянщини. Така практика Кримським засуджується. Разом з тим він у статті радіє, що окремі галицькі літератори вже прийняли до вжитку чимало слів, які побутують лише на Подніпров'ї, а декотрі – як Франко прагнуть писати «прямо по-українськи!» Задоволений дуже й тим, що «Зоря» вже «другий рік» не вдається до оттого «спасенного напрямку» – мовного переінакшення тамтешніми «пуристами» творів письменників Лівобережжя. Одне слово, за Кримським, з «України йшло світло в Галичину». Виклав і свою мрію:

гуртом – наддніпрянцям і галичанам упорядкувати і видати російсько-український словник і тим зарадити лихові в мовних суперечках. Навіть досить детально розписав, сказати б, технологію обміркованого процесу, між іншим, з подібною пропозицією дещо раніше (13/25 жовтня того ж 1891 р.) удався з листом до І. Франка. Але задум не був задіяний...

Як же сприйняв означену статтю Кримського Грінченко, з котрим уже почалося листування? З листа Кримського до опонента (24 лютого 1892 р.) довідуємося, що автор статті в «Правді» закидав авторові статті в «Зорі», ніби той закликав усіх до «галицької мови», що було доказово заперечено. Кримський видав свою «таємницю»: думав, що через їхні дискусійні погляди на український мовний процес Грінченко не схоче підтримувати з ним справу (мається на увазі видання українських дешевих книжечок у Москві (чому бажав сприяти). Автор листа з досвіду знав, що «наші українці через дрібницю якусь ладні зачинати цілу Vendettu. Тим приємніш мені взнати, що Ви стоїте вище цього» [7, с. 45].

Що показала стаття 20-літнього А. Кримського «Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові»? По-перше, не задля хизування, аби виділитися своєю неординарністю, а цілком правдиво писав у листах: 27 липня 1893 р. до проф. Ом. Огоновського – «українство вросло в мене органічно», 24 червня 1892 р. до Б. Грінченка, – осмисливши передмову М. Драгоманова до повістей Ю. Федьковича – «я зрозумів, що я мусю бути українцем» і «жадібно ухопився за українство», 5 липня того ж року знову до Б. Грінченка – ще в юності збагнув, що «перша ознака національності є мова – я нею найперше і заклопотався». По-друге, студент-другокурсник, який у спеціалізованому закладі за межами України готувався стати орієнталістом, володів дуже багатими знаннями з української мови та літератури, фольклористики, показав себе справжнім ерудитом і був надто небайдужим до того, що діялося в царині україністики. Впродовж наступних років з'явилося чимало його мовознавчих статей, ґрунтовних розвідок, аналітичних доповідей, капітальних праць (монографій). Серед них – «Про научність фонетичної правописі» (1896), «Про нашу літературну мову» (1901), «Филология и погодинская гипотеза» (1898–1899) з розлогою передмовою, «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1905), «Етнологічні й філологічні ложки догтю в бочках меду» (1906), «Древнекиевский говор» (1906), «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922), «Нарис історії українського правопису до 1927 року» (1927–1929), 2-томна «Украинская грамматика» (1907–1908), разом з О. Шахматовим – «Нарис з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.» (1924) та ін. Але варто згадати, що першою з-поміж

них була «Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові», видрукувана в «Зорі» (1891). У галузі українського мовознавства А. Кримським здійснювалася також величезна науково-організаторська діяльність. Тому є повна підстава констатувати, що свого запевнення, даного в листі (22 вересня 1896 р.) улюбленому вчителю в Колегії Павла Галагана, видатному вченому-філологу П. Житецькому, він дотримався: «Коли я люблю Схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить мені роботу українську, дак цьому вірте» [7, с. 253].

У подальшому А. Ю. Кримський неодноразово доводив ці слова своєю працею. Він був одним з організаторів Української академії наук, займав посаду її неодмінного секретаря майже 10 років, ініціював створення багатьох дослідницьких установ, в тому числі мовознавчих. Одразу було засновано й перші постійні комісії. Спочатку їх було шість, але згодом їхня кількість постійно збільшувалася – до дев'яти, тринадцяти, сімнадцяти. Агатагел Юхимович спочатку був головою в двох з них – у Постійній Комісії для складання словника живої української мови та Правописно-термінологічній комісії.

До 1918 р. українська мова не вживалася в сфері науки, отже не розроблялася й наукова термінологія. Перед українськими науковцями постало завдання, яке в такому обсязі не поставало раніше ніде. З перших днів діяльності в Академії А. Ю. Кримський керує укладанням українського правопису. «Найголовніші правила українського правопису» (1921) за редакцією Кримського на певний час визначили стандарти орфографії. 1928 р. було затверджено новий правопис, який 1933 р. скасували як націоналістичний.

Наприкінці 1921 р. на основі Правописно-термінологічної комісії УАН, а також термінологічних комісій київського Українського наукового товариства, що в той період об'єднувалося з Академією, було створено перший в Історично-філологічному відділі інститут – Інститут української наукової мови (далі – ІУНМ). Він мав займатися вивченням та розробкою наукової термінології, встановленням правописних норм. Директором установи теж став А. Ю. Кримський.

Відділів було два – правничий та природничий. Невдовзі створилися й інші – технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний, мистецький. Почали виокремлюватися секції, наприклад, у технічному – будівельна, механічна, гірнична, електротехнічна, гідротехнічна, секція мостів і шляхів, автомобілів та авіації. В кінці 1926 р. в Інституті налічувалося понад тридцять секцій [4, с. 336].

Укладання термінологічних словників стало одним з головних завдань Інституту. Ґрунтувалася ця робота на вивченні літературних і пись-

мових джерел, а також живої народної говірки. За три роки інтенсивної роботи були практично повністю опрацьовані наявні друковані й рукописні джерела. Словниковий фонд налічував не один десяток тисяч карток. До 1926 р. було підготовлено 37 термінологічних словників – з геології, хімії, математики, педагогіки, психології тощо. На жаль, не всі вони були надруковані.

Робота з українізації взагалі й науки зокрема проводилася державними органами в руслі національної політики, поштовхом для якої стали рішення XII з'їзду ВКП(б) з національного питання. Починаючи з 1923 р. вийшло кілька партійних та урядових документів з цієї проблематики.

У липні 1923 р. оприлюднюється декрет «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», в якому зокрема пропонується переводити на українську мову викладання інституту народної освіти (колишні університети), сільськогосподарські та соціально-економічні освітні заклади, а в першу чергу – медичні інститути та школи. Наркомосу наказувалося вжити заходів для видання українського академічного словника і створення наукової термінології.

За кілька днів з'явилася постанова ВУЦВК і Раднаркому УРСР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». В ній вказувалося, що перевагу в офіційних зносинах матиме українська мова, але, зважаючи на поширеність російської мови, влада повинна звертатися до населення обома мовами. Діловодство передбачалося перевести на українську мову протягом року, в зносинах загальнодержавного характеру залишалася мова російська. Осіб, які не володіли обома мовами, заборонялося приймати на роботу, а тих, хто вже працював, зобов'язували їх вивчити.

Наступна постанова ВУЦВК і Раднаркому республіки була прийнята в грудні 1924 р. Згідно з нею, повна українізація радянського апарату й усього діловодства повинна була здійснитися в стислі терміни. Запроваджувалися персональні перевірки знання мови. Протягом 1925 р. в Наркомосі розглядалися питання про необхідність прискорення переведення на українську мову науково-дослідних робіт, видань, навчання, підготовки аспірантів.

Здавалося, що спільні зусилля Академії наук й державної влади приведуть до найкращого розв'язання поставленої проблеми. Але вийшло зовсім інакше. Не було єдності в розумінні самої мети українізації. У наукових колах вона розумілася як розкріпачення духовної культури і національного самопізнання народу, його самобутності. А влада вимагала виконання параграфів, пунктів, термінів. Академія мала величезний творчий потенціал – фахівців, спроможних створити життєздатну термінологію,



граматику, словники, а також дати компетентну оцінку всій мовній роботі, яка провадилася в самій гущі народу. Влада в особі чиновників Наркомосу не відзначалася належною компетенцією, однак була наділена великими командними повноваженнями й фінансами. В бюрократичних колах українізація сприймалася як тимчасова кампанія. Вона стала зручним приводом для політизації Академії й науки в цілому. В січні 1925 р. після перевірки ВУАН Комісією Президії Наркомату робітничо-селянської інспекції було зроблено висновок, що Академія недостатньо задіяна в українізації. Посилився тиск Наркомосу щодо пришвидшення створення наукової термінології. Бюрократів не хвилювало, що мовна робота потребує перевірки часом для вироблення термінів реальних, а не штучних [9, с. 6–8].

У 1930 р. постановою Президії ВУАН замість Інституту української наукової мови було створено Інститут мовознавства. Але в ньому вже не знайшлося місця для Агатангела Юхимовича Кримського.

#### Список використаних джерел

1. Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. – К., 2006.
2. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. 1 : 1890–1917 рр. – К., 2005.
3. Там само. – Т. 2 : 1918–1941 рр.
4. Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи та матеріали / упоряд. Шмельов В. Г. та ін. – К., 1993.
5. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005 : матеріали до історії. – К., 2005.
6. Кримський А. Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові / Агатангел Кримський // Зоря. – 1891. – Ч. 24. – С. 472–476.
7. Кримський А. Твори в п'яти томах / Агатангел Кримський. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1.
8. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко. – К., 1986. – Т. 49.
9. Циганкова Е. Г. ВУАН і проблеми створення наукової термінології [Рукопис] / Е. Г. Циганова.

#### References

1. *Agathangel Krymsky. Narysy zhyttia i tvorchosti* [Agathangel Krymsky. Essays of life and work]. (2006). Kyiv. [In Ukrainian].
2. *Epistoliarna spadshchyna Agathanhela Krymskoho (1890–1941 rr.)* [Epistolary heritage of Agathangel Krymsky (1890–1941)]: Vol. 1. 1890–1917. (2005). Kyiv. [In Ukrainian].

3. *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941 rr.)* [Epistolary heritage of Agathangel Krymsky (1890–1941)]: Vol. 2. 1918–1941. (2005). Kyiv. [In Ukrainian].
4. Shmeliov, V. H. et al. (Comps.). (1993). *Istoriia Akademii nauk Ukrainy. 1918–1923. Dokumenty ta materialy* [History of the Academy of Sciences of Ukraine. 1918–1923. Documents and materials]. Kyiv. [In Ukrainian].
5. *Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrainy – 75, 1930–2005: materialy do istorii.* [O. O. Potebnya Institute of Linguistics – 75, 1930–2005: materials on the history]. (2005). Kyiv. [In Ukrainian].
6. Krymsky, A. (1891). *Nasha yazykova skruta ta sposib zaradyty lykhovi* [Our language adversity and how to settle this trouble]. In *Zoria* [Star], pt. 24, pp. 472–476. [In Ukrainian].
7. Krymsky, A. (1973). *Tvory v piaty tomakh* [Works in five volumes] (Vol. 5, book 1). Kyiv. [In Ukrainian].
8. Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh* [Collection of works in fifty volumes] (Vol. 49). Kyiv. [In Ukrainian].
9. Tsyhankova, E. H. *VUAN i problemy stvorennia naukovoï terminolohii* [All-Ukrainian Academy of Sciences and the problems of scientific terminology formation]. Unpublished manuscript. [In Ukrainian].

*O. Vasyliuk*

#### **Agathangel Krymsky and Ukrainian orthography**

The development of Ukrainian science in general and Ukrainian linguistics in particular is associated with Agathangel Krymsky (1871–1942). The article examines his heritage in the research of sources and the development of the norms of Ukrainian orthography. It is one of the areas in which the talent of Agathangel Krymsky was realized in his early age. During his studies at Moscow Lazarev Institute of Oriental Languages Agathangel Krymsky published numerous articles in Lviv journals, as it was the only opportunity for him to publish his works in Ukrainian. At that time Agathangel Krymsky started his correspondence with such renowned Ukrainians as Ivan Franko, Borys Grinchenko, Vasyl Levitsky. The issue of Ukrainian spelling rules was constantly raised in their letters. They also held the discussion in Galician journals. Agathangel Krymsky covered the issue in his article “Our language adversity and how to settle this trouble” published in a magazine “Zoria” (1891). The academician developed Ukrainian linguistics within the system of the Ukrainian Academy of Sciences as well and took part in the development of spelling rules in 1928. He was also the first director of the Institute of the Ukrainian scientific language.

*Key words:* A. Krymsky, Ukrainian orthography, linguistics.

*О. Д. Василюк*

#### **Агата́нгел Кры́мский и украинская орфография**

С именем Агата́нгела Ефи́мовича Кры́мского (1871–1942) связано становление украинской науки вообще и украинского языкознания в частности. В статье

---

исследуется его творческое наследие по изучению истоков и развития норм украинской орфографии. Это одна из тех отраслей знаний, где ещё в ранней юности проявился его талант. Во время своей учёбы в московском Лазаревском институте восточных языков он активно печатался во львовских журналах, поскольку только там мог это делать на украинском языке. В этот период Крымский начинает переписываться с выдающимися украинскими деятелями: Иваном Франко, Борисом Гринченко, Василием Левицким. Тема правил украинской орфографии поднималась ими постоянно. Заочная дискуссия велась и на страницах галицких журналов. Крымский посвятил этому вопросу свою статью «Наша языкова скрута та спосіб зарадити лихові» в журнале «Зоря» (1891). В системе Украинской академии наук академик Крымский также развивал украинское языкознание, участвовал в разработке правил правописания 1928 г. Был первым директором Института украинского научного языка.

*Ключевые слова:* А. Ю. Крымский, украинское правописание, языкознание.

*А. М. Сукало,  
кандидат історичних наук  
Центральний державний архів-музей  
літератури і мистецтва України*

### **ЖИТТЄПИС ОЛЕКСАНДРА БОГОМАЗОВА (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ОСОБОВОГО ФОНДУ ЦДАМЛМ УКРАЇНИ)**

На основі аналізу документів особового фонду О. К. Богомазова, який зберігається в ЦДАМЛМ України, представлені етапи його життя, живописна та літературна спадщина майстра, матеріали службової діяльності та ін. Охарактеризована структура особового фонду, окреслені основні розділи та підрозділи.

*Ключові слова:* Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, особовий фонд, архів, митець, мистецтво, колекція, живопис, авангард, начерк, ескіз.

У 2015-му виповнилися 125 річниця від дня народження та 85 роковини по смерті Олександра Костянтиновича Богомазова (1880–1930) – талановитого українського митця, чий творчий спадок ще за життя увійшов в аннали всесвітньої культури та мистецтва.

Олександр Богомазов відомий, з одного боку, як художник, обізнаний в різних техніках малярства, рівень творчості якого порівнюється з великими Пікассо («український Пікассо») та Шарденом («Шарден футуризму»), чудовий ілюстратор, експериментатор живопису, теоретик та фундатор українського авангарду, майстер кубофутуризму; з іншого, – як філософ, музикант, поет, педагог, музеєзнавець.

На жаль, більшість мистецької спадщини майстра знаходиться в приватних колекціях, і лише незначна частка його творів представлена в музеях – як у вітчизняних, так і в зарубіжних. В Україні талант О. К. Богомазова набув популярності в другій половині ХХ ст., після проведення його виставок та видання художніх альбомів, що привернули до себе увагу, зокрема, й завдяки статтям, авторами яких здебільшого були колекціонери та мистецтвознавці.

У 1970 р. співробітниками Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України) почала комплектуватися колекція документів художника на базі його приватного архіву. На сьогодні особовий фонд О. К. Богомазова є найбільш повним зібранням документів митця в державній архівній установі.

Народився Олександр Костянтинович Богомазов 14 (27) березня 1880 р. Він був другим сином у родині бухгалтера цукроварного заводу (згодом – купець другої гільдії), яка проживала, за одними даними, у с. Ямпіль, за іншими, – у с. Янків Ріг Охтирського повіту Харківської губернії (ЦДАМЛМ України, ф. 360, оп. 1, од. зб. 211. – Тут і далі в круглих дужках – посилання на одиницю зберігання особового фонду О.К. Богомазова. – *А.С.*). Мати, Онисія, залишила дітей чоловікові і вийшла заміж вдруге; стосунки між синами і суворим батьком були відчуженими. Єдиною людиною, яка підтримувала потяг хлопчика до малярства, був його дядько, з яким Сашко залюбки ходив на етюди.

Після отримання початкової освіти, яку хлопець здобував у гімназіях Глухова та Києва, він за наказом батька у 1896 р. вступає до Херсонського земського сільськогосподарського училища. Проте вже в 1902 р. Сашко, незважаючи на спротив батька, вступає до Київського художнього училища.

Викладачами О. Богомазова в училищі були відомі майстри М. Пимоненко, О. Мурашко, І. Селезньов. У цей період у мистецтві панували імпресіонізм, арт-нуво (модерн), символізм, кубізм, спектралізм, футуризм, абстракціонізм та інші течії. Спільність думок зблизила Богомазова зі студентами, майбутніми авангардистами О. Архипенком, О. Екстер, В. Бурлюком, О. Кручених та ін.

Уже в 1905 р., після чорносотенних погромів у Києві, за участь у студентському страйку О. К. Богомазова разом з іншими студентами відрахували з навчального закладу. Також цьому сприяло й порушення підписки про неучасть у таємних товариствах, яку Богомазов засвідчив при отриманні призовного свідоцтва в 1902 р. (од. зб. 213, 217, 243).

Проте він продовжує відточувати майстерність у новоствореній приватній студії відомого художника, професора Київського художнього училища С. І. Світославського і вже в 1906 р. експонує свої роботи на виставці професора та його учнів у залі «Троїцького народного будинку» в Києві (од. зб. 243, арк. 3).

Після закриття київської студії, починаючи з 1907 р. О. Богомазов навчається в приватних студіях талановитих московських художників Ф. Рерберга та К. Юона, які поєднували в своїй творчості традиції класичної, академічної освіти з новітніми європейськими тенденціями розвитку живопису. Треба зазначити, що ще під час студіювання у Ф. Рерберга Богомазов захопився його науковими поглядами на співвідношення кольору та форми в живопису. І вже в подальшому, працюючи над власною теоретичною роботою «Живопис та елементи», митець значно розширив та поглибив цю тему. Паралельно зі студіюванням Богомазов бере участь у виставці «незалежних» (1907 р.), організованій групою випускників Московського учи-

лища живопису. В ЦДАМЛМ України зберігаються здебільшого його акварельні роботи цього періоду, які отримали умовні назви<sup>1</sup>: пейзажі, портрети, в т. ч. й автопортрет, зображення дітей, тематичні композиції тощо.

Улітку 1908 р. Олександр вирушає до Криму, поєднуючи відпочинок з малюванням пейзажів та спілкуванням з друзями – О. Грищенком та В. Денисовим (од. зб. 247), з якими мешкає в Алупці, поблизу Воронцовського палацу. У кримських акварелях художника перевага віддається власним почуттям, а не чітким деталям відтворюваного предмету (од. зб. 57–59 та ін.). *Іл. 1.*

У цьому ж році, після невдалої спроби вступу до Санкт-Петербурзької художньої академії, Богомазов поновлюється на навчанні в Київському художньому училищі. В роботах цього періоду відстежується його захоплення впливом кольорів на розкриття художнього образу (од. зб. 46–51, 55–56, 58–60). Він опановує різноманітні жанри, поширює зв'язки в мистецьких колах Києва, поновлює відносини з братами Бурлюками, О. Екстер, М. Ларіоновим та іншими художниками, з якими стає учасником відомої київської виставки «Ланка», де експонувалися чотири його ескізи. На цій виставці, відкриття якої відбулося 2 листопада в приміщенні Київського відділення Імператорського Технічного товариства, були представлені роботи молодих художників з Києва, Санкт-Петербурга, Москви, які позиціонували себе представниками т. зв. Нового Мистецтва, працюючи переважно в манері імпресіоністів.

Ще будучи студентом (від 1908 р.) Богомазов стає художником-карикуристом у газеті «Киевская искра» та в літературно-політичній газеті ліберального напрямку «Киевская мысль» (з останньою він не розривав відносини й після закінчення навчання в 1911 р.) (од. зб. 147–149, 212). Отриманий фах – учитель малювання та креслення в середніх навчальних закладах – надавав йому змогу професійно займатися педагогічною діяльністю. Того ж року Богомазов, на пропозицію редакції, від'їждить до Фінляндії, де протягом декількох років знайомиться з т. зв. скандинавським модерном. Частина малюнків цього періоду, написаних аквареллю, сангіною, тушшю, друкувалася в «Киевской мысли» та «Киевской искре» (од. зб. 68, 70, 71, 76, 78). *Іл. 2.*

У 1913 р. Олександр Костянтинович одружується з художницею Вандою Вітольдівною Монастирською, яка для нього стала музою, єдиним коханням, незаперечним поціновувачем його таланту, жінкою, яка заради творчості чоловіка практично відмовилася від власного мистецького

<sup>1</sup> Переважна більшість робіт, переданих до ЦДАМЛМ України, названа та датована вдовою митця, художницею Вандою Вітольдівною Монастирською (Богомазовою).

розвитку (у фонді архіву зберігається фотознімок з її картини «Маріонетки», що експонувалася на виставці групи «Кільце») (од. зб. 257). Взагалі, історія взаємин Олександра та Ванди заслуговує на окрему розповідь. По-знайомившись та закохавшись ще під час навчання в Училищі, Олександр Костянтинович довго не наважувався відкритися і лише в листах, так і не надісланих, висловлював свої почуття. Зараз ці листи відомі як «[Записки о сокровенном: красоте, мире духовном и таинстве человеческой любви» (з невідправлених листів до В. Монастирської)]» (од. зб. 198). Дружину Богомазов відобразив у безлічі її портретів, виконаних у різноманітних техніках (од. зб. 61, арк. 16; од. зб. 86; од. зб. 92, арк. 4; од. зб. 92, арк. 9, 12, 49; од. зб. 107, арк. 4; од. зб. 108, арк. 4; од. зб. 122, арк. 2; од. зб. 127, 136 та ін.).

У тому ж році Богомазов повертається з Фінляндії і разом з талановитою художницею О. Екстер стає співорганізатором групи «Кільце», до якої увійшли українські художники, відомі представники кубофутуристичного руху – Є. Васильєва, М. Денисов, В. Курнаков, І. Рабінович, Н. Шифрин, С. Шор, Христофор Кнор (Норвегія), Б. Пастухов, члени гуртка «Мистецтво» з Політехнічного інституту. Свої творчі пріоритети «Кільце» задекларувало в так званому «Маніфесті» – «звільнення живописних елементів від сковуючих шаблонів», закликавши митців «розбити шкарлупу академізму» та пропагувати завдання «Нового Мистецтва», відображати, перш за все, естетичні емоції самих художників, дотичні їхній уяві, а не чіткому відтворенню дійсності (од. зб. 162, арк. 1). А вже в 1914 р. група репрезентувала свої твори на виставці в Києві, серед них було й 88 творів живопису та графіки О. Богомазова. Він же став автором афіші та вступної статті до каталогу виставки. Така кількість експонованих праць майстра дала змогу дослідникам вважати, що це була його перша прижиттєва персональна виставка. Критики та поціновувачі мистецтва не оминули своєю увагою роботи художника. Як зауважував критик М. Кульбін: «... новизною є, головним чином, твори Олександра Богомазова. Це, безумовно, зробив справжній живописець, увібравши цінності французької школи, але працюючи в самостійній манері» (од. зб. 232, арк. 4). На жаль, в особовому фонді митця представлені лише альбоми з фотокопіями робіт, які демонструвалися на цій виставці. Серед них – «Святий куточок», «Сінний базар», «Портрет моєї дружини» та «Портрет Н.І.Д.» (од. зб. 107, 108). *Лл. 3.*

Паралельно з підготовкою до виставки Богомазов працює над розробкою своєї нової теорії еволюції творчості, базові постулати якої були оприлюднені у вступній статті до каталогу виставки. В архіві митця є зошити з його думками, які стали предтечею цього трактату, та акварельний ескіз обкладинки до нього в кубофутуристичному стилі (од. зб. 141, 156–161).



Трактат під назвою «Живопис та елементи» присвячений улюбленій дружині – «Моей чуткой спутнице жизни В. В. Богомазовой-Монастырской, Август 1914 г. Боярка» (од. зб. 156) (надано мовою оригіналу – А. С.). Сама назва роботи розкриває ставлення Богомазова-теоретика до елементів живопису, які допомагають втіленню художнього задуму, серед порушених тем особливе місце посідає зв'язок Об'єкт – Митець – Картина – Глядач. О. Богомазов вважає мистецтво нескінченим ритмом, де Митець є, перш за все, чутливим резонатором отриманих від Об'єкта імпульсів, результат яких він відображає на площині Картини. В свою чергу, в Картині Глядач відчуває хвилювання Митця в момент творення. Отож сприйняття Глядачем Картини подібне до хвилювання Митця в момент творчого процесу.

На жаль, трактатові не судилося побачити світ за життя автора, але ця робота отримала високу оцінку науковців.

Втілення в творчий процес власних естетично-філософських поглядів приводить Богомазова до кубофутуризму, стилю європейського мистецтва початку XX ст., підвалинами якого стали французький кубізм (Ж. Брак, Х. Грис, П. Пікассо) та італійський футуризм (І. Боччоні, К. Карра, Ф. Маринетті, Дж. Северині), естетику яких митець розвинув у багатьох роботах, це, перш за все, серія підготовчих робіт для картини «Пильщики».

Проте не оминув він своєю увагою й інші мистецькі та філософські напрями. Так, існує думка, що саме за ескізом Богомазова на домі, де він мешкав у Києві (Вознесенський узвіз, 18), була створена дев'ятипроменева зірка – символ Бахаї, нової релігійної течії, суть якої полягала в єдинобожжі, єдності релігій, єдності людства і, як результат, – в об'єднанні людства в світове Братство. *Іл. 4.*

Відсутність нових вражень та певна фінансова нестабільність змусили Богомазова шукати нових джерел як матеріального добробуту, так і стимулювання творчості. В 1915 р. подружжя вирушає до Нагорного Карабаху Вірменії, в селище Герюси (сучасна назва Горис), де митець стає викладачем малювання та креслення у Вищому навчальному училищі, двокласній початковій школі та, за власної ініціативи, організовує заняття з ліквідації неписьменності (од. зб. 211, 220). Невдовзі дружина вимушена була повернутися до Києва, і щоб хоч трохи відволіктися від самотності, він розпочинає писати наукове дослідження під умовною назвою «Мысли об искусстве», присвячене проблемі змінення пластичності форми побаченого під емоційним напруженням уяви художника (од. зб. 157, 158). Водночас, завдяки ініціативі Ванди, твори Богомазова експонуються в Київському міському музеї на «IV Весняній виставці картин та скульптур» (1916 р.). Після цієї події критики вперше назвали художника майстром кубофутуризму (од. зб. 232).

Повернувшись до України, О. Богомазов працює деякий час у Комерційному училищі в Золотоноші, де викладає знову ж таки креслення та малювання. На тогочасній яскравій акварелі бачимо старе тихе патріархальне містечко, палітру кольорів якого майстер урізноманітнив своєю уявою (од. зб. 119).

У 1917 р., 7 березня, народжується його дочка Ярослава. Відповідальність за родину змушує Богомазова повернутися до Києва та почати викладати в художньо-ремісничій школі-майстерні друкарської справи (од. зб. 214).

З цього часу творчість Богомазова пов'язана лише з Києвом – він малює вулиці, будинки, прагне відтворити відчуття швидкості транспорту, перехожих, взагалі буття великого міста (од. зб. 61, 91, 104, 107, 108, 117, 138).

І все ж спочинком для душі та фортецею для Богомазова була родина – дружина, донечка: у ЦДАМЛМ України зберігається чимало ескізів, зроблених з Ярослави (од. зб. 121, 122 та ін.).

Доволі часто родина мешкала в Боярці. Саме тут у 1920-х роках художник реалізує давній задум – показати в мистецтві динамічну красу людського тіла в процесі фізичного напруження – і починає працювати над найбільш відомим своїм творінням – живописним полотном «Пилярі».

За спогадами доньки, влітку до Боярки з'їжджалося чимало будівельників, які були задіяні в будівельному бумі, що охопив містечко. Отож вона згадувала, що вони з батьком часто ходили до пилорами, де художник годинами спостерігав за діями робітників та робив замальовки. Близько 20 підготовчих начерків та ескізів цього циклу зберігається в колекції митця у ЦДАМЛМ України, роботи виконані переважно олівцем, але декілька з них мають і акварельне відтворення. На деяких ескізах митець розкриває імена та прізвища своїх випадкових «моделей». Деякі з цих замальовок в подальшому були використані для картин «Тирсоноси» та «Правка пил» (од. зб. 1–12, 14–26, 125 та ін.).

Революційні події 1917 р. художник зустрічає зі сподіваннями на довгоочікувані соціальні зміни. Співпрацюючи з новою владою, він обирається першим секретарем профспілки художників України, призначається інспектором секції (а згодом й завідувачем) художньо-просвітнього відділу освіти у Всеукраїнському комітеті образотворчого мистецтва, стає одним із засновників «Кустарного товариства» та Української академії мистецтв, старшим майстром державної декоративної майстерні, займається агітаційно-масовим мистецтвом як керівник художнього оформлення революційних свят – Дня Червоної Армії, 1-го Травня, Дня дитини тощо. А завдяки досвіду викладацької діяльності (Київська школа для

глухонімих, Вища навчальна школа у Вірменії, Комерційне училище в Золотоноші, Київська художньо-ремісничка школа-майстерня друкарської справи, залізнична трудова школа у Будаївці) в О. Богомазова розкривається хист педагога-мистецтвознавця, педагога-теоретика, педагога-митця.

У період правління П. Скоропадського, в 1918 р., виступаючи на з'їзді діячів українського мистецтва з доповіддю «Основные задачи развития искусства живописи на Украине», Богомазов наполягає на реформуванні художньої освіти з акцентом на дотримання в мистецтві національного колориту: «...основной элемент искусства – окружающая среда с ее динамичными силами, которые не только дают стимулы к творчеству нации, но и формируют ее характер, психику. Этими элементами нация обладает в полной мере: захватывающая красота и поэзия украинской природы. Именно это возбуждает творчество нации и придает ее национальному творчеству отличительные самобытные черты. Мы имеем богатое народное творчество в прикладном искусстве, поэзии, музыке и т. д. Украина находится под художественным влиянием Севера. Они чужды пластическому богатству Украины» (од. зб. 167, арк. 3) (надано мовою оригіналу – А. С.), – і як митець-педагог пропонує ввести до навчальних програм курс «Історія українського мистецтва». За часів Директорії ця ідея отримує продовження у виступі митця на з'їзді художників-педагогів («О реформе художественного образования», 15.07.1919 р.), де він звертає увагу нової влади на необхідність виховання естетичного сприйняття художніх творів робітничим прошарком українського суспільства шляхом розвитку жанру пролетарського живопису для потреб «революційних мас» (од. зб. 171) і пропонує надавати студентам більше свободи в творчості. *Іл. 5.*

Починаючи з 1920-х років Олександр Костянтинович обіймає посаду професора станкового живопису в Інституті пластичного мистецтва (з 1924 р. – Київський державний художній інститут), де читає розроблені ним курси з графічних мистецтв та станкового живопису: «Ритмические упражнения и задачи», «Такт в музыке и рисунке», «Теория цвета»; використовує власноруч зроблений ілюстративний матеріал до методичних розробок, серед яких – «Основні кольори палітри. З'єднання двох кольорів», «Анатомія людини», «Конструктивне малювання». Талановитий митець-педагог прагне донести до студентів ідеї, закладені в своєму трактаті «Живопис та елементи», і часто розпочинає свої лекції епіграфом із цієї наукової роботи – «мистецтво – нескінченний ритм, митець – його чутливий резонатор» (од. зб. 156, 157, 180–182 та ін.).

1920-ті роки, незважаючи на педагогічну завантаженість О. Богомазова, характеризуються різноплановими роботами майстра: це й розкриття образу людини праці (пильщики), і портрети доньки та дружини, і

начерки до свого портрета з віолончеллю, плакатна та книжкова графіка, розробка іграшок, ліногравюри (од. зб. 118, 122, 125, 127, 154). У 1920 р. він призначається художником-оформлювачем агітпоїзду № 1 12-ї армії та агітпароплава «Пушкін» (працює разом з О. Екстер, В. Меллером, І. Рабиновичем та ін.) (од. зб. 211, 214, 222). Паралельно ілюструє дитячі видання «Веселки» – народні казки «Корівка», «Курочка ряба» виконані за народними мотивами; можливо це було наслідком того, що в цей період Богомазов відвідував цикли лекцій з українознавства (од. зб. 143–146, 212). На жаль, фонди архіву не мають достатньої кількості плакатних робіт цього періоду, лише варіації на тему «Герб СРСР» та ескізи до плаката «Туберкулёз излечим» (од. зб. 151–153), хоча послужний список майстра підтверджує цю діяльність. Відомо, що плакатною графікою Богомазов почав займатися ще 1914 р., коли брав участь у конкурсі проектів Похвального листа Київського губернського земства, за який згодом отримав премію (од. зб. 150).

Неможливо оминати увагою й літературну діяльність Богомазова, який, не будучи професійним літератором, мав чудовий стиль, його вірші римовані чи прозові, есе, епістолярій, малі літературні твори вражають досконалістю. В ЦДАМЛМ України зберігається декілька зошитів (альбомів) з його студіями (од. зб. 193–196) та ін. *Лл. 6.*

Завдячуючи Ванді Вітольдівні до нашого часу дійшли щоденники майстра та листи, які вона зберігала все життя (од. зб. 255, 256). Деякі листи настільки проникнуті інтимно-ліричними почуттями до дружини, що нащадки заборонили видавати їх для дослідження та користування в читальному залі архіву-музею. В особовому фонді зберігаються й листи В. Монастирської до О. Богомазова.

Неабияке враження залишає й літературний стиль епістолярію Богомазова, образність передачі побаченого з вимальовуванням найдрібніших нюансів та деталей, зафіксованих очима митця. Зокрема, в листах до Ванди з Фінляндії та Вірменії Богомазов мальовничо описує свої враження від подорожей (од. зб. 200, 201).

На жаль, перевантаження, матеріальні негаразди, праця в несприятливих умовах, зокрема й у холодних приміщеннях, призвели майстра до тяжкої хвороби – сухот. Проте його любов до життя та почутті відповідальності не дозволяють йому полишити педагогічну та громадську діяльність.

Так, у 1926 р. Олександр Костянтинівич обирається членом Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ), керівником якої був відомий український художник М. Бойчук. Незважаючи на певні розбіжності у поглядах на перспективи розвитку українського мистецтва, обох майстрів об'єднувало, за висловом одного з дослідників українського авангарду, «життя у колі високої мистецької напруги». Богомазов вбачав

Асоціацію як великий художній колектив, членів якого поєднувало розуміння потреб революційних мас та свідоме бажання донести ідеї мистецтва до більшості (од. зб. 168).

Майже до останнього свого часу Олександр Костянтинович приходив на лекції до Інституту. Але хвороба взяла гору – 3 червня 1930 р. майстра не стало. Поховали О. К. Богомазова на Лук'янівському кладовищі (од. зб. 234, 235).

Після смерті ім'я художника було надовго викреслено з історії українського живопису. Опікувалася його спадком лише родина. Так, під час Другої світової війни вдова митця, залишаючи Київ, за спогадами доньки, майже 20 км власноруч вивозила тачкою архів О. Богомазова до Святошина та Боярки. Після закінчення бойових дій родина повернулася до Києва, де весь час дбайливо зберігала надбання митця, не зважаючи на невизнання та замовчування його таланту. І тільки після «хрущовської відлиги», в 1966 р., знавці живопису та мистецтвознавці репрезентували громадськості першу виставку митця, що відбулася в Київському будинку літераторів; наступні пройшли майже через 30 років: 1991 р. – в Загребі та Тулузі, 1991 та 1996 рр. – в Києві, 2008 р. – в Санкт-Петербурзі.

У ЦДАМЛМ України з різницею в три роки (2010 та 2013 рр.) відбулося експонування матеріалів з архівної та музейної колекцій О. Богомазова: виставлялися оригінали художніх робіт, автографи, літературні твори, наукові роботи, фрагменти курсів лекцій та трактату «Живопис та елементи», власноруч створені лінорити, світлини з особового фонду майстра тощо. *Лл. 7.*

Протягом останніх десятиріч творчий спадок О. Богомазова досліджували та описували відомі українські мистецтвознавці – Д. Горбачов, Е. Димшиць, І. Диченко, О. Кашуба-Вольвач та інші дослідники.

Історія створення особового фонду О. К. Богомазова у ЦДАМЛМ України розпочалася з 1970 р. – після перемовин з удовою, Вандою Вітольдівною Богомазовою. Документи передавалися від родини митця в кілька етапів – 1974, 1977, 1996, 2000 та в 2003 рр. Так був укомплектований особовий фонд О. К. Богомазова № 360, який складається з 268 одиниць зберігання (819 документів на 2785 аркушах) та 27 музейних предметів.

Велику науково-технічну роботу з систематизації та формування фонду здійснила співробітниця архівної установи Л. Скрицька (Драгомірова). В процесі опрацювання документного масиву була скорегована схема стандартного групування матеріалів, побудована у відповідності до принципу доцільності об'єднання документів задля їхнього спрощеного пошуку. Перш за все, було виокремлено цикл живописів, пов'язаних з темою «Пилярів». Інші художні роботи згруповані за стилістикою (технікою)

створення, а в середині масиву за хронологією, яку до певної міри можна вважати умовною через відсутність на роботах як датування, так і назв творів.

У процесі систематизації було сформовано 9 блоків, в яких матеріали додатково були об'єднані в розділи та підрозділи. До першого блоку увійшли «Творчі матеріали» – «Живопис», до якого включені такі підрозділи: «Підготовчі матеріали до циклу живописних полотен «Пилярі» (ескізи, етюди, начерки), «Правка пил = Пилярі на відпочинку = Пилярі», «Пилярі = Праця пильщиків», «Накат стовбура на козли»; «Станкова графіка» (Малюнки (пейзажі, портрети, натюрморти, жанрові сцени)); «Ліногравюри»; «Книжкова графіка»; «Журнально-газетна графіка (карикатури)» та «Плакатна графіка».

Другий блок «Рукописи Богомазова О. К.» має п'ять розділів: «Наукові дослідження», «Статті. Нотатки науково-технічного характеру», «Педагогічна діяльність (теоретичний і ілюстративний матеріал)» з трьома підрозділами («Методичні розробки», «Лекції з графічних мистецтв та станкового живопису», «Ілюстративний матеріал», «Рецензії. Виписки»). У розділ «Художні твори» були включені, зокрема: проза «Старый замок», «Узник», «Когда моя душа в сияньи звезд ...», літературні етюди «Рассказ служителя», «Маленький человек», поезії «Рукою грубою коснулся я прекрасной арфы», «Из сказок зимы», «Танцы смерти», «Моя мечта – мечта поэта», притчі «Из рукописи неизвестного художника», [«Сказка о художнике и его жене»] та інші твори, які допомагають збагнути душу талановитої людини, його чуттєвість та обдарованість. Ще один з розділів другого блоку містить щоденники та записники, в яких окрім розповідей про взаємини з В. Монастирською («Записки о сокровенном: красоте, мире духовном и таинстве человеческой любви»), роздумів щодо спільного майбутнього, спалахів надій та занурень у прірву відчаю зберігається ще й конспект лекцій з історії мистецтва, датований 1910–1912 рр., а також записники з нотатками творчого характеру тощо.

Треба зазначити, що другий блок охоплює малодосліджені наукові розробки: завершений варіант та рукопис трактату «Живопис та ... елементи», фрагменти праці «Думки про мистецтво», праці з теорії живопису, статті, пов'язані з групою «Кільце», доповіді, «(Про картины «Распилка бревен ...»)» та конспективний аналіз цих творів тощо. Документи (автографи), пов'язані з педагогічною діяльністю О. К. Богомазова за період 1913 по 1930 р., представлені в одному з розділів цього блоку – це методичні, лекційні та ілюстративні матеріали, доповіді, проекти, плани, навчальні програми, конспекти з української мови та ін.

Третій та четвертий блоки – «Листи Богомазова О. К.», «Листи до О. К. Богомазова» – це, в основному, листування з Вандою Монастирською, датоване 1909–1924 рр., коли О. Богомазов навчався в Києві, подорожував Фінляндією, залишався наодинці в Герюсах, Золотоноші; а також лист від брата митця. Також представлена візитка Богомазова.

П'ятий блок – «Матеріали до біографії О. К. Богомазова» має розділ «Особисті документи» та підрозділ «Матеріали службової та творчої діяльності». До блоку увійшли декілька варіантів автобіографії О. Богомазова з різними датами народження, документи про освіту, трудові списки та анкети, підписка щодо відмови від участі в різноманітних таємних спілках та товариствах, відомості про роботу, листування з інституціями, документи щодо організації виставки «Кільце», ескіз кіоску для неї, особова картка військовослужбовця, довідки про стан здоров'я Богомазова, членські квитки, свідоцтво про смерть та інші документи.

Шостий та сьомий блоки – «Матеріали, зібрані Богомазовим О. К., з тем, що його цікавили», «Матеріали про Богомазова О. К.». Документи цих блоків містять критичні огляди творчості майстра, інтерв'ю з його вдовою, книгу відгуків на персональну виставку митця (1966 р.), некролог та документи на поховання тощо.

У восьмому блоці «Образотворчі матеріали» – п'ять світлин (3 індивідуальних та 2 групові під час перебування в Криму), прижиттєвий портрет О. Богомазова роботи П. Наумова, виконаний у 1917–1918 рр. Розділ «Матеріали, зібрані Богомазовим О. К.» уміщує переважно репродукції картин різних художників.

Дев'ятий блок «Матеріали членів сім'ї Богомазова О. К.» складається з розділів «Матеріали Богомазової В. В. (уродж. Монастирської, дружини)» та «Матеріали Іванникової Н. О., доньки». Насамперед це нотатки особистого характеру та щоденникові записи, написані спочатку нареченою, а згодом і дружиною художника, датовані 1907–1915 рр., в яких Ванда розповідає про повсякденне життя, свої настрої, мрії, побажання, записує вірші, новели та ін. Окремо представлена фотокопія роботи «Маріонетки» В. Богомазової, матеріали до біографії родини Монастирських тощо.

Окремо виділена музейна колекція О. Богомазова налічує 11 робіт олією, які відносяться до раннього періоду його творчості. В основному це пейзажі, два портрети – невстановленої жінки та дружини, автопортрет художника на етюдах та ін. Дві роботи датовані 1910-ми роками, також окремо представлено 13 дощок для ліногравюру, мольберт, палітру, етюдник та шкатулку, які належали митцю.

У 2003 р. онука О. Богомазова, українська художниця Тетяна Попова передала на зберігання до ЦДАМЛМ України дві роботи майстра,



виконані олівцем, за умовними назвами «[Міський пейзаж]» та «[Чоловіча постать]». Але вони ще й досі чекають свого часу бути представленими широкому загалу поціновувачів творчості О. К. Богомазова.

Сформований за такою схемою особовий фонд митця сприяє дослідженню його творчості, тісно пов'язаної зі складним шляхом мистецтва в перші десятиріччя XX ст. – часи еволюційних та політичних змін у соціумі.

*A. Sukalo*

**Biography of Alexander Bogomazov (based on the documents from the personal fond deposited in the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine)**

Based on the documents from the personal fond of a Ukrainian artist A. K. Bogomazov, deposited in the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, we have presented the main periods of his life, his artistic and literary heritage, materials of his official activities etc. We have described the history of A. K. Bogomazov's archive accession to the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, motivated the personal fond structure, specified the composition and content of the documental complex main sections and subsections, defined its value for A. K. Bogomazov heritage fundamental research.

*Key words:* Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, personal fond, archive, artist, art, collection, painting, avant-garde, sketch, draft.

*A. H. Сукало*

**Жизнеописание Александра Богомазова (по документам личного фонда Центрального государственного архива-музея литературы и искусства Украины)**

В статье, на основе документов личного фонда украинского художника А. К. Богомазова, который хранится в Центральном государственном архиве-музее литературы и искусства Украины, представлены основные этапы его жизни, живописное и литературное наследие мастера, материалы служебной деятельности и др. Описана история поступления архива А. К. Богомазова в фонды ЦГАМЛИ Украины, мотивирована структура личного фонда, обозначены состав и содержание основных разделов и подразделов документального комплекса, определена его значимость для углублённого изучения творчества А. К. Богомазова.

*Ключевые слова:* Центральный государственный архив-музей литературы и искусства Украины, личный фонд, архив, художник, искусство, коллекция, живопись, авангард, набросок, эскиз.

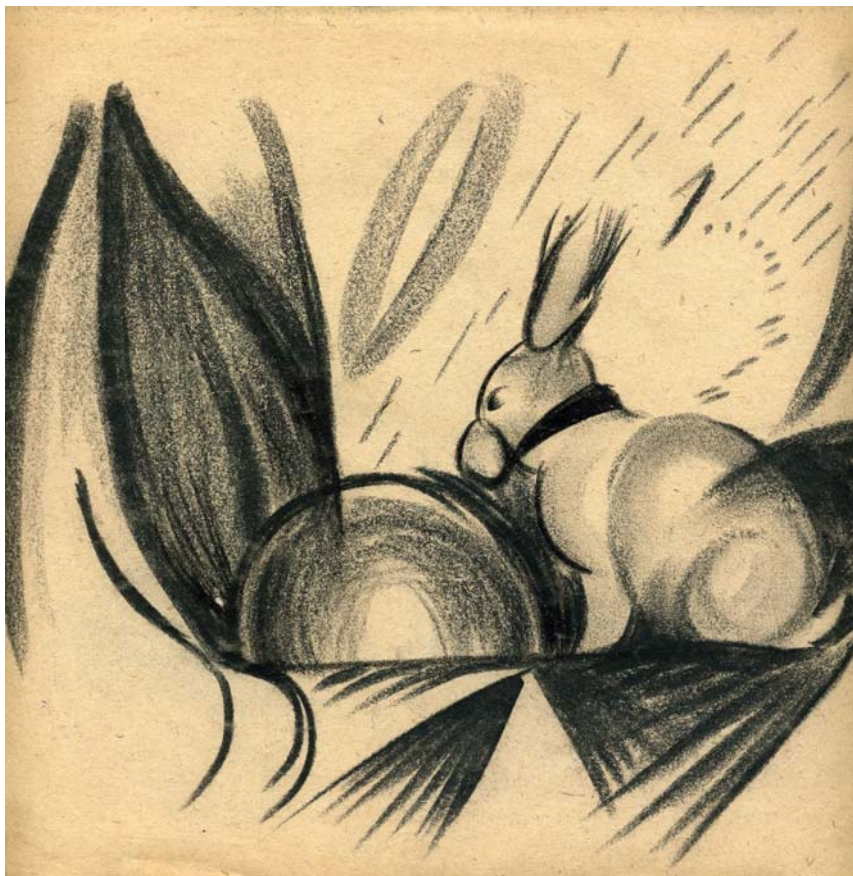


Лл. 1. Богомазов О. [Жінка за чайним столом]. Ліногравюра чорно-біла. [Б. д.].  
ЦДАМЛМ України, ф. 360, оп. 1, од. зб. 140, арк. 1



Ил. 2. Богомазов О. Синний ринок у Києві. Пап., туш, перо. 1912 р.  
ЦДАМЛІМ України, ф. 360, оп. 1, од. зб. 91, арк. 1

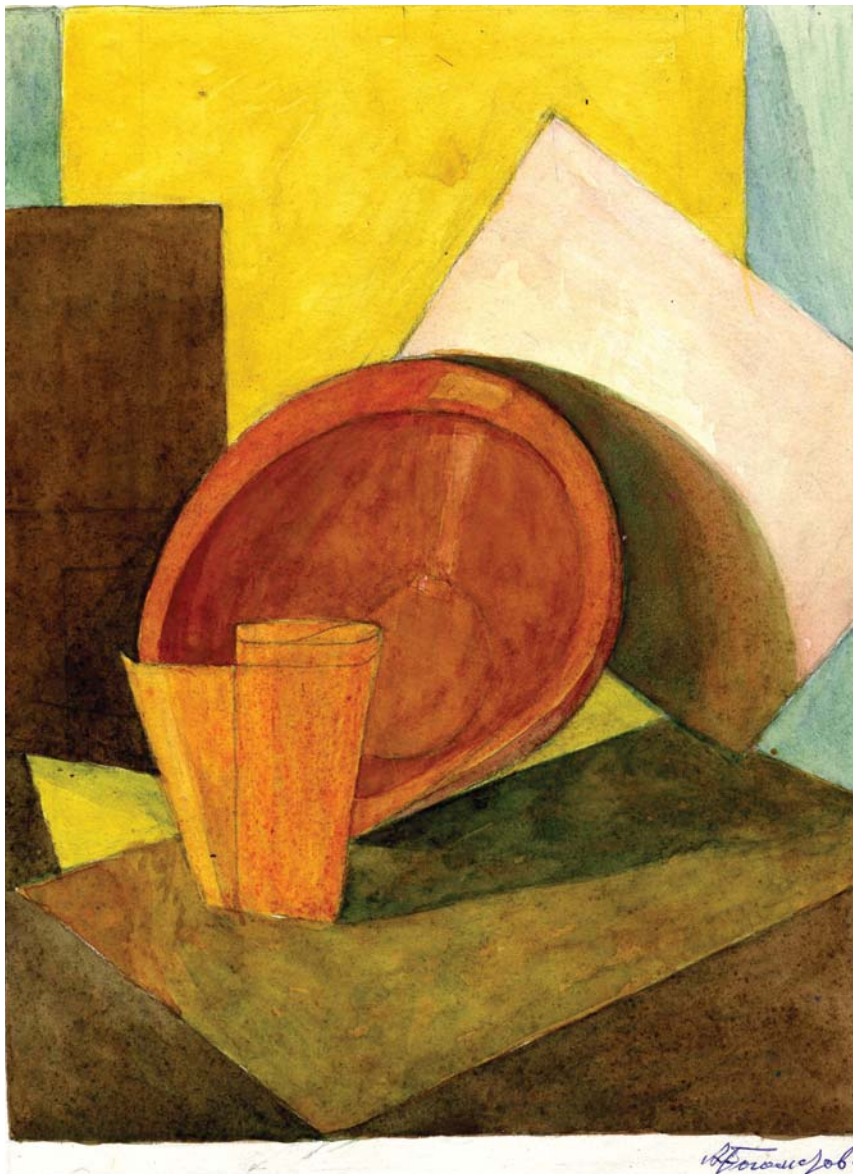




Лл. 3. Богомазов О. Малюнок з робочого альбому. Пап., вугілля. [1913 р.].  
ЦДАМЛІМ України, ф. 360, оп. 1, од. зб. 92, арк. 11



*Лл. 4. Богомазов О. Автопортрет (Кубофутуристична композиція).  
Пап., сангіна. 1915 р. ЦДАМЛМ України, ф. 360, оп. 1, од. зб. 111, арк. 1*



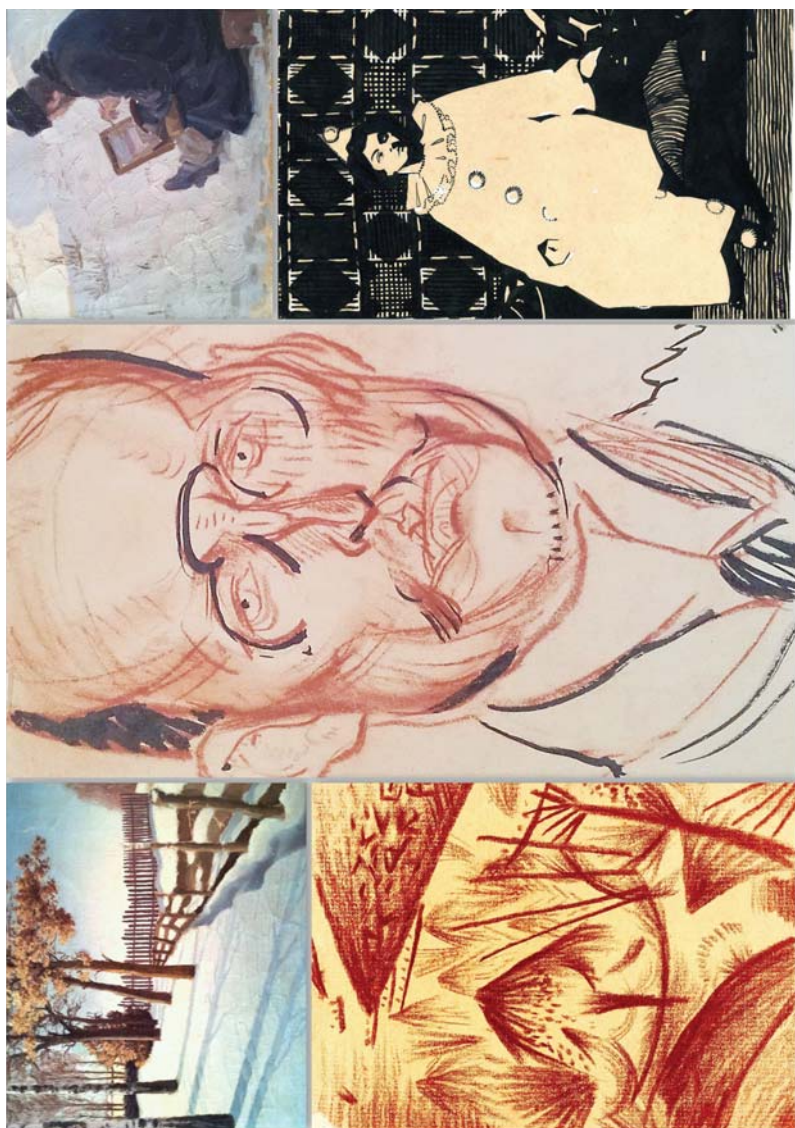
Ил. 5. Богомазов О. [Натюрморт з посудом]. Пап., акварель. 1925 р.  
ЦДАМЛМ України, ф. 360, оп. 1, од. зб. 124, арк. 1





Лл. 6. Богомазов О. Підготовчі матеріали до циклу живописних робіт «Пиллярі». Начерк. Пап., олівець. Фрагмент з альбому. 1925–1927 рр. ЦДАМЛМ України, ф. 360, оп. 1, од. зб. 125, арк. 40





Дл. 7. Колаж з робіт О. Богомазова, представлених на виставці 2013 р. у ЦДАМЛМ України

УДК 930.25:929Роз(477):82=161.2

*І. С. Корчемна,  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського*

**АРХІВ ПИСЬМЕННИКА, ПОЕТА О. Д. РОЗУМІЄНКА У ФОНДАХ  
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ  
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

За матеріалами особового архівного фонду українського письменника, поета та журналіста Омеляна Дмитровича Розумієнка висвітлено його життєвий та творчий шлях; проаналізовано склад та зміст документів його особового архівного фонду; визначено коло спілкування митця.

*Ключові слова:* Інститут рукопису НБУВ, особовий архівний фонд, Омелян Дмитрович Розумієнко, література, поезія, публіцистика.

Комплекс особових фондів діячів літератури та мистецтва, чиї архіви зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і вже залучені до наукового та громадського обігу, поповнився нещодавно описаним та прийнятим на державний облік документальним масивом українського письменника, поета і журналіста Омеляна Дмитровича Розумієнка, самотутня творча спадщина якого досі лишається недостатньо відомою широкому загалові.

Омелян Дмитрович Розумієнко народився 6 (19) січня 1905 р. в селі Лави Сосницького повіту Чернігівської губернії в родині козака-хлібороба. В 1916 р. закінчив чотирирічну сільську початкову школу. Подорослішавши і маючи активну життєву позицію, у 1924 р. набув освіти в Чернігівській радянській партійній школі [1, с. 176].

У 1926 р. переїхав до Новоросійська, звідти був відряджений на навчання до Кубанського робітфаку ім. Ілліча, після закінчення якого в 1929 р. вступив до Північно-Кавказького крайового українського педінституту (м. Краснодар) на мовно-літературний факультет. Паралельно з навчанням працював літпрацівником краснодарської газети «Красное знамя – Червоний стяг», потім відповідальним секретарем, а згодом і редактором цього видання [1, с. 176]. Отримавши в 1932 р. диплом, був залишений екстерном на кафедрі літератури педінституту.

Друкувати вірші О. Д. Розумієнко почав у крайовій українській «Червоній газеті» в 1927 р. В 1931 р. українська секція Кубанської асоціації пролетарських письменників у Краснодарі видала його перший збірник – «Поезії» [1, с. 176]. Від 1930 р. почав писати прозу.

У 1933 р. О.Д. Розумієнко переїжджає до Харкова для продовження навчання в аспірантурі з української літератури, проте як свідомого комуніста з досвідом літературної та журналістської роботи його призначають на посаду редактора Держвидаву «Література і мистецтво».

У 1935 р. його дружиною стає Лідія Василівна Сокол.

У 1937 р. обраний головою Харківського обласного правління Спілки радянських письменників України, а від 23 грудня 1938 р. очолив Харківського обласний відділ Літфонду СРСР.

22 вересня 1941 р. виїхав в евакуацію до Росії, вже від 3 жовтня працював у редакції газети «Большевик» Дурасівського району Саратовської області.

У лютому 1942 р. був мобілізований до армії: в м. Аткарську Саратовської області закінчив прискорений курс школи політскладу, отримав звання старшого політрука, після чого розпочав службу літпрацівника в армійській газеті «Отвага» 2-ї Ударної армії під керівництвом генерала Власова.

25 червня 1942 р. на полі бою дістав тяжке осколкове поранення і був узятий у полон німцями. Перебував у Гатчинському таборі для військовополонених, далі в Каунаській в'язниці, потім у штрафному таборі в Австрії.

Після звільнення з ворожого полону, як офіцер власовської армії, у 1946 р. був засуджений «за зраду Батьківщини» на 10 років виправно-трудових таборів, які відбував у Вишньому Волочку Калінінської області. Вийшов на волю достроково – у відповідності до амністії 1955 р. [1, с. 174–176].

Далі доля закинула Омеляна Дмитровича в Казахстан, де він учительвав у школі, викладаючи історію, літературу та мову. Там же познайомився й одружився з україankoю Анастасією Терентіївною. Згодом подружжя переїхало до села Крутогорба Гайсинського району Вінницької області, звідки родом була дружина О. Д. Розумієнка.

Німецький полон та радянські табори підірвали здоров'я письменника: він тяжко хворів, половину подружнього життя пролежав паралізованим. До його останніх хвилин поруч була Анастасія Терентіївна.

Омелян Дмитрович Розумієнко помер 17 вересня 1980 р., похований у селі Крутогорбі. За розпорядженням голови Вінницької

облдерж-адміністрації його могили взято під державну охорону [2]. Наприкінці 2015 р. має відбутися відкриття пам'ятника з його зображенням<sup>1</sup>.

Творча спадщина О. Д. Розумієнка складає низку поетичних та прозових творів, а також публіцистику. Його вірші та рецензії публікувалися в кубанських українських газетах і журналах – «Студент», «Червона газета», «Красное знамя», «Червоний стяг», «Новим шляхом», «Великим колективом», «Поступ»; оповідання та нариси митця були оприлюднені в журналах «Комуніст» та «Літературний журнал», у «Літературній газеті», в газеті «Зоря комунізму» (остання – Лозівський район, Павлодарська область, Казахстан). Світ побачили збірки віршів «Поезії» (Краснодар, 1931), нарисів – «Сади» (Харків, 1932), «За наше добро» (Ростов-на-Дону, 1932), оповідань – «Діло в людях» (Харків, 1934), «Палець» (Київ, 1937), повісті – «Чонгарці» (Харків, 1933), «Матя» (Харків, 1934), розділи з повісті «Місто героїв» (Київ–Харків, 1941), роман «Злам», у двох книгах (кн. 1, Харків, 1932; кн. 2, Київ, 1935) [1, с. 177].

З архівних документів О. Д. Розумієнка сформований особовий фонд, якому надано номер 390. Оформлений на зберігання в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського він містить 88 од. зб. за період від 1924 до 1963 рр. включно і складається з біографічних та творчих матеріалів, документів службової діяльності, листування, фотографій та матеріалів родичів.

Перша група документів, відповідно до схеми систематизації фонду, згрупована в розділ «Біографічні матеріали» (1924–1943 рр.). Це, зокрема, свідоцтва, видані О. Д. Розумієнку Чернігівською радянською партійною школою (од. зб. 1), Кубанським Робітничим факультетом імені Ілліча (од. зб. 3); «Союзный билет» члена «Российского Ленинского Коммунистического Союза Молодёжи», виданий Чорноморським округом (од. зб. 2); мандат члена Краснодарського районного комітету ВКП(б) Північно-Кавказького краю (од. зб. 4), свідоцтво про одруження з Л. В. Сокол (од. зб. 5); довідку, видану родині Сокол-Розумієнко Дурасівським районним військкоматом про те, що О. Д. Розумієнко призваний в армію як політрук запасу (од. зб. 6).

Літературний спадок О. Д. Розумієнка репрезентують автограф збірки оповідань, до якої увійшли твори – «Син каторжника», «Живи як знаєш», «У Мусія Панасовича», [«За моє жито та мене й побито»], «З-за свині», «Робота й розплата» ([1930-ті] рр.) (од. зб. 11–16); машинописи окремих оповідань (деякі з правками автора) – «У лютому 1918 року» (1935 р.)

<sup>1</sup> Записано 25.06.2015 р. (по телефону) зі слів Світлани Іванівни Кондратюк, голови Кунянської сільської ради Гайсинського р-ну Вінницької обл.

(од. зб. 7), «Соколи» (листопад 1940 р.) (од. зб. 17), «У півньову хату» (листопад 1940 р.) (од. зб. 18), «В родных местах» (грудень 1941 – січень 1942 р.) (од. зб. 23), «Що підказали вогні» (1941–1942 рр.) (од. зб. 24), «Передайте синам!..» (19 лютого 1942 р.) (од. зб. 25); друкарська верстка повісті «Місто героїв. Епізоди з оборони Луганська» (1936 р., 1940 р.) (од. зб. 8); нариси «Виборець» (1938 р.) (од. зб. 9), «Від усього серця» ([1938] р.) (од. зб. 10); автограф мемуарів [«Спогади про 1941–1942 роки»] (22 вересня [1941] – 3 лютого [1942] р.) (од. зб. 21); байки «Про павука» (2–3 липня [19]41 р.) (од. зб. 19), «Розчавити павука» (2–3 липня 1941 р.) (од. зб. 20); вірш «Песня о подарках» (26 жовтня 1941 р.) (од. зб. 22); новела «Тамара» (б. д.) (од. зб. 26).

Матеріали службової діяльності О. Д. Розумієнка умовно можна розділити на два комплекси. Перший – це офіційні документи, зокрема витяг з протоколу засідання Президії Харківського обласного правління Спілки радянських письменників України від 23 грудня 1938 р. про організаційну структуру Президії Спілки та розподіл обов'язків між членами Президії (од. зб. 27); довіреність, видана О. Д. Розумієнку 31 грудня 1940 р. директором Української філії Літфонду СРСР Г. Б. Циновим-Виноградовим про уповноваження його діяти в справах Харківського обласного відділу Літфонду СРСР (од. зб. 28); документи про кошторис Української філії Літфонду СРСР (акт про фінансовий стан за підписами О. Д. Розумієнка, В. А. Мамиконяна, Б. Д. Муравича, Г. М. Колодіна від 21 вересня 1941 р. та лист-звіт О. Д. Розумієнка до директора Літфонду СРСР В. Хмари 6 жовтня 1941 р.) (од. зб. 29–30).

Другий комплекс ілюструє діяльність О. Д. Розумієнка на посаді відповідального редактора газети «Большевик». Так, у фонді зберігається випуск цієї газети від 25 січня 1942 р. (од. зб. 32) та листівка «От Советского информбюро. Вечернее сообщение 3 февраля», випущена в друкарні «Большевика» (од. зб. 33). Крім того, як свідчать мемуари Омеляна Дмитровича (од. зб. 21, арк. 31зв.), оповідання «О чем говорили огни» (од. зб. 31) та «Это было начало» (од. зб. 34) авторства П. Брусова доопрацював та опублікував у газеті «Большевик» від 26 грудня 1941 р. та 6 лютого 1942 р. власне Розумієнко.

Листування складає найменшу за обсягом групу документів; воно представлене кореспонденціями, датованими 19 листопада 1940 р. та 6 січня 1941 р., від заступника завідуючого відділом пропаганди та агітації Ворошиловградського обкому КП(б)У Л. Гнускіна з проханням надіслати йому рукопис книги «Місто» (од. зб. 36) та з наступним відгуком на цей твір (од. зб. 36).

Серед фотоматеріалів – фотографії О. Д. Розумієнка під час навчання в Чернігівській радянській партійній школі весною 1924 р. (од. зб. 37), з невстановленими особами в [1930-х роках] (од. зб. 44–45), з групою осіб під час відпочинку в санаторії «Znіcza» 28 вересня 1940 р. (од. зб. 48–49), фотопортрет [1933–1937 рр.] (од. зб. 39), фото родини Розумієнків [1930-ті роки] (од. зб. № 46). Є фотографії родини Соколів за 1930–1946 рр. (од. зб. 38, 40–43, 47). Окрім того, у фонді є чимало фотографій невстановлених осіб (од. зб. 50–54, 55, 56–57, 58–61, 62–78).

Матеріали родичів фондоутворювача представлені документами дружини – Сокол Лідії Василівни (посвідчення від 30 червня 1926 р. про закінчення повного курсу Харківської семирічної трудової школи № 15 (од. зб. 79), трудовий список за 26 квітня 1929 – 27 липня 1938 р. (од. зб. 80), свідоцтво від 26 вересня 1929 р. про отримання кваліфікації старшого рахівника і статиста, видане Харківською торговельно-промисловою профшколою (од. зб. 81); дочки – Розумієнко Олександри Омелянівни (картки успішності та атестат зрілості за 1946–1953 рр., видані середніми школами Харкова (од. зб. 82–84); записниками Лідії Василівни та Олександри Омелянівни Розумієнко (24 листопада 1950 – [1954] рр.) (од. зб. 85–86), а також листами від 1 травня 1956 та 3 березня 1963 р. від Р. Папченка (од. зб. 87) та О. Сокола (од. зб. 88).

На тлі практично повної відсутності інформації про Омеляна Дмитровича Розумієнка документи особового фонду № 390, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, складають чи не єдине джерело для вивчення життя та творчості цього українського поета, письменника та журналіста.

#### Список використаних джерел

1. Чумаченко В. Я – не зрадник... / Віктор Чумаченко // Березіль. – 1995. – № 5–6. – С. 170–178.
2. Вклад наших земляків у розвиток культури, мистецтва, освіти, літератури, фізичної культури і спорту [Електронний ресурс] // Сайт Гайсинської районної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://www.gaysin-rda.gov.ua/2012-09-28-07-30-12.html>.

#### References

1. Chumachenko, V. (1995). Ya – ne zradnyk... [I am not a traitor...]. In *Berezil*, 5–6, pp. 170–178. [In Ukrainian].
2. Haisyn Regional State Administration. (2012). Vklad nashykh zemliakiv u rozvytok kultury, mystetstva, osvity, literatury, fizychnoi kultury i sportu [Our compatriots contribution to the development of culture, art, education, literature, physical education and sport]. Retrieved from <http://www.gaysin-rda.gov.ua/2012-09-28-07-30-12.html>. [In Ukrainian].



---

*I. Korchemna*

**The archive of a writer and poet O. Rozumienko in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine**

In the article we have attempted to dispose the life path of a Ukrainian writer, poet and journalist Omelian Rozumienko, whose original works are practically unknown to the general public. Based on the fond documents, systematized, explored and accepted for state record at the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine, we managed to reconstruct O. Rozumienko's biography and his creative achievements. Presented to science are his poetic and narrative works, as well as the acute and urgent publicistic writings.

*Key words:* Institute of Manuscript of VNLU, personal archival fond, Omelian Dmytrovych Rozumienko, literature, poetry, journalism.

*И. С. Корчемная*

**Архив писателя, поэта Е. Д. Розумиенко в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского**

В статье предпринята попытка восстановить жизненный путь украинского писателя, поэта и журналиста Емельяна Дмитриевича Розумиенко, самобытное творчество которого является практически неизвестным широкой общественности. На основании документов фонда, систематизированных, изученных и принятых на государственный учёт в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, удалось реконструировать биографию Е. Д. Розумиенко и его творческие достижения. В научный оборот включены поэтические и повествовательные произведения деятеля, его острая и злободневная публицистика.

*Ключевые слова:* Институт рукописи НБУВ, личный архивный фонд, Емельян Дмитриевич Розумиенко, литература, поэзия, публицистика.

УДК 930.25:908:001.32(477):929Тронько

**А. І. Шаповал,**  
кандидат історичних наук,  
**Ю. В. Булгаков,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ П. Т. ТРОНЬКА**

Розглянуто структуру та здійснено загальний огляд документів особового архівного фонду українського вченого-історика, академіка НАН України П. Т. Тронька, який зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

*Ключові слова:* Інститут архівознавства НБУВ, П. Т. Тронько, архівний фонд, документ, НАН України, краєзнавство, культурна спадщина.

У 2015 р. виповнилося 100 років від дня народження Петра Тимофійовича Тронька – українського історика, державного і громадського діяча, доктора історичних наук (1968), професора (1994), академіка НАН України (1978), заслуженого діяча науки і техніки України (1990), Героя України (2000). В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського сформовано особовий архівний фонд П. Т. Тронька, який, безсумнівно, зацікавить дослідників його життя, діяльності та наукової спадщини. У даній статті автори ставлять за мету ознайомити українську громадськість та наукове співтовариство зі структурою та документним складом особового архівного фонду вченого.

П. Т. Тронько народився 12 липня 1915 р. у с. Заброди, нині Богодухівського району Харківської області. Після закінчення вчительських курсів у м. Богодухів працював учителем суспільствознавства і української літератури в семирічній школі (1932–1934) та помічником директора училища механізаторських кадрів (1934–1935) у с. Кленове Богодухівського району. У 1935–1936 рр. обіймав посаду помічника директора Лебединської школи сільськогосподарського учнівства з виховної роботи, в 1937 р. – заступника директора та директора Лебединського дитячого будинку.

У 1936–1937 рр. навчався у військовій школі морських льотчиків у м. Єйськ Краснодарського краю. П. Т. Тронько – учасник Другої світової

війни. Протягом липня 1941 – жовтня 1943 р. він перебував у діючій армії у складі військ Південно-Західного, Сталінградського, Південного та 4-го Українського фронтів.

У 1948 р. П. Т. Тронько з відзнакою закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (далі КДУ), протягом 1948–1951 рр. навчався в аспірантурі Академії суспільних наук у Москві. У 1951 р. йому присуджено ступінь кандидата, а у 1958 р. доктора історичних наук. У 1978 р. П. Т. Тронько обраний академіком АН УРСР, протягом 1978–1979 рр. – віце-президент АН УРСР. З 1979 р. вчений працює в Інституті історії України НАН України завідувачем відділу історико-краєзнавчих досліджень (1979–1988), радником при дирекції Інституту, керівником проблемної групи з розробки питань теорії і практики історичного краєзнавства (1988–1993), завідувачем відділу регіональних проблем історії України (1993–2011). Одночасно був директором Інституту української книги Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (з 1992 р.).

П. Т. Тронько проводив активну науково-організаційну та громадську діяльність. Учений очолював правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі УТОПІК) (1967–1988), Всеукраїнської спілки краєзнавців (1990–2011), Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара (1996–2011), був членом президії Українського фонду культури (з 1991 р.), віце-президентом Ліги історичних міст України (з 1995 р.), першим віце-президентом Української академії історичних наук (з 1999 р.). У 1995–2001 рр. П. Т. Тронько очолював Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України, а упродовж 1996–2000 рр. був позаштатним радником Президента України з питань історико-культурної спадщини.

П. Т. Тронько ініціював і брав активну участь у підготовці та виданні багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», за створення якої вченого удостоєно державної премії СРСР в галузі науки і техніки (1976). П. Т. Тронько також очолював Головну редколегію багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (з 1992 р.), був членом редколегії багатотомної «Історії Української РСР» (з 1978 р.), заступником головного редактора «Історії Академії наук Української РСР» (1978), членом Головної редакційної Ради багатотомної «Історії СРСР» (1979), членом Головної редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України» (1992) тощо.

П. Т. Тронько – почесний член Української академії архітектури та почесний академік Міжнародної кадрової академії, почесний доктор і

професор 12 вищих навчальних закладів України, почесний громадянин Харківської області, Богодухівського району Харківської області, міст Богодухів, Лебедин, Переяслав-Хмельницький, Канів, Харків, Київ і Кам'янець-Подільський.

Помер П. Т. Тронько 12 вересня 2011 р. у м. Києві, похований на Байковому кладовищі.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського сформовано особовий архівний фонд академіка НАН України П. Т. Тронька (№ 429). До нього увійшли документи 1908–2013 рр., об'єднані в 904 справи, на які створено шість описів: наукові праці, робочі та ілюстративні матеріали; біографічні документи та документи про вченого; документи з діяльності; листування; фотодокументи; документи, зібрані вченим.

З біографічних документів у фонді представлені диплом про закінчення історичного факультету КДУ, документи щодо захисту вченим докторської дисертації, документи про присудження йому державної премії СРСР у галузі науки і техніки за створення праці «Історія міст і сіл Української РСР», документи про висунення і обрання П. Т. Тронька до складу дійсних членів АН УРСР за спеціальністю «історія СРСР», нагородний лист на присвоєння вченому почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки Української РСР» тощо.

У фонді відклалися спогади П. Т. Тронька про участь у роботі Народних Зборів Західної України у 1939 р., а також посвідчення та мандат депутата Народних Зборів Західної України, наказ про звільнення П. Т. Тронька з лав Червоної Армії в зв'язку з переведенням його на державну роботу (1943) і мандат делегата установчої конференції Всесвітньої федерації демократичної молоді в Лондоні (1945).

Значний масив складають документи про нагородження П. Т. Тронька державними нагородами та громадськими відзнаками, зокрема орденом «Держави» з присвоєнням звання «Герой України» (2000), орденами «Князя Ярослава Мудрого» V ступеня (2005), «За заслуги» III ступеня (1995), «Богдана Хмельницького» III (1997) і II (1999) ступеня тощо, а також почесними грамотами і преміями.

Серед біографічних документів розміщено інтерв'ю з П. Т. Троньком «Незламність» («Молода гвардія», 1969) та «Петро Тронько: назвати всіх поіменно» («Український тиждень», 2008), а також план-проспект до книги спогадів П. Т. Тронька «Від 1947 року – до сьогодення».

У фонді зберігаються вітальні адреси з нагоди ювілеїв П. Т. Тронька та документи щодо організації урочистостей, присвячених святкуванню 70-, 80-, 85-, 90-, 95-річчя від дня його народження, документи зі співчут-

тями в зв'язку зі смертю П. Т. Тронька та документи про увічнення його пам'яті.

Документи про П. Т. Тронька репрезентують статті О. П. Реєнта і О. Г. Сущенко, інтерв'ю доньки вченого, надане часопису «Факти» тощо. У фонді відклалися документи стосовно підготовки книги «П. Т. Тронько – невтомний добротворець» та робочі матеріали до книги «З любов'ю до рідного краю (до 80-річчя академіка НАН України П. Т. Тронька)» тощо.

П. Т. Тронько є автором понад 600 наукових праць, у тому числі 17 монографій. У фонді представлено монографії вченого «Комсомольское подполье Советской Украины в борьбе против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны» (1956), «Подвиг твоїх батьків. З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (видання українською мовою 1968 р. та російською мовою 1970 р.), «Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сёл Украинской ССР» в 26-ти томах на общественных началах)» (1981), «Розповіді про безсмертний подвиг» (співавтор – О. Т. Губко, 1987), а також розділи, анотації та плани-проспекти до чотирнадцяти індивідуальних та колективних монографій, чотири брошури, нарис та два збірники нарисів, 35 статей – як надрукованих у наукових журналах і періодичній пресі, так і неопублікованих, 27 наукових доповідей, 6 тез доповідей, 3 праці за науковою редакцією П. Т. Тронька, а також зауваження, відгуки й рецензії П. Т. Тронька на праці та відгуки на дисертації інших вчених.

В особовому фонді П. Т. Тронька відклалися й робочі матеріали до його наукових праць. Серед документів також ілюстративні матеріали до наукових праць П. Т. Тронька, зокрема негативи, фотознімки та діапозитиви до ґрунтовної неопублікованої праці про села України, знищені в роки Другої світової війни – «Відроджені з попелу» (1985), до інших праць вченого про Другу світову війну, до каталогу-довідника «Памятники истории и культуры Украинской ССР» (1987), редактором та співавтором якого був П. Т. Тронько, та ін.

В архівному фонді П. Т. Тронька широко представлені документи з діяльності вченого (299 справ за 1938–2011 рр.), які висвітлюють науково-організаційну діяльність вченого, його діяльність з охорони і відтворення пам'яток культурної спадщини та з розвитку історичного краєзнавства, видавничу й редакційну, державну і громадську діяльність П. Т. Тронька.

Документи з науково-організаційної діяльності П. Т. Тронька розкривають участь вченого в роботі вітчизняних наукових установ та міжнародних наукових комісій та комітетів як академіка та віце-президента НАН України, завідувача відділу регіональних проблем історії України

Інституту історії України НАН України, директора Інституту української книги Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та першого віце-президента Української академії історичних наук. У фонді відклалися документи щодо ініціювання П. Т. Троньком створення Незалежного інституту краєзнавчих досліджень при Президії АН України та Всеукраїнській спілці краєзнавців.

Міжнародну науково-організаційну діяльність П. Т. Тронька репрезентують документи про діяльність ученого як члена, віце-президента (з 1979) і в. о. президента Міжнародного комітету славистів (1982–1983), голови Оргкомітету з проведення IX Міжнародного з'їзду славистів у Києві у 1983 р., а також співголови Комісії істориків СРСР–ЧСР (1979–1988).

У фонді містяться документи, які відображають діяльність П. Т. Тронька з охорони і відтворення пам'яток культурної спадщини як члена та голови правління УТОПК за 1968–2005 рр., голови Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, голови Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України, члена наглядової ради Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. У фонді зберігаються документи про діяльність П. Т. Тронька з відтворення Успенського собору та Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, щодо розбудови Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на о. Хортиця, про участь П. Т. Тронька в створенні та організації діяльності Музею народної архітектури та побуту України, Державного історико-архітектурного заповідника в м. Львові тощо. У фонді широко представлені документи про діяльність П. Т. Тронька щодо охорони і відтворення окремих пам'яток історії, культури та архітектури України, зокрема, у таких містах, як Київ, Львів, Черкаси, Чернігів, Немирів та ін.

П. Т. Тронько відіграв велику роль у розвитку історичного краєзнавства в Україні. У фонді містяться документи про його діяльність як голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців та члена Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства з розробки нормативно-правових актів з підтримки краєзнавчого руху в Україні, щодо забезпечення виконання заходів Програми розвитку краєзнавства до 2010 р., віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок та надання їй статусу «Національної», реалізації програми «Пам'ять втрачених сіл», підтримки програми створення в Києві Пантеону Пам'яті видатних діячів України та історико-географічних експедицій «Сто чудес України» та «Мікротопоніми України» тощо.

У фонді містяться документи, які досить повно репрезентують видавничу та редакційну діяльність П. Т. Тронька. Зокрема, зберігаються до-



кументи про його участь у підготовці та виданні «Історії міст і сіл Української РСР», документи щодо висунення цього багатотомного видання на здобуття державної премії СРСР, документи стосовно ініціювання вченим видання «Енциклопедії «Історії міст і сіл України» та ін.

Діяльність П. Т. Тронька з підготовки та видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» висвітлюють документи вченого як голови Головної редколегії цієї серії книг та члена редакційної колегії журналу «З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ».

Видавничу і редакційну діяльність П. Т. Тронька також репрезентують документи про його роботу щодо видання Зводів пам'яток історії та культури України та народів СРСР, збірника «Репресоване краєзнавство», довідника-збірника «Історичні міста України», збірки архівних документів про відносини уряду і громадських організацій України з українсько-канадською громадою, Національного атласу України та ін.

Державну та громадську діяльність П. Т. Тронька у фонді представляють документи про його роботу в органах державної влади, про громадську діяльність, про участь вченого в міжнародних громадсько-культурних заходах, про діяльність П. Т. Тронька з підготовки та відзначення ювілеїв видатних діячів історії, науки і культури.

До першої групи увійшли документи про роботу П. Т. Тронька в ЛКСМУ як помічника начальника політвідділу 8-ї повітряної армії, депутата Верховної Ради УРСР та заступника голови Ради Міністрів УРСР.

Громадська робота П. Т. Тронька відображена в документах про його діяльність як члена Ради організації ветеранів України, голови ради Міжнародної громадської організації «Харківське земляцтво», голови Наглядової ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (далі ХНУ), почесного громадянина м. Богодухова, документах про участь П. Т. Тронька в громадському та культурно-освітньому житті м. Кам'янця-Подільського, про співпрацю вченого зі Всеукраїнською громадською організацією «Всеукраїнський інститут воєнної історії» тощо.

У фонді представлені документи, які висвітлюють участь П. Т. Тронька у численних міжнародних громадсько-культурних заходах – це документи про діяльність П. Т. Тронька як керівника делегації УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН у м. Нью-Йорк (США), на Міжнародній виставці «ЕКСПО – 67» у Канаді, під час проведення «Тижня Української РСР» на ВДНГ СРСР у Москві, документи про його діяльність з організації та проведення днів української літератури і мистецтва в Естонії, Білорусії, Казахстані, Туркменії, Росії, Чехословаччині, а також з організації та проведення днів білоруської, польської, чехословацької культури в Україні.

Окрему групу у фонді складають документи про діяльність П. Т. Тронька з підготовки та відзначення ювілеїв Г. С. Сковороди, Д. І. Яворницького, М. В. Лисенка, Б. Д. Грекова.

Епістолярну спадщину П. Т. Тронька у фонді складають 96 справ за 1959–2009 рр., загальною кількістю 216 документів. Тематика листування перекликається з основними напрямками діяльності П. Т. Тронька як науковця та громадсько-політичного діяча. У листах обговорюються актуальні питання історії України у Другій світовій війні, охорони і відтворення пам'яток культурної спадщини України, розвитку історичного краєзнавства, славістики тощо.

Серед адресатів П. Т. Тронька відомі вчені, громадські та політичні діячі: А. П. Александров, Г. С. Писаренко, М. Г. Жулинський, В. М. Литвин та ін. Серед кореспондентів П. Т. Тронька видатні вчені, зокрема Б. Є. Патон, В. І. Трефілов, В. М. Хвостов, С. О. Шмідт; провідні працівники вищої школи України: В. С. Прокопчук, Є. Г. Сінкевич, І. П. Стогній та ін.; іноземні вчені Р. Х. Амінова та М. І. Мольнар. У фонді представлено листи до П. Т. Тронька відомих діячів мистецтва: М. І. Головащенко, М. Ф. Гораніної, М. В. Іванюка, А. А. Карнабеда, О. О. Силина, Ф. М. Согояна; політичних діячів: А. М. Зленка, В. О. Наливайченка; очільників громадських організацій: М. О. Коржа, Ф. П. Лещенка, Б. М. Сахна, А. Л. Сокульського, В. М. Халецького; провідних представників краєзнавчого та пам'яткоохоронного руху: О. І. Бренчука, С. М. Кириченка, М. П. Киценка та ін.

Великий інтерес викликають численні фотодокументи (159 справ за 1908–2010 рр.), які в особовому архівному фонді П. Т. Тронька поділяються на: 1) фотодокументи П. Т. Тронька; 2) фотодокументи родичів П. Т. Тронька; 3) фотодокументи, зібрані П. Т. Троньком.

До першої групи увійшли світлина, на яких зображено П. Т. Тронька в довоєнний період, зокрема, учнем третьої семирічної трудової школи імені Б. Д. Грінченка у м. Богодухові, під час роботи в семирічній школі в с. Кленове Богодухівського району, Лебединській школі сільськогосподарського учнівства й Лебединському дитячому будинку та під час навчання у школі морських льотчиків у м. Єйськ Краснодарського краю. На фотознімках зафіксовані перші кроки громадської діяльності П. Т. Тронька як депутата Кленівської сільської ради, на комсомольській роботі у м. Лебедині і Західній Україні.

У фонді зберігаються фотографії П. Т. Тронька воєнних років, на яких його зображено під час його перебування в діючій армії на Південно-Західному, Сталінградському, Південному та 4-му Українському фронтах у 1941–1943 рр. Фотодокументи висвітлюють діяльність П. Т. Тронька як одного з лідерів комсомольського руху в Україні під час Другої світової

війни та у перші повоєнні роки: під час роботи молодіжних форумів у Києві та Москві, на установчій конференції Всесвітньої федерації демократичної молоді в Лондоні, під час його поїздки у складі комсомольської делегації СРСР до Болгарії, під час зустрічей з Героями Радянського Союзу, югославською молоддю тощо. У фонді містяться фотографії, на яких зафіксовано П. Т. Тронька під час навчання у КДУ та в Академії суспільних наук у Москві.

Фотодокументи відображають державницьку діяльність П. Т. Тронька. Так, на фотознімках зображено діяча на різних офіційних і урочистих заходах, під час роботи Верховної Ради УРСР, під час зустрічей з трудовими колективами різних підприємств і установ, під час візиту до Києва М. С. Хрущова в 1959 р. та зустрічей з іноземними делегаціями, під час перебування в складі українських урядових делегацій на Днях науки України та Днях УРСР на ВДНГ у Москві, на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку, під час проведення Днів літератури і мистецтва УРСР у Чехословаччині, під час перебування на Днях літератури і мистецтва УРСР в Естонії, в колі українських громадсько-культурних діячів під час проведення Днів білоруської культури в УРСР, під час відвідування Німеччини і Канади тощо.

На світлинах зафіксовано П. Т. Тронька у колі державних і громадських діячів, у тому числі М. С. Хрущова, П. Ю. Шелеста, В. В. Щербицького, та ін., разом з двічі Героями Радянського Союзу С. А. Ковпаком і О. Ф. Федоровим, під час зустрічей з льотчиками-космонавтами Г. Т. Береговим і П. Р. Поповичем тощо.

Фотодокументи широко репрезентують науково-організаційну та громадсько-культурну діяльність П. Т. Тронька. Зокрема, у фонді містяться світлини, на яких П. Т. Тронько разом з Ю. С. Степановим, М. П. Алексєєвим, І. К. Білодідом присутній на засіданні Організаційного комітету з підготовки IX Міжнародного з'їзду славістів у Києві, під час засідань на наукових конференціях, з'їздах і конгресах, у тому числі під час виступу на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл в СРСР», під час роботи IX Міжнародного конгресу геронтологів у Києві, у президії IX Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства у м. Дніпропетровськ, на історико-краєзнавчій конференції у м. Новгород-Сіверський тощо. Серед документів зберігається малюнок художника П. Лошака, який зобразив П. Т. Тронька під час засідання Бюро Президії НАН України.

У фонді представлені фотознімки, на яких П. Т. Тронька зображено під час спілкування з видатними вченими О. В. Палладіним, В. М. Глушковым, Ф. Д. Овчаренком, А. Д. Скабою, В. І. Шинкаруком, А. Ф. Прихотько,

Г. С. Писаренком, Л. О. Губерським, П. П. Толочком, М. П. Алексєєвим, О. Ф. Беловим, П. М. Поспєловим, Б. О. Рибакєвим, Д. Ф. Чеботарьєвим, В. А. Свичем і В. С. Багїровим, С. І. Пороховим та ін.

У фондї відклалися фотодокументи, на яких П. Т. Тронько у колї співробітників відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, серед членів УТОПІК, з головою Львівської обласної організації УТОПІК І. А. Кудїним на конференції Львівської обласної організації УТОПІК.

На фотознімках зафіксовано П. Т. Тронька під час відкриття музею-садиби І. П. Котляревського у Полтаві, пам'ятника командирів Путивльського партизанського загону, згодом 1-ї Української дивізії, генералу-майору С. А. Ковпаку, пам'ятника Лесі Українці та пам'ятки оборонної архітектури Київської Русі «Золоті ворота» у Києві, на урочистих заходах, присвячених відкриттю Республіканського будинку кіно у Києві, а також на урочистих заходах з нагоди 250-річчя від дня народження Г. С. Сковороди.

На фотодокументах зображено П. Т. Тронька під час зустрічей із скульпторами Є. В. Вучетичем і Г. Н. Кальченко, відомим українським істориком і культурологом М. І. Сікорським, письменниками і громадськими діячами Ю. О. Збанацьким, О. Т. Гончаром і П. І. Кравчуком, поетами В. Я. Бровченком, В. Р. Коломійцем і П. І. Вольвачем, акторами Г. Г. Яблонською та Б. П. Чирковим, співаками Д. М. Гнатюком і С. М. Ротару.

Серед документів – світлини, на яких зафіксовано П. Т. Тронька під час відвідувань Державного музею народної архітектури та побуту України в Пирогово, хати-музею українського письменника і кінорежисера О. П. Довженка в Сосниці, літературно-меморіального музею Т. Г. Шевченка у с. Шевченкове, меморіальних комплексів на честь воїнів Другої світової війни на Донбасі, в тому числі Савур-могили, під час перебування в містах Батурин і Переяслав-Хмельницький, Корсунь-Шевченківському державному історико-культурному заповіднику, в дендрологічному заповіднику «Тростянець» тощо.

У фондї відклалися фотодокументи, на яких зображено П. Т. Тронька під час святкування його 90-річчя, у колї рідних і друзів, з матір'ю, дружиною, донькою, братом, сестрою, а також під час відпочинку у Криму, на Кавказі, у Пущі-Водиці, на дачі в Конча-Заспі, під час полювання та під час прийому гостей у власній оселі.

Окремо у фондї виділено фотодокументи родичів П. Т. Тронька, на яких зображено його дідусів і бабусь, матір, дружину, доньку, брата в колї рідних і друзів.

До особового фонду П. Т. Тронька увійшли фотодокументи за 1937–2001 рр., зібрані ним. Значну їхню частину складають фотознімки фрон-

тових командирів і товаришів П. Т. Тронька, серед яких Т. Т. Хрюкін, Л. Л. Шестаков, В. С. Нікітін, Л. В. Литвак та ін. Серед фотодокументів на воєнну тематику виділимо світлини, на яких зображено М. С. Хрущова і Г. К. Жукова під час зустрічей з киянами у день визволення Києва від німецьких окупантів. На інших фотознімках розділу зображено друзів та знайомих П. Т. Тронька, у тому числі родину Гуськових, у яких під час евакуації мешкала сім'я Троньків. У фонді також відклалися фотоальбом, який містить світлини садиби «Качанівка», та фотографії із зображенням археологічних досліджень на території Київського державного історичного музею.

Останній опис фонду склали документи, зібрані вченим за 1925–2012 рр., які структурно поділено на: наукові праці та літературні твори діячів науки і культури; дарчі написи різних осіб П. Т. Троньку; документи різних осіб, зібрані П. Т. Троньком; документи про діяльність різних товариств, установ та організацій; історичні документи та колекції документів.

Так, серед наукових праць та літературних творів, зібраних П. Т. Троньком, у фонді відклалися наукові та публіцистичні праці відомих учених Д. С. Лихачова, Б. А. Рибаківа, Ю. Ю. Кондуфора, В. С. Прокочука, поета Б. І. Олійника, архітектора О. О. Силина та ін., також містяться підготовлені колективами авторів посібник для народних університетів «Бесценные сокровища народа» та короткий довідник «Нелегальные партийные органы и партизанские формирования Украины в годы Великой Отечественной войны 1941–1944», кандидатська дисертація Л. М. Даценко й докторська дисертація Л. Д. Федорової, літературні твори З. П. Двоскіна, І. В. Валька, В. О. Речмедіна та співака П. С. Колесника. Окрім того, у фонді представлено документи з історії видання праць «Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії», «Завидная судьба» (про історію Черкаського машинобудівного заводу імені Г. І. Петровського) та ін. В окремі справи виділено біобібліографічні покажчики праць академіка ВУАН М. С. Грушевського, академіка АН УРСР Д. І. Яворницького, професорів В. І. Стрельського та Дж. Сіммонса, праці з теми «Сталінградська битва», статті з проблем краєзнавства, автореферати дисертацій та літературні твори різних осіб.

У фонді представлені дарчі написи П. Т. Троньку на сторінках книг, брошур та статей – від М. В. Ковалю, П. М. Кизименка, А. М. Робінсона, іноземних вчених М. Д. Бечварова та З. Кумпфа, журналіста І. А. Білокона, поета М. Самка, сім'ї М. П. Кирпоноса.

У фонді П. Т. Тронька відклалися окремі особові документи та листування відомих учених М. Г. Жулинського, В. А. Смоля, П. П. Толочка, П. С. Соханя, Ф. Т. Моргуна, Т. Геврика; військових та громадсько-

політичних діячів С. А. Ковпака, В. Ю. Бондаренка, О. М. Ткаченка, В. А. Ющенка; письменника О. Є. Корнійчука, поета Б. І. Олійника; документи родичів П. Т. Тронька – дружини та доньки.

У документах про діяльність різних товариств, установ та організацій, зібраних П. Т. Троньком за 1925–2010 рр., відображена діяльність вітчизняних наукових і культурних інституцій (УТОПІК, Всеукраїнської спілки краєзнавців тощо), висвітлюються їх робота щодо реалізації актуальних науково-просвітницьких програм та заходів. Зокрема, у архівному фонді зберігаються документи про розгортання краєзнавчого руху в Україні, про діяльність таких осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців як Сумське обласне історико-краєзнавче товариство «Спадщина» та Дунаєвецька районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців.

У фонді представлено документи про організацію пам'яткоохоронної справи в Україні та Росії, діяльність УТОПІК, охорону та реконструкцію пам'яток історії та архітектури України (Межигірського монастиря, Хрестовоздвиженського монастиря у м. Полтаві та ін.), боротьбу громадськості проти будівництва Ташлицької ГАЕС у Миколаївській області; про створення музеїв просто неба та історико-культурних заповідників, зокрема Музею народної архітектури та побуту України, Музею з макетами шедеврів української архітектури, а також різних меморіальних музеїв.

До фонду увійшли документи про реалізацію державних програм з дослідження та увічнення пам'яті про визначні події в історії України. Так, увічнення подій Другої світової війни репрезентують документи про організацію дослідження підпільно-партизанського руху в Україні у період Другої світової війни, про проведення в Донецькій області пошукової операції «Згадати всіх поіменно», вшанування пам'яті бойового шляху 18-ї армії, відзначення 40-річчя закінчення Другої світової війни в Європі, а також документи Українського комітету ветеранів. У фонді містяться документи про вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій 1937–1938 рр. в Україні, створення Комісії при Президенті Російської Федерації з реабілітації жертв політичних репресій, про діяльність Міжнародного клубу пошани визначних людей. Окремі документи представляють реалізацію державної програми зі спорудження та підтримання в належному стані пам'ятників в Україні.

У фонді відклалися документи про організацію та проведення IX Міжнародного з'їзду славістів у Києві, відзначення 200-річчя від дня заснування Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та інших важливих науково-організаційних заходів, зберігаються документи з історії Київського театру імені Івана Франка, а також історії різних областей, міст, сіл, підприємств та організацій України.



До фонду вміщено зібрані П. Т. Троньком історичні документи та колекції документів, які висвітлюють окремі сторінки історії розвитку гуманітарних наук в Україні, створення та функціонування ГУЛАГу, події Другої світової війни, відклалися довідки про джерела з історії та культури України, а також поштові листівки, зібрані вченим під час наукових відряджень до ЧСР, Канади, США та НДР.

Таким чином, в особовому архівному фонді академіка НАН України П. Т. Тронька, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, відклався значний масив документів, що дає змогу досить повно висвітлити життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, державного та громадського діяча, розкрити його багатогранну діяльність та визначити роль П. Т. Тронька в історії України, розвитку національної науки і культури. Документи фонду також є джерельною базою дослідження діяльності численних вітчизняних наукових, державних і громадських установ, у яких працював учений. Безперечно, особовий архівний фонд П. Т. Тронька має значну наукову цінність і потребує глибокого та всебічного дослідження.

*A. Shapoval, Yu. Bulhakov*

**The documentary heritage of the NAS of Ukraine academician P. T. Tronko**

The article describes the structure and documentary composition of the personal archival fond of the outstanding Ukrainian scientist, historian, the NAS of Ukraine academician P. T. Tronko, deposited at the Institute of Archival Studies of V. Vernadsky National Library of Ukraine. The article analyzes P. T. Tronko's biographical documents, scientific works, documents on his activities, correspondence, photographic documents and his collected documents, which are a source base for the research of life, activities and creative heritage of the scientist. Particular attention is paid to the documents highlighting P. T. Tronko's contribution to the development of local lore movement and protection of cultural heritage in Ukraine, in particular, the activities of the scientist as a head of the Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments and the All-Ukrainian Society of Local Studies.

*Key words:* Institute of Archival Science of VNLU, P. T. Tronko, archival fond, document, the NAS of Ukraine, local studies, cultural heritage.

*A. И. Шаповал, Ю. В. Булгаков*

**Документальное наследие академика НАН Украины П. Т. Тронько**

В статье рассмотрены структура и документальный состав личного архивного фонда известного украинского учёного-историка, академика НАН Украины П. Т. Тронько, который хранится в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. В публикации проанализированы биографические документы, научные труды, документы о деятельности,

---

переписка, фотодокументы П. Т. Тронько и собранные им документы, которые являются источниковой базой исследования жизни, деятельности и творческого наследия учёного. Особое внимание уделено документам, которые освещают вклад П. Т. Тронько в развитие краеведческого движения и охрану культурного наследия в Украине, в частности, деятельность учёного как руководителя Украинского общества охраны памятников истории и культуры и Всеукраинского общества краеведов.

*Ключевые слова:* Институт архивоведения НБУВ, П. Т. Тронько, архивный фонд, документ, НАН Украины, краеведение, культурное наследие.

**ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ ДОКУМЕНТИ В АРХІВІ М. А. ШУДРІ  
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ  
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Розглянуто Шевченкіану, сформовану з наукових та творчих матеріалів з особового архівного фонду М. А. Шудрі. Особливу увагу зосереджено на документах, що доповнюють дослідження родоводу та життєпису Т. Г. Шевченка, зокрема представлено генеалогічні таблиці роду Шевченків, укладені М. А. Шудрею, визначено джерелознавче наповнення його повісті «Верховіть черешчатого дуба», проаналізовано публіцистику М. А. Шудрі, присвячену шевченківським місцям України.

*Ключові слова:* Інститут рукопису НБУВ, М. А. Шудря, Т. Г. Шевченко, особовий архівний фонд, Шевченкіана, пошукова журналістика.

Архів Миколи Архиповича Шудрі, українського журналіста, кінодраматурга, письменника, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ф. 299), є важливим інформаційним ресурсом з різних галузей науки, культури та мистецтва України другої половини ХХ ст.

У 2015-му виповнюється 80 років від дня народження Миколи Шудрі, а минулий, 2014 рік, був роком 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка, тож, поєднавши ці дві дати, ми хотіли б висвітлити такий пріоритетний напрям досліджень Миколи Шудрі, як шевченкознавство, а також розглянути комплекс шевченкознавчих документів, що відклався в його архіві.

Шевченкіана власне Миколи Шудрі налічує 50 одиниць – це 42 публікації та 8 документальних кінострічок, що складають тематичну колекцію в опису фонду, в розділі «Наукові та творчі матеріали». Його студії стосуються переважно життєпису й родоводу Шевченка, місцин України, пов'язаних з Кобзарем, його поетичних та живописних творів. Поза тим, Микола Шудря зібрав у своєму архіві також чимало праць інших дослідників, пов'язаних з Тарасом Шевченком, – як оригінальних авторських текстів, так і власноручних копій, а також газетних та журнальних вирізок. При систематизації особового архівного фонду Миколи Шудрі їх було вміщено в розділ «Матеріали інших осіб».

Найбільший пласт шевченкознавчих документів фонду, автором яких є фондоутворювач, стосується родоводу Тараса Шевченка. Цей напрям шевченкознавства відображено в докладних генеалогічних таблицях поетового роду, складених Миколою Шудрею (ф. 299, № 230. Тут і далі в круглих дужках зазначається лише номер одиниці зберігання ф. 299. – *Т. Г.*), а також у низці статей та повісті «Верховіть черешчатого дуба» (№ 101).

Шевченків родовід у дослідженні Миколи Шудрі починається від Павла [Шевченка], про якого відомий лише рік смерті – 1757 – та те, що він був «жителем Кирилівського староства Каневського» та мав дружину Марію. За ним слідує Андрій Швець (Шевченко), який народився у 1733 та помер у 1794/95 р. і мав дружину Єфросинію Іванівну (про них Микола Шудря написав – «два робочих воли»). Окрім Швеців та Шевченків, у родоводі наявна й лінія Бойків – родичів Тараса Шевченка по матері. Документ є автографом фондоутворювача.

Повість «Верховіть черешчатого дуба» написана Миколою Шудрею у співавторстві з Олексієм Дмитренком і є художньо опрацьованим науковим, джерелознавчим, твором. Над оповіддю Микола Шудря та Олексій Дмитренко працювали на початку 1980-х років, а в 1983 році повість побачила світ. У 1998 році її було перевидано. В особовому фонді журналіста зберігається машинопис твору, з правками Миколи Шудрі та [Олексія Дмитренка]. Додатком до од. зб. 101 є газета «Літературна Україна» від 8 травня 1981 р., в якій публікувалася повість «Верховіть черешчатого дуба», з авторськими позначками.

Назва твору отримала таке пояснення авторів: «народ назвав Шевченка своїм Кобзарем і нарік богорівним, давши його ім'я невмирущим деревам, «одного віку із Всесвітом» – черешчатим дубам, що вражають своєю безсмертною долею» (№ 101, арк. 11). Автори повісті вибудовують генеалогію Тараса Шевченка від XVIII ст. та роблять припущення про те, що Тарас Шевченко походить з козацького роду, із запорозьких козаків Швеців (Шевченків), що мешкали в Кирилівці. Власну думку автори підтверджують спогадами поетового небожа у других Григорія Лаврентійовича Шевченка, віднайденими в ілюстрованому додатку «Огонёк» до газети «Биржевые Ведомости» (3 вересня 1904 р., п'ятниця). Отож родич Кобзаря розповідав, що «його далекі предки уславили свої руки шевством... сам він бачився з дядьком на бенкеті у Віктора Забіли... В Забіли тоді всі гостювали: поміщик Кандиба, шаповалівський піп і звідтіля ж становий пристав Безухий... За столом Тарас Григорович розповідав, як він був на засланні... Мене дуже здивувало, та й досі не знаю, як сталося, що його батько потрапив у кріпаки. Весь наш рід козацького стану, і дід Тараса Григоровича – рідний брат мого прадіда, був козаком» (№ 101, арк. 12–13).

Дослідження, проведене Миколою Шудрею стосовно матеріної, бойківської, сторони шевченкового родоводу, також знайшло своє відображення в повісті: поринаючи в часи визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького, журналіст стверджує, що «бойові січі XVII століття зблизили шляхи та схрестили долі людей – збраталися в спільному єднанні супроти чужоземної кабали Звенигородщина й Галичина ... а після великої козацької Ради в Переяславі багато хто з карпатських підгорян обрав для себе притулок у селах Лисянського ключа» (№ 101, арк. 21–22). Саме цим і пояснюють автори повісті прізвище Тарасової матері та назву давнього кутка в Моринцях: «як з'явилися бойки в Моринцях, на межі Канівського повіту, можна тільки здогадуватися: старі люди й досі називають у селі давні кутки – Корчовози (звідси, буцімто, гончарі возили на випал корчі), Гончарівка, Шарпанівка (тут, мабуть, жили забіяки), Бабадьорка (бо в якійсь-там баби смикалося плече, як ішла), Цяпи, Шахи, Набоки (за прізвищами й прізвиськами). Й – нарешті, за Поповою горою, через байрак, де колись стояла хата Тарасового діда Якіма, – «Бойки», очевидно ж, так названі за першими поселенцями. І що цікаво, у сучасних Моринцях не знайти вже нікого на прізвище Бойко, а в народі ще пам'ятають «Бойківський куток» (№ 101, арк. 23).

Окрім Шевченкового родоводу, у повісті також надається чимало фактів про місця, пов'язані з Кобзарем, а саме про Холодний Яр, Будище, Переяслав, Седнів, Решетилівку, Березотіч, Корсунь, Полтаву, Веселий Поділ, Гирівку, Андріївку, Качанівку, Чигирин тощо.

У фонді Миколи Шудрі відклалися виписки до біографії поета різними мовами; матеріали до історії села Моринці, а саме архівні виписки інвентарів за 1796–1850 роки, списки мешканців та сусідів Тараса Шевченка, план села з розмітками фондоутворювача тощо.

Місця України, пов'язані з Тарасом Шевченком, відображені ще в низці нарисів, зокрема в «Шевченковій материзні» (№ 120) – нарисі про село Моринці та в «Землі Тараса» (№ 168), а також у статті «Де ж малював поет? З приводу однієї Шевченкової акварелі» (№ 122). В останньому документі журналіст-дослідник ретельно вивчає суперечливе питання стосовно села, в якому Тарас Шевченко написав акварельний малюнок «У Василівці» зі свого альбому 1845 р., з приводу місця створення якого точилися суперечки між шевченкознавцями. Одні вважали, що картину було написано в селі Василівка Миргородського повіту, де народився Микола Гоголь (нині це село Гоголеве Шишацького району Полтавської області). Інші доводили, що її було створено в Василівці Хорольського повіту, що нині є селом Семенівського району Полтавської області. У своїй статті Микола Шудря наводить переконливі докази того, що місцем написання картини було саме семенівське село.

Тема шевченківського Києва в архіві Миколи Шудрі репрезентована нарисом «Стежки віщого кобзаря. Т. Г. Шевченко в Києві» (нарис поділений на розділи, назви яких «позичені» автором з рядків «Автобіографії» Тараса Шевченка: «З валкою за дідичем», «Учень Великого Карла» тощо), сценарієм телепрограми «Живе слово», підготовчими дослідницькими матеріалами, списками місць Києва, пов'язаних з Тарасом Шевченком.

Окремо слід відзначити список жінок – родичок, близьких і далеких знайомих у житті поета, складений журналістом. Документ «Жінки в житті Т. Г. Шевченка» (№ 219) містить близько 450 прізвищ осіб жіночої статі, які відіграли певну роль у житті українського поета. Крім імен, список містить також дати їхнього життя та примітки Миколи Шудрі до деяких позицій.

Протягом кількох років він працював над темою «Тарас Шевченко в прижиттєвій періодиці», результати дослідження мали стати монографією, проте виданню побачити світ не судилося. До цих студій журналіст мав намір включити публікації поетичних творів поета, переклади його творів російською мовою, публіцистичні виступи в пресі, критичні розгляди його збірки «Кобзар», мистецькі повідомлення про поета, повідомлення про поховання поета, біографічні матеріали й некрологи Тараса Шевченка, надмогильні промови й присвяти і, наостанок, спогади сучасників про поета. Нотатки до монографії зберігаються в ІР НБУВ у вигляді рукописних підготовчих матеріалів, значних за обсягом та частково структурованих.

На особливу увагу заслуговують переклади творів Тараса Шевченка російською мовою, видані за життя Кобзаря. Серед авторів – Микола Гербель («Думка» з оригіналу «Нащо мені чорні брови»; «Ох вы, думы мои, думы» з оригіналу «Думи мої, думи мої»; «Тополь»), Олексій Плещеев («Дума» з оригіналу «Минають дні, минають ночі»; «Песня» з оригіналу «Утоптала стежечку»; «Жницы» з оригіналу «Сон: на панщині пшеницю жала»; «И долину, и могилу» з оригіналу «І широку долину»; «Не вернулся из походу»; «Хороша, богата»; «Полюбила я»; «Работница» з оригіналу «Наймичка»), Микола Курочкін («Мы всё живём»; «К доле» з оригіналу «Доля»), Лев Мей («Платок»; «Вечер» з оригіналу «Садок вишневий коло хати»); Петро Вайнберг («Тополь»), Павло Ковалевський («Дума» з оригіналу «Вітре буйний, вітре буйний»; «Гайдамаки»), Михайло Михайлов («Иван Подкова»), Леонід Блюммер («Доля»; «Иван Подкова») та ін.

Варто відзначити, що згаданий вище Микола Гербель, «почитатель его [Т. Г. Шевченка – Т. Г.] таланта и переводчик и издатель его сочинений» (№ 252, арк. 9), у 1860 р. видав збірку «Кобзарь» Тараса Шевченка, переклади творів до якого виконали російські поети, а сам він виступив її редактором.



Окреме місце серед шевченкознавчих документів архіву посідає бібліографічний список літератури, якою цікавився Кобзар. У цьому списку, укладеному Миколою Шудрею, що зберігається в Інституті рукопису за № 213 й має назву «Лектура молодого Шевченка», вказано понад 50 імен відомих письменників і поетів, зокрема Гомера, Овідія, Плутарха, Данієля Дефо, Чарльза Дікенса, Жан-Жака Барталемі, Вашингтона Ірвінга, Едуарда Губера (перекладач трагедії Гете «Фауст»), Вальтера Скотта, Адама Міцкевича, Олександра Пушкіна, Миколи Гоголя та ін.

У фонді Миколи Шудрі окремим комплексом зберігаються виписки з архівних джерел про Симона Петлюру як публіциста, є й декілька його праць, дві з яких присвячені Тарасові Шевченку. Це статті «Вчіться у Шевченка» (газ. «Слово» від 23 лютого 1908 р.; публікацію та вступну статтю 1992 р. підготувала Н. М. Сидоренко) (№ 2515) та «Пам'яті поета-борця» (газ. «Рада» від 25 лютого 1907 р.; в 1991 р. надрукована в газ. «Літературна Україна») (№ 2517), де автор протиставляє Тараса Шевченка, поета-борця, «геніального мужика», поетам-інтелігентам, пропагандистам зневір'я й занепаду, та проводить аналогію між Кобзарем та Шіллером, чий поетичний геній, як і шевченків, закликає до стрімкого розвитку дії, до постійного руху вперед, динамічного, бурхливого й невпинного.

Микола Шудря як знаний дослідник життя та творчості Кобзаря виступав також рецензентом шевченкознавчих студій. Так, в архіві міститься його схвальна рецензія на книгу Володимира Яцюка «Таїна Шевченкових світлин», присвячену дослідженню фотографій поета (№ 706).

У фонді є машинописна копія листа 1859 р. Анастасії Яківни Кіріакової (дівоче прізвище – Марченко), російської письменниці українського походження, стосовно допомоги Тарасові Шевченкові у виданні його творчого доробку (№ 2921). У листі до якогось Єгора Петровича, «директора департаменту», вона просить його поклопотати за Шевченка перед міністром народної освіти, який головує в Головному цензурному управлінні: «а если Вы позволите Шевченке явиться к Вам завтра, то он лучше меня объяснит Вам, в чём дело, а я только бью Вам челом за него, во имя литературы, или, лучше сказать, поэзии и Малороссии (ведь Вы сами по роду малороссиянин)...» (№ 2921, арк. 1).

Серед ілюстративних матеріалів фонду – фотокопії автографів Тараса Шевченка зі змістом збірки «Кобзар» та віршем «Заповіт», фоторепродукції ілюстрацій до творів Кобзаря, його світлин та дарчих написів різним особам, зібрані Миколою Шудрею. Серед останніх – дарчі написи Марку Олександровичу Андрієвському на виданні «Кобзарь» 1860 року, Михайлові Максимовичу на виданні «Тризна», Івану Рогожину на виданні «Кобзарь» від 1860 року та ін. Художниками Б. Романовим та В. Вечерським

на замовлення Миколи Шудрі було зроблено екслібриси до його Шевченкіани. Колекція цих екслібрисів також відкладалася в архіві.

У розділі «Матеріали інших осіб» серед іншого є стаття Олександра Русова «Коллекция рисунков Т. Г. Шевченка», присвячена Тарасові Шевченку-художнику (№ 2596).

Взагалі особистість Тараса Шевченка відігравала важливу роль у житті Миколи Шудрі і займала чільне місце серед об'єктів його досліджень. У нарисі «Стежки віщого Кобзаря. Т. Г. Шевченко в Києві» (№ 183) Микола Шудря згадує, як ще за студентських часів уперше побачив пам'ятник українському поетові в Шевченковому парку, як у «пориві захоплення» попрямував до Кобзаревому музею, розташованому на бульварі, й у книзі відгуків там дав присягу: «Клянуся тобі, Великий Кобзарю, що, як і ти, присвячу своє перо боротьбі за правду і справедливість» [1].

Готуючись до виступу на радіо в 1996 році, Микола Шудря написав: «Шевченка не має жоден народ, навпаки, Україна в особі Шевченка має Пушкіна й Міцкевича, Байрона й Гете, Гюго й Данте» (№ 268, арк. 1). А Микола Шудря має свою Шевченкіану. Як зазначає український кінорежисер Михайло Сіренко, у Миколи Шудрі були «ледве не всі видання [«Кобзаря» – Т. Г.]. Він міг їхати за «Кобзарем» чи не край світу. В його бібліотеці понад 5 тисяч книжок про Тараса Шевченка! І кожну з них він вивчав, перегортав» [2].

Розглянуті шевченкознавчі документи з особового архіву М. А. Шудрі можуть зацікавити дослідників життєвого шляху Кобзаря та власне доробку журналіста-пошуковця.

#### Список використаних джерел

1. Германова О. Г. Майстерність пошукової публіцистики Миколи Шудрі / О. Г. Германова // Українське журналістичознавство : щорічний науковий журнал / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. – Вип. 1. – К., 2000. – С. 28.
2. Чечель Л. Пелюстки спогадів про Миколу Шудрю / Л. Чечель // Київський журналіст : альманах Київської спілки журналістів / упоряд. В. Г. Проненко. – К. : Експрес-Поліграф, 2013. – С. 25.

#### References

1. Hermanova, O. H. (2000). Maisternist poshukovoi publitsystyky Mykoly Shudri [The excellence of Mykola Shudria's research journalism]. In *Ukrainske zhurnalistykoznavstvo* [Ukrainian Journalism Studies]. Is. 1, p. 28. Kyiv. [In Ukrainian].
2. Chechel, L. (2013). Peliustky spohadiv pro Mykolu Shudriu [The petals of memories about Mykola Shudria]. In *Kyivskiy zhurnalist: almanakh Kyivskoi spilky zhurnalistiv* [Kyiv Journalist: the Almanac of Kyiv Journalists Society] (p. 25). Kyiv. [In Ukrainian].

*T. Gerasimova*

**Shevchenkian documents in the archive of Mykola Shudria (on the materials from the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine)**

In the paper the author analyzes Shevchenkian documents deposited in the personal archival fond of a Ukrainian journalist Mykola Shudria, which comprises the fond 299 of the Institute of Manuscript of VNLU. These documents represent both Mykola Shudria's Shevchenko research heritage and his collection of Shevchenkian studies of other investigators. The article revealed that Mykola Shudria's attention in Shevchenko Studies had mostly been centered on Kobzar's biography and origin, Ukrainian areas associated with the personality of Taras Shevchenko, his poems and paintings. The most prominent works of Mykola Shudria reviewed in the article are a novel "The head of the pedunculate oak" revealing Taras Shevchenko's genealogy and his Shevchenkian publicistic writings.

*Key words:* Institute of Manuscript of VNLU, M. A. Shudria, T. H. Shevchenko, personal archival fond, Shevchenko Studies, research journalism.

*T. B. Герасимова*

**Шевченковские документы в архиве Николая Шудри (по материалам из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)**

В статье проанализирован комплекс шевченковедческих документов из личного архивного фонда украинского журналиста Николая Шудри (ф. 299), хранящегося в Институте рукописи НБУВ. Документы отображают как собственное наследие Николая Шудри в области шевченковедения, так и коллекцию шевченковедческих трудов других авторов. Показано, что исследования Николая Шудри касались преимущественно биографии и генеалогии Кобзаря, мест в Украине, связанных с личностью Тараса Шевченко, его поэтических и живописных произведений. Наиболее известными работами Николая Шудри, представленными в статье, являются повесть «Верхушка черешчатого дуба» и публицистика, посвящённая Тарасу Шевченку.

*Ключевые слова:* Институт рукописи НБУВ, Н. А. Шудря, Т. Г. Шевченко, личный архивный фонд, Шевченкиана, исследовательская журналистика.

## ***Огляд нових надходжень Інституту рукопису***

УДК 930.25:929Ком:93/94(477)"19"

**М. А. Філіпович,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **ОСОБОВИЙ АРХІВ О. С. КОМПАН У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: СКЛАД ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ**

Висвітлено історію надходження комплексу документів українського історика Олени Станіславівни Компан до фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, проаналізовано процес формування особового архівного фонду вченої, обґрунтовано його структуру, охарактеризовано склад та зміст та визначено інформаційну наповненість розділів фонду.

*Ключові слова:* Інститут рукопису НБУВ, особовий архівний фонд, наукове описування, Олена Станіславівна Компан, історія України, історіософія, політичні репресії, дисиденти, Інститут історії АН УРСР.

Складовою частиною спеціалізованого фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) є фонди особового походження – архіви видатних громадських діячів та науковців України. Серед них під № 297 зберігається особовий фонд Олени Станіславівни Компан (ф. 297 «Компан Олена Станіславівна (1916–1986) – історик»), що нині перебуває на стадії опрацювання.

Олена Компан (1916–1986) – відомий український історик, професор, доктор історичних наук, фахівець з історії пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Серед її дослідницьких пріоритетів – історія українських міст та міщанства XVII ст., соціально-економічні питання середньовічної історії України, проблеми історичної демографії XVII ст., історія українського козацтва. Автор сотень публікацій, кількох монографій, зокрема унікальної праці «Міста України в другій половині XVII ст.» (Київ, 1963), О. Компан фактично створила власну школу в українській історіографії, яка не втратила своєї актуальності й у наш час [1].

© М. А. Філіпович, 2015

Життєвий та творчий шлях вченої був непростим. Справжня патріотка України, О. Компан (уроджена Ейсмонт) народилася в м. Єнакієве в родині поляка, інженера за освітою, та його дружини-росіянки. У 1937 р. її батька було репресовано комуністичним режимом. У ніч арешту від «вибуху крові» померла його дружина. На утриманні Олени лишилися двоє молодших братів і сестра.

Навчалася в Інституті іноземних мов (1933–1934) та Київському польському педагогічному інституті (1934–1935), який з ідеологічних причин було закрито, а частину студентів та викладачів заарештовано. У 1940 р. Олена Компан закінчила історичний факультет Київського університету.

Під час Другої світової війни Олена Компан разом з маленьким сином Ярославом, молодшим братом та свекром була евакуйована до Узбекистану, де працювала ланковою бригади бавовноробів (1941–1943). Її чоловік, Юрій Компан, загинув у перші місяці війни.

Повернувшись у 1944 р. до України, працювала в Державному республіканському історичному музеї УРСР м. Києва. Підробляючи друкаркою, познайомилася зі своїм другим чоловіком, письменником Іваном Юхимовичем Сенченком.

Від 1947 р. життя та доля О. Компан пов'язані з Інститутом історії АН УРСР: аспірантка (1947–1950), молодший науковий співробітник (1950–1956), старший науковий співробітник (1956–1972) відділу історії феодалізму. Її колегами та друзями були М. Брайчевський, О. Апанович, Я. Дзира. У 1950 р. під керівництвом Ф. Лося захистила кандидатську дисертацію «Формування робітничого класу залізорудної та металургійної промисловості Півдня України 80–90-х рр. XIX ст.». У 1964 р. захистила докторську дисертацію «Міста України у другій половині XVII ст.».

У 1972 р. «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами», а формально – внаслідок бюджетного скорочення «неперспективної тематики», вчену було звільнено з Інституту історії (1955–1972) [1; 2].

Свої історичні студії доктор історичних наук Олена Компан продовжувала вдома. Протягом двох років діяла заборона на її виступи у пресі.

Померла Олена Станіславівна Компан 17 липня 1986 р. Похована у Києві на Байковому кладовищі поряд з Іваном Юхимовичем Сенченком. На спільному із чоловіком пам'ятнику вирізьблено напис: «Письменник Іван Сенченко. 1901–1975. Історик Олена Компан. 1916–1986».

Ім'я Олени Станіславівни Компан та її наукові студії відомі вузьким спеціалістам (дослідникам-медієвістам, фахівцям з урбаністики), але практично невідомі широкому науковому загалові. До цього часу чималий джерельний комплекс особового фонду дослідниці не залучений до наукового та суспільного обігу.

Архів О. С. Компан переданий у дар Інституту рукопису НБУВ онуком фондоутворювачки Іваном Ярославовичем Компаном 1 грудня 1999 р. (понад дві тисячі документів у розсіпу). Особовий фонд Олени Компан великий за обсягом і різноманітний за складом документів. Наразі архів перебуває в опрацюванні. Фонд № 297 систематизовано за дев'ятьма групами документів, згодом номінованими, як розділи: 1) «Наукові та творчі матеріали»; 2) «Біографічні матеріали»; 3) «Матеріали зі службової, професійної та громадської діяльності»; 4) «Листування»; 5) «Матеріали з дарчими написами фондоутворювачу»; 6) «Фотографії»; 7) «Матеріали родичів фондоутворювача»; 9) «Матеріали про фондоутворювача»; 9) «Матеріали інших осіб».

Найбільший за обсягом розділ фонду – «Наукові та творчі матеріали» – репрезентує багатогранні наукові інтереси дослідниці, її намагання вийти за рамки марксизму, глибоке володіння теоретичними підвалинами історичної науки – історіософією (термін, який в ті часи не вживався та міг викликати звинувачення у відступі від марксизму) [3; с. 429].

Серед документів фонду – реферат О. Компан про В. Н. Каразіна до приймальної комісії в аспірантуру Інституту історії АН УРСР (1947); примірник дисертації «Формирование рабочего класса железорудной и металлургической промышленности юга Украины 80–90 гг. XIX в.» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (1950), авторизовані машинописи і автографи її статей, лекцій, а також численні робочі та підготовчі матеріали до наукових студій.

Задля кращого розуміння наукового та творчого спадку О. Компан, її широких наукових зацікавлень у межах рубрики виокремлено тематичні підрозділи, зокрема такі, як «Історія – точна наука», «Історія Запорозької січі», «Підготовчі матеріали про Григорія Сковороду», «Міста України», «Підготовчі матеріали про В. І. Вернадського», «Ренесанс», «Національне питання» та ін.

В основу поділу на тематичні підрозділи покладено інформаційне наповнення документів та авторські примітки на теках з документами (О. Компан фіксувала на теках загальні теми своїх наукових студій або вносила на обкладинку влучні цитати).

Особливої значимості фондові О.С. Компан надають неопубліковані праці дослідниці – як завершені наукові дослідження, так і уривки з її студій, зокрема «Той Поль, що без дев'ятої клепки» (1971), «Копиловці» (1971), «Мухомори», «Історичне товариство Нестора Літописця» (1982), «Письменник про феномен генія» (1985 р.; у співавторстві з І. Ю. Сенченком) та ін. Це переважно авторизований машинопис з правками.



В архіві О. Компан міститься велика кількість нотаток та виписок з різних джерел – поряд з класиками марксизму-ленінізму – виписки з «ревізійоністських» праць П. Тольятті, М. Джіласа, М. Блока та іншої опозиційної до офіційної ідеології літератури, з коментарями дослідниці, які правдиво розкривають її погляди та наукові уподобання.

Окрему групу документів складають вирізки та окремі відбитки з журналів, зібрані фондоутворювачем, з численними примітками на полях рукою дослідниці, зокрема часописи, що балансували на хиткій «цензурній грані»: журнали «Новый мир», «Иностранная литература», українська газета «Наше слово» (друкований орган Українського суспільно-культурного товариства у Варшаві, що не мав дозволу на розповсюдження у Радянському Союзі, особливо на теренах України) та ін.

Як підрозділ виокремлено рецензії та відгуки О. Компан на наукові праці різних осіб, зокрема рецензійні статті (авторизовані машинописи): «Сплав історичного мислення» на історичний роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» (1980 р.), «За рікою за бистою вогні горять великі» на дві книги Я. Боровського «Походження Києва» та «Мифологический мир древних киевлян» (1982 р.), рецензійна стаття «Київські Афіни» на друге видання книги З. Хижняк «Києво-Могилянська Академія» (1982 р.), рецензійна стаття «Оце брат ваш Гайавата» на твір Г. Лонгфелло «Пісня про Гайавату» (видавництво «Веселка», 1983 р.), рецензії на твори В. Шевчука та Д. Кулиняка.

Розділ «Біографічні матеріали» охоплює невеликий, порівняно з іншими рубриками фонду, комплекс документів, серед них: рукописна автобіографія О. С. Компан (1956 р.), особовий листок з обліку кадрів (12.05.1954 р.) Інституту історії АН УРСР; щоденникові нотатки, записні книжки (містять спогади вченої про колег – співробітників Інституту історії), окремі віршовані твори – М. Гумільова, М. Волошина, М. Цветаєвої, В. Висоцького, Булата Окуджави, А. Ахматової, Л. Костенко, В. Стуса, важливі для розуміння особистісних рис фондоутворювачки, її читацьких зацікавлень.

Матеріали службової та громадської діяльності складають порівняно невелику частину фонду. Це запрошення на наукові конференції, зокрема з пропозицією взяти участь у пленарних засіданнях IX Міжнародного з'їзду славістів (Київ, 1983 р.), запрошення на сесії та літературні вечори, програми наукових конференцій та семінарів, а також документи, пов'язані з діяльністю Олени Компан в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури (очолювала секцію досоціалістичних формацій) та плановою роботою вченої в Інституті історії АН УРСР: проспекти видань, робочі звіти, протокол засідання відділу історії феодалізму 1967 р., на

якому розглядалася рецензійна стаття Олени Компан «Український ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства».

Структурний розділ «Листування» складається з офіційного та приватного листування О. С. Компан. Серед офіційного епістолярію – вітальні листи та телеграми від Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Інституту історії АН УРСР, видавництва «Советский писатель». Приватне листування представлене листами від колег-істориків, рідних та друзів: М. Е. Котляревської, М. З. Преображенського, З. О. Кописького, Д. П. Калюжного, О. С. Завгороднього, П. Михайлини, від родин Дзюб, Вовчиків-Блакитних, Брюховецьких, Сенюків, Ейсмонтів, листуванням з онуками Іваном та Мартою Компан та ін.

Розділ «Матеріали з дарчими написами» містить окремі відбитки та вирізки з журналів з дарчими написами істориків П. М. Калениченка та О. І. Путро, педагога В. С. Ейсмонта (брата фондоутворювачки), краєзнавця Ф. Сахна та ін.

Серед фотоматеріалів – фото Олени Компан та її чоловіка, Івана Юхимовича Сенченка (індивідуальні та групові), їхніх родичів та знайомих (групові, індивідуальні та фотоальбом); фотографії з дарчими написами; тематичний альбом з листівками та фотографіями архітектурних пам'яток Польщі, видові фотографії та ін.

Розділ «Матеріали родичів фондоутворювача» репрезентує, насамперед, матеріали чоловіка О. С. Компан, відомого письменника Івана Юхимовича Сенченка (1901–1975). Серед документів розділу – біографічні матеріали, зокрема акти про прийняття на постійне зберігання особистого архіву Івана Юхимовича Сенченка до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР (1979 р.) та Красногородського краєзнавчого музею (1981 р.); дарчі акти про передачу *Сенченко Оленою Станіславівною* документів її чоловіка до ЦДАМЛІ УРСР (1979 р.) та до Одеського державного літературного музею; новели, оповідання та нариси; казки та оповідання для дітей (серед них – твори, що не були опубліковані); художнє опрацювання міфів Давньої Греції («Пригоди Геркулеса»); посвідчення, листування, матеріали інших осіб з правками І. Сенченка (поема М. Брайчевського).

До розділу також входять документи сина фондоутворювачки, Ярослава Юрійовича Компана: варіанти розділів кандидатської дисертації, малюнок «Піратський бриг» (гуаш).

Розділ «Матеріали про фондоутворювача» включає рецензії та відгуки на праці О. С. Компан (машинописи, вирізки та відбитки з журналів), зокрема рецензію на її статтю «Київ і його внесок в культурний розвиток слов'янських народів і світову культуру» доктора історичних наук,

члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка; відгуки на її діяльність; повідомлення про захист кандидатської та докторської дисертацій (1950–1964 рр.); про захист дисертацій інших осіб (в якості опонента – Олена Компан; 1958–1969 рр.); повідомлення про участь у виборчих округах (1950 р.); машинопис поеми «Григорій Сковорода» М. Бревського (псевдонім Михайла Брайчевського) з приписом «Присвячується О. С. Компан» та ін.

Значну частину архіву Олени Компан становлять матеріали, номіновані як «Документи інших осіб». Виокремлюються у цій групі документи репресованих учених.

Окремим комплексом в особовому архіві О. С. Компан є документи (приблизно 18 канцелярських папок) історика (досліджував соціально-економічну історію Лівобережної України XVII–XVIII ст.), краєзнавця, архівіста Павла Костянтиновича Федоренка (1880–1962).

Павло Федоренко належить до так званої української історіографічної школи О. Лазаревського. Навчався на юридичному, а потім на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира (1909–1915). Викладав у Чернігівському вчительському інституті (згодом – Чернігівському інституті народної освіти) (1916–1930), в Чернігівському народному університеті (1917–1921). Разом з П. Дорошенком та А. Верзиловим був фундатором останнього навчального закладу. П. К. Федоренко – завідувач, старший науковий співробітник Чернігівського історичного архіву (1923–1934), науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН (1927–1930). Протягом 1928–1930 рр. працював в Археологічній комісії ВУАН. У 1920 – на початку 1930-х років – член Чернігівського наукового товариства, керівник його історико-філологічної (потім – історико-краєзнавчої) секції.

П. К. Федоренка заарештовано 1930 р. та 1934 р. (звільнено через брак доказів стосовно його причетності до контрреволюційних організацій). Втретє Павло Федоренко позбавлений волі в 1938 р. і засуджений до 5-ти років заслання (покарання відбував у м. Казалинську).

Упродовж 1946–1948 рр. П. К. Федоренко обіймає посаду старшого наукового співробітника Історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра». У 1948–1954 рр. – завідувач відділу, заступник директора Музею історії Корсунь-Шевченківської битви в м. Корсунь-Шевченківський.

П. К. Федоренка реабілітовано у 1959 р. [5].

Архівна спадщина Павла Федоренка, окрім Інституту рукопису НБУВ, зберігається у фондах Державного архіву Чернігівської області, Музею Корсунь-Шевченківської битви, в приватному зібранні Л. С. Федоренко, онуки вченого.

Серед документів Олени Компан – численні рукописні варіанти монографічного дослідження Павла Федоренка «Рудни Лівобережної

Украины в XVII–XVIII вв.» та підготовчі матеріали до нього [6]; відзиви та рецензії на монографію та зауваження автора на них.

В архіві зберігаються автографи та машинописи наукових праць П. Федоренка і підготовчі матеріали до них: «Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг.», варіанти тексту «Усыпальница князя Юрия Долгорукого» з виправленнями Д. Ф. Красинського та Б. Д. Грекова (1948), «Хозяйство Киево-Печерского монастыря до секуляризации 1786 года» (1947 р.); «Промышленные предприятия Киево-Печерского монастыря в XVII–XVIII вв.». Серед наукових праць є також неопубліковані твори вченого, зокрема «Топографическое исследование Корсунской битвы 1648 года», «Богдан Хмельницкий в Корсуне» (початок 50-х рр.).

У фонді є картотеки (велика картотека міст, містечок та замків Лівобережної України, картотека «Рудні, гути 16–18 ст.») та творчі матеріали П. Федоренка (рукописний варіант повісті «Серебряная нить. Повесть в трёх книгах»).

Зберігаються матеріали службової діяльності П. Федоренка, зокрема документи, зібрані ним у «справі» про крадіжку вченим секретарем Історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» М. Ф. Головановим рукопису П. К. Федоренка «Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв.»; приватне та офіційне листування вченого з радянськими письменниками С. С. Смирновим та Н. С. Рибак, з директором Науково-дослідного інституту краєзнавчої та музейної роботи А. Д. Маневським; матеріали з дарчими написами та фотографії.

Ймовірно, документи Павла Федоренка були передані ним Олені Компан (дослідниця була автором рецензії на монографічне дослідження П. Федоренка «Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв.», посилалася на його роботи у своїх дослідженнях). Документи П. К. Федоренка будуть вилучені з фонду № 297 та приєднані до фонду № 215 ІР НБУВ (ф. 215 «Федоренко Павло Костянтинович (1880–1962) – архівіст, історик»), який складається переважно з епістолярної спадщини вченого (в описі налічується 21 од. зб.) [4].

Серед матеріалів інших осіб в архіві Олени Компан зберігається частина (перший варіант другого розділу) монографічного дослідження «Эволюция феодальной ренты и хозяйства крупного феодала на Волынском Полесье» ще одного вченого з трагічною долею – репресованого українського історика, професора, доктора історичних наук Є. Д. Сташевського (1874–1938).

Учень М. В. Довнар-Запольського, Євген Дмитрович Сташевський – фахівець з економічної історії України, Росії, Західної Європи. Він – екстраординарний професор Київського комерційного інституту, професор

Університету св. Володимира та Київських вищих жіночих курсів (1915–1917); приват-доцент Новоросійського університету в Одесі (1920); професор та завідувач кафедри, декан Інституту народного господарства, Інституту зовнішніх відносин у Києві, Київського землевпорядного технікуму та одночасно – професор, завідувач кафедри Інституту народної освіти і Сільськогосподарського інституту в Кам'янці-Подільському (1921–1923). Упродовж 1937–1938 – старший науковий співробітник, консультант Інституту історії України АН УРСР.

Органами ВУЧК–НКВС і Державним політичним управлінням УСРР заарештовувався двічі (1919 р., 1930 р.), був звільнений. 12 червня 1938 р. позбавлений волі 3-м відділом Управління державної безпеки НКВС УРСР з обвинуваченням, що є «агентом іноземної розвідки, учасником контрреволюційної організації і пов'язаний з денікінською контррозвідкою в період громадянської війни». Убитий на допиті слідчим [2, с. 650–651; 8].

У фонді Олени Компан також містяться документи В. В. Боб'яка – «Короткий нарис (з переказу моїх предків) про походження с. Космач та виписка з архівського рукопису, який знаходився у Довбушівській церкві до 1944 року»; М. Ф. Котляра – тека з документами «Справа Котляра»; М. З. Суслопарова – машинопис статті з авторськими правками «Віттенбергська листівка 1569 року „Concio Lerozum ad Leones”». Нововідкрите джерело до історії реформації в Німеччині, його робочі матеріали, переклад з французької мови книги П. Арсена «Как пишется история» та робочі матеріали до перекладу (К., 1945), лист М. З. Суслопарова до О. Компан від 08.01.1970 р.; документи С. І. Білоконя, С. К. Сенюка, Ф. І. Сахна, І. М. Гончара та ін.

Підсумовуючи, зазначимо, що особовий архів Олени Станіславівни Компан великий за обсягом, різноманітний за складом та інформативний за змістом. Документи фонду висвітлюють життєвий та творчий шлях цієї неординарної вченої («золота пектораль української історії» – так назвав Олену Станіславівну один з її учнів) та становлять беззаперечний інтерес для дослідників у галузі біографістики. Матеріали архіву слугуватимуть повноцінним джерелом також для вивчення суспільно-політичного життя України 50–80-х років ХХ ст., зокрема репресивних процесів стосовно наукової та творчої інтелігенції.

#### Список використаних джерел

1. Історик Олена Компан : матеріали до біографії / упоряд. Я. Компан. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. – 532 с. : іл.

2. Інститут історії України НАН України. 1993–2006 / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 818 с. : іл.
3. Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан / М. Брайчевський // Історик Олена Компан : матеріали до біогр. – К., 2007. – С. 434.
4. ІР НБУВ, ф. 215, 21 од. зб.
5. Юркова О. В. Федоренко Павло Костянтинович / О. В. Юркова // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2013. – Т. 10 : Т–Я. – С. 275–276.
6. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / П. К. Федоренко – М. : Издательство Академии наук СССР, 1960. – 264 с.
7. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Д. Сташевский. – М. : Наука, 1968. – 484 с.
8. Рубльов О. С. Сташевський Євген Дмитрович / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9 : Прил–С. – С. 841.

#### References

1. Kompan, Ya. (Comp.). (2007). *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Compan: biography materials]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
2. Smolii, V. A. (Ed.). (2006). *Instytut Istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 1993–2006* [Institute of History of Ukraine. 1993–2006]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
3. Braichevskiy, M. (2007). Pamiati Oleny Kompan [In memory of Olena Compan]. In *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Compan: biography materials] (pp. 429–436). Kyiv. [In Ukrainian].
4. Fond 215. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Yurkova, O. V. (2013). Fedorenko Pavlo Kostiantynovych. In V. A. Smolii et al. (Eds.) (Series ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: Vol. 10. T–Ya (pp. 275–276). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
6. Fedorenko, P. K. (1960). *Rudni Levoberezhnoi Ukrainy v XVII–XVIII vv.* [Mines of Left-Bank Ukraine in the 17th–18th centuries]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. [In Russian].
7. Stashevskii, E. D. (1968). *Istoriia dokapitalisticheskoi renty na Pravoberezhnoi Ukraine v XVIII – pervoi polovine XIX v.* [History of pre-capitalism rent in Right-Bank Ukraine in the 18th – first half of the 19th centuries]. Moskow: Nauka. [In Russian].
8. Rubliov, O. S. (2012). Stashevskiy Yevhen Dmytrovych. In V. A. Smolii et al. (Eds.) (Series ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: Vol. 9. Pryl–S (p. 841). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].



*M. Filipovych*

**The personal archive of O. Kompan in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine: composition and informational potential**

The article describes the history of acquisition, structure and documental composition of the personal archival fond of the Ukrainian historian Olena Kompan (1816–1986). She was a researcher of the history of Ukraine in the late Middle Ages and the early Modern Era, a scientist with an active social position keeping in touch with the movement of the “sixtiers”.

The article covers O. Kompan’s biography, outlines her life as a researcher. The author analyzes the structural documental groups of O. Kompan’s personal archive, which were specified as a result of the fond scientific processing. Particular attention is paid to the section “Scientific and Creative Materials” representing broad scientific interests of O. Kompan as a historian and a historiosopher.

A group of documents “Materials of the Fond Creator Relatives”, containing the researcher’s husband documents, is of great interest. Her husband was a famous Ukrainian writer – Ivan Senchenko. Another noteworthy category is “Materials of other People” including the documents of the former political prisoners – Ukrainian scientists Pavlo Fedorenko (1880–1962) and Yevhen Stashevsky (1884–1938).

*Key words:* Institute of Manuscript of VNLU, personal archival fond, scientific description, O. Kompan, history of Ukraine, historiosophy, political repressions, dissidents, Institute of History of the AS of USSR.

*М. А. Филиппович*

**Личный архив Е. С. Компан в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: состав и информационный потенциал**

В статье рассмотрены история поступления, структура и документальный состав личного архивного фонда украинского историка Елены Станиславовны Компан (1816–1986) – исследователя истории Украины эпохи позднего Средневековья и раннего Нового времени, учёной с активной общественной позицией, поддерживающей связь с движением «шестидесятников».

Освещена биография учёной, очерчен её исследовательский путь. Проанализированы структурные группы документов личного архива Е. Компан, выделенные в результате научной обработки фонда. Особое внимание уделено рубрике «Научные и творческие материалы», которая представляет широкие научные интересы Е. Компан как историка и историософа.

Значительный интерес представляет группа документов «Материалы родственников фондообразователя», которая содержит документы мужа исследовательницы, известного украинского писателя Ивана Ефимовича Сенченко, а также категория «Материалы других лиц», среди материалов которой документы репрессированных украинских учёных – Павла Константиновича Федоренко (1880–1962) и Евгения Дмитриевича Сташевского (1884–1938).

*Ключевые слова:* Институт рукописи НБУВ, личный архивный фонд, научное описание, Е. С. Компан, история Украины, историософия, политические репрессии, диссиденты, Институт истории АН УССР.

УДК 94(47+57)"18":930.25:929(477)"19"Сорокіна

**В. В. Горєва,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **ОСОБОВИЙ АРХІВ ОЛЬГИ ІВАНІВНИ СОРОКІНОЇ (1892–1988): СТРУКТУРА ТА СКЛАД ФОНДУ**

Розглянуто склад та зміст особового архівного фонду декабристознавця О. І. Сорокіної, проаналізовано інформаційну наповненість та надано характеристику структурних груп документів. Особливу увагу приділено розділу «Листування». До статті додано переліки зібраних О. І. Сорокіною портретів декабристів та фотографії їхніх могил, надгробних плит, пам'ятників.

*Ключові слова:* Інститут рукопису НБУВ, О. І. Сорокіна, особовий архівний фонд, архівні документи, декабристи, наукове описання.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається особовий архівний фонд педагога, історика-аматора, краєзнавця Ольги Іванівни Сорокіної. Значну частину свого життя вона присвятила пошуку документальних свідчень про життя та діяльність декабристів. Свою зацікавленість долею декабристів Ольга Іванівна пояснювала належністю до роду декабриста Юліана Казимировича Люблінського, про що свідчило дівоче прізвище її матері – Люблінська.

Життєвий шлях О. І. Сорокіної, її історичні шукання, краєзнавчі напрацювання, громадська діяльність залишаються маловідомими для широкого загалу, тож спробуємо в нашій статті заповнити цю лакуну, проаналізувавши склад та зміст документів її особового архіву, що нині перебуває на стадії опрацювання.

Ольга Іванівна Сорокіна народилася у 1892 р. в м. Кам'янці (нині м. Кам'янець-Подільський) Хмельницької області. Батько був сільським учителем, мати – домогосподаркою. У 1906 р. закінчила чотирирічне училище, в 1910 р. – Немирівську прогімназію. У 1913 р. склала іспит на звання учителя сільської школи, а пізніше, в 1930 р., закінчила заочно Харківський педагогічний інститут. Педагогічна діяльність О. І. Сорокіної охоплює період з 1914 по 1958 р. Так, у 1914–1920 рр. вона працювала в різних школах Літинського району Вінницької області – в селах Лозова, Курилівці, Боркове і Балине.

Разом з чоловіком, Сергієм Порфировичем Сорокіним, теж учителем за освітою, з 1920 по 1931 р. викладала в школі № 7 м. Новокостянтинова Лєтичівського району Хмельницької області.

Після переїзду до м. Ленінграда до заміжньої доньки Олени Сергіївни Захарової у 1931–1934 р. Ольга Іванівна працювала в школі с. Володарська Ленінградської області, а по смерті чоловіка, у 1934–1941 рр., – у ленінградських школах № 265 та № 276, де викладала російську мову та літературу. У 1941 р. її евакуювано разом зі школярами на Урал, в с. Велика Дубська Ірбітського району Свердловської області, і до 1944 р. О. І. Сорокіна пропрацювала в місцевій сільській школі. За викликом районного відділу народної освіти в 1944 р. повернулась, і до пенсії (1958 р.) учительвала в ленінградських школах № 113 та № 114.

Ольга Іванівна увесь цей час брала активну участь у різноманітних громадських заходах. Так, у Новокостянтинові вона стала організатором жіночої ради, завідувала читальним залом, проводила культурно-освітню роботу серед читачів. На Уралі була художнім оформлювачем гуртка художньої самодіяльності, а в Ленінграді вже сама організовувала шкільні самодіяльні гуртки. На громадських засадах Ольга Іванівна проводила вечірні заняття в школі при міліції Ленінського району м. Ленінграда, брала участь у відбудові міста. Нагороджена медаллю «За доблесний труд у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Померла О. І. Сорокіна в Ленінграді 27 січня 1988 р. у віці 95 років. Урну з прахом донька захоронила в с. Бережанка Хмельницького району Хмельницької області, де проживали їхні родичі.

У 1991 р. особовий архів О. І. Сорокіної за її заповітом був переданий О. С. Захаровою в дар до Бібліотеки. На постійне зберігання до рукописного відділу надійшло понад 1800 документів, з них близько 1600 портретів та фотографій, що стосуються життя, діяльності та вшанування декабристів, з яких був сформований особовий архівний фонд № 325.

На сьогодні архів проходить науково-технічне опрацювання. Під час первинної систематизації особового фонду № 325 «Сорокіна Ольга Іванівна (1892–1988) – історик, педагог», що надійшов у розсипу, було виділено такі основні групи документів: 1) біографічні матеріали; 2) наукові та творчі матеріали; 3) листування; 4) фотографії; 5) матеріали родичів фондоутворювача; 6) матеріали про фондоутворювача.

До біографічних матеріалів відноситься біографія О. І. Сорокіної, написана її донькою в 1990 р., щоденникові нотатки, записники.

Найбільший розділ фонду «Наукові та творчі матеріали» складається з підрозділів: 1) замітки, робочі зошити; 2) репродукції портретів декабристів та історичних діячів; 3) фотографії могил декабристів;

- 4) зображення будинків декабристів; 5) художні зображення декабристів; 6) фотографії місць заслання та проживання декабристів.

До складу першого підрозділу належать власноручні замітки О. І. Со-рокіної про М. В. Трубецьку, про відкриття музею декабристів в м. Києві, по вул. Володимирській, 3; робочі зошити з виписками, історичними замітками та бібліографією про родини Трубецьких, Давидових, Волконських та інших учасників антиурядового повстання. Розкривають поетичний таланти Ольги Іванівни її вірші – «Долой войну», «Пушкинские горы» та «Декабристы».

До другого підрозділу належать фотокопії, поліграфічні репродукції, вирізки з друкованих видань з портретами декабристів та членів їхніх родин (дружин, найближчих родичів), а також портретами історичних, політичних, культурних діячів кінця XVII – початку XX ст.: членів родин Волконських, Воронцових, Голіциних, Давидових, Куракіних, Лавалів, Муравйових, Нарішкіних, Орлових, Раєвських, Строганових, Трубецьких, Шаховських, Юсупових та ін. (повний перелік портретів див. у додатку 1). Також є вирізки з родовідними таблицями князів Волконських та Г. Д. Строганова.

До третього підрозділу віднесені фотографії пам'ятників, могил, надгробних плит декабристів та їхніх дружин і дітей. Серед них фото могил декабристів, що померли у засланні: братів Борисових, братів Кюхельбекерів, О. М. Муравйова і його батька М. М. Муравйова, М. О. Назімова, М. О. Панова та інших (див. додаток 2).

Четвертий підрозділ репрезентує поліграфічні репродукції і вирізки із зображеннями будівель родин декабристів (будинки Лавалів, дача Нарішкіна, садиба Оболенських, колишній палац графа Строганова, будинки – В. І. Туманського в Полтавській обл., Давидових в м. Кам'янка на Подніпров'ї, Б. М. Юсупова та І. М. Муравйова-Апостола в м. Москва, О. М. Булатова в м. Санкт-Петербург, П. І. Пестеля в м. Тульчин Вінницької обл. тощо). Умови життя та побуту декабристів під час заслання в Сибір розкривають світлина їхніх помешкань, а саме: будинків І. І. Горбачевського в Петровському Заводі (нині – м. Петровськ-Забайкальський), М. К. Кюхельбекера в с. Баргузін у Республіці Бурятія, В. К. Кюхельбекера в с. Смолино біля м. Тобольськ Тюменської обл., М. О. Фонвізіна, П. М. Свистунова та О. М. Муравйова в м. Тобольськ Тюменської обл., І. Д. Якушкіна та М. І. Муравйова-Апостола в м. Ялуторовськ Тюменської обл., С. Г. Волконського у с. Урік та с. Усть-Куда Іркутської обл. та в м. Іркутськ, С. П. Трубецького в м. Чита, О. О. Крюкова в м. Мінусинськ Красноярського краю, родини Бестужевих в м. Чита та с. Селенгінськ у Республіці Бурятія. Є комплекс фотографій садиб та будинків родини Трубецьких на Київщині.

У п'ятому підрозділі зібрані поліграфічні репродукції зі зробленими у заслання роботами М. О. Бестужева, на яких зображено будинки, внутрішні двори, господарські будівлі, камери ув'язнення декабристів у Петровському острозі, церква та загальний вид Петровського заводу, пейзажі Чита і навколишніх сіл (усього 46 шт.). Окрім цього, є вирізки з друкованих видань з репродукціями К. П. Бегрова, П. М. Кошарова, А. Є. Мартинова, О. М. Муравйова, М. П. Рєпіна та ін., а також карта Європи, виконана В. Ф. Раєвським у 1810-х роках та план розташування повсталіх частин і урядових військ на Сенатській площі 14 грудня 1825 р. невідомого художника.

До цього ж підрозділу віднесено фотографії архітектурних та культурних пам'яток м. Нижній Тагіл різних часів та портретні мініатюри родини Демидових 1702–1917 рр. (39 шт.), які О. І. Сорокіній надіслав професор-краєзнавець О. Ф. Кожевніков. Також представлено зібрані Ольгою Іванівною поліграфічні репродукції пейзажів і різних видів міст України та Росії: м. Чита (Забайкальський край), с. Акатуй Нерчинського гірничого округу, м. Іркутськ, м. Суздаль (Володимирська обл.), м. Ялуторовськ (Тюменська обл.), українські міста Одеса, Біла Церква та ін.

Група документів «Листування» вміщує офіційну та приватну епістолярну спадщину О. І. Сорокіної. Її листи є свідченням її великої зацікавленості краєзнавчими дослідженнями. Не маючи історичної освіти, вона ретельно відшукувала відсутні у музеях та архівах портрети декабристів та їхніх родин, за власний кошт замовляла їхні копії та разом з книгами й іншою інформацією про декабристів надсилала до закладів культури.

Так, вона тісно співпрацювала з Іркутським обласним краєзнавчим музеєм, куди відправляла фотографії портретів декабристів, їхніх дружин, членів родини тощо, і наукові співробітники цього музею Н. Г. Калякіна та Н. О. Струк у своїх листах-подяках відзначали, що за сприяння Ольги Іванівни в 1970 р. було відкрито виставку «Декабристи у Східному Сибіру» в будинку С. П. Трубецького.

Великий внесок Ольга Іванівна зробила у виставкову роботу краєзнавчого історичного музею в м. Нижній Тагіл. В листі директора музею К. Баташевої від 7 червня 1960 р. інформується, що в цьому закладі відкрито фонд О. І. Сорокіної, а в листі від 15 квітня 1961 р. колектив музею висловлює дослідниці подяку за «... невтомну працю зі збирання, розшуку всіляких матеріалів, відомостей, фотографій про історичних діячів XIX ст.». В наступному листі К. Баташева написала, що Ольга Іванівна розкрила багато цікавих сторінок з історії роду Демидових (вона надсилає портрети, інформацію про окремі епізоди з життя тощо), що дало змогу виправити в музеї деякі неточності і навіть помилки.

У 1973 р. на прохання співробітників Центрального історичного архіву м. Ленінград А. Л. Войштейн та В. П. Павлової Ольга Іванівна зустрілася з ними в колишньому будинку Лавалів (батьків К. І. Трубецької) і подарувала їм фотографії декабристів.

У 1975 р. О. І. Сорокіна направляє книги про декабристів та фото їхніх портретів до громадського музею Макарівського районного відділу культури Київської області, таким чином посприявши організації стенда до 150-річчя повстання декабристів.

Багато книг та ілюстрацій вона відправляла до музеїв Чити, Іркутська, Нижнього Тагілу та в Пушкінський Дім.

Серед приватного епістолярію найбільший комплекс становить листування з Марією Володимирівною Трубецькою, правнучкою О. П. Трубецького, брата декабриста С. П. Трубецького, за твердженням самої Марії Володимирівни – останньої з роду Трубецьких. Ольга Іванівна познайомилася з нею в Києві, де в 1956–1958 рр. клопоталася про відкриття музею декабристів у будинку № 3 по вул. Володимирській. Як свідчать листи Марії Володимирівни, в цьому будинку з березня по листопад 1825 р. жили декабрист С. П. Трубецький зі своєю дружиною Катериною Іванівною (уродж. Лаваль), а потім – їхні нащадки, включаючи Марію Володимирівну. Тут також відбувалися зібрання Південного товариства декабристів, про що Ольга Іванівна написала три листи І. Л. Андронникову в Москву. До Києва було направлено комісію для перевірки цього факту і за підсумками її роботи прийнято рішення про реставрацію будинку і відкриття в ньому музею. До відкриття музею в Києві Ольга Іванівна приготувала понад 100 фото портретів членів родин декабристів.

Марія Володимирівна Трубецька була заміжня за Максимом Ісаєвичем Гельманом, відомим українським радянським скульптором та педагогом. Його особовий архівний фонд (ф. 286) зберігається в Інституті рукопису НБУВ, до його складу входять і 24 листа О. І. Сорокіної до М. В. Трубецької [1]. Вони листувалися протягом 20-ти років, з 1956 р. до самої смерті останньої 17 березня 1976 р. Всього в фонді О. І. Сорокіної зберігається 50 листів М. В. Трубецької до неї.

Тематика їхнього листування багатоаспектна: це автобіографічні дані Марії Володимирівни, її спогади; біографічна та генеалогічна інформація про членів родини Трубецьких, розповіді про їхні садиби, маєтки (є навіть рукописний план колишньої садиби в м. Ірпінь). Важливим у джерелознавчому аспекті є лист про реконструкцію будинку по вул. Володимирська, 3, здійснену за підтримки Академії наук СРСР і за активної участі в цьому процесі археолога П. Д. Барановського, та про рішення організувати в будинку музей історії Києва і відділ з історії декабристського руху в



Україні, про знайдені в ньому скарби часів Володимира Великого та про увагу до Марії Володимирівни з боку співробітників історичного музею як до останньої з роду Трубецьких, що народилася в цьому будинку. В інших листах міститься інформація про фотографування портретів членів родини Трубецьких, що належать Марії Володимирівні, про портрет Клеопатри Трубецької та про П. П. Демидова, про редакційну роботу для Української радянської енциклопедії та написання для неї статті, про переклад листа Давидової (можливо, лист П. П. Демидова з Парижа до своєї матері А. К. Демидової, уродженої Шернваль, про наявність якого є примітка О. І. Сорокіної та йде мова в листі О. Ф. Кожевнікова, хоча власне листа в особовому архіві не виявлено), про біографічні дані чоловіка М. В. Трубецької – М. І. Гельмана тощо. Після смерті Марії Володимирівни Ольга Іванівна отримала три листи від М. І. Гельмана з подякою за надіслані до с. Гаврощина Київської області матеріали про родину Трубецьких та з інформацією про портрети О. П. Трубецького (брата декабриста) та його дружини, подаровані М. І. Гельманом музею м. Суми.

Крім М. В. Трубецької, О. І. Сорокіна листувалася з: Івашевою Катериною Петрівною, онукою декабриста Василя Петровича Івашева; Марією Капніст, правнучкою декабриста В. В. Капніста; Ксенією Юрїівною Давидовою, директором Державного будинку-музею П. І. Чайковського в м. Клин Московської області, правнучкою декабриста В. Л. Давидова, родичкою П. І. Чайковського; Олександром Федуловичем Кожевниковим, професором-краєзнавцем з м. Нижній Тагіл; В. С. Куйдіним, видавцем книг «Записки княгині Марії Миколаївни Волконської» та «Листи Катерини Іванівни Трубецької» з м. Чита; Миколою Олексійовичем Раєвським з м. Алма-Ата, автором книги «Портрети заговорили»; Станіславом Феліксовичем Цвеком, господарем квартири в будинку по вул. Володимирській, 3, м. Київ, де зупинялись свого часу нащадки декабристів Трубецьких, Раєвських, Волконських; Костянтином Георгійовичем Паустовським, відомим радянським письменником, та багатьма іншими.

В кінець розділу вміщено листи з подяками та вітальні листівки від наукових співробітників музеїв, куди Ольга Іванівна надсилала фотознімки, книги та іншу інформацію.

Групи документів «Фотографії», «Матеріали родичів фондоутворювача» та «Матеріали про фондоутворювача» невеликі за своїм наповненням та складаються з групових фотографій О. І. Сорокіної з сестрою, чоловіком та донькою; віршів доньки та чоловіка (серед них декілька поезій з ніжними і теплими словами, присвяченими Ользі Іванівні) та автобіографії доньки.

Особовий архів Ольги Іванівни Сорокіної містить багату ілюстративну колекцію матеріалів з життя, діяльності, генеалогії декабристів та їхніх родин, епістолярну спадщину з нащадками декабристів та інші дотичні матеріали, і становить змістовний джерельний комплекс як для фахівців-істориків, так і для аматорів, які цікавляться суспільно-політичними рухами кінця XVIII – початку XIX ст.

#### Список використаних джерел

1. IP НБУВ, ф. 286, № 29–52.

#### References

1. Fond 286, Units 29–52. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

*V. Horieva*

#### **The personal archive of Olha Ivanivna Sorokina (1892–1988): the fond's structure and composition**

The article covers the structure and contents of the personal archive of Decembrists researcher O. I. Sorokina, renders her biography and outlines the journey of her research. We analyzed the archive contents and characterized the structural groups of documents distinguished in the process of scientific and technical processing of the fond. Particular attention is paid to the documents group “Scientific and creative materials”, which consists mainly in a rich illustration collection covering the Decembrists’ life and activity. Of considerable interest is the section “Correspondence” encompassing the fond creator’s correspondence with the Decembrists’ descendants, in particular her correspondence with M. V. Trubetska. The article has annexes containing lists of O. I. Sorokina collection of Decembrists portraits and the photographs of their monuments, graves, tombstones.

*Key words:* O. I. Sorokina, personal archival fond, archival documents, Decembrists, scientific description.

*B. B. Goreva*

#### **Личный архив Ольги Ивановны Сорокиной (1892–1988): структура и состав фонда**

В статье рассмотрены структура и содержание личного архивного фонда декабристоведа О. И. Сорокиной, представлена ее биография, очерчен исследовательский путь. Проанализирована информационная наполненность и охарактеризованы структурные группы документов, выделенные в результате научно-технической обработки фонда. Особое внимание уделено группе документов «Научные и творческие материалы», которая состоит в своем большинстве из богатой иллюстративной коллекции из жизни и деятельности декабристов. Значительный

інтерес представляє розділ «Переписка», вміщаючий епістолярій фондообразователя з потомками декабристів, в частині з М. В. Трубецької. К статтю приложені переліки зібраних О. І. Сорокиною портретів декабристів і фотографій їх пам'ятників, могил, надгробних плит.

*Ключевые слова:* О. І. Сорокина, личный архивный фонд, архивные документы, декабристы, научное описание.

*Додаток 1*

### **Список репродукцій портретів декабристів та членів їхніх родин, зібраних О. І. Сорокіною**

#### **А**

Аврамов Іван Борисович, Анненков Іван Олександрович, Анненков Микола Миколайович, Анненкова Віра Іванівна, Анненкова (в заміжжі Іванова) Ольга Іванівна, Анненкова (уродж. Гюбль) Парасковія Єгорівна, Апраксін Степан Степанович, Арбузов Антон Петрович, Асенкова Варвара Миколаївна

#### **Б**

Багратіон Катерина Павлівна, Багратіон Петро Іванович, Бакунін Олександр Михайлович, Бакуніна (уродж. Муравйова) Варвара Олександрівна, Бальмен (уродж. Свистунова) Глафіра Миколаївна, Барклай-де-Толлі Михайло Богданович, Басаргін Микола Васильович, Батеньков Гаврило Степанович, Бенкендорф Олександр Христофорович, Беннігсен Леонтій Леонтійович, Бестужев Микола Олександрович, Бестужев Михайло Олександрович, Бестужев Олександр Олександрович, Бестужев Олександр Феодосійович, Бестужев Олексій Петрович, Бестужева Олена Олександрівна, Бестужева Парасковія Михайлівна, Бечаснов Володимир Олександрович, Белоголовий Микола Андрійович, Беляєв Олександр Петрович, Беляєв Петро Петрович, Бистрицький Андрій Андрійович, Бібіков Олександр Ілліч, Бібікова (уродж. Муравйова-Апостол) Катерина Іванівна, Бобринська (уродж. Самолова) Софія Олександрівна, Бобрищев-Пушкін Павло Сергійович, Борх (уродж. Лаваль) Софія Іванівна, Браницька Олександра Василівна, Браницький Владислав Ксаверійович, Браницький Ксаверій Петрович, Брейткопф Анна Іванівна, Бриген Олександр Федорович, Брюллов Карл Павлович, Булатов Олександр Михайлович, Бутурліна (уродж. Воронцова) Анна Артемівна

#### **В**

Вадковська Катерина Іванівна, Вадковський Іван Федорович, Вадковський Федір Федорович, Вадковський Федір Федорович (молодший), Васильчиков Ларіон Васильович, Вегелін Олександр Іванович, Вігель Пилип Пилипович, Вінцингероде Фердинанд Федорович, Вітгенштейн Петро Християнович, Вітт Іван Осипович, Волконська Катерина Олексіївна, Волконська (уродж. Раєвська) Марія Миколаївна, Волконська Олександра Миколаївна, Волконська Олена Сергіївна, Волконська Софія Григорівна, Волконська Софія Семенівна, Волконський Володимир Михайлович, Волконський Григорій Семенович, Волконський

Дмитро Петрович, Волконський Михайло Сергійович, Волконський Семен Федорович, Волконський Сергій Григорович, Волконський Сергій Михайлович, Вороніхін Андрій Никифорович, Воронцов Артемій Іванович, Воронцов Михайло Іларіонович, Воронцов Михайло Семенович, Воронцов Олександр Романович, Воронцов Роман Іларіонович, Воронцов Семен Романович, Воронцова Анна Артемівна, Воронцова Анна Карлівна, Воронцова Єлизавета Ксаверівна, Воронцова Єлизавета Романівна, Воронцова Ірина Іванівна, Воронцова Катерина Семенівна, Воронцова (уродж. Трубецька) Марія Василівна, Воронцов-Дашков Іван Іларіонович, Воронцова-Дашкова Олександра Кирилівна, Вяземська Віра Федорівна, Вяземський Петро Андрійович

## Г

Гагарін Сергій Іванович, Гамалей Платон Якович, Глінка Федір Миколайович, Глінка Юстина Карлівна, Голєніщева-Кутузова Софія Олександрівна, Голіцин Борис Андрійович, Голіцин Валеріан Михайлович, Голіцин Дмитро Володимирович, Голіцин Дмитро Михайлович, Голіцин Іван Олексійович, Голіцин Михайло Михайлович, Голіцин Олександр Миколайович, Голіцин Сергій Михайлович, Голіцин Юрій Миколайович, Голіцина Анна Олександрівна, Голіцина Анна Сергіївна, Голіцина (уродж. Ізмайлова) Дар'я Петрівна, Голіцина Катерина Дмитрівна, Голіцина (уродж. Чернишова) Наталія Петрівна, Голіцина Тетяна Василівна, Горбачевський Іван Іванович, Горчаков Олексій Іванович, Гур'єв Микола Дмитрович, Гур'єва Марина Дмитрівна

## Д

Давидов Василь Львович, Давидов Василь Петрович, Давидов Володимир Львович, Давидов Володимир Олександрович, Давидов Денис Васильович, Давидов Євграф Володимирович, Давидов Лев Васильович, Давидов Микола Васильович, Давидов Микола Євдокимович, Давидов Олександр Львович, Давидов Петро Львович, Давидов Юрій Львович, Давидова Аглая Антонівна, Давидова Адель Олександрівна, Давидова Катерина Миколаївна, Давидова Наталія Львівна, Давидова Олександра Іванівна, Давидова Олександра Іллівна, Давидова Тетяна Львівна; Дашкова Катерина Романівна, Дибич-Забалканський Іван Іванович, Долгорука Марія Іванівна, Дондуков-Корсаков Михайло Олександрович, Дорохов Іван Семенович

## Е

Енгельгардт Олена Олександрівна

## Є

Єнтальцев Андрій Васильович, Єрмолов Олексій Петрович

## Ж

Жемчужников Лев Михайлович

## З

Завадовська (уродж. Влодек) Олена Михайлівна, Завалішин Дмитро Іринархович, Закревська Лідія Арсенівна, Закревський Арсеній Андрійович, Звєгінцев Олександр Іванович

**I**

Івашев Василь Петрович, Івашева Каміла Петрівна, Ігельстром Костянтин Густавович

**К**

Канкрін Єгор Францович, Канкріна (уродж. Муравйова) Катерина Захарівна, Карамзін Микола Михайлович, Каратигін Василь Андрійович, Каратигіна (уродж. Колосова) Олександра Михайлівна, Каховський Петро Григорович, Кікіна (уродж. Торсукова) Марія Ардаліонівна, Кіресв Іван Васильович, Козицький Григорій Васильович, Колокольцева (уродж. Анічкова) Марія Іванівна, Коновніцин Микола Іванович, Коновніцин Петро Петрович, Коновніцин Петро Петрович (молодший), Коновніцина Анна Іванівна, Корзун Софія Михайлівна, Корнілов Володимир Олексійович, Корсакова Варвара Дмитрівна, Кочубей Василь Леонтійович, Кочубей Віктор Павлович, Кочубей (уродж. Васильчикова) Марія Василівна, Кочубей Наталія Вікторівна, Кочубей Софія Олександрівна, Кривцова Єлизавета Миколаївна, Кривцова Катерина Федорівна, Кульнєв Яків Петрович, Куракін Борис Іванович, Куракін Борис Олександрович, Куракін Олександр Борисович, Куракін Олексій Анатолійович, Куракін Олексій Борисович, Куракіна Агрипина Олександрівна, Куракіна Єлизавета Михайлівна, Куракіна Наталія Іванівна, Куракіна Олена Степанівна, Курута Дмитро Дмитрович, Кюхельбекер Михайло Карлович

**Л**

Лаваль Іван Степанович, Лаваль Катерина Іванівна, Лаваль Олександра Григорівна, Лажечніков Іван Іванович, Ламздорф-Галаган Софія Петрівна, Ланський Михайло Павлович, Лебцельтерн Зінаїда Іванівна, Лепарський Станіслав Романович, Лівен Дар'я Христофорівна (уродж. Доротея фон Бенкендорф), Лісовський Микола Федорович, Літта Юлій Помпейович, Ліхарєв Володимир Миколайович, Ломоносов Михайло Васильович, Лорер Микола Іванович, Лорер Олександр Іванович, Лунін Микола Олександрович, Лунін Михайло Сергійович, Люблінський Юліан Казимирович

**М**

Меншиков Олександр Данилович, Меншиков Олександр Сергійович, Меншикова Дар'я Михайлівна, Меншикова Марія Олександрівна, Меншикова Олександра Олександрівна, Милорадович Михайло Андрійович, Міхельсон Іван Іванович, Мозалевський Олександр Євтихійович, Мозган Павло Дмитрович, Мордвінов Микола Семенович, Мусін-Пушкін Олександр Олексійович, Муравйов Артемон Захарович, Муравйов Микита Артемонович, Муравйов Микита Михайлович, Муравйов Микола Миколайович, Муравйов Михайло Микитович, Муравйов Михайло Миколайович, Муравйов Олександр Миколайович, Муравйов Олександр Михайлович, Муравйова Віра Олексіївна, Муравйова Катерина Федорівна, Муравйова Олександра Григорівна, Муравйова Олександра Михайлівна, Муравйова Парасковія Михайлівна, Муравйова Софія Микитівна, Муравйов-Апостол Іван

Матвійович, Муравйов-Апостол Матвій Іванович, Муравйов-Апостол Сергій Іванович, Муравйова-Апостол Анна Семенівна, Муравйов-Карський Микола Миколайович

## Н

Назімов Михайло Олександрович, Наквасін Григорій Никифорович, Нарішкін Дмитро Іванович, Нарішкін Дмитро Львович, Нарішкін Еммануїл Дмитрович, Нарішкін Кирило Олександрович, Нарішкін Лев Олександрович, Нарішкін Михайло Михайлович, Нарішкін Олександр Львович, Нарішкін Олексій Васильович, Нарішкін Семен Кирилович, Нарішкіна (уродж. Коновніцина) Єлизавета Петрівна, Нарішкіна (уродж. Новосильцева) Катерина Миколаївна, Нарішкіна Катерина Олександрівна, Нарішкіна Марія Антонівна, Нарішкіна Марія Олексіївна, Нарішкіна Марія Яківна, Нарішкіна Надія Іванівна, Нарішкіна Наталія Кирилівна, Нарішкіна Олександра Миколаївна, Нарішкіна Ольга Станіславівна, Новосильцев Володимир Дмитрович, Новосильцев Микола Миколайович, Новосильцева Катерина Володимирівна, Ностіц Григорій Іванович, Ностіц Лідія Павлівна, Ностіц (уродж. Раєвська) Олександра Олександрівна

## О

Оболєнська (уродж. Урусова) Анна Олександрівна, Оболенська (уродж. Трубецька) Дар'я Петрівна, Оболенський Євген Петрович, Огарєв Микола Платонович, Одоєвський Олександр Іванович, Одоєвський Володимир Федорович, Оржицький Микола Миколайович, Орлов Володимир Володимирович, Орлов Володимир Григорович, Орлов Іван Григорович, Орлов Михайло Федорович, Орлов Олексій Григорович, Орлов Олексій Федорович, Орлова (уродж. Чесменська) Анна Олексіївна, Орлова (уродж. Зінов'єва) Катерина Миколаївна, Орлова (уродж. Раєвська) Катерина Миколаївна, Орлов-Денисов Петро Михайлович, Охотніков Олексій Якович

## П

Панов Микола Олексійович, Паскевич Іван Федорович, Перовський Василь Олексійович, Перовський Лев Олексійович, Перовський Олексій Олексійович, Пестель Павло Іванович, Переслена (уродж. Давидова) Катерина Василівна, Повало-Швейковський Іван Семенович, Поджіо Йосиф Вікторович, Поджіо Олександр Вікторович, Полежаєв Олександр Іванович, Потьомкін Григорій Олександрович, Потьомкін Петро Іванович, Потьомкіна (уродж. Трубецька) Єлизавета Петрівна, Потьомкіна (уродж. Голіцина) Тетяна Борисівна, Прозоровська-Голіцина (уродж. Трубецька) Марія Петрівна, Пуцин Іван Іванович

## Р

Раєвська Анна Михайлівна, Раєвська (уродж. Середкіна) Євдокія Мойсеївна, Раєвська (уродж. Самойлова) Катерина Миколаївна, Раєвська (уродж. Кіндякова) Катерина Петрівна, Раєвська (уродж. Феніна) Олександра Андріївна, Раєвська Олена Миколаївна, Раєвська Софія Миколаївна, Раєвська (уродж. Констан-

тинова) Софія Олексіївна, Раєвський Володимир Феодосійович, Раєвський Микола Миколайович, Раєвський Микола Михайлович, Раєвський Олександр Миколайович, Раєвський Феодосій Михайлович, Рейнеке Михайло Францевич, Рєпін Микола Петрович, Рєпін Василь Миколайович, Рєпін Микола Васильович, Рєпін Микола Григорович, Рєпніна Наталія Олександрівна, Рєпніна-Волконська Варвара Миколаївна, Рєпніна-Волконська Варвара Олексіївна, Рилсєв Кіндратій Федорович, Рікорд Петро Іванович, Розумовська Варвара Олексіївна, Розумовська Варвара Петрівна, Розумовська Єлизавета Осипівна, Розумовська Катерина Іванівна, Розумовська (уродж. Демешко) Наталія Дем'янівна, Розумовський Кирило Григорович, Розумовський Олексій Кирилович, Ростовцев Яків Іванович, Рукевич Михайло Іванович

### С

Салтикова Дар'я Петрівна, Самолов Василь Михайлович, Самолов Микола Олександрович, Самолов Олександр Миколайович, Самолова (уродж. Трубецька) Катерина Сергіївна, Самолова Юлія Павлівна, Свербєєв Дмитро Миколайович, Свербєєв Сергій Миколайович, Свистунов Микола Петрович, Свистунов Петро Миколайович, Свистунова Марія Олексіївна, Сєславін Олександр Микитович, Семенова Катерина Семенівна, Семенова Німфодора Семенівна, Сєверс Карл Карлович, Скавронський Павло Мартинович, Скавронська (уродж. Енгельгардт) Катерина Василівна, Сосницький Іван Іванович, Сперанський Михайло Михайлович, Степова Любов Іванівна, Строганов Григорій Олександрович, Строганов Олександр Григорович, Строганов Олександр Павлович, Строганов Олександр Сергійович, Строганов Павло Олександрович, Строганов Павло Сергійович, Строганов Сергій Григорович, Строганова (уродж. Воронцова) Анна Михайлівна, Строганова (уродж. Трубецька) Катерина Петрівна, Строганова Наталія Павлівна, Строганова Софія Володимирівна, Строганова (уродж. д'Альмеда-Ойєнгаузен) Юлія Петрівна, Стурдза Олександр Скарлатович, Суворов Олександр Аркадійович, Суворова Олена Олександрівна, Сумароков Олександр Петрович, Сумароков-Ельстон Сергій Феліксович, Сумароков-Ельстон Фелікс Миколайович

### Т

Таптіков Дмитро Петрович, Тєлєшова Катерина Олександрівна, Тізенгаузен Василь Карлович, Толстой Федір Андрійович, Толстой Федір Іванович, Толь (уродж. Толстая) Софія Дмитрівна, Трубецька Анастасія Іванівна, Трубецька Дар'я Олександрівна, Трубецька (уродж. Лукашевич) Єлизавета Іванівна, Трубецька (уродж. Лаваль) Катерина Іванівна, Трубецька (уродж. Гіка) Клеопатра Костянтинівна, Трубецька Марія Володимирівна, Трубецька (уродж. Вишневецька) Марія Гаврилівна, Трубецька (уродж. Оболянінова) Марія Олександрівна, Трубецька Надія Борисівна, Трубецької Валерій Петрович, Трубецької Володимир Петрович, Трубецької Дмитро Петрович, Трубецької Дмитро Тимофійович, Трубецької Іван Миколайович, Трубецької Іван Юрійович, Трубецької Олександр



Васильович, Трубецькой Олександр Петрович, Трубецькой Петро Олександрович, Трубецькой Петро Петрович, Трубецькой Сергій Петрович, Трубецькой Юрій Юрійович, Тургенєв Микола Іванович, Тургенєв Сергій Миколайович, Тучков Микола Олексійович, Тучков Олександр Олексійович, Тучков Сергій Олексійович, Тучкова (уродж. Нарішкіна) Маргарита Михайлівна, Тютчев Олександр Іванович

# У

Урусов Сергій Семенович

# Ф

Фаленберг Петро Іванович, Фігнер Олександр Самойлович, Фонвізін Денис Іванович, Фонвізін Іван Олександрович, Фонвізін Михайло Олександрович, Фонвізіна Наталія Дмитрівна

# Ц

Цебриков Микола Романович

# Ч

Чайковська Наталія Іполітівна; Черкасов Олексій Іванович, Черткова Єлизавета Григорівна

# Ш

Шаховська (уродж. Щербатова) Наталія Дмитрівна, Шаховський Дмитро Іванович, Шаховський Федір Петрович, Шереметьєва (уродж. Салтикова) Анна Петрівна, Шереметьєва Надія Миколаївна, Шишков Іван Федорович, Штейнгель Володимир Іванович, Шувалов Андрій Павлович, Шувалов Іван Іванович, Шувалов Петро Андрійович, Шувалова Варвара Петрівна, Шувалова Катерина Петрівна

# Щ

Щепін-Ростовський Дмитро Олександрович

# Ю

Юсупов Борис Миколайович, Юсупов Микола Борисович, Юсупова (уродж. Нарішкіна) Зінаїда Іванівна, Юсупова Ірина Олександрівна, Юсупова (уродж. Енгельгардт) Тетяна Василівна, Юсупова (уродж. Рібоп'єр) Тетяна Олександрівна, Юшневська Марія Казимирівна, Юшневський Олексій Петрович

# Я

Якубович Петро Пилипович, Якубович Олександр Іванович, Якушкін В'ячеслав Євгенович, Якушкін Іван Дмитрович, Якушкіна Анастасія Василівна

**Список фотографій та зображень пам'ятників, могил, надгробних плит декабристів та членів їхніх родин, зібраних О. І. Сорокіною**

| <i>Прізвище, ім'я, по батькові декабриста (члена його родини)</i> | <i>Місце поховання</i>                                        |
|-------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------|
| Аврамов Павло Васильович                                          | м. Акша, РФ                                                   |
| Барятинський Олександр Петрович                                   | Завальне кладовище, м. Тобольськ, РФ                          |
| Батеньков Гаврило Степанович                                      | м. Томск, РФ                                                  |
| Бестужев Микола Олександрович                                     | с. Селенгінськ, Республіка Бурятія, РФ                        |
| Борисови Андрій Іванович та Петро Іванович                        | с. Велика Разводна, Іркутська обл., РФ                        |
| Волконський Микола Сергійович                                     | Олександро-Невська лавра, м. Санкт-Петербург, РФ              |
| Горбачевський Іван Іванович                                       | м. Петровськ-Забайкальський, РФ                               |
| Давидов Василь Львович                                            | Троїцьке кладовище, м. Красноярськ, РФ                        |
| Завалішина (уродж. Смольянінова) Аполлінарія Семенівна            | м. Чита, Забайкальський край, РФ                              |
| Кюхельбекер Вільгельм Карлович                                    | Завальне кладовище, м. Тобольськ, РФ                          |
| Кюхельбекер Михайло Карлович                                      | с. Баргузін, Республіка Бурятія, РФ                           |
| Лепарський Станіслав Романович                                    | м. Петровський Завод (нині – м. Петрівськ-Забайкальський, РФ) |
| Лунін Михайло Сергійович                                          | с. Акаутй, Нерчинський гірничий округ, РФ                     |
| Муравйов Михайло Микитович                                        | Олександро-Невська лавра, м. Санкт-Петербург, РФ              |
| Муравйов Олександр Михайлович                                     | Завальне кладовище, м. Тобольськ, РФ                          |
| Муравйова Олександра Григорівна                                   | м. Петровський Завод (нині – м. Петрівськ-Забайкальський, РФ) |
| Назімов Михайло Олександрович                                     | м. Пеков, РФ                                                  |
| Панов Микола Олексійович                                          | Знаменський монастир, м. Іркутськ, РФ                         |
| Полжіо Йосиф Вікторович                                           | Єрусалимське кладовище, м. Іркутськ, РФ                       |
| Строганов Павло Олександрович                                     | Олександро-Невська лавра, м. Санкт-Петербург, РФ              |
| Трубельська (уродж. Лаваль) Катерина Іванівна                     | Знаменський монастир, м. Іркутськ, РФ                         |
| Юшневський Олексій Петрович                                       | Лісіхінське кладовище, м. Іркутськ, РФ                        |

УДК 930.253:929 Зар(477)

**Т. С. Горбач,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

**НАУКОВИЙ ШЛЯХ С. З. ЗАРЕМБИ  
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБОВОГО ФОНДУ  
ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ  
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Проаналізовано документальний склад та інформаційне наповнення особового архівного фонду відомого українського історика і пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби. На основі документів фонду визначено основні етапи наукового шляху вченого.

*Ключові слова:* Інститут рукопису НБУВ, Сергій Захарович Заремба, особовий архівний фонд, історична хронологія, пам'яткознавство.

**I.**

Сергій Захарович Заремба (1947–2003) належить до когорти видатних українських учених, котрі лишили по собі значний доробок у царині дослідження хронології ранньомодерної історії України. Не менший інтерес для наукових пошуків історика становили вітчизняне краєзнавство та пам'яткознавство, що знайшло свій прояв у багатьох статтях та кількох монографіях.

Особовий фонд Сергія Заремби (ф. 407) доволі великий за обсягом (понад 620 од. зб.) і різноманітний за складом документів. З огляду на широкий спектр наукових інтересів ученого, упорядкування його фонду потребувало розгорнутої структуризації наявних матеріалів.

Принагідно зауважимо, що наразі описування ф. 407 триває, а отже відсутність шифрів унеможливорює посилання на окремі одиниці зберігання.

Документи поділено на дві великі групи: матеріали Сергія Захаровича Заремби та матеріали інших осіб. Увесь масив документів фондоутворювача систематизований за тематичною та хронологічною ознаками. Матеріали власне Сергія Заремби, згідно з правилами опису особових фондів, розподілено за чотирма основними розділами: біографічні документи, матеріали наукової діяльності, документи службової та громадської діяльності, листування. Створення додаткових підрозділів у цих розділах

зумовлювалося потребами максимальної репрезентації наукових, громадських і творчих здобутків ученого. Зокрема, з огляду на достатньо велику кількість грамот та службових відзнак, якими свого часу було нагороджено Сергія Зарембу, у розділі «Біографічні матеріали», на нашу думку, доречним було їх виокремлення у додатковий підрозділ «Відзнаки та нагороди». З іншого боку, у розділі «Матеріали наукової діяльності» створено підрозділ «Конспекти та нотатки», у якому об'єднано документи автодидактичного характеру.

Характерною рисою наукової частини фонду С. З. Заремби стала наявність кількох редакцій тієї чи іншої наукової праці (статті, монографії), що вимагало відповідної структуризації. Приміром, монографія «Хронологія українського літописання другої половини XVII – першої половини XVIII ст.» репрезентована чотирма редакціями, монографія «Розвиток історичного краєзнавства в Українській РСР (1917–1937 рр.)» – трьома, колективна праця «Мала енциклопедія українського козацтва» – п'ятьма редакціями.

У випадку, коли було неможливо встановити відповідність документа визначеному розділу чи підрозділу за основними ознаками, до уваги бралось переважające інформаційне наповнення конкретного документа. Внутрішня систематизація проводилася за хронологічним принципом. Разом з тим, у розділах «Матеріали інших осіб» та «Листування» (особливо коли йшлося про кореспондентів) використано абетково-хронологічний принцип упорядкування документів.

Істотною проблемою при систематизації фонду становив комплекс документів Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОPIK) (з 1991 р. С. З. Заремба – директор). Виокремлення їх до окремого розділу спричинило б до можливості перетворення особового фонду на дворівневий, що, на нашу думку, невинувато переобтяжило б загальну структуру фонду і певним чином заступило б постать фондоутворювача. Тому матеріали згаданих вище організацій були включені до розділів з документами зі службової та громадської діяльності.

У фонді Сергія Заремби значну частку становлять фотоматеріали, систематизовані за персонально-тематичним принципом (індивідуальні, групові, фотографії родичів, знайомих та колег фондоутворювача, знімки історико-архітектурних пам'яток, фотографії, зроблені під час експедицій, фотоальбоми). Порядок розміщення матеріалів, за архівними правилами, визначається ступенем їхнього зв'язку з біографією фондоутворювача, тоді як всередині кожної підгрупи фотографії розташовуються в абетковому або хронологічному порядку.

Отже, документальний склад фонду С. З. Заремби вирізняється різноманітністю інформаційного наповнення, що вимагало розгорнутої систематизації матеріалів з виокремленням підрозділів, нетипових для стандартного опису. Досвід з описування фонду С.З. Заремби може бути використаний при організації інших складних за структурою особових фондів.

## II.

Становлення Сергія Заремби як історика розпочинається в 1965 р. зі вступом на історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, який він успішно закінчив 1969 р.<sup>1</sup> Відслуживши строкову службу в Радянській армії, С. З. Заремба 1971 р. вступає до аспірантури Інституту історії АН УРСР, де розпочинає роботу над дисертаційним дослідженням, присвяченим важливій і недостатньо висвітленій на той час проблемі – хронології українського літописання другої половини XVII – початку XVIII ст. Науковим керівником Сергія Заремби став знайомий історик, археограф і джерелознавець доцент В. Г. Сарбей. Подальшу роботу над темою дослідження С. З. Заремба продовжує в Москві, в аспірантурі Інституту історії СРСР АН СРСР<sup>2</sup> під керівництвом професора О. І. Каменцевої. Свідченням завзятості і невтомної наполегливості молодого вченого в підготовці дисертації є понад півтора десятки конспектів, написаних під час роботи в архівах і бібліотеках Києва, Москви та Ленінграда. О. І. Каменцева так охарактеризувала його дисертаційне дослідження у своєму відзиві: «С. З. Заремба написав хорошу і потрібну роботу. В ній вповне проявились черты его как учёного [...]. Хронологическое исследование сопряжено с трудоемкой и кропотливой работой с помощью таблиц и справочников. С. З. Заремба вполне владеет этими приёмами. Его исследование характеризуется обоснованностью аргументации, точностью выводов и большой увлеченностью». Позитивними були відзиви й офіційних опонентів – професора Київського державного університету, доктора історичних наук В. І. Стрельського та провідного наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук М.Ф. Котляра. 25 жовтня 1974 р. С. З. Заремба достроково захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

<sup>1</sup> Джерелом для реконструкції діяльності С. Заремби-науковця є документи його особового архівного фонду (ІР НБУВ, ф. 407).

<sup>2</sup> А. Ф. Примак чомусь зазначає, що С. З. Заремба навчався в Московському історико-архівному інституті: Примак А. Ф. Унесок С. Заремби в підготовку наукових кадрів // Перші Зарембівські читання. – К., 2007. – С. 23, тоді як в автобіографічних матеріалах та особових справах фондоутворювача йдеться про навчання в аспірантурі Інституту історії СРСР АН СРСР. Пор.: Ківшар Т. І. Український історик Сергій Заремба: документи та матеріали до біографії. – К., 2007. – С. 11.

Невдовзі після цього С. З. Заремба влаштовується на роботу до Інституту історії АН УРСР на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії феодалізму. З молодечим оптимізмом розпочавши свою трудову діяльність в Інституті, С. З. Заремба, однак, зіткнувся із суттєвою перешкодою на науковому шляху – радянським ідеологічним пресом. Напружені стосунки склалися з тодішнім завідувачем відділу історії феодалізму, доктором історичних наук Г. Я. Сергієнком, який використовував, за висловом С. З. Заремби, «недопустимі, грубі методи керівництва» відділом.

Спроба опублікувати монографію «Хронологія українського літописання другої половини XVII – початку XVIII ст.», написану на основі дисертаційного дослідження, зустрічає запеклий спротив з боку Г. Я. Сергієнка: 31 жовтня 1975 р. відділ та Вчена рада Інституту історії АН УРСР рекомендують рукопис монографії до друку, відтак він надходить до «Наукової думки», і, попри те, за наполяганням Г. Я. Сергієнка в останній момент роботу було відкликано з видавництва. «Хронологія українського літописання...» ще чотири рази обговорюється на засіданнях відділу і Вченої ради Інституту: 10, 26 лютого 1976 р., 26 червня 1980 р., 28 січня 1981 р., однак, передусім через негативні висновки та рецензію того ж таки Г. Я. Сергієнка, монографію так і не було опубліковано. За словами заввідділу, праця С. З. Заремби, з-поміж іншого, була «політично не загострена, і актуальність її не доведена». Усі ці закиди С. З. Заремба аргументовано спростовує у «Відповіді на зауваження «Висновку» доктора історичних наук Г. Я. Сергієнка», зазначивши наприкінці: «...більшість зауважень Г. Я. Сергієнка позбавлена будь-якої аргументації; стосовно виявлених «методологічних огріхів», то вони є безпідставними, і їх я категорично заперечую».

Схожа доля могла спіткати ще одну працю Сергія Захаровича «Куликовська битва 1380 р. та її історичне значення», що зрештою вийшла друком 1980 р. з нагоди 600-річного ювілею цієї події. Невдовзі після її виходу в світ Г. Я. Сергієнко надіслав до редакції «Українського історичного журналу» критичну статтю «Про помилки у висвітленні історії Куликовської битви», в якій у доволі примітивній, як для науковця такого рівня, формі піддав нищівній критиці автора і його працю. Однак, добираючи аргументи для критичного аналізу, Г. Я. Сергієнко сам припустився стількох фактологічних помилок, що на маргінесах копії його статті рясніє плетиво з виправлень, уточнень та коментарів рукою С. З. Заремби.

С. З. Заремба й надалі працював в умовах несприятливого морально-психологічного клімату, що панував у робочому колективі відділу. Приблизно від 1981 р. увагу вченого було прикуто здебільшого до написання праці з початковою назвою «Історичне краєзнавство в УРСР у період побудови соціалістичного суспільства». 17 березня 1982 р. її було схвалено

та рекомендовано до друку відділом історико-краєзнавчих досліджень, де С. З. Заремба працював з 1979 р., а 18 березня – Вченою радою Інституту історії. Але попри всі старання автора, опублікувати монографію не вдалося. Пізніше С. З. Заремба писав у зверненні до Відділу науки Київського міського відділу КПУ: «...в результате анонимок, интриг докторов исторических наук Г. Я. Сергиенка, В. А. Горбика, исчезновения некоторых документов, свидетельствовавших о юридически правильном их прохождении в издательство, [...] эти плановые работы [мова йде також про першу монографію «Хронологія» – Т. Г.] не вышли из печати».

Одночасно С. З. Заремба працював над написанням посібника «Історичне краєзнавство. Навчальний посібник для школи», підготував перший розділ, анотацію та план-проспект видання.

Варто також згадати про починання С. З. Заремби у науково-популярному жанрі, а саме про історико-біографічну повість «Кармелюк». Серед документів ф. 407 – анотація запланованого твору, з якої дізнаємося про його обсяг – 5 авт. арк. та призначення – для середнього і старшого шкільного віку. Про ще одну редакцію цього видання, вже в співавторстві з професором Вінницького педагогічного інституту І. Г. Шульгою та із розширеною назвою «Народний герой Устим Кармелюк», знову ж таки довідуємося з анотації та плану-проспекту книги, рукопис якої, обсягом у 12 авт. арк., планувалося передати до видавництва «Наукова думка» у грудні 1985 р.

Через постійні інтриги та цькування з боку керівництва С. З. Заремба наприкінці 1985 р. йде з Інституту історії. Полишаючи стіни Інституту, він пише заяву до профспілкової організації відділу історико-краєзнавчих досліджень, у якій застерігає співробітників проти використання у своїх наукових роботах неопублікованих матеріалів з його праці «Історичне краєзнавство в УРСР у період побудови соціалістичного суспільства».

Після тривалих пошуків роботи С. З. Заремба в квітні 1986 р. влаштувався до Київського інженерно-будівельного інституту (КІБІ). Робота в технічному вузі з притаманною подібним навчальним закладам специфікою вимагала певної адаптації. Втім позитивні характеристики керівництва засвідчують, що протягом роботи в КІБІ (1986–1990) С. З. Заремба відмінно справлявся зі своїми професійними обов'язками, зарекомендувавши себе фаховим викладачем і популярним лектором. Не забував Сергій Захарович і про наукову роботу. В 1990 р. до 135-річчя від дня народження Д. І. Яворницького він пише брошуру «Д. Яворницький – літописець запорізького козацтва», в якій «...на широкому архівному матеріалі показав пошукову історико-краєзнавчу та наукову діяльність видатного вченого [...] по вивченню історії запорізького козацтва». Остаточний текст



рукопису, з десятима ілюстраціями, обсягом у 80 машинописних сторінок, мав бути переданий до видавництва до 10 жовтня 1990 р. Однак з невідомих причин брошура залишилася неопублікованою.

23 травня 1991 р. С. З. Зарембу призначено директором новоствореного Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Робота в УТОПІК посідала особливе місце в професійній діяльності Сергія Захаровича, адже була безпосередньо пов'язана з пам'яткознавчими дослідженнями та краєзнавчими експедиціями.

У червні 1991 р. УТОПІК організувало експедицію з дослідження та відновлення козацького некрополя «П'ятницьке кладовище» у місті Кременець Тернопільської області. Керівник експедиції – С. З. Заремба.

Особливої уваги та захисту з боку УТОПІК потребували національні культурні пам'ятки, що з різних причин опинилися поза межами України, на теренах сусідніх держав. 1 листопада 1989 р. УТОПІК та Головне управління опіки над пам'ятками Польської Республіки підписали угоду про співробітництво та співдружність, яку було поновлено у 1990 р. В межах цієї співпраці С. З. Заремба в червні 1995 р. очолює делегацію, що займалася упорядкуванням цвинтарів запустілих українських сіл Лемківщини, що залишилися на теренах сучасної Польщі. Учасники делегації оглянули парафіяльні та військові цвинтарі, історичні та релігійні пам'ятки сіл Чарне, Радоцина, Ліпна, Ясьонка, Длуге. У фонді це знайшло відображення у відповідних фотоматеріалах.

У липні–серпні 1993 р. С. З. Заремба спільно з колегами з Інституту археології НАН України брав активну участь в організації археологічної виставки «Трипільський світ», що проходила у Вашингтоні [1].

Плодом багаторічної наукової роботи Сергія Заремби в галузі пам'яткознавства стала монографія (1995), а потім і докторська дисертація на тему «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність», успішний захист якої відбувся 31 травня 1996 р. Офіційними опонентами дисертанта стали відомі науковці – академік П. Т. Тронько, професор Л. Г. Мельник та професор В. М. Даниленко.

Сергій Захарович доклав зусиль для відродження та популяризації пам'яті про запорозьке козацтво, відновлення козацьких традицій в українському суспільстві не лише як історик, але й як громадський діяч, і навіть як кіносценарист. У його архіві міститься сценарій документального історичного фільму «Вибір долі», присвяченого Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1994). Тоді ж С. З. Заремба спільно з доктором історичних наук, професором В. А. Смолієм працював над довідковим виданням «Мала енциклопедія українського

козацтва», в основу якої, вочевидь, була покладена його попередня неопублікована праця «Кишеньковий словник українського козака» (1992). Енциклопедія, на жаль, також не була видана.

16 квітня 1997 р. указом Президента України «за вагомий внесок у збереження і розвиток історико-культурної спадщини» Сергію Зарембі присвоєне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Продовженням наукової діяльності історика та пам'яткознавця став нарис С. Заремби «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури» (1998 р.). У книзі послідовно висвітлено етапи становлення та розвитку УТОPIK, визначено його внесок у дослідження та збереження національного культурного спадку України.

Як свідчать документи особового архівного фонду, певну активність Сергій Заремба проявляв і в політичній сфері, навіть планував балотуватися в депутати Київської міської ради (1998 р.) за виборчою комісією № 27 Залізничного району м. Києва.

Життя С. З. Заремби раптово обірвалося 27 січня 2003 р. на зупинці транспорту неподалік центрального корпусу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Причиною смерті була хронічна ішемічна хвороба серця.

Науковий, як і життєвий шлях С. З. Заремби цілком співзвучний з латинським висловом: «Per aspera ad astra». Життя талановитого українського вченого і патріота було сповнене драматичних подій і перешкод, проте по собі він залишив вагомий науковий спадок. Неопубліковані праці з особового архівного фонду С. З. Заремби стануть новою джерельною базою для досліджень істориків та пам'яткознавців України.

#### Список використаних джерел

1. Тронько П. Т. Сергій Захарович Заремба – історик, пам'яткознавець, особистість / П. Т. Тронько // Перші Зарембівські читання. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, 2007.

#### References

1. Tronko, P. T. (2007). Serhii Zakharovych Zarembo – historyk, pamiatkoznavets, osobystist [Serhii Zakharovych Zarembo – historian, monuments expert, personality]. In O. M. Tytova (Ed.), *Pershi Zarembivski chytannia* [The first Zarembo readings] (p. 8). Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK. [In Ukrainian].

*T. Horbach*

**The scientific path of S. Zaremba (on the materials of the personal fond of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine)**

The article reviews the documents of the personal archive of S. Zaremba, the famous Ukrainian historian and regional ethnographer, director of the Center for monument studies of the NAS of Ukraine and the Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments. The archive is deposited in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine. Based on the documents, the main stages of the researcher's scientific activity are covered. Special attention is paid to the scientist's works, unpublished due to various circumstances of life. It is noted that S. Zaremba was occupied with the active protection and study of monuments of cultural and historical heritage of Ukraine, both within the country and abroad.

*Key words:* Institute of Manuscript of VNLU, Serhii Zaremba, personal archival fond, historical chronology, monument studies.

*T. С. Горбач*

**Научный путь С. З. Зарембы (по материалам личного фонда Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)**

Представлен обзор документов личного архива известного украинского историка и краеведа, директора Центра памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры С. З. Зарембы. Архив хранится в фондах Института рукописи НБУВ. На основании документов освещены основные этапы научной деятельности исследователя. Особое внимание уделено неизданным, в силу различных обстоятельств, трудам учёного. Отмечено, что С. З. Заремба осуществлял активную деятельность по охране и исследованию памятников культурно-исторического наследия Украины – как в пределах страны, так и за рубежом.

*Ключевые слова:* Институт рукописи НБУВ, Сергей Захарович Заремба, личный архивный фонд, историческая хронология, памятниковедение.

## ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 026:2-36:2-523.6(477):272/276

*І. О. Ціборовська-Римарович,  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського*

### **АГІОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА У КНИГОЗБІРНЯХ КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ ЛУЦЬКОЇ/ЛУЦЬКО-ЖИТОМИРСЬКОЇ ДІЄЦЕЗІЇ XVII–XIX ст.: РЕПЕРТУАР ВИДАНЬ ТА ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ДУХОВНОСТІ ЧЕРНЕЧИХ ОСЕРЕДКІВ**

На основі джерел зібрано інформацію про агіографічну літературу в бібліотеках одинадцяти римо-католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії, подано її узагальнюючу характеристику і окреслено її роль як одного із засобів формування духовності чернечих осередків та використання у місійній діяльності.

*Ключові слова:* монастирські бібліотеки, історичне бібліотекознавство, агіографія, Луцько-Житомирська дієцезія.

Агіографія є різновидом церковно-історичної літератури, в якій подається опис життя аскетів, християнських мучеників, церковних і державних діячів, канонізованих Християнською Церквою. Життєписи могли включати в себе окрім біографії святого присвячені йому молитви, повчання, які робили життя взірцем подвижництва і християнського доброчинства для наслідування.

Мета даної публікації – зібрати та узагальнити інформацію про агіографічну літературу в бібліотеках римо-католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії, стародруки якої нині зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ), визначити її роль у житті чернечих осередків та надати історико-книгознавчий коментар до виявлених видань.

Об'єктами дослідження обрано стародруки книгозбірень таких релігійних громад: Бердичівського (1636–1866) та Вишневецького (30-ті рр. XVIII ст. – 1832 р.) монастирів босих кармелітів, Луцького (1604–1773),

© І. О. Ціборовська-Римарович, 2015

Берестейського (1619–1773), Острозького (1624–1773), Кременецького (бл. 1702–1773) єзуїтських колегіумів, Дедеркальського (1735–1889) та Кременецького (40-ві рр. XVIII ст. – 1807) монастирів отців реформатів, Луцького (1717/18–1850), Берестецького (1689–1832) та Теофіпольського (1738–1832) тринітарських монастирів.

Одержана в результаті дослідження інформація не може претендувати на вичерпність, бо на сьогодні маємо різний ступінь збереженості бібліотечних фондів кожного з монастирів, а також архівних документів, дотичних історії монастирських бібліотек. Так, зберігся тільки один рукописний каталог бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів, датований 1781 р., за яким можна цілком представити склад і зміст бібліотечного фонду на конкретний час функціонування монастиря. Сама книгозбірня також дійшла до нашого часу у майже неушкоджену стані і зберігається окремою самостійною колекцією у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ (далі – ВІК; фонд нині нараховує 4852 од. зб.). Компактно збереглася книгозбірня Кременецького єзуїтського колегіуму, яка стала складовою частиною бібліотеки Волинського ліцею після скасування Товариства Ісуса (нині 654 од. зб.) і влилася до бібліотеки Університету св. Володимира після припинення діяльності Ліцею. Колекції Острозького єзуїтського колегіуму (нині 668 од. зб.) та Вишневецького монастиря босих кармелітів (нині бл. 100 од. зб.) були фізично реконструйовані в результаті евристичної роботи та упорядкування бібліотечного фонду. Стародруки названих тринітарських і реформатських монастирів нині зберігаються у складі книжкової колекції «Бібліотека Луцько-Житомирської семінарії», куди вони надійшли після закриття монастирів у 1832 р. та 1887 р. (Дедеркальський монастир). Стародруки Берестейського колегіуму зберігаються компактно в структурному підрозділі бібліотеки Університету св. Володимира. Виявлення примірників цих бібліотек проходило за провенієнціями шляхом перегляду фонду *de visu* і укладання бібліографічних списків.

Джерельною базою дослідження є стародруки названих бібліотек, два рукописних каталоги – каталог бібліотеки Бердичівського монастиря 1781 р. під заголовком «*Index librorum Bibliothecae Carmelitarum Discalc[eatorum] Conventus Berdicoviensis conscriptus In Anno D[omi]ni 1781. Mense Decembri*» (Інститут рукопису НБУВ (далі – ІР НБУВ), ф. І, од. зб. 6413), каталог Волинської православної духовної семінарії в двох томах, останньої чверті XIX ст., в якому відмічені стародруки книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму (ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 4726; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 2227, оп. 1, спр. 424), що зберігаються в ІР НБУВ та ЦДІАУК, та

інвентар луцької поезуїтської бібліотеки 1783 р. «Inwentarz Biblioteki Łuckiej poiezuitskiej będącej do roku 1787 w murach P. Kapituły ustapionej» (ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 29–38; обсяг фонду становить 1321 од. зб.). Вони подають вичерпну інформацію про агіографічну літературу в монастирських книгозбірнях. На превеликий жаль, з названих римокатолицьких монастирів до нашого часу збереглися документальні джерела про книгозбірні тільки цих трьох релігійних громад.

У монастирських бібліотеках апіорі завжди були агіографічні твори. Ними користувалися для індивідуального читання, в богослужіннях, при підготовці проповідей, їхні сюжети використовувалися в іконографії та малярстві на релігійні теми. Ці книжки для ченців служили прикладом подвижництва на ниві служіння Всевишньому та Християнській Церкві, відігравали важливу виховну роль у формуванні їхньої духовності та відданості обраному життєвому шляху. Віддзеркалення індивідуального читання ми можемо знайти у виразі церковного письменника-містика, августиніанця Томи Кемпійського (1380–1471), який писав: «Усюди шукав я спокою і тільки в єдиному місці знайшов його – у кутку, з книжкою». Орденські статuti передбачали знання орденських правил та історії Християнської Церкви і ордену, а відтак і життя їхніх визначних представників.

У книгозбірнях єзуїтських колегіумів були життєписи засновника Ордену Ігнація Лойоли (1491–1556), життя святих, укладені членом Товариства Ісуса Петром Скаргою (1536–1612), видання твору св. Ієроніма «Vitae Sanctorum», життя польських єзуїтів Станіслава Костки (1550–1568) та Каспара Дружбицького (1587–1662). У книгозбірні Кременецького колегіуму знаходимо такі видання агіографічної тематики, пов'язані з діяльністю членів Ордену єзуїтів: «Pamiętka abo katalog szczęśliwej śmierci niektorych Zakonników Societatis Jesu częścią męczną koroną częścią żywota zwiąobliwością znacznych...» (Каліш, [s.a.]; НБУВ, БІК: SJ 196); два видання життєпису провінціала Ордену єзуїтів Каспара Дружбицького пера єзуїта Данієля Павловського (1626–1673) – «Vita P. Gasparis Druzbicki, Poloni Societatus Jesu» (Краків, 1670; НБУВ, БІК: SJ 255) і «Wierna życia wielebnego Xiedza Kaspra Druzbickiego SJ relacya» (Замостя, 1700; НБУВ, БІК: SJ 222), житіє члена Товариства Ісусового св. Станіслава Костки «Relacya albo krotkie opisanie cudów i dobrodziejstw ... B. Stanisława Kostki S. J.» (Краків, 1630; НБУВ, БІК: SJ 191) пера єзуїта Миколая Оборського (1576–1646). У кременецьких отців єзуїтів були життя святих інших католицьких орденів. Виявлено два твори домініканця Феліціана Нововейського (1687–1762), перший – про канонізованих членів Ордену проповідників «Phaenix decoris et ornamenti Provinciae Polonae S. Ordinis Praedicatorum D. Hyacinthus Odrovansius redivivus ...»

(Познань, 1752; НБУВ, ВІК: SJ 205) і другий – опис життя та мученицької смерті п'ятьох місіонерів-домініканців у Китаї – «*Życie doczesne pięciu wielbnych kapłanów Zakonu Kaznodziejskiego... Piotra Sans ..., Franciszka Serano, Joachima Royo, Jana Alkober, Franciszka Dyaz misjonarzy chińskich...*» (Познань, 1753; НБУВ, ВІК: SJ 216). У книгозбірні колегіуму був твір іншого домініканця – Клеменса Ходикевича (1715–1797) – про життєвий шлях папи римського Клементія I «*Gloria ... Clementis, romani pontificis, huius nominis primi...*» (Львів, 1757; НБУВ, ВІК: 185). Мали кременецькі єзуїти видання твору каплана Конгрегації ораторіанів (або філіпінів) Петра Якуба Бакціуса, перекладене польською з латинської Адамом Конажевським, який змальовує життєвий шлях і діяння фундатора названої конгрегації св. Філіпа Нері (1515–1595) «*Żywot świętego Filipa Nereusza z Florencyi: Congregarionis oratorii fundatora...*» (Лешно, 1683; НБУВ, ВІК: SJ 203), видання житія члена Ордену канонів регулярних лютеранських благословенного Станіслава Казимирчика, написане членом цього ж Ордену Аквіліном Міхалом Горчинським (†1716), – «*Żywy wzor apostolskiej doskonałości B. Stanisław Kazimierzczuk ... Zakonu kanoników regularnych łaterańskich...*» (Краків, 1702; НБУВ, ВІК: SJ 223), твір ксьондза Егідія (Ідзі) від св. Юзефа (1691–1746) – життєпис превелебного Юзефа від Божої Матері Каласантія, засновника Ордену піарів і його першого очільника, – «*Historia świętobliwego życia ... W. Jozefa od Matki Bożej Kalasancyusza Zakonu Scholarum Piarum fundatora i pierwszego generała...*» (Варшава, 1744; НБУВ, ВІК: SJ 194). Окрім того було видання життєпису благословенного бернардина Симона з Липниці «*Wizerunek doskonałości apostolskiej albob Żywot błogosławionego Szymona z Lipnice, Zakonu Braci Mniejszych Ojca S. Franciszka OO. Bernardynów wielkiego cudotwórcy...*» (Краків, 1735; НБУВ, ВІК: SJ 227).

Луцькі єзуїти мали в своїй книгозбірні житіє благословенного бернардина Яна з Дуклі (1414–1484) «*Vita S. Joannis de Dukla*», який був оголошений папою Клементом XII одним з головних патронів Польщі і Литви [2, арк. 32]. В інвентарі луцької поезуїтської книгозбірні місце і рік видання не вказувалися. Берестейські єзуїти мали в своїй книгозбірні видання інкунабульного періоду твору св. Ієроніма «*Vitae sanctorum partum*» ([Страсбург, 1485]; НБУВ, ВСРВ, ІА 167) [4, с. 84–85, № 238]. Стародрук має провенієнції, які ілюструють історичний шлях примірника з Берестя до Києва. Це запис про приналежність до бібліотеки Дорогичинського училища з № 1383 та шифр бібліотеки Університету св. Володимира, її структурної частини під умовною назвою «Роки. 1855–1040».

З агіографічних творів кременецької бібліотеки реформатів можна назвати такі: друге видання твору португальця Франциска від св. Августина



де Мацедо «*Vitae Sanctorum Joannis de Matta et Felicis Valesii...*» (Львів, 1754) – життєпис засновників Ордену тринітаріїв св. Жана де Матта (1150–1213) та св. Фелікса Валуа (1127–1212); «*Krótkie zebranie życia, cnot y cudow B. Jozefa Dezy z Kopertynu Zakonu Braci Mniejszych S. Franciszka konwentualów ..., teraz z włoskiego na polski ięzyk przetłumaczone...*» (Львів, 1756; НБУВ, ВІК: Агмар 15/755) – опис життя і чудес св. Джозефа Деса з Купертино, члена Ордену менших братів конвентуалів (Desa, Deza; 1603–1663); твір реформата отця Рафаеля з Риму «*Życie wielibnego ... O. Leonarda Casanova z Portu S. Maurycego, missionarza apostolskiego Zakonu BB. Mniejszych Reformatów Prowincji Rzymskiej...*, teraz z włoskiego na polski przetłumaczone iednym z reformatów Kustodji Ruskiej z skroceniem...» (Львів, 1757; НБУВ, ВІК: Агмар 12/74) – про життя отця реформата св. Леонарда з Порто-Мауриція Касанови (St. Leonardo da Porto Maurizio Casanova; 1676–1751), який вважається патроном місіонерських приходів. Перше видання цієї праці побачило світ у Римі 1754 р. Стародрук «*Vita della venerabile Madre Giovanna Maria della Croce di Roveredo...*» (Тренто, 1770; НБУВ, ВІК: Агмар 12/31) присвячений життєписові св. Джованни Марії делля Кроце з Роверето (Croce; 1603–1673).

Найповнішу інформацію про агіографічну літературу в монастирській книгозбірні бердичівських кармелітів репрезентує згаданий рукописний каталог бібліотеки. Окремого тематичного розділу, присвяченого агіографічній літературі, в каталозі немає. Бібліографічні описи цих видань включено в три тематичних розділи каталогу: «*Spirituales polonici*», «*Spirituales iacini*» та «*Historici sacri et profani*». Природно, що в бібліотеці були життя членів кармелітанських орденів. Так, у книгозбірні бердичівських босих кармелітів зафіксовано три праці босого кармеліта, генерала Конгрегації св. Іллі босих кармелітів Філіпа від Св. Трійці, а саме: «*Decor Carmeli Religiosi*» (Ліон, 1665) [1, с. 55, № 72], «*Ozdoba karmelu Zakonnego w splendorach świętych, y życia doskonałością znaczniejszych Karmelitów y Karmelitanek...* – Cz. 1, 2» (Люблін, 1746; Краків, 1747; 4 пр.) [1, с. 55, № 22, 28, 35, 36], життєпис святого Католицької Церкви, босого кармеліта, генерала Ордену босих кармелітів Доменіка від Ісуса Марії (1559–1630) «*Historia świętobliwego życia Wieleb. O. Dominika a Jesu Maria oyców karmelitów niegdy generała...*» (Краків, 1675) [1, с. 54, № 81]. Папа Григорій XV називав його «збирачем офір».

Було в монастирській книгозбірні житіє св. Терези від Ісуса Авільської (світське ім'я Тереза Санчес де Сепеда д'Авіла-і-Аумада; 1515–1582) – реформатора Кармелітанського ордену, засновниці Ордену босих кармелітів, письменниці-містика. В рукописному каталозі зазначено краківське видання 1650 р. під заголовком «*Opisanie życia S. Teresy, y xięgi dwie o fundacjach iej*» [1, с. 54, № 83].

У бібліотеці монастиря знаходилося бердичівське видання праці домініканця, доктора теології, пріора домініканського монастиря у Ходоркові Клеменса Ходикевича про життєвий шлях св. Вінцентія Фереріуша (бл. 1350–1419), члена Ордену домініканців, – «Historja życia, cudów u usznowania ... S. Wincentego Ferreriusza...» (Бердичів: друкарня монастиря, 1779; НБУВ, ВІК: Берд. кол. 2405) [1, с. 44, № 109], і два примірники краківського видання житія цього святого Католицької Церкви: «Życie S. Wincentego Ferreriusza / przez Konieczkiewicza» (Краків, 1750) [1, с. 52, № 11, 14]. Вінцентій Фереріуш увійшов у церковну історію як «Янгол Апокаліпсису». Він вважався покровителем шлюбу, будівничих, захисником від епілепсії, головного болю, гарячки та безпліддя.

Бердичівські отці кармеліти мали в своїй книгозбірні життєпис святої Католицької Церкви Кунегунди (†1292) – дочки угорського короля Бели IV, дружини польського короля Болеслава VI, яку було беатифіковано 1690 р., а 1695 р. офіційно визнано покровителькою Польщі та Литви, вона вважалася патронесою видобувачів кам'яної солі: «B. Kunegundy życie u cuda. Process kanoniczny teyże» (Краків, 1718) [1, с. 55, № 39].

У кармелітанській бібліотеці було два примірники видання житія святої Католицької і Православної Церкви, рівноапостольної першомучениці серед жіноцтва Теклі (Фекли Іконійської), патронки помираючих, хворих на очі, захисниці під час пожеж та епідемій, від змій та диких звірів, яке в рукописному каталозі записано так: «S. Tekli Nabożeństwo zebrane, cuda u życie» (Краків, 1758) [1, с. 41, № 27; с. 42, № 46]. У бердичівській монастирській друкарні було видане житіє св. Теклі під назвою «Obrona w każdey potrzebie doświadczone S. Tekla, Panna u Męczenniczka, to iest Życie iey...» (Бердичів, 1770) [3, № 2591]. Але в згаданому каталозі його бібліографічний опис відсутній. На нашу думку, малоймовірно, щоб така публікація монастирської друкарні була відсутня в монастирській книгозбірні. Але евристична робота з фондами в бібліотеках України засвідчила, що нині в Україні відомий тільки один фрагмент бердичівського видання, який зберігається у фондах Національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (Львів). Це може свідчити про активне використання книжки в минулому.

У фондї монастирської бібліотеки знаходилися два примірники бердичівського видання життєпису св. Марії Магдалини пера провінціала Руської провінції отців реформатів Кароля Квінти. Видання називалося «Romans zbawienny albo Opisanie życia S. Maryi Magdaleny...» (Бердичів, 1779) [1, с. 44, № 41; с. 54, № 77]; [3, № 2994]. Відомий сьогодні тільки один примірник цього видання в Україні, у фондах НБУВ (ВІК: BZ 1200). У бібліографічних каталогах під 1779 р. фігурує ще одне бердичівське видання житія св. Марії Магдалини – «Opisanie życia S. Maryi Magdaleny» (Бердичів, 1779) [3, № 2998], примірники якого не виявлені.

У бібліотеці зберігалося видання твору св. Ієроніма «*Żywoty Oyców albo dzieje y duchowne powieści starców, zakonników, pustelników wschodnich ...*» (Краків, 1688) [1, с. 57, № 93] в перекладі з латинської мови на польську професора Краківської академії Себастьяна Піскорського. Були в кармелітанській книгозбірні житіє покровителя Польщі св. Станіслава, краківського єпископа (1030–1079), видане в Кракові 1511 р. [1, с. 53, № 55], і два видання житій св. Станіслава Казимирчика (світське ім'я Станіслав Солтис; 1433–1489), видані в Кракові в 1702 та 1763 рр. [1, с. 52, № 19; с. 53, № 41].

Згідно з бібліографічними джерелами, в друкарні бердичівського монастиря тричі було опубліковано твір св. Бонавентури «*Żywot Pana Naszego Jezusa Chrystusa...*» в 1794, 1822 і 1840 рр. За рукописним каталогом монастирської бібліотеки та у її фонді примірників цих видань не виявлено. Нині відомо, що в книгосховищах України зберігається два примірники видання 1822 р. і один примірник видання 1840 р. Примірники видання 1794 р. нам не відомі. У «*Bibliografii polskiej*» К. Естрайхера бердичівські видання твору св. Бонавентури не зафіксовані. Априорі в монастирській бібліотеці повинні були бути примірники цих видань. Вочевидь, їхня популярність при невеликому накладі, з одного боку, спричинила три перевидання книжки, з іншого, цим пояснюється те, чому її примірники збереглися до нашого часу в такій невеликій кількості.

У фонді монастирської бібліотеки знаходилися також видання твору піара Стефана від св. Войтеха (Станевського) «*Żywot Nayswietszej Maryi Panny objawiony Maryi od Jezusa [Agredy]*» (Краків, 1731) [1, с. 56, № 40], твору Джозефа Гентілі в перекладі з італійської на польську пріора Львівського кармелітанського монастиря Марціна Рубчинського про життя пріориси Фазанського кармелітанського монастиря Ружі Марії Серіо «*Życie przedziwnych cnót i akcyi pełne ... Róży Maryi Serio, przeoryszy klasztoru Fazańskiego Zakonu N. Panny Maryi z Góry Karmelu ...*» (Львів, 1745) [1, с. 52, № 21], видання житій святих Католицької Церкви Петра Скарґи «*Żywoty Świętych*» (Вільно, 1747) [1, с. 56, № 44].

Бердичівські кармеліти могли користуватися і виданням твору босого кармеліта Томи з Аквіну від св. Ігнація, яке містило життєпис батьків Богородиці св. Анни та Йоахима «*Historya życia y cudów Świętych Anny y Joachima, Rodziców Nayswietszej Maryi Panny Matki Boskiej*» (Варшава, 1755) [6, 199–200]. Назване видання складалося з чотирьох частин: перші дві були опубліковані в друкарні отців піарів у Варшаві 1755 р., третя і четверта – у Львові, відповідно в друкарні Івана Филиповича 1756 р. та в друкарні спадкоємців Павла Гольчевського без року видання. У рукописному каталозі фігурує тільки дата 1755 р.

У каталозі є видання праці реформата Станіслава Клечевського († 1799) з життєписами отців реформатів, які відзначилися своїм правед-

ним життям: «*Kalendarz seraficzny zamykający w sobie żywoty wielbnych sług Boskich Zakonu S. Franciszka Reformatów polskich osobliwą świętobliwością znamienitych ...*» (Львів: друкарня Братства Св. Трійці, 1760; 3I № 2165) під заголовком «*Żywoty sług Boskich Zakonu S. Franciszka*» [1, с. 55, № 33, № 37] у двох примірниках.

Знаходився в монастирській бібліотеці й життєпис св. Алоїзія Гонзага (1568–1591), одного з наймолодших канонізованих членів Товариства Ісусового, покровителя молоді і студентства, – «*Zwiercadło Niewinniści: Życie B. Aloyzego Gonzaga S.J.*» (Познань, 1729) [1, с. 43, № 107].

Авторства василіянина Ігнатія Стебельського в бібліотеці було віленське видання 1781 р. житій св. Єфросини і Параскеви [1, с. 50, № 116]; [5, 265–266], які були незрівнянно популярнішими в Православній Церкві, ніж у Католицькій. Можливо наявність цього видання пояснюється тим, що Бердичівський монастир діяв на історично православних українських землях.

До рангу агіографічних видань можна віднести і мартирології, в яких були зібрані відомості про всіх святих Християнської Церкви на кожний день року, із зазначенням дня, місяця, року і місця, де закінчили вони свій життєвий шлях. Видання бердичівської друкарні «*Martirologium*» (Бердичів, 1799) мало бути в монастирській бібліотеці, хоча її каталог про цей факт відомостей не подає.

У бібліотеках тринітарських монастирів знаходилися видання життєписів засновників Ордену Найсвятішої Трійці від викупу бранців св. Жана де Матта (*de Matha*; 1160–1213) та св. Фелікса де Валуа (1127–1212), благовірного тринітарія Міхала де Санктіс «*Zbiór życia, cnot icudów Błogosławionego sługi Bożego Machała de Sanctis ...*». У луцьких тринітаріїв зберігалося видання житія благовірного іспанського тринітарія з роду Рохасів Симона «*Życie wierneho sługi Bożego B. Szymona...*» (Бердичів, 1769; НБУВ, ВІК: Armar 16/744).

Викладений матеріал засвідчує, що житійний репертуар досить широко представлений у названих монастирських книгозбірнях, хоча його питома вага у бібліотечних фондах є відносно невеликою. В книгозбірнях монастирів зберігалися життєписи представників різних чернечих орденів, незалежно від приналежності монастиря до конкретного ордену. Кількісно переважали житія канонізованих осіб чоловічої статі.

#### Список використаних джерел

1. Каталог бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів. 1781 р. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 6413.

2. Інвентар бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму. 1787 р. – Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 710, оп. 2, спр. 1200.
3. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні / Я. Запаско, Д. Ісаєвич. – Кн. 2, ч. 1, 2. – Львів, 1984.
4. Зданевич Б. Каталог інкунабул / уклад. Борис Зданевич. – К., 1974.
5. Estreicher K. Bibliografia polska / K. Estreicher. – Kraków, 1933. – Т. 29.
6. Estreicher K. Bibliografia polska / K. Estreicher. – Kraków, 1936. – Т. 31.

### References

1. *Katalog biblioteki Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv* [Catalogue of the Berdychiv friary of barefooted Carmelites' library]. (1781). Fond 1, Unit 6413. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Latin and Polish].
2. *Inventar biblioteki Lutskohu yezuitskohu kolehiumu* [Inventory of the Lutsk Jesuit College Library]. (1787). Fond 710, Inventory 2, Unit 1200. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Latin and Polish].
3. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Heritage of book art. Catalogue of old-printed books published in Ukraine] (Book 2, Pts. 1, 2). Lviv. [In Ukrainian].
4. Zdanevych, B. (1974). *Katalog inkunabul* [Catalogue of inkunabulas]. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Estreicher, K. (1933). *Bibliografia polska* (Vol. 29). Kraków. [In Polish].
6. Estreicher, K. (1936). *Bibliografia polska* (Vol. 31). Kraków. [In Polish].

#### *I. Tsiborovska-Rymarovych*

#### **Hagiographical literature in the libraries of the Roman-Catholic friaries of the Lutsk/Lutsk-Zhytomyr diocese in the XVII–XIX centuries: the editions repertory and their role in the formation of monastic communities' spirituality**

The article covers the factual material about the hagiographical literature in the libraries of 11 roman-catholic friaries on the territory of Lutsk/Lutsk-Zhytomyr diocese in the XVII–XIX centuries: Berestia, Kremenets, Lutsk and Ostroh Jesuit Colleges, Berdychiv and Vyshnivets friaries of barefooted Carmelites, Berestechko, Lutsk and Teofipol Trinitarian friaries, Dederkaly and Kremenets friaries of Franciscan reformat. It rests upon the original sources: old-printed books from the named libraries, manuscript catalogues of the Berdychiv Carmelites' library and the Volyn orthodox ecclesiastical seminary's library, the manuscript inventory of the Lutsk Jesuit College. The general survey of the editions about the lives of the saints, ascetics and clergy men of the Christian Church from the libraries' fonds has been done. This literature played an important role in the formation of the spirituality of monastic communities and was used for individual reading, divine service, sermons preparation, in iconography and painting. The information about hagiographical editions is accompanied by historical and bibliographical commentaries.

*Key words:* monastic libraries, historical library science, hagiographical literature, Lutsk-Zhytomyr diocese.

---

*И. О. Циборовская-Римарович*

**Агиографическая литература в библиотеках католических монастырей Луцкой/Луцко-Житомирской диоцезии XVII–XIX вв.: репертуар изданий и их роль в формировании духовности монашеских общин**

В статье представлен фактографический материал об агиографической литературе в фондах библиотек одиннадцати католических монастырей Луцкой/Луцко-Житомирской диоцезии: Брестского, Кременецкого, Луцкого, Острожского иезуитских коллегиумов, Бердичевского и Вишневецкого монастырей босых кармелитов, Берестецкого, Луцкого и Теофипольского тринитарских монастырей, Дедеркальского и Кременецкого монастырей отцов реформатов. Источниковедческой базой публикации являются старопечатные издания из фондов названных библиотек, два рукописных каталога – библиотеки Бердичевского монастыря босых кармелитов и Волынской православной духовной семинарии и инвентарь библиотеки Луцкого иезуитского коллегиума. Собранная информация свидетельствует о том, что житийный репертуар достаточно широко представлен в монастырских библиотеках, хотя количественно не был доминирующим в библиотечных фондах. Агиографическая литература использовалась для индивидуального чтения, при богослужениях, при подготовке проповедей, в иконографии и живописи.

*Ключевые слова:* монастырские библиотеки, историческое библиотековедение, агиографическая литература, Луцко-Житомирская диоцезия.

**МІНІАТЮРНІ КНИЖКИ  
ЯК ВИД БІБЛОФІЛЬСЬКИХ ВИДАНЬ  
(НА ПРИКЛАДІ КОЛЕКЦІЇ ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА  
РІДКІСНИХ ВИДАНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛОТЕКИ УКРАЇНИ  
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

У статті систематизовано та охарактеризовано мініатюрні видання XX–XXI ст., що складають окрему колекцію відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Проанонсовано опис фонду, з класифікацією змісту мініатюрних книг, їхніх розмірів, місця видання та художнього оформлення.

*Ключові слова:* мініатюрні книги, колекція відділу стародруків та рідкісних видань, опис фонду.

Мініатюрна книга – це друковане видання, величина якого не перевищує, як правило, 100x100 мм, набране невеликим розміром шрифту. Міні-видання покликані задовольняти потреби книголюбів й розвивати книжкову культуру [1, с. 350]. Існують різні концепції для визначення розміру сучасних мініатюрних книг. Наприклад, у деяких європейських країнах мініатюрним виданням вважають книгу розміром не більше 3 дюймів (76,2x76,2 мм) [2, с. 413]. Мініатюрні рукописи були відомі ще за часів античності, мініатюрні друковані книги – з XV ст. До середини XIX ст. мініатюрки друкувалися з друкарського набору чи у вигляді цілнографіюваних видань. На початку 1860-х років Г. Н. Скамоні розробив фото-механічний спосіб відтворення мініатюрних видань, що набув широкого розповсюдження. В XX–XXI ст. у вигляді мініатюрок друкують художню, науково-популярну й суспільно-політичну літературу, словники, каталоги, проспекти і т. ін. [2, с. 413–414]. Мініатюрні видання зручні в користуванні, вирізняються своїм художнім оформленням. Тому вони є предметом колекціонування, а також вдалим вибором для подарунка. В світі існують мільйони збирачів мініатюрних книг, не є винятком і Україна, де в різних містах існують клуби любителів мініатюрних видань.

Серед фахових досліджень мініатюрних видань варто виділити публікації київського вченого М. Рабіновича [3]. Їхнім вивченням займалися



також такі книгознавці, як Є. Немировський та О. Виноградова [4]. Видано двотомник відомого колекціонера П. Почтовика про збирачів мініатюрних книг [5]. У радянський час проводилися дослідження і з окремої тематики – наприклад, «Лениниана в миниатюрных изданиях» [6], «Космос на ладони» В. Разумова про книги, що побували в космосі [7]. Опубліковані бібліографічні покажчики мініатюрних книг [8] та каталоги їхніх виставок [9].

Колекція мініатюрних книг відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ як особливого виду бібліофільських видань створена за форматним принципом. Хронологічні рамки колекції охоплюють XX–XXI ст. В інших колекціях відділу (іноземних стародруків, рідкісних видань та ін.) зберігаються мініатюрні видання XVI–XIX ст., найдавнішими з яких є два томи «Фауста» Гете лейпцизької фірми «Гюнтер і Шмідт» з серії «Класики-ліліпути», видані в 1907 і 1908 рр. Обидва видання в шкіряних оправах із золотими обрізами. Від 1922 р. Всенародна бібліотека України, окрім обов'язкового примірника всіх українських видань, стала отримувати обов'язковий безкоштовний примірник усієї друкованої продукції, що виходила в СРСР [10, с. 4]. Колекція продовжує комплектуватися, кількість мініатюрних видань збільшується починаючи з 1960-х років XX ст., оскільки саме тоді в СРСР набуває розповсюдження видання мініатюр.

Отож опис та класифікація книг відділу дасть можливість науковцям і широкому читацькому загалові ознайомитися з цінним фондом Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, простежити розвиток друкування мініатюрної книги.

У колекції на сьогодні нараховується понад 1400 примірників. Основу фонду складають видання художньої літератури. У ньому – поезія Т. Шевченка, Лесі Українки, В. Сосюри, П. Тичини, Б. Олійника, О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, Ф. Тютчева, Г. Ахматової, О. Блока, С. Єсеніна, М. Цветаєвої, В. Висоцького, Ш. Руставелі, В. Шекспіра. Унікальним є факсимільне видання так званої Захлявної, чи Малої книжки – рукописної збірки віршів Т. Шевченка (Київ: «Наукова думка», 1984), написаних під час перших 4-х років заслання. Додаток до видання ілюстрований картинами автора. Також у фонді є репринтне відтворення женецького видання «Кобзаря» 1878 р. (Київ: «Добровільне Товариство любителів книги Української РСР», 1991), у шкіряній оправі, тисненій золотом, та факсимільне видання О. Пушкіна 1837 р. «Евгеній Онегин», із золотим обрізом (Москва: «Худож. лит.», б. р.).

Серед поетичних видань колекції – «Заповіт» Т. Шевченка (Київ: «Музична Україна», 1984), «Вічний революціонер» І. Франка (Львів: «Каменярь», 1975) мовами народів світу, поезії декабристів «Высоких дум

кипящая отвага» (Новосибірськ: «Новосибир. кн. изд-во», 1990), «Сто стихотворений ста поэтов: старинный изборник японской поэзии VIII–XIII вв.» (Москва: «Книга», 1990). Окрім творів класиків, колекція містить видання поетів радянської доби, зокрема поему О. Прокоф'єва «Россия» (1944 р.), випущену відділенням «Воениздата» при Ленінградському фронті; збірки, присвячені подіям Другої світової війни, – «Звёзды на броне» (Пермь: «Перм. кн. изд-во», 1984), «Весна победы» (Пермь: «Перм. кн. изд-во», 1985), «Голос мужества: военная лирика» (Пермь: «Перм. кн. изд-во», 1970), «Молодая гвардия в поэзии» (Донецьк: «Донбас», 1985); ідеологічні «3 тобою, партіє» (Ужгород: «Карпати», 1985), «Пламя юности: стихи о комсомоле» (Ставрополь: «Ставропол. кн. изд-во», 1986), «Шахтёрское братство» (Донецьк: «Донбас», 1985), «Совесть века: стихи» (Пермь: «Перм. кн. изд-во», 1976).

Проза представлена виданнями Ф. Достоевського, Л. Толстого, О. Купріна, М. Булгакова, Д. Дідро, Е. Хемінгуей та ін. Є мініатюрні книги з творами для дітей. Це видання Є. Пермяка «Дедушкина копилка» (Пермь: «Перм. кн. изд-во», 1977), В. Пухначова «Сибирские бывальщины» (Новосибірськ: «Зап.-Сибир. кн. изд-во», 1978), П. Бажова «Малахитовая шкатулка» (Свердловск: «Средне-Урал. кн. изд-во», 1979), з ілюстраціями Г. Мосіна, М. Лєскова «Левша» (Москва: «Худож. лит.», 1967), Х. Андерсена «Сказки» (Москва: «Худож. лит.», 1983), С. Михалкова «Басни», з ілюстраціями А. Канєвського (Москва: «Худож. лит.», 1976). Окремо варто виділити збірники афоризмів учених, філософів, письменників, громадських і політичних діячів. У радянський час, наприклад, були популярні афоризми на сільськогосподарську тематику – «Мудрые мысли о земледелии» (Пермь: «Перм. кн. изд-во», 1988), «Мудрые мысли о животноводстве» (Алма-Ата: «Кайнар», 1988) і, звичайно ж, «Крылатые мысли Карла Маркса» (Новосибірськ: «Новосибир. кн. изд-во», 1988). У роки незалежної України більш популярними стали видання, що висвітлюють загальнолюдські цінності – кохання, дружбу, мораль, переважно харківського видавництва «Фолио». Окрім них харків'яни публікують збірники вітань, анекдотів, тостів, тестів та різноманітні кулінарні книги.

Серед драматичних творів – В. Шекспір, «Женитьба Фигаро» П. Бомарше (Москва: «Худож. лит.», 1984), з ілюстраціями Ю. Ігнат'єва, «Горе от ума» О. Гриб'єдова (Москва: «Книга», 1991) тощо.

У збірці також є зразки фольклору: закарпатські народні пісні, українські народні приказки, карельські казки з чудовими ілюстраціями Т. Юфи, циганські та марійські казки, уральські прислів'я і приказки, крилаті латинські вислови, азербайджанський героїчний епос, прислів'я та приказки Прикам'я, пісні й гімни французької та жовтневої революцій тощо.

Великий пласт мініатюрних книг складає радянська партійна література – «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции: постановления пленума ЦК КПСС; тезисы ЦК КПСС» (Москва: «Политиздат», 1967), статут комуністичної партії Радянського Союзу, програма партії, «Інтернаціонал» (Київ: «Музична Україна», 1978) та твори класиків марксизму-ленінізму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Брежнєва. Дотичними до них є тематичні видання «Ленін: поезії» (Київ: «Дніпро», 1979), «Стихи о Ленине» (Москва: «Худож. лит.», 1967), «Ленин с нами: стихи» (Мінськ: «Беларусь», 1969), збірки В. Маяковського про Леніна, «Пермская Лениниана», «Кузбасская Лениниана» (Кемерово: «Кемеров. кн. изд-во», 1988), «Ленинские места России» (Москва: «Советская Россия», 1977), фотоальбом «Вечно живой» (Москва: «Планета», 1977), «Письма В. И. Ленина к родным» (Москва: «Политиздат», 1969), Л. Кунецька, К. Маштакова «Ульяновым с любовью ...» (Москва: «Книга», 1989) про особисту бібліотеку Леніна, В. Волкова «Ленин в Горках» (Москва: «Московский рабочий», 1970), «Музыка о Ленине» (Ленінград: «Музыка», 1970) та ін.

Лінгвістика у фонді представлена російсько-англійськими, англо-російськими, німецько-російськими, англо-румунськими, румуно-французькими, турецько-французькими словниками, «Карманным словарём лингвиста XXI века» (Київ: «АДЕФ-Украина», 2010), «Русско-английским словарём банкира XXI века» (Київ: «АДЕФ-Украина», 2010) та іншими компактними та зручними в користуванні виданнями. В колекції також є перевидання «Азбуки» Івана Федорова 1574 р. (Москва: «Просвещение», 1977).

Серед міні-книг фонду – видання з історії – біографії гетьманів України з ілюстраціями атрибутів гетьманської влади «Гетьмани України» (Київ: «Україна», 1995), «Слово о полку Игореве» (Москва: «Худож. лит.», 1986) з ілюстраціями М. Воробйова, «Наука побеждать» О. Суворова (Пермь: «Перм. кн. изд-во», 1980), «Записки кавалериста» М. Гумільова (Омск: «Омск. кн. изд-во», 1991), «Львів: сторінки історії» Я. Ісаєвича (Львів: ЛА «Піраміда», 2005), «Львів: між Гітлером і Сталіном» М. Литвина, К. Наumenка (Львів: ЛА «Піраміда», 2005); роботи з фалеристики – «Ордена и медали СССР» (Москва: «Известия», 1986), «Ленин: памятные медали» (Москва: «Советская Россия», 1969); дослідження з топоніміки – Є. Отін «Топонимия приазовских греков» (Донецьк: «Юго-Восток», 2004); каталог Я. Запаса, Я. Ісаєвича «Видання Івана Федорова» (Львів: «Вища школа», 1983); дослідження Г. Кноблоха «Вокруг книги» (Москва: «Книга», 1980), Є. Немировського «Книгоиздание СССР» (Москва: «Книга», 1987), «Книжкові знаки Георгія Малакова» (Київ: «Кий», 1998), «Наши книги

(1921–1971)» (Махачкала: «Дагкнигоиздат», 1972); філософські твори Ібн Сіні «Избранное» (Москва: «Книга», 1980); педагогічні – Я. Корчака «Как любить ребенка» (Москва: «Книга», 1980); астрологічні книжки про знаки зодіаку; релігійні – з життя святих, з історії православних храмів, релігійних свят, «Отче наш: молитовник» (Ужгород: «Карпати», 1991), «Початки християнства в Україні: з праць Івана Огієнка» (Київ: «Текна А. Т.», 1993), «Молитвослов и псалтырь» (Київ: «Феникс», 1997), «Еклезіаст» (Київ: «Україна», 1998), «Новий Заповіт» (Örebro: printed by Evangelii press, 1966); географічні – книга геолога С. І. Ваксмана «Условный знак» (Перм: «Перм. кн. изд-во», 1991), присвячена 150-літтю відкриття пермської геологічної системи; краєзнавчі – серія видань про Кузбас та кузбаських народних умільців, природу, міста краю «Портрет родного края» (Кемерово: «Кемеров. кн. изд-во», 1990), мініатюрка А. Горбатюка, В. Глазиріна «Юная Одесса в портретах ее создателей: очерки» (Одеса: «Весть», «Хаджибей», 1994), Р. Голика «Львів: місто і міф» (Львів: ЛА «Піраміда», 2005), «Германская Демократическая Республика» (Лейпциг: «Zeit im Bild» 1974), В. Яковенко «Храми Горлівки: з історії міста» (Донецьк: «Лебідь», 2002); мистецтвознавчі видання – «Палехские миниатюры» (Москва: «Планета», 1979), «Ростовские эмали» (Москва: «Планета», 1988); юридичні – Конституція СРСР 1977 р. (Перм: «Перм. кн. изд-во», 1978), Конституція РРФСР 1978 р. (Перм: «Перм. кн. изд-во», 1979), Конституція УРСР 1937 р. (Київ: видавництво ЦВК УРСР «Радянське будівництво і право», 1938), «Первые декреты Советской власти: сборник» (Москва: «Советская Россия», 1979); медичні – зібрання у двох книгах народних рецептів П. Куренова «Знахарские рецепты» (Ставрополь: «АСОК-ПРЕСС», 1991); науково-популярні – В. Шаталова «Космонавты СССР» (Москва: «Просвещение», 1977); автографи знаменитих спортсменів й історії їхнього життя – «Олимпийский автограф» (Перм: «Перм. кн. изд-во», 1980), «Натали (семья Гончаровых)» Л. Водзинської (Київ: «Кий», 1999) та ін.

У колекції представлені переважно видання з країн колишнього СРСР, хоча є й незначний обсяг німецьких, французьких, польських, словенських, чеських, турецьких видань.

Розмір книг становить від 43 до 100 мм. Найменші видання в колекції – «В. И. Ленин в туркменской поэзии» (Ашхабад: «Полиграфкомбинат Ашхабад», 1974), розмір 43х35 мм; К. Marx, F. Engels «Manifest der Kommunistischen Partei» (Berlin: «Dietz Verlag», 1969) – 43х35 мм; М. Горький «Песня о соколе. Песня о буреви́стнике» (Москва: «Гослитиздат», 1957) – 45х35 мм.

Особливість і унікальність мініатюрних видань полягає не лише у їхньому розмірі, але і в оформленні та стилістиці. Варто зазначити, що такі

книги є цінними для мистецтвознавців при вивченні мистецтва оформлення і книжкової ілюстрації. Яскраві приклади книжкового мистецтва – сувенірні видання, зокрема альбом «Палехские миниатюры» (Москва: «Планета», 1979) з фотографіями зразків лакового живопису на брошках та шкатулках, альбом «Ростовские эмали» (Москва: «Планета», 1988), «Шедевры русской иконописи» (Мінськ: «Харвест», Москва: «АСТ», 2006) з описами та ілюстраціями найвідоміших православних ікон, альбом картин З. Серебрякової (Москва: «Библиотечка ЗАО «Полиграфист и издатель», 2005), «Демон» М. Лермонтова (Москва: «Книга», 1981) з ілюстраціями М. Врубеля. У книзі «Песнь мира: сборник стихов» (Перм: «Перм. кн. изд-во», 1981) використані репродукції робіт відомих художників – П. Пікассо, Р. Гуттузо, Ю. Васильєва, Г. Грундіга та ін. «Кобзар» Т. Шевченка і твори М. Лермонтова часто ілюструються картинами самих авторів. Над оформленням мініатюрних видань з фонду працювали талановиті ілюстратори Г. Спірін, Т. Юфа, В. Ульянова, В. Колесников, В. Вагін, М. Тарасова, С. Ковальов, А. Кошель, В. Гордійчук, Д. Давидов, В. Іванюк, Н. Домашенко, О. Коровін, А. Рюмін, Є. Пашутіна, Т. Фадєєв, В. Єранкін, М. Карпенко та ін. Деякі мініатюри відзначаються оригінальністю шрифтів та способами відтворення тексту. Так, в «Избранных песнях» П.-Ж. Беранже (Москва: «Книга», 1988) слова надруковані не горизонтально, а вертикально. А в роботі Козьми Пруткова «Плоды раздумья: мысли и афоризмы» (Перм: «Перм. кн. изд-во», 1973) текст надруковано прописними літерами, а до корінця книги прикріплене збільшувальне скло.

Багато видань вирізняються не лише своїми ілюстраціями, але й оформленням обкладинок. Наприклад, книга «Ермак» прикрашена металевою пластиною (Новосибірськ: «Зап.-Сибир. кн. изд-во, 1980), на обкладинці «Ленин и теперь живет всех живых» (Одеса: б. в., 1980) – металеве профільне зображення Леніна, на збірнику висловлювань письменників, журналістів, учених, художників, державних і громадських діячів про місто Кіров «Сыновний поклон» (Горький: «Волго-Вят. кн. изд-во», 1974) – металевий герб міста. Видання М. Некрасова «Мороз, красный нос. Русские женщины. Дедушка» (Ярославль: «Верх.-Волж. кн. изд-во», 1971) має дерев'яну оправу. Наприклад, у блок книги «Янтарный сказ» (Калінінград: «Калининград. кн. изд-во», 1981) прикріплено футляр зі шматочком бурштину, а в збірник віршів про жовтневу революцію (Хабаровськ: «Хабаров. кн. изд-во», 1972) до футляру книги прикріплений справжній патрон із землею з Волочаївської сопки. Серія творів В. Леніна (Київ: «Політвидав України», 1969) розміщена на маленькій книжковій полиці-підставці, поруч з якою – металевий барельєф лідера комуністичної партії.

Зараз триває робота зі внесення бібліографічних описів видань з колекції до електронної бази, представленої на сайті НБУВ у відкритому доступі.

#### Список використаних джерел

1. Книговедение : энциклопедический словарь / ред. кол.: Н. М. Сикорский (гл. ред.) и др. – М. : Советская энциклопедия, 1981. – С. 350.
2. Книга : энциклопедия / глав. ред. В. М. Жарков. – М. : Большая российская энциклопедия, 1999. – С. 413–414.
3. Рабинович М. А. В мире миниатюрной книги / М. А. Рабинович. – СПб : Изд. Н. Куприянова, 2001. – 254 с.; «Крошка» и «лилипуты» : киевская миниатюрная книга (до 1917 г.) : каталог выставки миниатюрных книг, состоявшейся на 1-й библиофильской конференции «Миниатюрные книги : прошлое, настоящее и будущее» 26–27 сентября 1992 г. / сост. М. А. Рабинович. – К. : Общество книголюбов Украины, 1992. – 87 с.
4. Немировский Е. Л., Виноградова О. М. Миниатюрные книги вчера, сегодня, завтра / Е. Л. Немировский, О. М. Виноградова. – М. : Книга, 1977. – 255 с.
5. Почтовик П. Д. Споря с фолиантами / П. Д. Почтовик. – М. : Книга и бизнес, 1992. – Ч. 1. – 320 с.; Почтовик П. Д. Споря с фолиантами / П. Д. Почтовик. – М. : Книга и бизнес, 1992. – Ч. 2. – 316 с.
6. Лениниана в миниатюрных изданиях : указатель книг, изданных в СССР и странах социалистического содружества (1924–1978). – М. : Книга, 1980. – 172 с.
7. Разумов В. А. Космос на ладони : записки книголюб-миниатюриста / В. А. Разумов. – Донецк : Лебедь, 1995. – 150 с.
8. Миниатюрные книги СССР / сост.: П. Д. Почтовик, С. И. Захарова. – М. : Книга, 1975. – Т. I : Дореволюционные издания. – 192 с.; Миниатюрные книги СССР / сост.: П. Д. Почтовик, С. И. Захарова. – М. : Книга, 1975. – Т. II : Издания советского периода. – 222 с.
9. Дивосвіт мініатюрного друкарства / уклад.: О. Марущак, Л. Крамаровська. – Херсон : Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олеса Гончара, 2002. – 65 с.
10. Книги гражданской печати XVIII века : каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке Украинской ССР / сост. С. О. Петров. – К. : Издательство Академии наук Украинской ССР, 1956. – 301 с.

#### References

1. Sikorskii, N. M. et al (Eds.). (1981). *Knigovedenie: entciklopedicheskii slovar* [Bibliology: encyclopedic dictionary] (p. 350). Moscow: Sovetskaia entciklopediia. [In Russian].
2. Zharkov, V. M. (1999). *Kniga: entciklopediia* [Book: encyclopedia] (pp. 413–414). Moscow: Bolshaia rossiiskaia entciklopediia. [In Russian].

3. Rabinovich, M. A. (2001). *V mire miniaturnoi knigi* [In the world of miniature books]. Saint Petersburg: N. Kupriianov. [In Russian]; Rabinovich, M. A. (Comp.). (1992). *"Kroshka" i "liliputy": kievskaiia miniaturnaia kniga (do 1917 g.): katalog vystavki miniaturnykh knig, sostoivsheisia na 1-i bibliofilskoi konferencii "Miniaturnye knigi: proshloe, nastoiashchee i budushchee" 26–27 sentiabria 1922 g.* ["Tiny thing" and "Midgets": Kyiv miniature books (before 1917): catalog of the exhibition of miniature books, held during the 1st bibliophile conference "Miniature Books: Past, Present and Future" on 26–27 September 1992]. Kyiv: Obshchestvo knigoliubov Ukrainy. [In Russian].
4. Nemirovskii, E. L., Vinogradova, O. M. (1977). *Miniaturnye knigi vchera, segodnia, zavtra* [Miniature books yesterday, today, tomorrow]. Moscow: Kniga. [In Russian].
5. Pochtovik, P. D. (1992). *Sporia s foliantami* [Arguing with folios] (Pt. 1). Moscow: Kniga i biznes. [In Russian]; Pochtovik, P. D. (1992). *Sporia s foliantami* [Arguing with folios] (Pt. 2). Moscow: Kniga i biznes, 1992. [In Russian].
6. *Leniniana v miniaturnykh izdaniiax: ukazatel knig, izdannykh v SSSR i stranakh sotcialisticheskogo sodruzhestva (1924–1978)* [Leniniana in miniature editions: index of books published in the USSR and the socialist countries (1924–1978)]. (1980). Moscow: Kniga. [In Russian].
7. Razumov, V. A. *Kosmos na ladoni: zapiski knigoliuba-miniaturista* [Cosmos on a palm: notes of a bibliophile miniaturist]. (1995). Donetsk: Lebed. [In Russian].
8. Pochtovik, P. D., Zakharova, S. I. (Comps.). (1975). *Miniaturnye knigi SSSR* [Miniature books of the USSR]: *Vol. 1. Dorevoliucionnye izdaniia* [Prerevolutionary editions]. Moscow: Kniga. [In Russian]; Pochtovik, P. D., Zakharova, S. I. (Comps.). (1975). *Miniaturnye knigi SSSR* [Miniature books of the USSR]: *Vol. 2. Izdaniia sovetskogo perioda* [Editions of the Soviet period]. Moscow: Kniga. [In Russian].
9. Marushchak, O., Kramarovska, L. (Comps.). (2002). *Dyvosvit miniaturnoho drukarstva* [Wonderful world of miniature printing]. Kherson: Khersonska oblasna universalna naukova biblioteka im. Olesia Honchara. [In Ukrainian].
10. Petrov, S. O. (Comp.). (1956). *Knigi grazhdanskoi pechati XVIII veka: katalog knig, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi publichnoi biblioteke Ukrainskoi SSSR* [Books of civil printing of the 18th century: catalog of the books deposited in the State public library of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Izdatelstvo Akademii nauk Ukrainskoi SSR. [In Russian].

*O. Dzyra*

**Miniature books as a type of bibliophilic editions (on the example of the collection of the Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. Vernadsky National Library of Ukraine)**

In the article the miniature books of the 20th–21st centuries are systematized and characterized as a kind of bibliophilic editions, which make up a separate collection of the Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. Vernadsky National Library of Ukraine. The conducted research provides the fond description with the



classification of miniature books contents, sizes, forms, places, dates, editions languages and art design. The subjects' specifics of the miniature books, associated with the time of their publication, are indicated. Selected are bright examples of book art in miniature editions distinguishing them from the other printed editions. Along with the books' general characteristics, their informative and artistic significance, both for professional bibliographers, cultural experts and for bibliophiles and wide range of readers are shown.

*Key words:* miniature books, collection of the Department of Old Printed Books and Rare Editions, fond description.

*О. И. Дзыра*

**Миниатюрные книги как вид библиофильских изданий (на примере коллекции отдела старопечатных книг и редких изданий Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)**

В статье систематизированы и охарактеризованы как вид библиофильского издания миниатюрные книги XX–XXI вв., составляющие отдельную коллекцию отдела старопечатных книг и редких изданий Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. В проведенном исследовании представлено описание фонда, с классификацией содержания миниатюрных книг, их размеров, формы, места, датировки и языка издания, художественного оформления. Указаны особенности тематики миниатюрных книг, связанные со временем их выхода в свет. Выбраны яркие примеры книжного искусства в миниатюрных изданиях, которые отличают их от других печатных изданий. Наряду с общей характеристикой книг, показано их информативную и художественную значимость как для специалистов-книговедов, культурологов, так и для библиофилов и широких читательских кругов.

*Ключевые слова:* миниатюрные книги, коллекция отдела старопечатных книг и редких изданий, описание фонда.

УДК 002.1:003.439(477.8)"17-18"

**Н. В. Заболотна,**  
кандидат філологічних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

**ПОБУТУВАННЯ ПОЧАЇВСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ  
У XVIII–XIX ст. НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ  
(ЗА ДАНИМИ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ  
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Простежено побутування почаївських кириличних стародруків на Холмщині та Підляшші у XVIII–XIX ст. за маргінальними записами на примірниках книг з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Процитовано в оригінальному написанні всі записи, що стосуються побутування примірників. До статті додано покажчик географічних назв та алфавітний покажчик досліджених стародруків.

*Ключові слова:* стародруки, маргіналії, видання друкарні Почаївського Успенського монастиря, Холмщина і Підляшшя.

Холмщина та Підляшшя – історичні українські землі, що нині перебувають у складі Польщі. Змішаний етнічний склад населення, характерний для прикордонних теренів, державна приналежність та історичні перипетії позначилися на краї і зумовили зокрема й асиміляцію населення. Одним зі свідчень поширеності української мови, православної та греко-католицької віри на Холмщині й Підляшші у XVIII – на початку XX ст. є книжки, що в своїх провенієнціях, вкладних та інших записах містять згадки про міста, села та храми, де вони зберігалися, використовувалися для богослужінь та звідки наприкінці XIX – на початку XX ст. надійшли до книгозбірень.

Чимало таких книжок зберігається в Національній бібліотеці в Варшаві. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) теж має певну кількість примірників стародруків, що побутували в XVIII–XIX ст. на Холмщині та Підляшші, де були зібрані під час експедицій або ж надіслані священиками до давніх книгозбірень, найбільше – до бібліотеки Київської духовної академії (далі – КДА) та до Церковно-археологічного музею при КДА, і нині зберігаються у фондах НБУВ, переважно в відділі стародруків та рідкісних видань. Значну частку цих книжок становлять видання друкарні Почаївського Успенського монастиря,

яка від моменту заснування діяла як греко-католицька, а з 1831 р. – як православна, розділивши долю всієї Почаївської Лаври.

Почаївські кириличні стародруки, гарні за поліграфічним виконанням, вишукані за художнім оздобленням і різноманітні за тематикою, користувалися популярністю на всіх українських землях і далеко за їх межами не лише серед греко-католиків, а й серед православних, про що свідчать, наприклад, зроблені від руки виправлення в друкованому тексті Символу Віри. Додавало популярності почаївським друкам і використання української мови, насамперед у катехітичній, проповідницькій літературі та в практичних порадиниках, що робило їх зрозумілішими для найширших верств. Українська мова почаївських кириличних друків неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень [1–3]. Етнічні українські землі на території сучасної Польщі не стали винятком, і тут у XVIII–XIX ст. також активно побутували видання Почаївської друкарні.

Записи на стародруках – маргіналії, або покрайні записи, можуть містити інформацію про власника конкретного примірника, перебування книги в церкві або ж у давній книгозбірні.

Інформація про примірники почаївських кириличних стародруків з фондів відповідних установ відображена, зокрема, в таких попримірникових наукових каталогах: «Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України» В. Г. Бочковської, Л. В. Хаухи та В. А. Адамовича [4], «Katalog druków sugyllickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej» З. Журавінської та З. Ярошевич-Переславцев [5], Е. Ойтозі «Книги кирилловской печати марияповчанских базилиан» (на матеріалах фондів бібліотеки Дебреценського університету) [6].

Покрайні записи протягом майже півтора століття є вдячним об'єктом досліджень для українських науковців. Маргіналії на примірниках виданих до XVIII ст. кириличних стародруків з фондів НБУВ стали предметом каталогізації [7]. Саме завдяки покрайнім записам вдалося встановити походження деяких кириличних стародруків з Холмщини та Підляшшя.

У фондах НБУВ нині зафіксовано 46 примірників почаївських кириличних стародруків, що побутували на території сучасної Польщі. Далі подано їх короткий огляд у хронологічному порядку за роками видання. За браком місця наведено лише ту інформацію, що пов'язана з їх походженням і побутуванням на українських етнічних землях у межах сучасної Польщі.

**Возслідования празникам... – 1741. Шифр примірника в НБУВ – Кир.4853п(2).** Книжку підшито до львівського Октоїха 1630 р. Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVI <sup>2/20</sup>(<sup>1</sup>), та Церковно-археологічного музею – Муз. С.429. 6<sup>я</sup> екз. Книжка походить з с. Типин

(перелік населених пунктів та їхнє сучасне територіальне підпорядкування див. у додатку 1), про що є запис на верхньому форзаці: «Тыпинской церкви». Проте наліпка з рукописним текстом на корінці свідчить, що раніше книжка перебувала в церкві с. Гродиславичі, розташованого поблизу Типина: «Oktoich cerkwi Grodyslaw...».

**Требник. – 1741. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2127п.** Примірник з бібліотеки КДА, має печатку та шифр Бібліотеки – В XVII <sup>9/299</sup> (8), та шифр Церковно-археологічного музею – Муз. С.406. 8<sup>я</sup> екз. Ця книжка, з огляду на запис на верхньому форзаці, надійшла з міста Влодава. Примірник походить з «церкви Колеховицької», про що свідчать записи: «Сий Требникъ справивъ рабъ Бжи<sup>и</sup> Грегори<sup>и</sup> Штинш<sup>и</sup>къ и<sup>и</sup> ж[о]ною своєю Вар<sup>и</sup>ва[р]ою до церкви [Колхо]в[и]цко<sup>и</sup>» (арк. [5]–[8] I рх.; 1–18 II рх.; півуставом) та «Trebnik Cerkwy Kolechowskiey» (арк. [2] I рх.). Докладніше локалізувати місце, звідки походить примірник, не вдалося, видається лише, що це котресь із сіл, що мають у назві складову «Колеховичі» Любартовського повіту Люблінського воєводства Польщі. В іншому записі (на верхньому форзаці) згадується місто Острів: «Въ Острови [...] Григоровичъ писалъ Року 1834 В храми есть сий Требникъ наданъ есть».

**Требник. – 1741. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2130п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифр Бібліотеки – В XVII <sup>9/299</sup> (7). Книжка походить з с. Майдан Княжпольський (нині – Майдан Старий), про це свідчить запис на верхньому форзаці: «Майданъ Княжпольскій № 10». Загалом на нинішній момент виявлено п'ять (можливо, шість) книжок з цього села, усі вони до фондів НБУВ надійшли з бібліотеки КДА.

**Требник. – 1741. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2145п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVII <sup>9/299</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.406. 15<sup>я</sup> екз. Можливо, цей примірник теж походить з Майдану Княжпольського – на верхньому форзаці є записи: «Княжполь № 15» та «Этой книга есть [...] храма Княжпол...».

**Требник. – 1741. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2136п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVII <sup>9/299</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.406. 6<sup>я</sup> екз. Книжка походить з с. Копилів, згідно із записом: «Z ksiąg cerkwi Koryłowskiey» (арк. [2] I рх.).

**Требник. – 1741. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2139п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XVII <sup>9/299</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.406. 16<sup>я</sup> екз. Книжка походить з церкви с. Сіль, це засвідчено записами, зробленими в різні часи: «Сольской ц. № 6» (верхній форзац) та «Ten Trebnik należy do cerkwie Solskiej» (третій з доданих у кінці книги чистих аркушів). Також на примірнику наявний запис власника: «Ten Trebnik należy do Eliasza Radzekowskiego» (перший з доданих у кінці чистих аркушів).

**Требник. – 1741. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2148п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVII <sup>9/299</sup> та Церковно-археологічного музею – Муз. С.406. 10<sup>й</sup> екз. Гусинська церква, яка згадується в маргіналах примірника – це, найімовірніше, церква в с. Вулька Гусинська: «[...] за здоров'я и [...] то е<sup>(ст)</sup> Михаила Зборовѣцкого пароха гусинского а родича помора<sup>н</sup>ского [дека]нату Лвовскаго котораа то книжка назва<sup>на</sup>аа Требникъ купле<sup>на</sup> е<sup>(ст)</sup> за золоти<sup>х</sup> вѣсѣмъ полскихъ [...] монети доброй а то не тилко для себе [Кv]пріана ѡбывателя [парафії] и родича гусинского куплен[на] [...] каплана которіи [...] властити и собѣла [...] взяти албо кому з своихъ кривни<sup>х</sup> дати [...] долгій вѣкъ и многіе лѣта своимъ дѣтемъ своимъ кривнимъ [...] тилко свои[мъ] [...] волно [...] кривнимъ [...] и ктоколвекъ з<sup>н</sup> кривни<sup>х</sup> потомни<sup>х</sup> и посессорѣвъ будетъ тую книжку мати повиненъ просити и благати маестать Божій за его здоров'я и ѡпущеніе грѣховъ и спсєніе дши и тѣла его которому нехай Бгъ всемогущій да<sup>(ст)</sup> долгій вѣкъ и многіе лѣта Таа за<sup>н</sup> книжка належитъ не такъ до цркви Гуси<sup>н</sup>ск[ои] але до мене [каплана] Михаила Зборовѣцкого пре<sup>в</sup>итера гуси<sup>н</sup>ского котороу то книжку волно минѣ [бѣде] дати даровати чилѣ продати вѣчными часи также и по [...] его раба Божіа [...] до тоей книжки которій за свою [власну працю] купилъ на вѣчни часи на хвалу честь и ѡфѣру Бгу всемогущему в<sup>н</sup> Тр<sup>а</sup>ци единой славимому которому навѣки вѣко<sup>[м]</sup> неха<sup>н</sup> бѣде<sup>т</sup> хвала и стѣй велико[...] [той] Гуси<sup>н</sup>ск[...] аминь» (записи напівстертого вкладного запису почерком XVIII ст. на арк. 1–93 П рах.) та «Anno Dñi 1766 [...] [lutego] cerkiew Husińska za[w]stałem wszystką w całosci y przybył do [wsi] [...]» (арк. 93–95 П рах.).

**Псалтир. – 1742. Шифр примірника в НБУВ – КДА, В XVIII <sup>4/82</sup>** (інв. 2844964). Примірник з бібліотеки КДА, має наліпку з шифром Бібліотеки – В XVIII <sup>4/82</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.417. Запис на верхньому форзаці засвідчує походження книжки з Володавського повіту, а вкладний запис 1846 р. повідомляє про принесення книги в дар до церкви с. Жещинки: «Сию книгѣ на[з...] Псалтирѣ кѣпил[а] [...] Семчинска до [цркви] жежчинско[е] [храмѣ] Воз<sup>н</sup>движеніе Ч<sup>т</sup>наго Креста за пре<sup>в</sup>зитера ѡца [...] рокѣ аѣмс [1746] мѣа [...] дна кд [24] котораа Псалтира при цркви жежчинскои [...]» (арк. 20–29 П рах.).

**Тріодъ пісна. – 1744. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5101п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVIII <sup>1/10</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.449. Книжка походить з церкви свв. апостолів Петра і Павла (нині на її місці римо-католицький костел) у с. Канє, що засвідчено записом: «Tryod postna należy do cerkwi Kańskiey» (арк. [8] І рах.). На нижньому форзаці наявний підпис палітурника: «G. S.».

**Тріодь цвітна. – 1747. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5405п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVII <sup>2/68</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.468. 2<sup>й</sup> екз. Книжка також походить із с. Кане, про що свідчать вкладний запис: «Во имя Ѡца и Сина и Сѣго Дѣа аминь [...] за золотыхъ трийцатъ и ѡсмь ѡфѣрѣючи до села Канта храмѣ Сѣыхъ верховныхъ [апосто]ль Петра и Павла, за ѡпущеніе грѣховъ своихъ при битности пречестнаго Ѡца Іѡана Країнѣкіевича на той часъ владѣющаго тоєю церквію року 1759 мѣца мая дня ію. [12]» (арк. 17–24 II рах.), та запис про повторну оправу Тріоді: «Трудъ свѣтна церквы парافیалней Канскіей. Оправіона в року 1846» (верхній форзац).

**Послідування постригу... – 1750. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2179п.** Книжка походить з бібліотеки Білостоцького монастиря оо. василіан (шифр – № 4), згодом зберігалася у Волинському єпархіальному древньосховищі (на верхньому форзаці є позначка «dubl.» без зазначення номера). На титулі є запис про те, що книжка раніше зберігалася в бібліотеці новіціату Почаївського монастиря: «Ex libris Noviciatus Poczaio[wie] OSBM», слово «Poczaio[wie]» іншою рукою викреслено і надписано: «Białostocensis».

**Псалтир. – 1750. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5220п.** Примірник із бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVIII <sup>5/84</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.418. Книжка походить із церкви св. вмц. Параскеви в с. Городло, про що свідчить запис півуставом: «Сіа книга глаголема Псалтирь естъ справлен<sup>а</sup> славетна Ѡ[те]одора жена Ан<sup>д</sup>реа Стецю[ка] ѡбыватели Город[...] и до хра (!) свѣта великомученици Хрѣсти Параскеї (!) вѣчными часи (далі іншою рукою) Дано за ney zlotych polskych [...] Na ten czas bendoncy w. х. Jaku (sic!) Grabowiecki paroch horodelsky» (арк. 9–14, 16–24 II рах.). Крім того, у книзі є пізніший запис: «Ex libres Horodło» (на арк. I II рах. – першому зі збережених), а також кругла печатка на тому ж аркуші (власне, на папері, яким його реставрували) із текстом: «Церковъ гр.уніатска Городло». Це єдина зафіксована печатка церкви на примірниках почаївських кириличних стародруків з Холмщини та Підляшся.

**Служебник. – 1755. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5225п(1).** Примірник із бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XV <sup>1/4</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.387. 3<sup>й</sup> екз. Книжка з с. Майдан Княжпольський (запис на верхньому форзаці: «Майданъ-Княжпольскій № 3»). Цей Служебник має полемічний запис, зроблений настоятелем місцевого храму о. Мироном Гумецьким: «Эта книга отличается чисто римскоіезуитскимъ настроеніемъ. За Сильвестра Люб. Рудницкого совращена Почаевская Лавра, отличающаяся до сихъ поръ твердымъ

постоянством за чистотою обряду, сдѣлалась слугою римскихъ іезуитовъ и въ той цѣли издала сію книгу въ которой помѣстила всѣ почти римско-латинскіе службы. Свящ. Мир. Гумец. настоятель Майданскіи» (с. [10] III рах.). Запис здійснено після скасування унії в Російській імперії та переведення греко-католицьких церков і монастирів у православ'я.

**Службник. – 1755. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5287п.** Примірник із бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XV <sup>1/4</sup>(8), та Церковно-археологічного музею – Муз. С.387. 12<sup>й</sup> екз. Книжка походить із церкви с. Ходиванці, що засвідчено записом на верхньому форзаці: «Ходыванецкой церкви № 4.». Примірник має також вкладний запис: «Сіа книга рекомаа Слѣжебникъ справиль рабѣ Божіи Мѣхайлъ ѿ женою своею Феодосію сѣнь Сѣньчѣкѣвъ за своа здравіе и за грѣховѣ [...] золотихъ нѣ [...] до храмѣ иже во свѣтыхъ епѣпа [...] епископа капѣпадокіискіа [...] [рок]ѣ Божіа ꙗѡꙋꙋе [1765] На той [ча] било при парохѣ [...] јереи Симиѡнѣ Собѣховѣчовѣ» (с. [7] I рах. – 19 II рах.) та кілька ушкоджених маргіналій – господарські записи та пом'яник.

**Службник. – 1755. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5289п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XV <sup>1/4</sup>(3), та Церковно-археологічного музею – Муз. С.387. 6<sup>й</sup> екз. Книжка походить з парафіяльної церкви с. Тератин, що засвідчено записом: «№ 4 Тератинскаго прихода, Грубешовскаго уѣзда» (с. [3] I рах.).

**Службник. – 1755. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5296п.** Книжка походить із бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XV <sup>1/4</sup>(5), та Церковно-археологічного музею – Муз. С.387. 8 екз. Примірник має записи, що мають засвідчувати його приналежність у різний час церквам у с. Верехані та (очевидно, пізніше) с. Типин: «Той Слѣжебникъ з церкви Вереханскои. Ten Mszał należy do cerkwi Werachañsk[iey]» (закреслений запис на с. [4]–[5] III рах. здійснено почерком XVIII ст., кириличний текст – півуставом) та «Тыпинской церкви» (на верхньому форзаці). Прикметно, що в польськомовній частині першого запису використано римокатолицьку назву Службника – Mszał (Міссал), характерну для записів XVIII ст. не тільки латиницею, але й кирилицею, як можна простежити за маргіналіями з примірників інших видань Службника Почаївської друкарні.

**Службник. – 1755. Шифр – примірника в НБУВ – Кир.5297п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XV <sup>1/4</sup>(18), та Церковно-археологічного музею – Муз. С.387. 14<sup>й</sup> екз. Книжка походить з с. Свірщів, що засвідчено записами на верхньому форзаці: «[Св]ѣрцовской ц. № 1.» та «Сей Слѣжебникъ належить до церкви Свѣршовской греко-католической. ꙗѡꙋꙋs. 1866 рокѣ.».



**Возслідуювання празникам... – 1757. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5094п(1).** Ще одна книжка з с. Свірщів, це зафіксовано в записі: «Свѣрщовской церкви № 9» (арк. 18 зв. II рах.).

**Мінея святкова й загальна = Праздніѣя. – 1757. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1677п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVI <sup>1</sup>/<sub>4</sub>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.466 2<sup>й</sup> екз. Ця книжка походить зі згаданого вище с. Канє, про що свідчать записи: «Książka ta do cerkwi Kańskiey nalezy» (арк. 13 (тобто, 10) II рах.), «Ta książka nalezy do cerkwi Kańskiey parafi[jalne] w bytności organistego Bazylego Hubicki[ego]» (арк. 2 II рах.). Інший запис на примірнику сповіщає, що книжка була придбана в монастирі оо. василіан у Замості: «Во имя Ѡца ѡ Сна ѡ Сѣго Дѣа Аминь Сїа книга кѣпленѣна за золотыхъ седѣсѣать и штыри, за стараніе пречеѣнаго [ѡц]а Іюна Краснѣкїевича до храмѣ сѣтыхъ верховныхъ апѣтоль Петра и Павла цѣрке канивской рокѣ Бжїѣа ѣаѣнѣ [1759] дня іѣв [12] мѣа маѣа кѣплена на маѣтири в. Ѡцѣ чинѣ сѣго Василїѣа великаго вѣ Замостю» (арк. 1, 3–9 II рах.). Втрачені фрагменти аркушів доповнено шматочками паперу з рукописним текстом півуставом, позначеним фонетичними рисами української вимови: «Хрысте Бжє»; «Дѣы Марыи» (арк. 197 і 376 II рах. – блакитним папером); «прыходить», «прысносѣаго» (арк. 386 II рах. – жовтим папером).

**Мінея святкова й загальна = Праздніѣя. – 1757. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5259п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVI <sup>1</sup>/<sub>4</sub><sup>(1)</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.466 1<sup>й</sup> екз. Книжка походить з церкви св. Димитрія в с. Недежів, що засвідчує вкладний запис (початок втрачено): «... належѣща до храмѣ сего: сѣаго и славнаго великомѣченѣка Димитриѣа Kupiona za złotych szezdziest s parochii Niedyzawskiej ta księga jest należąca do parochii Niedyzawskiej świętego wielkomęcenika Dymytriia kupiona jest za złotych szezdziest № 60 Kto by ją odsądził od cyrkwi Niedyzawskiej nie będzie błogosłowiān i nie [u]ydzie w Krolewstwo Niebieskie Amę:» (арк. 2–17 II рах.).

**Мінея святкова й загальна = Праздніѣя. – 1757. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5303п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVI <sup>1</sup>/<sub>4</sub><sup>(5)</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.466 5<sup>й</sup> екз. Книжка має вкладний запис про придбання до церкви с. Зимного: «Ten Trefoły kupiony iest roku 1817 dla cerkwi Zimnianskiej za zł 60 [jmię] staranie x. Antoniego Hryniewieckiego parocha zimnianskiego a dziekana tyszowieckiego» (арк. [1] зв. I рах.), також тут є два записи, що засвідчують перебування її в с. Ликошин: «Łykoszyn. J: S:» (арк. [1] I рах.) та «[... liber est] de Łykoszyn. j x. wikary r. 1816 ię 17 [...]» (арк. [1] зв. III рах.).

**Мінея загальна = Община, сирѣчь Службы общия святым. – 1757. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5307п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVIII  $\frac{1}{26}$ , та Церковно-археологічного музею – Муз. С.190. Книжка з містечка Городок, можливо, це нинішнє с. Gródek (запис «№ 12 Городокъ» на арк. [1] I рах.).

**Октоїх. – 1758. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5282п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVII  $\frac{1}{3}$ , та Церковно-археологічного музею – Муз. С.434. 3<sup>й</sup> екз. Книжка з містечка Дубенка на Холмщині, також у записі згадуються села Бусне та Стрільці; запис стосується богослужіння з нагоди ювілейного року: «Roku od narodzenia Zbawiciela Swiata 1847. za panowania Oyca Swiętego Piusa VIII w miesiăcu listopadzie odprawianym został Jubileusz, nadzwyczajny dla uproszenia łaski Bożej tak dla szczęśliwego powadzenia dla Oyca Swiętego iako tez dla układania miłosierdza Bożego nad ludem odkupionym Nayswiętszą Krwią ZBAWICIELA. W cerki (sic!) tyteyszey (sic!) Dubienieckiey łącznie były na tom nabozenstwi trzydniowem z tego z dekanatu Dubienieckiego parofie Busna i Strzeba [тобто, Strzelca]. Xiądz Michał La[n]ayciewicz proboszcz i dziekan Dubieniecki» (арк. 110 зв.–113 II рах.).

**Октоїх. – 1758. Шифр примірника в НБУВ – КДА, В XVII  $\frac{1}{3}$  (інв. 2833783).** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVII  $\frac{1}{3}$ , та Церковно-археологічного музею – Муз. С.434. 4<sup>й</sup> екз. Книжка походить з с. Молодятичі й має запис про купівлю її місцевою громадою для парафіяльної церкви Архістрати́га Михаїла і св. вмч. Георгія: «... кѹпили с побожной интенціи своей то есть побожнїи парафїане до церкви стѡй молодатицкой до храмѸ стѡго Архѣстрати́га Михаїла и стѡго велїкомѣнїка Георгїа за спасенїе свое и ѿпѣщенїе грѣховъ за сѸмѸ певнѸю золотихъ четиридесать два и прїдали ей вѣчне и непорѸшоне а хто би мѣлъ сїю кнїгѸ наріцаемѸю Октоихъ [ѿдалити] од церкви стѡй молодатицкой бѣдемъ мѣти з нїмъ сѣдѣ пред Млѣтвимъ и Нелицемѣрнїмъ Сѣдїєю Ісоусъ Хрѣстомъ во второе прїшествїе кѹпленѣна есть за сщеннаго іерета Ніколаа Радзѣковского презвѣтера на той часъ бѣдѸчаго» (арк. 3–18 II рах.).

**Возслідування празникам... – 1762. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5099п.** Книжка з Церковно-археологічного музею при КДА, має шифр цієї установи – Муз. С.195. Примірник походить із с. Гродиськ (Grodzisk), що засвідчує запис на титулі: «№ 10 [Гродиськ]».

**Літургія... Іоанна Златоустого... – 1765. Вид. Г. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1688п.** Примірник з бібліотеки КДА, має наліпку з шифрами Бібліотеки – В XV  $\frac{2}{8}$ , та Церковно-археологічного музею – Муз. С.399. 9<sup>й</sup> екз. Книжка походить з Володавського повіту, як засвідчено записом «Влодав. № 37.» на титулі.

**Літургія... Іоанна Златоустого... – 1765. Вид. Г. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5327п.** Невелика за обсягом книжка надійшла з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XV <sup>2/8</sup> (4), та Церковно-археологічного музею – Муз. С.399. 4<sup>й</sup> екз. Примірник походить із м. Томашів, нині – Tomaszów Lubelski у Люблінському воєводстві Польщі, і є багатий на записи про власників: «Ten Mszał należy do w. j. xiędza Andrzeja Zabawskiego proboszcza i dziekana tomaszowskiego obrządku greckiego» (верхній форзац), «Xiędz Podkowicz» (нижній форзац), та палітурника: «Kalaczuński Jan» (нижній форзац). На початку до книжки додано один аркуш, а в кінці – вісім аркушів (з них два останні – з блакитного паперу) з рукописними текстами окремих служб і молитов, на звороті сьомого з доданих прикінцевих аркушів є запис, зроблений переписувачем цих текстів – томашівським дяком Іваном Клоцьовським 1828 р.: «Сіе рукодильание Іоана Клоцьовскаго дяка Тмасшовскаго (!) въ Томашови года 1828<sup>го</sup>. Потрудися».

**Служебник. – 1765. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2391п(1).** Книжка з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XXXIII <sup>1/34</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.483, 1<sup>й</sup> екз. На титулі Служебника, на верхньому та нижньому палітурних аркушах є записи, що свідчать про перебування книжки в Спаській церкві оо. василіан у м. Холмі: «Ad Bibliothecam Patrum Basilianorum Chelmensium pert[...]. Spas.» і «Этотъ Служебникъ Спасской церкви» (верхній палітурний аркуш), «Bazylianow Chelmskich» (арк. [1] І рах.), «Спасская церковь» (нижній палітурний аркуш, зв.). Другим алігатом у конволюті з почаївським Служебником є видання Літургії Іоанна Златоуста (Перемишль, кінець XVIII – початок XIX ст.), вставлене замість вилучених автентичних аркушів з текстом цієї ж Літургії.

**Тріодь пісна. – 1767. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5066п.** Примірник із бібліотеки КДА, шифр Бібліотеки – В XVIII <sup>1/14</sup>, шифр Церковно-археологічного музею – Муз. С. 451, 1<sup>й</sup> екз. Це ще одна книжка з с. Гродиславичі, що засвідчено записом на верхньому форзаці: «Гродыславской церкви № 6».

**Апостол. – 1768. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1546п.** Примірник походить з фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії (шифр – Русск. отд. № 40; є друковані наліпки). Як свідчить запис, книжка надійшла до бібліотеки Білостоцького монастиря як спадок по о. Йосифові Керчинському: «Post fata RP. Josephi K[е]rczyński applicat Bibliothecae Monasterii Białostocę.» (запис на титулі).

**Євангелія чрез всю святую великую страстную седмицу что-мая... – 1771. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5286п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVI <sup>2/10</sup>, та Церковно-археологічного

музею – Муз. С.375. Книжка походить з с. Кулик на Холмщині, про це свідчить запис на титулі: «wies Kulik». Також у книжці розписався священник кулицької церкви: «X. Mateusz Ulanicki proboszcz kulicki» (арк. 5 II рах.).

**Октоїх. – 1774. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5088п.** Походить з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XVII  $\frac{1}{4}$ , та Церковно-археологічного музею – Муз. С.201. Про походження примірника з церкви с. Майдану Сопецького свідчить запис півуставом на арк. [1] I рах.–1 II рах.: «Той Октоїх (!) церкву Сопецького Майдану и парохви Сопецького Майдану». Записи на форзацах книги стосуються її побутування в церкві цього села: «[...] послѣ 1<sup>го</sup> дня мѣсяца октябра насталь въ М[аи]данѣ Соп[оц]комъ на приходъ за причетника зъ [сѣла] [...] прихода 1875 г. числа 1<sup>го</sup> [мѣ]сяца октябра 1875 года» (верхній форзац), «Dnia 7. października 1860 roku nastal do Maidanu Sopot za organistego. Jan Bohutyn», «Dnia 20 grudnia 1863 roku nastal do Maidanu Sopotkiego za organistego Jan Bohutyn», «Ksiądz Konstanty Szulakiewicz nastal do Majdanu Sopot dnia 23 Maja 1865 roku», «Michal Makara z Chmilk 865 (sic!) roku» (нижній форзац). На нижньому форзаці також є, очевидно, чернетка розписки: «Дано сіє Бѣлгорайскому благочинному въ томъ, что двадцать рублей серебромъ, какъ слѣдующее мнѣ жалованье по должности причетника при Сопотскомъ приходѣ, третьное жалованье, считая съ 1 мая по 1 число сентября с 1874 г. я выполнѣ получилъ въ чемъ собственно удостовѣряю. Село Майданъ Сопецкій 29 сентября 1874 г.». На звороті арк. 255 II рах. є запис: «Причетникъ Андронъ [...]». Записи датовані 60–70-ми роками XIX ст.

**Енхиріон о священствѣ. – 1775. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1397п.** Книжка належала до бібліотеки Білостоцького монастиря (шифр – 110), а потім до Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії (шифр – Русск. отд. № 1171 з.4; є друковані наліпки). Примірник має записи: «Hic liber post obi[t]um R. P. P. M. Jsidori Ławrowski ap[pl]icat Bibliothecae M[on]ast[er]ii Białostocensis» (на титулі) та «Bibliotheca Białostocensis» (на арк. 16 II рах.). На нижньому форзаці видавничої палітурки є підпис палітурника: «Р.».

**Ірмологіон. – 1775. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5312п.** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XIV  $\frac{2}{31}$  <sup>(4)</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.441. Книжка походить з с. Дяконів, про що свідчать записи: «Niniejsza księga nazwana Jarmołoj należy do cerkwi parafialnej P. [G.] diakonowskiej kupiona przez bractwo tejże cerkwi z funduszów ogólnych od w.[ielebnego] x.[iędza] Szymkiewicza za które zapłacono złotych polskich piędziesiąt № zp. 50.» (арк. [1] зв. I рах.) та «Σ[κ]η книга рекомма (!) Ирмологионъ купленаа чрезъ брацтво храмъ Покровъ Пр[с]тиа Богородици [...] (заклєсно) въ веси Даконовѣ одъ іереа Стефана

Шымкевича пароха тогожь храма. И за которю зъ карвоны огълной заплатили золотыхъ н. № зр. 50. жабни. /1858/ р.» (арк. [2] I рах.—4 II рах.). Наявний ще один запис про купівлю книжки: «Сия книга нарицаема Ирмолой тои ест по моей охотѣ [унс]ъ я самъ купивъ за власние свои гроши за двацять золотихъ 28» (арк. [2]–[4] зв. I рах.). Він суперечить наведеним вище записам про купівлю Ирмологіона братством і, можливо, був зроблений раніше – про це свідчить почерк XVIII ст. і той факт, що запис закреслено. Також у книжці є запис: «к[ъ]нижица Іѡна Сушаньскаго» (арк. 2 II рах.). Цікавий запис у цій книзі засвідчує факт купівлі церковного начиння до дяконівської церкви в Грубешові, тут же зафіксовано й витрачену суму коштів: «Swieczników v lichtarzy bronzowych sztuk szisć zakupiono w mieście Hrubieszowie do cerkwi [...] Djakonowskiej w roku 1856 i za które zapłacono z karbony ogólnej tejże cerkwi złotych polskich (*іншим почерком*) dwieście piędziesiąt № 250.» (арк. 153 зв. II рах.).

**Народовіщаніс. – 1778. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1495п.**

Примірник з Волинського єпархіального древньосховища, має шифр цієї установи – III / 70. Книжка надійшла до древньосховища як дар від Миколая Страшкевича, священника з м. Холм, і має дарчий напис на верхньому форзаці: «Въ даръ Волинскому церковно-археологическому обществу отъ протоіерея Николая Страшкевича. 2<sup>го</sup> января 1894<sup>го</sup> года. г. Холмъ Люблинск. губ.». Там само є більш ранній власницький запис, повторений двічі: «Изъ библиотеки протоіерея Николая Страшкевича. 1890 г. 5 апрѣля.», а також печатка о. Миколая.

**Тріодь цвітна. – 1786. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5274п.**

Примірник із Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XVII <sup>2/</sup><sub>67</sub><sup>(3)</sup> та Церковно-археологічного музею – Муз. С.468. 3<sup>й</sup> екз. Ця книга, імовірно, походить із міста Влодава (згідно з записом на титулі: «Влодав. № 23»).

**Тріодь цвітна. – 1786. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5190п.**

Примірник з Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XVII <sup>2/</sup><sub>67</sub> та Церковно-археологічного музею – Муз. С. 198. У пограничних записах згадується Городок (на арк. [2] I рах.), можливо, нині це с. Gródek, а також (прямо чи опосередковано) населені пункти Тенчин, Сулеюв, Серочин та Голя: «Та хієга Tryodyon Cwitnyi nazwana sprawiona iest kosztem jw<sup>o</sup> Stanisława Hrabiego z Tęczyna Ossolińskiego starosty sulejiowskiego pana i nayłaskawszego kollatora i dobrodzieia. Do której (!) також przyłożył się xiądz Paweł Jankowski paroch seroczyński. Kosztuie ona zł. pol. piędziesiąt. Sprowadzona z Holi do cerkwi seroczyńskiej R<sup>u</sup> 1801 dnia 14 julii ut vetus: którę niech służy wiecznemi czasy: dla nieustannęj chwały Boskię: która się w tey księdze zawiera» (арк. 2–5 II рах.).

**Тріюдь цвітна. – 1786. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5261п.**

Примірник із Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XVII <sup>2/67</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.468 1<sup>й</sup> екз. Як засвідчено записами, книга в різний час перебувала у церкві с. Майдан Княжпольський, а потім – у церкві с. Сіль: «Сия книга рекомаа Тріюдь цвѣтнаа куплена за золотихъ 52 гроши 19 з скарбони церковной за приводомъ ѿщеннаго іереа Якова Плѣшкевѣча презвитера церкве Майданоѿенспольской и провѣзоровъ Јоана Мѣщика, ѿ Георгіа Потоцкого Року 1803» (арк. 12–17 II рах.), «Сольской ц. № 3» (верхній форзац). Менш інформативний, пошкоджений запис о. Я. Пляшкевича є також на нижньому форзаці: «[...] Maydan Xięzpolski applicatus [...] zl. pol. 52 grosz. 19. [J. Pli]aszkiewicz. [D.] Sz. mp».

**Тріюдь цвітна. – 1786. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5273п.**

Примірник з Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XVII <sup>2/67</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.205. Книжка походить з містечка Соколів, нині – Соколів Підляський, має два записи: «№ 8 Соколовъ» (на верхньому форзаці; зроблений у Бібліотеці КДА) та «Sokołow» (арк. [1] зв. I рах.).

**Служебник. – 1791. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1753п.**

Примірник з Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XIII <sup>3/67</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.393. 4<sup>й</sup> екз., 1791 Муз. На верхньому палітурному аркуші книжки зазначено, що вона походить з Володавського повіту: «Влодав. [у.]». Служебник має вкладний запис, який засвідчує, що його купив мешканець с. Дубичі (Церковні) до церкви у с. Городище на Холмщині: «Ten Mszał iest kupiony kosztem Wasylia Waszczuka obywatela dubickiego do cerkwi świę: horodysckiey roku 1801 d. 25 grudnia» (арк. [3] зв. II рах.).

**Требник малий. – 1792. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1651п(1).**

Примірник з Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XVIII <sup>9/533</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.408 3<sup>й</sup> екз. Серед кількох записів, не завжди розбірливих, зокрема пом'яника та підписів: «Бойко» (арк. 2 зв. II рах.), «Михайло Коропчаков» (арк. 183 зв. – 184 II рах.), є запис про перебування книжки в с. Хмільку, зроблений, очевидно, священиком або дяком на початку свого служіння в цьому селі: «Nastał do służby cerkiewny w Chmielku roku 1860 stycznia» (арк. 148 зв.–149 II рах.).

**Літургія... Іоана Златоустого... – 1793. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5333п(1).**

Примірник з Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XV <sup>2/12</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.208. Як засвідчено записом на титулі, книжка походить із с. Рогів (Rogów), сіл з такою назвою на українських етнічних землях у Польщі є кілька.



**Ірмологіон – 1794. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5315п.** Книжка з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XIV  $\frac{2}{32}$ <sup>(4)</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.209. Походить з с. Біща, про що свідчать маргіналії, зокрема запис на титулі: «Księga ninieysza do cerkwi Biskiey należy 1857». Записи на обох форзацах засвідчують, що книжкою користувався «Jan Bohutyn organista biszczki». Також на нижньому форзаці вміщено текст молитви, записаний церковнослов'янською мовою польським правописом; у цьому записі наявні фонетичні риси української вимови, наприклад, «Predwiczna», «wsich», «oczysty». Крім того, на нижньому форзаці є запис польськомовних духовних віршів.

**Октоїх. – 1800. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5338п.** Примірник з Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XVI  $\frac{1}{2}$ <sup>(1)</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.435. 1<sup>й</sup> екз. Це ще одна книжка з с. Майдан Княжпольський, про що свідчить запис на верхньому форзаці «Майдань-Княжпольській № 8» та вкладний запис, зроблений о. Яковом Пляшкевичем: «Сия книга рекомаѣ Уктоихъ куплена за старанемъ священнаго јереѣ Іакова Плѣшкевѣча пароха церкви Майдану ҃ѣежполского и братства храму сѣла Хѣа Николаѣа за золотиѣ оѣ [75] и гроши ѳ. [9] в" року ҃аѳг [1803]» (арк. 1, 80, 152, 225 П рах., 1 III рах.). Також у примірнику наявні численні примітки до піснеспівів Октоїха церковнослов'янською та польською мовами, наприклад: «Божественное сіе и всечестное» (арк. 91 П рах.) чи «на S: Jana narodenie irmosu» (арк. 246 П рах.).

**Часослов... – 1801. Шифр примірника в НБУВ – КДА, В XIV  $\frac{1}{19}$  (інв. 2827801).** Примірник з бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки – В XIV  $\frac{1}{19}$ , та Церковно-археологічного музею – Муз. С.425. Це третя книжка, що походить з церкви у с. Свірців. Крім погано збереженого вкладного запису XVIII ст. та двох пізніх записів на титулі про приналежність до Свірцівської церкви, примірник має запис: «Часословъ сей принадлежитъ Сверщовской ГрекоКатолической церкви купленъ священникомъ Васи́ліємъ Будзилловичемъ 1868 года» (арк. 1–12 П рах.).

**Часослов. – [друга половина XVIII ст.]. Шифр примірника в НБУВ – КДА, В XVII  $\frac{8}{258}$ <sup>(1)</sup> (інв. 2858527).** Книжка з Бібліотеки КДА, має шифри Бібліотеки КДА – В XVII  $\frac{8}{258}$ <sup>(1)</sup>, та Церковно-археологічного музею – Муз. С.426. 3<sup>й</sup> екз. Запис на верхньому форзаці засвідчує, що книжка походить із с. Сіль (Sól): «Сольской ц. № 11». Це третій з виявлених почаївських стародруків з цього села.

Отже, серед виявлених примірників з територій Холмщини та Підляшшя переважає літургійна література, за винятком одного примірника «Народовіщанія» (книжка катехітичного змісту) та одного «Енхирідіона» (керівництво для священиків). Крім україномовного «Народовіщанія», це книги, видані церковнослов'янською (слов'яноруською) мовою.



Придбані коштом вкладників або церковних громад, ці книги свого часу перебували у власності місцевих парафій (аналізовані примірники, за нечисленними винятками, походять з території нинішнього Люблінського воєводства Польщі), їх використовували у богослужіннях і для навчання, а пізніше ці книги надійшли до давніх книгозбірень Києва і Волині. Покрайні записи з інформацією про місце побутування цих стародруків є додатковим свідченням того, що в період, який охоплюють ці записи (XVIII–XIX ст.), суттєву частку населення Холмщини та Підляшшя становили українці, що сповідували греко-католицизм, а пізніше – православ'я.

#### Список використаних джерел

1. Кисельов Р. Є. Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Кисельов Роман Євгенович – К., 2005. – 20 с.
2. Федак С. А. Українська літературна мова на Волині у XVIII ст. (фонетика та морфологія почаївських стародруків) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Федак Софія Андріївна. – К., 2004. – 20 с.
3. Литвиненко О. О. Мовні особливості почаївського стародруку «Книжиця для господарства» 1788 р. (Фонетика. Морфологія) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Литвиненко Ольга Олександрівна – Харків, 2003. – 16 с.
4. Бочковська В. Г., Хауха Л. В., Адамович В. А. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України / В. Г. Бочковська, Л. В. Хауха, В. А. Адамович. – К., 2008. – 360 с.
5. Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej / opr. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew. – Warszawa, 2004. – 363 s., 60 s. il.
6. Ojtozi E. A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei = Ойтози Э. Книги кирилловской печати марияповчанских базилиан / Ojtozi Eszter. – Debrecen, 1982. – 137 old., ill.
7. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : [каталог] / М. А. Шамрай. – К., 2005. – 334 с.

#### References

1. Kyseliov, R. Ye. (2005). *Leksyka ukrainskoi movy v pochaivskykh vydanniakh XVIII – pershoi tretyny XIX st.* [Ukrainian vocabulary in Pochaiv editions of the 18th – first third of the 19th centuries] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Fedak, S. A. (2004). *Ukrainska literaturna mova na Volyni u XVIII st. (fonetyka ta morfolohiia pochaivskykh starodrukiv)* [Ukrainian literary language in Volyn in the 18th century (phonetics and morphology of Pochaiv old printed books)] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

3. Lytvynenko, O. O. (2003). *Movni osoblyvosti pochaivskoho starodruku "Knyzhystia dlia hospodarstva" 1788 r. (Fonetyka. Morfolohiia)* [Linguistic specifics of a Pochaiv old printed book "Book for housekeeping" of 1788 year (Phonetics. Morphology)] (Extended abstract of PhD dissertation). Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Bochkovska, V. H., Khaukha, L. V., Adamovych, V. A. (2008). *Kataloh vydan Pochaivskoho ta Univskoho monastyriv XVIII–XX st. z koleksii Muzeiu knyhy i drukarstva Ukrainy* [Catalog of Pochaiv and Univ monasteries' editions of the 18–20th centuries from the collection of the Museum of books and printing of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Żurawińska, Z., Jaroszewicz-Pieresławcew, Z. (Comps.). (2004). *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*. Warsaw. [In Polish].
6. Ojtozi, E. (1982). *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*. Debrecen. [In Hungarian and Russian].
7. Shamrai, M. A. (2005) *Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15–17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: kataloh* [Marginal notes in Cyrillic old printed books of the 15–17th centuries from the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine: catalog]. Kyiv. [In Ukrainian].

*N. Zabolotna*

**Existence of Pochaiv old printed Cyrillic books in the 18–19th centuries in Kholm and Podlasie regions (based on the data from the fonds of V. Vernadsky National Library of Ukraine)**

The article presents the investigation of Pochaiv old printed Cyrillic books existence in Kholm and Podlasie regions in the 18–19th centuries, based on the marginal notes in the copies of these books from V. Vernadsky National Library of Ukraine fonds. All notes relating to the books existence are quoted according to their original spelling. The article has two appendices: an index of geographic names and an alphabetical index of investigated old printed books.

Most discovered copies from Kholm and Podlasie regions were liturgical literature. One edition is published in Ukrainian, the rest – in the Ukrainian variant of Church Slavonic.

Marginal notes that contain information about the existence place of these books are an additional evidence of the fact that in the 18–19th centuries a significant part of the population of Kholm and Podlasie regions were Ukrainians, who professed Greek Catholicism and later – Orthodoxy.

*Key words:* old printed books, marginal notes, editions of Pochaiv Assumption Monastery printing house, Kholm and Podlasie regions.

*Н. В. Заболотная*

**Бытование почаетвских кириллических старопечатных изданий в XVIII–XIX вв. на Холмщинѣ и Подляшьѣ (по данным фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)**

Прослежено бытование почаетвских кириллических старопечатных изданий на Холмщинѣ и Подляшьѣ в XVIII–XIX вв. по маргинальным записям на экземплярах этих книг из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Прочитированы все записи, относящиеся к бытованию экземпляров. К статье приложены указатель географических названий с локализацией по современному административно-территориальному делению и алфавитный указатель исследованных старопечатных книг.

Большинство обнаруженных экземпляров с территорий Холмщины и Подляшья составляет литургическая литература. Одно издание напечатано на украинском языке, остальные – на церковнославянском языке украинской редакции.

Маргинальные записи с информацией о месте бытования этих книг выступают дополнительным свидетельством того, что в период, который охватывают эти записи (XVIII–XIX ст.), существенную часть населения Холмщины и Подляшья составляли украинцы, исповедовавшие греко-католицизм, а позднее – православие.

*Ключевые слова:* старопечатные издания, маргиналии, издания типографии Почаетвского Успенского монастыря, Холмщина и Подляшьѣ.

*Додаток 1*

**Показчик населенных пунктов, згаданных в записях на анализированных почаетвских кириллических стародруках**

Білгорай, Biłgoraj – м. у Люблінському воєв. – Кир.5088п (Октоїх. – 1774).

Білосток, Białystok – м., центр Підляського воєв. – Кир.2179п (Послѣдованіє постригу... – 1750), Кир.1397п (Енхирідіон о священствѣ. – 1775).

Біща, Biszcz – с. у Білгорайському пов. Люблінського воєв. – Кир.5315п (Прмологіон – 1794).

Бусне, Buśno – с. у Холмському пов. Люблінського воєв. – Кир.5282п (Октоїх. – 1758).

Верехані, Вереханська церква, Werechanie – с. у Томашівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5296п (Служебник. – 1755).

Володава (Влодава), Włodawa – м. у Люблінського воєв. – Кир.2127п (Требник. – 1741), Кир.5274п (Тріодь цвітна. – 1786), КДА, В XVIII <sup>4</sup>/<sub>82</sub> (інв. 2844964) (Псалтир. – 1742), Кир.1688п (Літургія... Іоанна Златоустого... – 1765. Вид. G.), Кир.1753п (Служебник. – 1791).

Вулька Гусинська, Wólka Husińska – с. у Замойському пов. Люблінського воєв. – Кир.2148п (Требник. – 1741).

Голя, Hoła – з такою назвою є два села в Люблінському воєв. (у Бяльському та Влодавському пов.) – Кир.5190п (Тріодь цвітна. – 1786).

Городище, Городиська церква, Horodyszcze – с. у Більському, Грубешівському або Холмському пов. Люблінського воєв. – Кир.1753п (Служебник. – 1791).

Городло, Horodło – с. у Грубешівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5220п ([Псалтир]. – 1750).

Городок – можливо, Gródek, с. у Соколівському пов. Мазовецького воєв. – Кир.5307п (Мінея загальна = Община, сирѣчь Службы общия святым. – 1757), Кир.5190п (Тріодь цвітна. – 1786).

Гродиславичі, Grodysławice – с. у Томашівському пов. Люблінського воєв. – Кир.4853п (2) (Возслідування празникам... – 1741), Кир.5066п (Тріодь пісна. – 1767).

Гродиськ, Grodzisk – с. у Сем'ятицькому пов. Підляського воєв. – Кир.5099п (Возслідування празникам... – 1762).

Грубешів, Grubieszów – м. у Люблінському воєводстві – Кир.5312п (Ірмологіон. – 1775).

Дубенка, Dubienka – м., нині с. у Холмському пов. Люблінського воєв. – Кир.5282п (Октоїх. – 1758).

Дубичі (Церковні), Dubicze Cerkiewne – с. у Гайнівському пов. Підляського воєв. – Кир.1753п (Служебник. – 1791).

Дяконів, Dziekanów – с. у Грубешівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5312п (Ірмологіон. – 1775).

Жешинка, Żeszczynka, с. у Більському пов. Люблінського воєв. – КДА, В XVIII <sup>4</sup>/<sub>83</sub> (інв. 2844964) (Псалтир. – 1742), Кир.5272п (Тріодь цвітна. – 1768).

Замостя, Zamość – м. у Люблінському воєводстві – Кир.1677п (Мінея святкова й загальна = Празднѣя. – 1757).

Зимно, Zimno – с. у Томашівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5303п (Мінея святкова й загальна = Празднѣя. – 1757).

Кане, Kanie – с. у Холмському пов. Люблінського воєв. – Кир.5405п (Тріодь цвітна. – 1747), Кир.5101п (Тріодь пісна. – 1744), Кир.1677п (Мінея святкова й загальна = Празднѣя. – 1757).

Колеховичі – с. Kolehowice Pierwsze, або Kolehowice Drugie, Kolehowice-Folwark, або Kolehowice-Kolonia в Любартівському пов. Люблінського воєв. – Кир.2127п (Требник. – 1741).

Копилів, Koryłów – с. у Грубешівському пов. Люблінського воєв. – Кир.2136п (Требник. – 1741).

Кулик, Kulik – с. у Холмському пов. Люблінського воєв. – Кир.5286п (Євангелія чрез всю святую великую страстную седмицу чтомая... – 1771).

Ликошин, Łukoszyn – с. у Томашівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5303п (Мінея святкова й загальна = Празднѣя. – 1757).

Ліщини, Leszczyny – присілок у Гайнівському пов. Підляськ. воєв. – Кир.1683п(1) (Літургія... Іоанна Златоустого... – [1765]. Вид. А).

Майдан Княжпольський, нині Майдан Старий, Majdan Stary, – с. у Люблінському воєводстві в – Кир.2130п і Кир.2139п (Требник. – 1741), Кир.5225п(1) (Служебник. – 1755), Кир.5261п (Тріодь цвітна. – 1786), Кир.5338п (Октоїх. – 1800); можливо, Кир.2145п (Требник. – 1741).

Майдан Сопецький, нині – Majdan Sopocki Pierwszy або Majdan Sopocki Drugi, с. у Люблінському воєв. – Кир.5088п (Октоїх. – 1774).

Молодятичі, Mołodiatycze – с. у Грубешівському пов. Люблін. воєв. – КДА, В XVII <sup>1</sup>/<sub>3</sub><sup>(4)</sup> (інв. 2833783) (Октоїх. – 1758).

Недежів, Nedeżów – с. у Томашівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5259п (Мінея святкова й загальна = Празднѣя. – 1757).

Недижівська церква, Niedyzawska cerkiew – див. Недежів.

Острів, Ostrów Lubelski – м. у Любартівському пов. Люблінського воєв. – Кир.2127п (Требник. – 1741).

Рогів (Rogów) – с. в Опольському чи Замойському пов. Люблінського воєв. або в Соколовському чи Шидловському пов. Мазовецького воєв. – Кир.5333п(1) (Літургія... Іоана Златоустого... – 1793).

Свірцовська / Свіршовська церква – див. Свірщів.

Свірщів, Świerzczów – с. у Грубешівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5297п (Служебник. – 1755), Кир.5094п(1) (Возслідування празникам... – 1757), КДА, В XIV <sup>1</sup>/<sub>19</sub> (інв. 2827801) (Часослов... – 1801).

Серочин, Seroczyn – с. в Соколовському пов. Мазовецького воєв. – Кир.5190п (Тріодь цвітна. – 1786).

Сіль, Sól, с. у Білгорайському пов. Люблінського воєв. – Кир.2139п (Требник. – 1741), Кир.5261п (Тріодь цвітна. – 1786), КДА, В XVII <sup>8</sup>/<sub>258</sub><sup>(1)</sup> (інв. 2858527) (Часослов. – [друга половина XVIII ст.]).

Соколів, Sokołów, нині – м. Sokołów Podlaski в Мазовецькому воєводстві – Кир.5273п (Тріодь цвітна. – 1786).

Стрільці, Strzelce – с. у Холмському пов. Люблінського воєв. – Кир.5282п (Октоїх. – 1758).

Сулеїв, Sulejów – с. у Воломінському пов. Мазовецького воєв. – Кир.5190п (Тріодь цвітна. – 1786).

Тенчин, Tenczyn – с. у Малопольському воєводстві – Кир.5190п (Тріодь цвітна. – 1786).

Тератин, Teratyn, с. у Грубешівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5289п (Служебник. – 1755).

Типин, Turpin – с. у Томашівському пов. Люблінського воєв. – Кир.4853п(2) (Возслідування празникам... – 1741).

Тишівці, Tyszowce – м. у Томашівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5303п (Мінея святкова й загальна = Празднѣя. – 1757).

Томашів – нині Tomaszów Lubelski, м. у Люблінському воєводстві – Кир.5327п (Літургія... Іоанна Златоустого... – 1765. Вид. G).

Хмелик, Chmielek – с. у Білгорайському пов. Люблінського воєв. – Кир.5088п (Октоїх. – 1774), Кир.1651п(1) (Требник малий. – 1792).

Ходиванці, Chodywańce – с. у Томашівському пов. Люблінського воєв. – Кир.5287п (Служебник. – 1755).

Холм, Chełm – м. у Люблінському воєв. – Кир.1495п (Народовіщаніс. – 1778), Кир.2391п(1) (Служебник. – 1765).

**Алфавітний список аналізованих почайвських кириличних стародруків**

- Апостол. – 1768. Шифр НБУВ – Кир.1546п.  
 Возслідування празникам... – 1741. Шифр НБУВ – Кир.4853п(2).  
 Возслідування празникам... – 1757. Шифр НБУВ – Кир.5094п(1).  
 Возслідування празникам... – 1762. Шифр НБУВ – Кир.5099п.  
 Енхирідіон о священствѣ. – 1775. Шифр НБУВ – Кир.1397п.  
 Євангелія чрез всю святую великую страстную седмицу чтомая... – 1771. Шифр НБУВ – Кир.5286п.  
 Ирмологіон. – 1775. Шифр НБУВ – Кир.5312п.  
 Ирмологіон – 1794. Шифр НБУВ – Кир.5315п.  
 Літургія... Іоанна Златоустого... – [1765]. Вид. А. Шифр НБУВ – Кир.1683п(1).  
 Літургія... Іоанна Златоустого... – 1765. Вид. Г. Шифри НБУВ – Кир.1688п, Кир.5327п.  
 Літургія... Іоанна Златоустого... – 1793. Шифр НБУВ – Кир.5333п(1).  
 Мінея загальна = Община, сирѣчь Службы общія святим. – 1757. Шифр НБУВ – Кир.5307п.  
 Мінея святкова й загальна = Празднѣя. – 1757. Шифри НБУВ – Кир.1677п, Кир.5259п, Кир.5303п.  
 Народоушаніє. – 1778. Шифр НБУВ – Кир.1495п.  
 Октоїх. – 1758. Шифри НБУВ – Кир.5282п, КДА, В XVII  $\frac{1}{3}$ /<sup>4</sup> (інв. 2833783).  
 Октоїх. – 1774. Шифр НБУВ – Кир.5088п.  
 Октоїх. – 1800. Шифр НБУВ – Кир.5338п.  
 Послідування постригу... – 1750. Шифр НБУВ – Кир.2179п.  
 Псалтир. – 1742. Шифр НБУВ – КДА, В XVIII  $\frac{4}{82}$  (інв. 2844964).  
 Псалтир. – 1750. Шифр НБУВ – Кир.5220п.  
 Служебник. – 1755. Шифри НБУВ – Кир.5225п(1), Кир.5287п, Кир.5289п, Кир.5296п, Кир.5297п.  
 Служебник. – 1765. Шифр НБУВ – Кир.2391п(1).  
 Служебник. – 1791. Шифр НБУВ – Кир.1753п.  
 Требник. – 1741. Шифри НБУВ – Кир.2127п, Кир.2130п, Кир.2145п, Кир.2136п, Кир.2139п, Кир.2148п.  
 Требник малий. – 1792. Шифр НБУВ – Кир.1651п(1).  
 Тріодь пісна. – 1744. Шифр НБУВ – Кир.5101п.  
 Тріодь пісна. – 1767. Шифр НБУВ – Кир.5066п.  
 Тріодь цвітна. – 1747. Шифр НБУВ – Кир.5405п.  
 Тріодь цвітна. – 1786. Шифри НБУВ – Кир.5274п, Кир.5190п, Кир.5261п, Кир.5273п.  
 Часослов... – 1801. Шифр НБУВ – КДА, В XIV  $\frac{1}{19}$  (інв. 2827801).  
 Часослов. – [друга половина XVIII ст.]. Шифр НБУВ – КДА, В XVII  $\frac{8}{258}$  <sup>(1)</sup> (інв. 2858527).

УДК 002.1:003.439:7.034.7(477)"15-17"

**О. Ю. Курганова,**  
кандидат філологічних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **ХУДОЖНЯ СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ ДОБИ БАРОКО**

Присвячено розгляду основних елементів художньої структури українських видань доби бароко, що містяться на титульних аркушах, у присвятах, передмовах та текстових частинах кирилических стародруків кінця XVI – першої половини XVIII ст. Матеріалом дослідження стали книжкові пам'ятки з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, в змісті та художньому оформленні яких присутні риси стилю бароко.

*Ключові слова:* художня структура книги, українські стародруки кінця XVI – першої половини XVIII ст., стиль бароко.

Доба бароко (кінець XVI – перша половина XVIII ст.), що охопила усі сфери культурного життя України, збіглася в часі з періодом розквіту українського книгодрукування. Серед видавничої продукції друкарень Львова, Острога, Києва, Чернігова та Почаєва переважали книги церковного вжитку: Псалтир, Новий Завіт, Євангеліє, Апостол, Служебник, Требник, Місяцеслов, Октоїх, Часослов, Мінеї, Тріоді та ін. Художньому оздобленню цих книг, зважаючи на їхню сакральність, друкарі надавали великого значення. Шедеврами барокового мистецтва книги стали як канонічні видання, так і видання проповідей, житійної літератури та панегириків, до роботи над якими долучалися видатні богослови, перекладачі, поети та гравери [1, с. 324]. Загалом, українські видання кінця XVI – першої половини XVIII ст., за влучним спостереженням М. О. Макаренка, ретельно опрацьовувалися як з боку форми, так і з позицій змісту [2, с. 6]. Це робить їх цінним матеріалом для дослідження впливу барокової естетики на художню структуру книги.

Метою нашої статті є виділення елементів, що є визначальними для художньої структури українських видань кінця XVI – першої половини XVIII ст., позначених рисами стилю бароко.

У дослідженні українських видань кінця XVI – першої половини XVIII ст. основна увага книгознавців була зосереджена на особливостях ху-



дожного оформлення. М. О. Макаренко, один із перших дослідників графіки українських стародруків, у розвідці «Орнаментация української книжки XVI–XVII ст.» проводить огляд форт, геральдичних композицій та гравюр на зворотах титульних аркушів, заставок та кінцівок, наголошуючи на довершеності української книги XVI–XVII ст., що досягалася завдяки високій майстерності художнього оздоблення [2]. Символіку графічних образів на фортах, зворотах титулів та в ілюстраціях лаврських видань XVII ст. розглядає О. П. Новицький [3]. Детальні бібліографічні описи таких зразків барокової літератури, як «Ключ Розум'я» Йоанія Галатовського, «Трубы словес проповѣдних» Лазара Барановича, «Руно Орошенное» свт. Димитрія Ростовського (Туптала) та «Зерцало от писанія Божественного», маємо в «Етюдах з історії стародруків» С. І. Масло-ва [4]. Однак, розглядаючи пишні форти з використанням символічних та алегоричних образів, складні рослинні орнаменти, сюжетні гравюри у виданнях кінця XVI – першої половини XVIII ст., дослідники 1920-х років не пов'язують їх з естетикою бароко. Вплив бароко на книжкову графіку кінця XVI – першої половини XVIII ст. став предметом книгознавчих досліджень з кінця 1970-х років. Саме тоді Д. В. Степовик та Я. Д. Ісаєвич актуалізували зв'язок художнього оформлення видання з його змістом. Цей зв'язок, на їхню думку, виявляється насамперед у містких символах та алегоричних композиціях на фортах, які узагальнюють зміст твору та розкривають головну ідею [1, с. 312; 5, с. 65–66]; емблематичних зображеннях, що поєднують книжкову графіку з поетичним словом [1, с. 319]; сюжетних гравюрах, побудованих на паралельних змістових асоціаціях [5, с. 65–66]. Усі ці риси творяться на перетині двох художніх структур, які є основними складовими книги як об'єкта мистецтва, – художньої структури видання та художньої структури тексту.

Книга як об'єкт матеріальної культури має складну структуру. З одного боку, вона становить художню єдність тексту, графіки та конструкції [6, с. 80], з іншого – є результатом творчої діяльності митця (автора, редактора, друкаря, гравера), виразником ціннісних орієнтирів відповідної епохи, складовою певної комунікативної ситуації. Тому в художній структурі книги доцільно виділяти елементи як горизонтальної (поверхневої), так і вертикальної (глибинної) природи. Горизонтальну структуру книги творять елементи формального та змістового рівня. Формальний (архітектонічний) рівень представляють елементи зовнішнього оформлення книги (ілюстрації, шрифти, розміщення тексту, орнаментация, конструкція титулу, оправа тощо) та її внутрішньої організації (розподіл матеріалу на глави, рубрикація). Змістовий рівень книги формує семантика надрукованого у ній тексту. З погляду вертикальної структури книга може бути

розглянута як комунікат, створений відповідно до вимог певного жанру, що виражає певні авторські інтенції, узгоджені з інтенціями видавця, відбиває культурно-історичні особливості своєї епохи, займає відповідне місце у видавничому процесі та книжковій культурі загалом.

Центральним елементом у художній структурі книги є текст. Тематика, жанр і структура тексту визначають конструкцію видання й елементи художнього оформлення. Основними ознаками тексту лінгвісти виділяють цілісність та зв'язність, які забезпечуються засобами когезії та чинниками когерентності. В теорії тексту термін когезія використовується на позначення експліцитної зв'язності, що виникає між елементами тексту, тоді як когерентність позначає імпліцитну змістову зв'язність, яку творять позатекстові елементи [7, с. 153–154]. Загалом, когезія – це різновид зв'язності, що твориться за допомогою елементів горизонтальної структури тексту, натомість когерентність зумовлена ознаками вертикальної структури тексту. Оскільки структура видання містить структуру надрукованого в ньому тексту, засоби когезії та чинники когерентності, виділені у якості структуротворчих елементів певного тексту, можна розглядати структуротворчими елементами видання.

У горизонтальній структурі барокового тексту структуротворчу роль відіграють наскрізні *алегоричні образи*, що забезпечують смислову зв'язність усього твору та окремих його частин. У структурі видання такі образи втілюються не лише вербально, але й графічно.

Графічне представлення наскрізних образів твору у виданнях доби бароко спостерігаємо на фортах, гравюрах на звороті титулу, гравюрах перед розділами основного тексту та в ілюстраціях у тексті.

Гравірований *титул* (форта) із символіко-алегоричним зображенням, яке обрамлює розлогу назву видання, є візитною карткою української книги доби бароко. Дослідники неодноразово наголошували на семантичному зв'язку графічної композиції титулу із текстом видання. Зокрема М. О. Макаренко називає титул («вихідний аркуш» за термінологією дослідника) «обличчям книги», що відповідає її змісту, «свідом ідей», висловлених у виданні [2, с. 6–8]; Д. В. Степовик розглядає пишні барокові форти як художній вступ до змісту твору [5, с. 66]. Зображення на титулі залежало від жанру видання. Титули видань Нового Завіту, Євангелія, Апостола, Псалтиря, богословських та богослужбових книг, як правило, прикрашені пишними архітектурними або іконостасними композиціями, в яких клейма з ликами Бога, Богородиці, святих, знакові сцени зі Святого Письма та Священної історії, зображення храмових споруд поєднано з елементами рослинного орнаменту. Складні алегоричні

композиції на титулах біблійних та богослужбових видань увиразнювали зміст текстів, виділяли центральні образи, давали читачеві поштовх до роздумів над символічним значенням біблійних сюжетів. Зокрема, форта видання Євангелія 1665 р. львівської друкарні Михайла Сльозки оздоблена зображеннями євангельських сцен поклоніння пастухів новонародженому Ісусові, Воскресіння та Вознесіння Христа, сходження Святого Духа на апостолів [8]. Львівське видання Тріоді Пісної 1717 р. відкриває форта зі старозавітними та новозавітними особами, що трапляються в богослужбових піснеспівах (пророки Ілля та Мойсей, св. Марія Магдалина, св. Іоанн Хреститель та ін.) [9]. Більшу творчу свободу виявляли митці при оформленні форт художніх творів, до яких, зважаючи на особливості літературного процесу доби бароко, відносять проповіді, оповідання про чудеса, життя святих, віршовані декламації, збірки релігійної поезії. Взірцями символіко-алегоричного художнього мислення гравєрів бароко є форти до збірок «Трубы словес проповѣдних» (Київ, 1674), «Трубы на дни нарочитыя» (Київ, 1674), «Меч духовный» Лазара Барановича (Київ, 1666), «Мир с богом чловѣку» Інокентія Гізеля (Київ, 1669), «Ключ розумѣнія» (Київ, 1659; Львів, 1663 і 1665), «Месіа правдивый» (Київ, 1669), «Небо нове» (Львів, 1665; Могилів 1699) Іоанікія Галятовського, «Огородок Маріи Богородицы» (Київ, 1676), «Вѣнец Христов» (Київ, 1688) Антонія Радивилівського та ін. Кропітку роботу над оформленням титульного аркуша засвідчує лист Лазара Барановича Варлааму Ясинському, наведений у статті С. І. Маслова, в якому Баранович розкриває творчий задум форти до збірки «Трубы словес проповѣдних»: «... Христось – книга живота, посерединѣ, вдоль книги, крестъ; книгу держать первоначально пресвятая Богородица Дѣва, всѣ ангелы и святыя, на память которыхъ находятся проповѣди ...» [4, с. 21]. Для посилення символічного зв'язку між зображенням і структурою книги Баранович пропонує доповнити кожне зображення святого відповідними атрибутами, що символізують річний цикл богослужінь: «... было бы весьма к стати, если на ней [на форті] представлень будетъ кругъ годовичныхъ праздниковъ въ лицахъ. Пресвятая Дѣва, такъ какъ соборъ ея празднуется, должна быть въ вѣнчикѣ... у чрева пшеница: это должно означать плодородіе года ... Пр. Дѣва одѣяна солнцемъ, это будетъ означать теплоту лѣта ... а Симеонъ проливаетъ слезы; от такого только дождя должно ожидать урожая» [4, с. 22]. Астрономічна символіка лежить в основі алегоричного зображення на форті «Неба нового» Іоанікія Галятовського. Графічні образи небесних світил (сонця, місяця, зірок), підписані цитатами зі Святого Письма («Добра яко луна», «Избранная яко Слонце», «Дам ему звѣзду утреннюю» та ін.), номінують Богородицю як центральний образ збірки [10].

Гравюри на звороті титулу та перед розділами переважно супроводжуються текстом – цитатою зі Святого Письма, молитвою або дескриптивним віршем, що символічно тлумачить зображуване. Такі гравюри є виявом емблематичного мислення барокових митців, спрямованого на поєднання вербального та графічного образу. Об'єктивованій у слові та графіці алегоричний образ узагальнює зміст усього твору або окремої його частини. Зокрема, в Требнику 1681 р. перед розділом «Послѣдованіє вѣнчанію новобрачным<sup>1</sup>» гравюра із зображенням обряду вінчання, на якій наречену та нареченого з'єднує в шлюбі сам Христос, підписана цитатою з тексту чину: «Славою и честію вѣнчал их, и положил еси на главу их вѣнца» [11, арк. 147 зв.]. Таким чином розкривається символічний зміст таїнства. У виданні Службника 1692 р. друкарні Києво-Печерської лаври на звороті титулу вміщено гравюру з іконічним зображенням Христа біля престолу зі Святими Дарами, по два боки якого предстоять автори тексту Літургії – св. Іоанн Златоуст і Василій Великий. Над ликом Христа – цитата з Євангелія: «Сіє Творѣте в Моє Воспоминаніє». Зображення відсилає до таїнства Євхаристії як одного з центральних моментів Літургії. Таке тлумачення гравюри розкривається в чотирирядковій епіграмі, що супроводжує зображення: «На трапезу готову Христос призывает. / Пищу и Питие всѣм на небѣ представляет / грядѣте званы аз Хлѣб Животный ядѣте / Ядшіи, Источника Безсмертна вкусите» [12, арк. 1 зв.]. Текст служби св. вмиц Варварі відкриває гравюра, на якій зображення святої розміщено поряд з вежею, що символізує епізод з її життя, коли свята з дитинства була заточена у вежу, де, перебуваючи в цілковитій самоті, вона знайшла розраду в християнській вірі. В епіграмі під гравюрою використано алюзію до цього епізоду з життя святої, на основі якої побудовано номінацію Варвари та висловлено молитовне прохання до неї: «Троицескій узрѣвши Свѣт трема окнами / Бога в Троици молитвуй Варваро за нами / Да нам ум, хотѣніе, и самыя дѣла / Просвѣтитъ к благому Троицеская сила» [13, арк. [5] (1 рах.) зв.].

Поширеним засобом у виразненні видань доби бароко є також гравюри-заставки перед структурними частинами або всередині структурних частин тексту. Наприклад, в Євангелії учительному 1637 р. текст кожної проповіді відкриває гравюра-заставка з ключовими сценами уривка, якому присвячено євангельське читання. У лаврському виданні Акафістів 1677 р. текст кожного ікосу обрамлює гравюра із зображенням відповідного сюжету, що оспівується в молитовному тексті.

<sup>1</sup>Тут і далі в цитатах зі староукраїнських текстів графеми Ѧ, ѩ, ѣ, ѧ, Ѩ, ѫ, Ѭ, ѭ транслітеровано через «я», «от», «о», «у» відповідно; знак «ѣ» в кінці слів опускається. Скорочені під титлом слова подано в повній формі.

Вербального втілення наскрізний образ тексту набуває насамперед у віршованих передмовах, які В. І. Крекотень зараховує до «прикнижкового реквізиту» [14, с. 209]. Перша епіграма на звороті титулу «Огородок Марії Богородиці» Антонія Радивиловського підкреслює наскрізні образи видання (образ саду як уособлення Богородиці, образ святих як цвіту Христової церкви та ін.), тлумачить зображення на форті (лики Христа і Богородиці над рослинним орнаментом у вигляді виноградної лози з квітами, з пелюстків якої «проростають» лики святих, храмова будівля Успенської церкви), а також узагальнює основний зміст видання (проповіді на основні Христові та Богородичні свята богослужбового року): «Христос, иже ест Церкви, матки нашей, глава, / Огородку Маріи, матки своей, слава. / В ОГОРОДКУ сем крины и розы собирает, / Тых же ку чести матицъ своей удѣляет. / На цвѣтах в огородку святыи zostали, / Бо яко цвѣты в Церкви сами процвели. / Марія зась ку Небу руцѣ простирает. / За так вдячный Дар сыну дяки воздавает. / В ОГОРОДКУ сем церков пещерская стала, / В нѣй найпаче з словес сих Маріи похвала» [15, арк. 1 зв.]. Символічний зміст зображених на форті наскрізних образів збірки «Трубы словес проповѣдних» Лазара Барановича розкрито у віршованій передмові «На титулу книги сея, и на вся во дверехъ ея начертанія со дванадесятью небесными знаменіями изображенныя».

Структуротворчу функцію у виданнях доби бароко відіграють вірші, що виконують роль текстової рамки: поетичні заголовки та вірші-підсумки. Зокрема поетичні заголовки-епіграми застосовано у збірці свт. Димитрія Ростовського (Туптала) «Чуда пресвятой и преблагословенной Дѣви Маріи». У них коротко висловлюється зміст відповідного розділу. Наприклад, епіграма «Якоже в рождествѣ Дѣва неврежденна, / Так в плѣни ей Икона не была плѣненна. / Где сараціни плѣнят, здѣ оны плѣнѣнны, / Сгда в Церкви Илѣнской быша ослѣпленны» [16, арк. 11 (2 рах.)] розкриває символічний зміст «Чуда второго», в якому йдеться про те, як засліплені татари, грабуючи Іллінську церкву, не помітили чудотворної ікони, що знаходилася посередині храму. Епіграма повчального змісту завершує видання грецько-слов'янської граматики «Адельфотис»: «Θεου διδουτος ουδεν ισχυει φθινος. / Και μη διδουτος ουδεν ισχυει κοπος. / Βοгу дающу зависть нитожє возможє. / И не дающу труд успѣт ничтоже» [17, с. 145].

Алегоричні образи, об'єктивовані у гравюрах на форті, фронтисписах та ілюстраціях основної частини, а також у віршах-передмовах, заголовках та підсумках, вступаючи у взаємодію з текстом видання, є одними із засобів творення зв'язності горизонтальної структури видання – когезії.

У вертикальній структурі барокового тексту структуротворчу роль відіграє присвята. Не пов'язана безпосередньо зі змістом твору присвя-

та виражає елементи позатекстової дійсності: авторську або видавничу інтенцію до прославлення особи небесного покровителя або мецената видання, обставини написання та друку твору, побажання щодо його відповідної рецепції читачем. У структурі видання доби бароко присвята розміщувалася на звороті титулу, у тексті передмови або в кінці текстової частини видання і набувала форми геральдичної композиції, дескриптивної епіграми або вірша.

Геральдичні композиції на зворотах титулів видань доби бароко описують символіку родових гербів та оспівують чесноти осіб, яким присвячено видання. Наприклад, у епіграмі на звороті титулу Нового Завіту 1717 р. чернігівської друкарні Троїцько-Іллінського монастиря образ трьох стріл на гербі Івана Скоропадського тлумачиться в зв'язку з трьома чеснотами власника: «Сила совершается в немощех Христова / идеже та есть тамо побѣда готова / Силу в тебѣ Христову вожде совершенну / Вѣруем быти трема стрѣлами явленну / Тройственная понесе души твоей сила / Память, Разум, Воля такса съединила / Любовию Христови яко да ничтоже / От любви та онаго разлучить возмоще / Тѣмже стрѣли связанны долу ся схиляють / Плоть, міра, діавола с Небес уязвляють» [18, арк. 1 зв.]. У передмові, адресованій меценатові видання, перелічуються чесноти адресата та його благочинства по відношенню до друкарні, на знак подяки за які меценат отримує в дарунок видання. Зокрема, у передмові-присвяті Нового Завіту 1717 р. видавець дарує книгу Іванові Скоропадському за всі благочинства, які той зробив для святої обителі: «...дерзнухом сію Божественного Новаго Завѣта книгу ... приносить Ясне Вельможности Вашей в дар благодарственный за благодарѣнія Рейнментарская, святой обители нашей обильно всегда подаваемыя, надѣющесе несумѣнно яко паче всякаго дражайшаго дара любезнѣ воспримеши ...» [18, арк. 4]. В кінці присвяти висловлено побажання здоров'я, довгих років життя, багатства, слави у цьому світі та у вічності.

Дескриптивні вірші розкривають символічний зміст гравюр та містять молитовне прохання або славлення зображуваних святих. Зокрема, на звороті титулу Євангелія 1665 р. львівської друкарні Михайла Сльозки гравюра із зображенням Воскресіння Христа «Свѣтом воскресенія твоего из гроба...» супроводжується епіграмою, в якій оспівано подію воскресіння і висловлено молитовне прохання за здоров'я та добробут друкаря: «Свѣтом воскресенія твоего из гроба / Всеми миру просія, Ісусе, оздоба / Євангелских ученій: и всѣх просвѣтила, / Так в цнотах, як в вѣрѣ святой, утвердила, / Тѣм же подажд твоему рабу Міхаилу / В таких прочіих трудах здравіе и силу. / Узич му без мятежи временнаго свѣта / А на потом подажд му и вѣчны лѣта» [8, арк. 1 зв.].

Присвята у структурі видання доби бароко часто реалізувалась і в прозовій формі, виконуючи при цьому функцію передмови. Адресовані читачеві передмови до барокових творів, окрім того що дають загальну інформацію про зміст твору, його призначення (для домашнього вжитку, для використання під час богослужіння, для келійного правила тощо), тлумачать символи, зображені на форті, як правило також прославляють особу мецената та небесного покровителя. У більшості видань доби бароко поряд з передмовою до читача окремо виділено передмову до небесного покровителя. Передмова, адресована небесному покровителю (Богу або Богородиці), як правило, висловлює подяку за допомогу в написанні твору та підготовці видання до друку. Прикметно, що передмова до львівського Євангелія 1665 р., підписана друкарем – Михайлом Сльозкою, – оформлена у вигляді вдячної молитви: «Молитва благодарная, к Вседержителю Богу в тріех Іпостасех Єдиному, Создателю Книги Сея». Використовуючи мовні формули канонічної церковнослов'янської молитви, Сльозка дякує Богові за допомогу в створенні книги: «... Благодареніє честь славу і поклоненіє приношу Великому Имени твоему ... же совершил книгу сію Євангеліє святое през мене раба своего ...» [8, арк. 2]. Себе друкар представляє як інструмент творення Божої волі, а справу своїх рук віддає у дар Богові: «... Тобѣ самому ... Книгу сію Євангеліє Святое приписую, офѣрюю и даю под оборону, поневаж ты дѣйствующему мнѣ сію Книгу содѣйствовал еси, и през мене яко немощный сосуд свой, совершил еси оную, прїймиж Господи благодарственное дѣланіе от мене книгу сію ...» [8, арк. 3]. Таке ставлення до творчості, в основі якого лежить християнське уявлення про Бога як першопричину та кінцевого адресата, було типовим для світогляду барокового митця. Будь-який продукт творчої діяльності людини творився з волі Божої і адресувався Богові. Молитовна подяка видавця Богові могла міститися також в кінці основної частини тексту, як-от на останній сторінці Служебника 1692 р. вміщено молитву: «Богу Єдиному в Троици святой и нераздѣльной славимому, Отцу и Сину и Святому Духу, Давшему сію Книжицу начати и совершити, да будет честь, слава, поклоненіє, всегда и нинѣ и пристно, и во вѣки вѣков. Аминь» [12, арк. 120 зв.]. Часто подібні подяки висловлювалися в поетичній формі і могли також міститися в кінці передмови або в кінці основного тексту, утворюючи текстову рамку. Поетичний підсумок можна віднести до різновидів етикетної лірики. У ньому міститься звернення до читача, подяка небесному покровителю за натхнення і допомогу в написанні твору. Наприклад, «Я-м тылко был инструмент, ты-сь все справовала, / Кгдысь ми здравія и сил, на то додавала ... / Же-сь мя за инструмент в том дѣлѣ уживала, / Нехай же ти за то все честь будет и хвала» вкінці «Огородку»



Антонія Радивиловського [15, с. [1] (3 рах.)]. Подяку Богові висловлено в підсумковій епіграмі виданні «Житій святих» свт. Дмитрія Ростовського: «Ісусу, Єдиному премудРОму Богу, / МалОумНий. воздАю о всѢХ славу многу. / Давшому И сію Мнѣ ИстОРИИ спасенных / Списать вторую Книгу, в честь слуг Божественных» [19, арк. 763 зв.]. До того ж, за допомогою шрифтових засобів у цьому поетичному тексті закарбовано ім'я автора: «Іеромонах Дмитрій». Присвята меценатові або небесному покровителю, що вписує видання в історичний контекст, належить до чинників когерентності художньої структури тексту і видання.

Отже, художню структуру українських видань доби бароко вирізняють ознаки, що пов'язані зі структурою барокового тексту та зумовлені позатекстовою дійсністю. Алгоритмічні зображення на фортах, сюжетні гравюри, геральдичні композиції та емблематичні вірші на зворотах титулів, вірші-передмови, заголовки та післямови, гравюри-заставки на початку розділів, ілюстрації всередині тексту вступають у складні асоціативні зв'язки з вербальними наскрізними образами тексту, увиразнюючи, узагальнюючи та інтерпретуючи зміст видання. Декоративним обрамленням основної частини видання виступають тексти присвят (небесному покровителю чи меценату видання), а також передмови та заключні звернення до читача, молитви-подяки Богові та Богородиці за допомогу в роботі над виданням, молитви-прохання земних та небесних благ для видавців книги та її читачів. Ці елементи зумовлюють зв'язність та цілісність барокового тексту і видання.

#### Список використаних джерел

1. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
2. Макаренко М. Орнаментація української книжки XVI–XVII ст. / Микола Макаренко. – К., 1926. – 70 с.
3. Новицький О. Символічні образи на ритинах київських стародруків / Олександра Новицький // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. 144–145 : Праці історично-філософської секції / під ред. І. Крип'якевича. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1926. – С. 141–156.
4. Маслов С. Етюди з історії стародруків : I–VIII / С. Маслов. – К., 1925. – 80 с.
5. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи / Д. В. Степовик. – К. : Наукова думка, 1982. – 329 с.
6. Герчук Ю. Художественная структура книги / Юрий Герчук. – М. : Книга, 1984. – 207 с.

7. Mały słownik terminów teorii tekstu / K. Wyrwas, K. Sujkowska-Sobisz. – Warszawa : Rytm, 2005. – 224 s.
8. Євангеліє. – Львів : Друкарня М. Сльозки, 1665. – [10], 414 арк. (Кир.2577п).
9. Тріодь пісна. – Львів : Друкарня Львівського братства, 1717. – [4], 436 арк. (Кир.408).
10. Галятовський Іоаникій. Небо нове, з новими зірдами сотворенное. – [2-е вид., доп.]. – Львів : Друкарня М. Сльозки, 1665, [не пізніше 1667 р.]. – [8], 144 арк. (Кол. Попова 19856).
11. Требник. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1681. – [4], 431, [17] арк. (Кир.52).
12. Служебник. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1692. – [12], 120 арк. (Кир.670).
13. Кроковський Йоасаф. Несідалное... предстоящей... нетленно хранимой св. великомученице Варварі моленіє, в честь и похвалу бываеміх от нея чудес творимое. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1716. – [5], 48 арк. (Кир.2060п(2)).
14. Крекотень В. І. Вибрані праці / Володимир Іванович Крекотень. – К. : Обереги, 1999. – 344 с.
15. Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородицы. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676. – [28], 1128, [3] с. (Кир 692).
16. Димитрій Ростовський. Чуда пресвятой и преблагословенной Дѣви Маріи. – Новгород-Сіверський : Друкарня Лазара Барановича, 1677. – [3], 48 арк. (Кол. Попова 41).
17. Аделфотис. Грамматика доброглаголивого еллиннословенского языка. – Львів : Друкарня Львівського братства, 1591. – [182] арк. (Кир. 576).
18. Новий Завіт. – Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1717. – [6], 497, [1], 40 арк. (Кол. Попова 29).
19. Димитрій Ростовський. Книга житій святих ... на три місяці втория декемврій, іануарій, февруарій. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1695. – [6], 763, [1] арк. (Кир 709)

#### References

1. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origin, development, issues]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
2. Makarenko, M. (1926). *Ornamentatsiia ukrainskoi knyzhky XVI–XVII st.* [Ornamentation of Ukrainian book of the 16–17th centuries]. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Novytskyi, O. (1926). Symvolichni obrazy na rytynakh kyivskykh starodrukiv [Symbolic images on engravings of Kyiv old printed books]. In *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of Shevchenko Scientific Society]: Vols. 144–145. *Pratsi istorichno-filosofichnoi sekti* [Transactions of historical and philosophical section] (I. Krypiakevych, Ed., pp. 141–156). [In Ukrainian].
4. Maslov, S. (1925). *Etiudy z istorii starodrukiv (I–VIII)* [Essays of the history of old printed books (1–8)]. Kyiv. [In Ukrainian].

5. Stepovyk, D. V. (1982). *Ukrainska hrafika XVI–XVIII stolit. Evoliutsiia obraznoi systemy* [Ukrainian graphics of the 16–18th centuries. Evolution of figurative structure]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
6. Gerchuk, Ju. (1984). *Khudozhestvennaia struktura knigi* [Artistic structure of a book]. Moscow: Kniga. [In Russian].
7. Wyrwas, K., Sujkowska-Sobisz, K. (2005). *Mały słownik terminów teorii tekstu*. Warsaw: Rytm. [In Polish].
8. *Yevanheliie* [Evangel]. (1665). Lviv: Drukarnia M. Sliozky, 1665. [In Church Slavonic].
9. *Triod pisna* [Triodion of the Lent]. (1717). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church Slavonic].
10. Haliatovskyi, I. (1665). *Niebo novoie, z novymy zvizdamy sotvorennoe* [The new sky, with new stars created]. Lviv: Drukarnia M. Sliozky. [In Church Slavonic].
11. *Trebnik* [Prayer-book]. (1681). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
12. *Sluzhebnyk* [Ordinal]. (1692). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
13. Krovovskyi, Y. (1716). *Nesidalnoe... predstoiashchei... netlenno khranymoy sv. velykomuchenytse Varvari molenie, v chest y pokhvalu byvaemikh ot neia chudes tvorymoe* [Acatistos to saint Barbara]. – Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
14. Krekoten, V. I. (1999). *Vybrani pratsi* [Selected works]. Kyiv: Oberehy. [In Ukrainian].
15. Radyvylovskyi, A. (1676). *Ohorodok Mariy Bohorodytsy* [The garden of Mary the Mother of God]. Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry, 1676. [In Church Slavonic].
16. Dymytrii Rostovskyi (1677). *Chuda presviatoi y preblahoslovennoi Divy Mariy* [Miracles of Saint and Blessed Virgin Mary]. Novhorod-Siverskyi: Drukarnia Lazara Baranovycha. [In Church Slavonic].
17. *Adelfotys. Hrammatika dobrohlaholyvaho ellynnoslovenskaho yazyka* [Adelfotys. Grammar of Greek and Slavonic languages]. (1591). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church Slavonic].
18. *Novyi Zavit* [New Testament]. (1717). Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastiria. [In Greek and Church Slavonic].
19. Dymytrii Rostovskyj. (1695). *Knyha zhytii sviatykh ... na try misiatsy vtoryia dekemvrii, yanuarii, februarii* [The book of hagiography ... for three months December, January, February]. Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

*O. Kurhanova*

#### **Artistic structure of Ukrainian editions of Baroque epoch**

The article considers distinctive elements of Ukrainian Baroque editions artistic structure, featured on title pages, in dedications, forewords and text parts of Cyrillic old printed editions of the late 16th – the first part of the 18th centuries. The research was

based on books from the fonds of the Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. Vernadsky National library of Ukraine, which have baroque style features in their content and artistic decoration. Main attention is paid to the interaction of an edition artistic structure with an artistic structure of a baroque text. Structure-forming elements of horizontal and vertical structure of a baroque text are specified. These elements make an edition cohesive and coherent. For instance, central allegoric images, reflected in book graphics and poetical word, which summarize, interpret and amplify the content of an edition, are analyzed. Structure-forming role of dedications to divine and human patrons of editions are revised as well. The dedications are presented in a form of heraldic compositions and descriptive epigrams, poetical introductions and conclusions with appellations to the reader, prayers to God and Virgin Mary with thanks for the help in work on the edition and requests for prosperity of editors and their readers. Specified structure-forming elements are common for the structure of both religious and secular editions.

*Key words:* artistic structure of a book, Ukrainian old printed editions of the late 16th – the first half of the 18th centuries, baroque style.

*О. Ю. Курганова*

#### **Художественная структура украинских изданий эпохи барокко**

В статье рассматриваются характерные элементы художественной структуры украинских изданий эпохи барокко, которые нашли отображение на титульных листах, в посвящениях, предисловиях и текстовой части кириллических старопечатных изданий конца XVI – первой половины XVIII в. Материалом исследования стали книжные памятники из фондов отдела старопечатных книг и редких изданий Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского, в содержании и художественном оформлении которых выделяются черты стиля барокко. Основное внимание сосредоточено на взаимодействии художественной структуры издания со структурой бароккового текста. Выделены структурообразующие элементы горизонтальной и вертикальной структуры бароккового текста, которые обуславливают связность и целостность издания. В частности, рассмотрены сквозные аллегорические образы, которые воплощаются в книжной графике и поэтическом слове, обобщая, интерпретируя и дополняя новыми элементами содержание издания. Также рассмотрена структурообразующая функция посвящений небесному покровителю и меценату издания, выраженных в форме геральдических композиций и дескриптивных эпиграмм, поэтических предисловий и заключительных обращений к читателю, благодарственных молитв Богу и Богородице, в которых высказано благодарность за помощь в работе над изданием, молитвы-просьбы о земных и небесных благах для издателей книг и их читателей. Выделенные элементы характерны для структуры как религиозных, так и светских изданий.

*Ключевые слова:* художественная структура книги, украинские старопечатные издания конца XVI – первой половины XVIII вв., стиль барокко.

УДК 090.1:002.1=162.1(049.2):002(093)

**Ю. К. Рудакова,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

**ЛАТИНОШРИФТНІ ВИДАННЯ ТВОРІВ ІОАНИКІЯ  
ГАЛЯТОВСЬКОГО У ФОНДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ  
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО:  
ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИМІРНИКІВ**

Розглядаються 46 примірників шести видань польськомовних творів Іоанкія Галятовського та примірника ще одного приписуваного йому твору з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Аналізується художнє оформлення, особливості пагінації видань, дефектність, оправи та провенієнції примірників.

*Ключові слова:* українські латиношрифті стародруки, полемічна література, художнє оформлення видання, оправа, провенієнція.

Одним з найяскравіших представників української літератури доби бароко є письменник-полеміст, богослов, проповідник, учений, викладач Києво-Могилянської академії, очільник Київського Братського Богоявленського та Чернігівського Єлецького Успенського монастирів Іоанкія Галятовський (бл. 1620–1688). Він вважається основоположником і теоретиком схоластичної проповіді, автором першого українського навчального посібника з гомілетики «Наука албо способ зложення казаня» (Київ, 1659). Його твори розглядаються в узагальнюючих працях з історії української літератури взагалі та в літературі доби бароко, відповідних підручниках і посібниках; мовні, літературознавчі, богословські, культурологічні, педагогічні аспекти його багатогранної творчості широко вивчаються, стають предметом монографічних досліджень, статей, кандидатських дисертацій [1]. Книгознавчому аналізу видань і примірників творів Іоанкія Галятовського, зокрема провенієнцій, присвячені роботи В. І. Барвінка, Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельова, С. І. Маслова, І. І. Огієнка, Т. М. Росовецької, М. А. Шамрай та ін. [2]. Проте біографія Іоанкія Галятовського, а також історико-книгознавчі аспекти його спадщини залишаються недостатньо вивченими.

Спадщина Іоанкія Галятовського в історико-книгознавчому аспекті є досить унікальним явищем в історії українського книгодрукування другої половини XVII ст. Вона складає 17 праць (не враховуючи одного

твору, що приписується йому помилково) [3], виданих у чотирьох містах: Києві (друкарня Києво-Печерської лаври, 4 видання чотирьох творів), Львові (друкарня Михайла Сльозки, 4 видання двох творів), Новгороді-Сіверському та Чернігові (обидва – друкарня архієпископа Лазаря Барановича, разом 13 видань дванадцяти творів). Що більше, твори Іоанкія Галятовського (5 видань) становлять понад чверть усієї продукції новгород-сіверської друкарні (1674–1679), а з моменту переведення друкарні до Чернігова і до смерті самого Галятовського (1679–1688) частка його творів (8 видань) збільшується до майже третини усіх видань. Основні жанри творів – проповіді та теоретичні засади проповідництва, релігійні оповіді, полемічно-публіцистичні трактати. Полемічні твори Іоанкія Галятовського – антикатолицького, антимусульманського спрямування тощо – написані польською мовою та становлять переважну більшість латиношрифтих видань автора. Загалом польськомовна спадщина письменника, зафіксована в бібліографії, складає дев'ять творів [4]. Усі вони видані в той час, коли Іоанкія Галятовський на запрошення чернігівського та новгород-сіверського архієпископа Лазаря Барановича (1620–1693) оселився в Новгороді-Сіверському, а в 1669 р. посів архимандрію Чернігівського Єлецького Успенського монастиря [5].

У фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) виявлено примірники видань шести польськомовних творів Іоанкія Галятовського. Немає видань творів «*Rozmowa białocerkiewska*» (Новгород-Сіверський, 1676), «*Fundamenta na których łacinnicy iedność Rusi z Rzymem fundują*» (Чернігів, 1683) і «*Sophia Mądrość zbudowała sobie dom u ugruntowała siedm słupow*» (Чернігів, 1686) [6].

Далі подаємо інформацію про видання шести творів Іоанкія Галятовського (у хронології друку) та одного приписаного йому твору, примірники яких виявлено у фонді НБУВ. Наводимо бібліографічні описи видань з повною назвою кожного твору, сигнатурами, фінгерпринтом (ідентифікатором стародруків – групою знаків на визначених правилах сторінках тексту видання), бібліографією, пагінацією, художніми особливостями видання. Подаємо дані про дефектність, оправи, написи, печатки та інші особливості виявлених примірників.

Найраніше латиношрифтичне видання, виявлене в НБУВ, – полемічний антиіудейський трактат «*Messiasz prawdziwy*», надрукований у Києво-Печерській лаврі в 1672 р. Це найбільший друкований твір Іоанкія Галятовського польською мовою, його загальний обсяг складає 336 аркушів формату в 4°. Бібліографічний опис видання:

Galatowski, Joannicy. *Messiasz Prawdziwy Jezus Chrystus Syn Boży, od początku świata, przez wszystkie wieki ludziom od Boga obiecany, y od*

ludziey oczekiwany, y w ostatnie czasy; dla zbawienia ludzkiego; na swiat posłany, po przyściu zaś swym, za błogosławienstwem Wysoce w Bogu Przewielebnego Ie[go] Msci; Oyca Innocentego Gizziela, archimandryty Swetey Wielkiej Cudotworney Lawry Pieczarskiey, staupigij S: Aecumeniei Patriarchae Constantinopolitani, od grzesznika Ioaniciusza Galatowskie[go], archimandryty czernihowskiego, z Typographiey Kijowo-Pieczarskiey żydowi niewiernemu rozmaitemi znakami, o Messiaszu napisanemi, y na Chrystusie wypełnionemi. Roku, 1672. pokazany. – [Kijów] : Z Typographiey Kijowo-Pieczarskiey, 1672. – [18], 321 [i. e. 313], [5] k. : graw. ; 4°. – Сигнатури: \*<sup>4</sup>, \*\*<sup>4</sup>, \*\*\*<sup>4</sup>, \*\*\*\*<sup>4</sup>, \*\*\*\*\*<sup>2</sup>, A–Z<sup>4</sup>, Aa–Zz<sup>4</sup>, Aaa–Zzz<sup>4</sup>, Aaaa–Gggg<sup>4</sup>, Hhhh<sup>2</sup> (літери: ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ). Фінгерпринт: ołbo nao, a,y- sioC 3 1672A. Бібліографія [7]: Запаско, Ісаєвич, 509; Титов, с. 531; Укр. письменники, с. 279; Estreicher, t. 17, s. 14.

Польськокомовний «Messiasz» – це авторський переклад україномовного твору «Месія правдивий», виданого в друкарні Києво-Печерської лаври в 1669 р. Структура цих двох видань майже тотожна. Гравюри для їхнього художнього оздоблення виготовлено з тих самих дощок. Таким чином, видання 1669 і 1672 рр. мають ідентичні форти, гравюри із зображенням символічного герба Ісуса Христа на зворотах титульних аркушів, а також гравюри із зображенням бесіди Христа із самарянкою, вміщені на початку другої частини твору (на зворотах аркушів 278 і 203 відповідно). В частині тиражу видання 1669 р. між двома передмовами (між нумерованими аркушами 3 та 4) було вставлено шість нумерованих аркушів із зображенням російського двоголового орла, зверненням і присвятою московському цареві Олексію Михайловичу (1629–1676) [8]. У виданні 1672 р. ці елементи одразу входили в структуру видання, вони займають останній аркуш першого зошита, другий зошит і перший аркуш третього зошита. Гербову гравюру відтиснено з тієї ж дошки, що й для видання 1669 р. Інші елементи художнього оздоблення обох видань – заставки, кінцівки, виливні прикраси – співпадають частково. В цілому для художнього оздоблення латиношрифтного видання 1672 р. використано увесь наявний арсенал художніх елементів, традиційних для кириличних видань – основної продукції друкарні.

У фонді відділу стародруків та рідкісних видань (далі – ВСПВ) НБУВ зберігаються чотири примірники «Messiasza» (шифри In 3630, In 3658, In 5427, Фрагм. 26), у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі – ВІК) виявлено тринадцять примірників (Reg.X.61b, AX 7/206, DIX 5/281<sup>1-3</sup>, V 6/98<sup>1-4</sup>, Соф.717<sup>a-d</sup>). Одинадцять примірників повні, у п'яти бракує декількох аркушів або частина аркушів має значні пошкодження з частковою втратою тексту. В примірнику Соф.717<sup>d</sup> двічі вклеєний зошит Kkk



(127 [=227] –230). Один примірник є фрагментом з шістнадцяти аркушів з середини блоку (аркуші 123–130, 135–138, 143–146).

У нумерації аркушів «Messiasza» є значна кількість помилок. Більшість з них не впливає на загальну нумерацію. Помічено такі помилки: замість 10 цифра 0 (у дванадцяти примірниках); замість 68 число 98 (тут і далі, де не зазначено, – у всіх шістнадцяти примірниках); між аркушами 78 та 82 нумерація йде у зворотному порядку: 81, 80, 79; на аркуші 83 немає номера (у чотирнадцяти примірниках); замість 110 число 111 (у шести примірниках); замість 210 число 200; замість 224 число 124; замість 227 число 127; після аркуша 267 йде число 269, потім 268. Збивають нумерацію дві помилки: після аркуша 76 нумерація продовжується з числа 75, після аркуша 279 – з числа 290.

Загалом слід відмітити низьку якість друку колонцифр, які часто погано читаються, наприклад 155, 204, 225, 232, 256, 264 тощо. Число 60 перевернуте (в чотирнадцяти примірниках), на аркуші 248 цифра 8 надрукована горизонтально: «24∞» (в шістнадцяти примірниках). Після деяких колонцифр замість крапки стоїть кома (29, 71, 72, 131, 142, 203, 230, 231, 234, 317), двокрапка (204) або знак пунктуації не надруковано (200, 206, 223, 240, 244, 259). Колонцифра на аркуші 32 має вигляд «.32» (в шістнадцяти примірниках). У примірнику In 3630 на аркуші 10 замість одиниці надруковано скісну риску: «/0»; замість 12 число 112. У примірнику AX7/206 у колонцифрі 83 надрукована лише цифра 3.

Помічено також помилки в сигнатурі: H<sub>3</sub> позначена «3 H» у шістнадцяти примірниках, Zz позначена Z в одинадцяти примірниках.

Наприкінці примірника In 3658 вміщено «Pieśni nabożne dla pożytku duchowne[go] y zbawiennego, narodowi chrześcijańskiemu potrzebne, do Messiasza Prawdziwego przydane» на чотирьох аркушах. Їхнім автором дослідники вважають Іоанікія Галятовського [9]. Судячи з назви, ці релігійні пісні друкувалися для розповсюдження разом з основним твором, у бібліографічних покажчиках (наведені вище позиції в каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича та праці Ф. Титова) їх перераховано в складі видання, відповідно чотири аркуші зараховано до останнього ряду фоліації, разом дев'ять нумерованих аркушів. Однак цей додаток надруковано на іншому папері. К. Естрайхер про нього не згадує. Також його немає в кириличному виданні 1669 р. Вірогідно, «Pieśni nabożne» друкувалися на додаток до «Messiasza», але не підшивалися до всіх примірників або не збереглися.

Більшість розглянутих примірників «Messiasza» має шкіряні оправы XVII–XVIII ст. з характерними тисненими середниками та орнаментальними рамками та смужками. Так, вісім примірників оправлені в дошки, обтягнені коричневою (сім) і світлою (один) шкірою; всі мають залиш-

ки застібок. У середниках відтиснено зображення Ісуса Христа (АХ7/206, DIX 5/281<sup>1</sup>), «Розп'яття Ісуса Христа» з однією фігурою, що стоїть навколішки (Марія Магдалина?) (V 6/98<sup>1</sup>), «Розп'яття Ісуса Христа з двома передстоячими» (Соф.717<sup>b</sup>), зображення Старозавітної Трійці (Соф.717<sup>d</sup>).

У примірнику DIX 5/281<sup>1</sup> в якості форзацних використано аркуші з цього ж видання: 50–51, 30–31. Причини, чому ці аркуші були відбраковані, встановити не вдалося. У примірнику V 6/98<sup>2</sup> верхня кришка підклеєна фрагментом кириличного видання друкарні Києво-Печерської лаври 1671 р. В примірнику Соф.717<sup>c</sup> верхня кришка підклеєна фрагментом невідновленого кириличного видання. Використання в оправах відбракованих аркушів того ж або близького за часом друку видання однієї друкарні свідчить про сучасність оправи й видання та виготовлення її найімовірніше в тій друкарні.

Чотири розглянуті примірники оправлені в картон, обтягнений коричневою чи темно-коричневою шкірою, два з них мають залишки шкіряних зав'язок. У середниках – «Преображення Господнє» (V 6/98<sup>3</sup>), символ Ісуса Христа (V 6/98<sup>4</sup>). Оправи трьох примірників – пізнішого часу, ймовірно XIX ст.: картон, обклеєний папером, корінець шкіряний (In 3630, In 3658, In 5427). Два примірники, з них один фрагмент, оправи не мають.

Майже всі розглянуті примірники містять провенієнції, які засвідчують приналежність книжок до книгозбірень різних осіб або установ. На корінцях або верхніх кришках оправ більшості примірників збереглися наліпки чи їхні залишки з бібліотечними шифрами. Так, два примірники (In 3630, In 3658) містять шифри бібліотеки Київської духовної семінарії. Примірник In 3658, крім того, згідно з написом на другому нумерованому аркуші, належав бібліотеці Київського Пустинно-Миколаївського монастиря: «Ta Xięga własna iest Mn̄tra S. Nikolskiego.». Чотири примірники (АХ 7/206, DIX 5/281<sup>1–3</sup>) до 20-х років XX ст. перебували в складі бібліотеки Київської духовної академії. З написів на цих книгах також відомо, що примірник АХ 7/206 належав смоленському єпископу Дмитрію Устиновичу (Устимовичу; 1749–1805; обіймав смоленську кафедру з 1795 р.), уродженцю Києва, випускнику, пізніше префекту Києво-Могилянської академії, до бібліотеки якої він часто дарував книги: «Смоленского Епископа Дмитрия Устиновича». Примірник DIX 5/281<sup>3</sup> містить три написи, з яких два – на форзаці: «Ex Libris Melchisedeci Młodzinskj mр», «ис Книгъ Їеромонаха Калліста съ 1764. года»; один напис – посторінковий, більш раннього періоду: «Григори" Савицки" Ме"сии вѣр҃яючи"».

Історія примірника Reg.X.61b також простежується за провенієнціями. На с. 1 читаємо: «с" Книгъ Їеромонаха Кассіана». Натомість на титульному аркуші міститься дарчий запис бібліографа, перекладача, поета

Василя Григоровича Анастасевича (1775–1845) бібліотеці Волинської гімназії в Кременці: «Do Biblioteki Wołyńskiego Gymnazi[u]m ofiaruję B. Anastosewicz. d. marca 1807». Цей напис зроблено поверх більш раннього, майже цілком затертого. В Кременці книгу було приєднано до купленої для Кременецького ліцею бібліотеки короля Станіслава Августа Понятовського (1732–1798), про що свідчить шифр Reg.X.61b. Пізніше, разом з «Королівською колекцією», книга потрапила до бібліотеки Університету св. Володимира, де отримала відповідний штампель.

Чотири примірники з бібліотеки Києво-Печерської лаври (V 6/98<sup>1-4</sup>) мають відповідні шифри, написи типу «Ex Libris Sanctae Laurae Peczariensis» та печатки з текстом «Библиотека Киево-Печерской Лавры». Крім того, перший і другий примірники містять написи: «Сия Месѣиашъ цѣковѣнаа Преподобнаго Ѳеодосѣа Храма рождества Престой Богородицѣ»; «Ex Lib: Michalewicz Sophronij» та «Іеромон. Софроніи». Два останні написи вказують, вірогідно, на приналежність книжки Софронію Михалевичу (?–1748), ректору Московської слов'яно-греко-латинської академії в 1731–1732 рр., архімандриту Гамаліївського Харлампіївського Різдва Богородиці монастиря (нині с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.) в 1737–1743 рр.

Чотири примірники з бібліотеки Софійського собору (Соф.717<sup>a-d</sup>) також ідентифікуються за шифрами. Крім того, на примірнику Соф.717<sup>b</sup> є штампель «Библиотека Киево-Софійскаго Собора №\_\_». На цій же книжці на другому нумерованому аркуші міститься напис «Ex Libris Indigni Pachomij Chodogowicz», в якому йдеться, вірогідно, про ігумена Крупицького Батуринського Свято-Миколаївського монастиря (нині у с. Осіч Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) Пахомія Ходоровича (?–1695).

Усі розглянуті примірники з фондів духовних і світських навчальних закладів і монастирів надійшли до ВБУ (нині НБУВ) у 1920-х роках у зв'язку із закриттям або реорганізацією відповідних установ.

Інші видання польськомовних творів Іоанікія Галятовського побачили світ у друкарні архієпископа Лазаря Барановича, що діяла в 1674–1679 рр. в Новгороді-Сіверському та від 1679 р. в Чернігові.

У 1676 р. вийшов друком «Skarb pochwały» – невеличкий збірник порад, як можуть уславлювати Богородицю представники різних наук і видів мистецтва, особливо поети [10]. Загальний обсяг видання – 14 аркушів формату в 4°. Бібліографічний опис видання:

Galatowski, Joannicy. Skarb pochwały zkoźdey (!) nauki wyzwoloney do skarbnicy Naswieszey Bogarodzicy Ieleckiey od archymandryty czernihowskiego ieleckiego Ioaniciusza Galatowskiego. – [W Nowogrodsku Siewierskim] : W Typographiey Nowogrodzkiey, zebrany iest y przydany, 1676, Miesiąca

Augusta Dnia 11. – [2], 13, [1] s. : graw. ; 4°. – Сигнатури: А–В<sup>4</sup>. Фінгерпринт: ++++ e,e, t,t, mozn 3 1676T. Бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 544; Укр. письменники, с. 279; Estreicher, t. 17, s. 15.

У фонді ВІК виявлено один неповний примірник видання «Skarb rochwały» (шифр IV 5/12(1)), в якому немає с. 1–6. Через брак потрібної сторінки першу групу фінгерпринта за правилами передано знаками +. Художнє оформлення видання характерне для продукції друкарні Лазаря Барановича: титул у складеній рамці з виливних прикрас, текст у лінійних рамках, ініціали, кінцівка, виливні прикраси в колонтитулах і на місці кінцівок. На звороті титулу вміщено гравюру із сюжетом оплакування Ісуса Христа Дівою Марією. Така гравюра прикрашає видання твору Лазаря Барановича «Nowa miara starey wiary» (Nowogrodek Siewierski, 167[6]; арк. [2] зв.), примірник якого оправлений разом з аналізованим твором. У нумерації наявних сторінок помилка: замість 9 цифра 6. Оправа – картон, обклеєний світло-сірим папером, корінець зі світлої шкіри. Наліпка на корінці та написи в книзі вказують на приналежність конволюта до бібліотеки Києво-Печерської лаври. Також на титульному аркуші міститься напис «Ex Libris Michaelis Ilnicki».

У 1678 р. побачив світ полемічний твір «Stary kościół», у якому в діалогічній формі спростовуються різні положення єзуїтів. Твір присвячений благодійнику автора архієпископу Лазарю Барановичу [11]. Загальний обсяг видання – 105 аркушів формату в 4°. Бібліографічний опис видання:

Galatowski, Joannicy. Stary kościół zachodni nowemu kościołowi rzymskiemu pochodzenie Ducha Ś. od Oyca same[go] nie od Syna pokazuje, y Trybunał napisany przez Nikołaja Cichowiusza y nauczający Ducha Ś. pochodzić od Syna za prawdziwy Trybunał mieć zakazuje, y Starą wiarę, napisaną od Pawła Boymy y nauczającą także od Syna pochodzić Ducha Świętego nazywać Nową wiarą y zmyśloną rozkazuje. Xięga ta przez Wielebnego w Bogu oyca Ioaniciusza Galatowskieg[o] archimandrytę czernihowskiego jeleckiego światu jest podana. – W Nowogrodku Siewierskim : Z Typographiey Archiepiskopskiej w Nowogrodku Siewierskim zostającey, 1678. – [14], 88, [2], 105 s. ; 4°. – Сигнатури: [1],[/]<sup>3</sup>,[/],[/]<sup>2</sup>,А–Z<sup>4</sup>,Аa<sup>2</sup> (літери: ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ). Фінгерпринт: e-e- ube- 1.as reni 3 1678A. Бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 565; Укр. письменники, с. 280; Estreicher, t. 17, s. 11.

Назва твору розлога, багатослівна, займає весь титульний аркуш і продовжується на його звороті, де вказані автор і вихідні дані. Художнє оформлення видання традиційне: титул у складеній рамці з виливних прикрас, текст у лінійних рамках, ініціал, кінцівки, заставки та кінцівки з виливних прикрас, виливні прикраси в колонтитулах.

У фонді ВСПВ зберігається один примірник цього видання (шифр In 579), ще 7 примірників виявлено у фонді ВІК (V 6/152<sup>1-2</sup>, Соф.676<sup>a-e</sup>). Усі примірники повні. В нумерації сторінок помічено наступні помилки: в другій пагінації замість 31 цифра 1 (у примірниках In 579, V 6/152<sup>1</sup>), замість 42 число 43 (тут і далі – у всіх примірниках); в останній пагінації в цифрі 22 друга двійка невіддрукована, замість 29 число 92, замість 48 число 38, замість 53 число 35, замість 61 число 51, замість 89 число 68. У примірнику In 579 у другій пагінації на с. 80 нуль надруковано нижче за вісімку на висоту цифри.

Примірник Соф.676<sup>d</sup>(1) оправлений разом із твором «Rycerz», про який мова нижче; наприкінці конволюта вшито 14 чистих аркушів. У примірнику Соф.676<sup>e</sup> на полях і форзацах – численні рукописні помітки, що свідчать про ретельне опрацювання твору невідомим читачем. Крім того, в книжку вкладено аркуш із рукописними помітками з видання твору П. Скарги «Житія святих» (P. Skarga. Żywoty świętych), що містить перелік авторів житій, на які посиляється і автор твору «Stary kościół», і його читач.

Шість розглянутих примірників твору «Stary kościół» оправлені в картон, обтягнений коричневою чи темно-коричневою шкірою, один з них має залишки шкіряних зав'язок. На оправах – характерні тиснені середники, орнаментальні рамки та смужки. У середниках відтиснено «Розп'яття Ісуса Христа» з однією фігурою, що стоїть навколішки (Марія Магдалина?) (V 6/152<sup>2</sup>, Соф.676<sup>a</sup>) та зображення Богородиці з Богонемовлям на півмісяці (Соф.676<sup>b</sup>, Соф.676<sup>c</sup>, Соф.676<sup>e</sup>). Примірник V 6/152<sup>1</sup> оправлено в картон, обклеєний світло-коричневим папером, корінець – із коричневої шкіри; нижня кришка оправи підклеєна фрагментом аркуша з цього ж видання. Цілком імовірно, що всі названі примірники мають автентичні оправи. Оправа примірника In 579 не збереглася; книжку оправлено в НБУВ у 2014 р.

Провенієнції примірників видання твору «Stary kościół», зокрема шифри на наліпках і форзацах або титульних аркушах, засвідчують їхню приналежність до книгозбірень Києво-Печерської лаври (V 6/152<sup>1-2</sup>) та Софійського собору (Соф.676<sup>a-e</sup>). На сторінках окремих примірників містяться також відповідні написи чи штемпелі: «Ex Biblioth[ec]a Piesza-giensi» (напис), «Библиотека Киево-Печерской Лавры» (штемпель; обидва – V 6/152<sup>2</sup>), «Изъ Квевософійской Кафедральной Библиотеки» (напис; Соф.676<sup>a</sup>, Соф.676<sup>d</sup>), «Библиотека Киево-Софійскаго Собора» (штемпель; Соф.676<sup>d</sup>). Крім того, примірник V 6/152<sup>1</sup> містить на титульному аркуші напис про приналежність згадуваному вище Софронію Михалеви-чу: «Ex Lib: Sophronij Mihalewicz», а також на останній сторінці вказівку на рік придбання книги «A: 1727: emi.», можливо тією ж рукою. На

примірнику Соф.676<sup>b</sup> є посторінковий власницький напис Габріеля Підгурського, який продовжується, можливо іншою рукою, записом про те, що він отримав цю книжку від Філарета Кощаковського, ігумена Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря (неподалік м. Лубни, нині в Полтавській обл.): «Ex Cathalogo Librorum Gabrielis Podgurski mpa. / donatus, ab A: R: **In Xto' Patre** P: Philareto Koszczakowski Egumeno Monasterij Mharensis Lubnensis: Cum in eodem Monasterio degerem.». Філарет Кощаковський став ігуменом Мгарського монастиря в 1709 р., до того був ігуменом Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря (1703–1709) [12]. Примірник Соф.676<sup>c</sup> свого часу знаходився в бібліотеці Крупицького Батуринського Свято-Миколаївського монастиря: «Сия Книжка Мнѣтра Батѣринского» (на другому нумерованому аркуші). На примірнику In 579 міститься власницький запис «Jego księga Marka Luszni miasta Bereznyci». Можливо йдеться про мешканця містечка Бережниця на Волинському Поліссі [13] (нині село Бережниця Дубровицького р-ну Рівненської обл.).

У виданому в 1679 р. трактаті «Łabędź» Іоаникій Галятівський звертається до актуальної для Європи другої половини XVII ст. теми існування та популярності ісламу – «Магометанської секти» – та способів перемоги над мусульманами під час воєнних кампаній [14]. Твір присвячено гетьманові Івану Самойловичу (?–1690). Він невеликий за обсягом, лише 37 аркушів формату в 4°. Бібліографічний опис видання:

Galatowski, Joannicy. Łabędź z piórami swemi z darami Boskiemi Chrystus prawowiernemu narodowi chrześcijańskiemu łabędziowym piórem swej mądrości Boskiey wypisuje przyczyny, dla których długo trwa na świecie sekta Machometañska? y dla których wiele narodów przyięli Zakon Machometów? y dla których na wojnie machometani szczęście mają, chrześcian zwyciężają, y miasta y państwa chrześcijańskie posiadają. Tenze Łabędź Chrystus łabędziowym piórem swej nauki Boskiey wypisuje fortele woienne, któremi na wojnę machometanów swoich przeciw chrześcian Machomet pobudza, y fortele woienne, któremi chrześcianie machometanów y każdego nieprzyiaciela swego na wojnie zwyciężyć mogą, albo się od nieprzyiaciela obronić. Ten Łabędź w Typographiey Przeoświeconego w Bogu Jego Mści Oyca Łazarza Baranowicza Archiepiskopa Czernihowskiego Nowogrodzkiego y wszystkiego Siewierza iest za iego Błogosławieństwem w Nowogrodzku Siewierskim wydrukowany. Ten Łabędź z piórami swemi z darami Boskiemi Chrystus, przez Wielebnego w Bogu Oyca Ioaniciusza Galatowskiego Archimandrytę Czernihowskie[go] Ieleckiego r. 1679 swiatu iest podany. – W Nowogrodzku Siewierskim : W Typographiey... Łazarza Baranowicza, 1679. – [8], 66 s. ; 4°. – Сигнатури: [1–4], A–H<sup>4</sup>, I<sup>1</sup>. Фінгерпринт: dzt- eył chę, wile 3 1679A. Бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 577; Укр. письменники, с. 280; Estreicher, t. 17, s. 13.



Назва твору, як і в попередньо розглянутому виданні, займає дві сторінки, автор і рік видання вказані на звороті титульного аркуша. Художнє оформлення видання традиційне: титул у складеній рамці з виливних прикрас, текст у лінійних рамках, ініціал, кінцівки, заставки та кінцівки з виливних прикрас, виливні прикраси в колонтитулах. В пагінації помилка: замість 24 цифра 14.

У фонді ВСРВ НБУВ зберігаються три примірники видання (шифри In 5138, In 5403(2), In 5404). Повний примірник In 5403(2) переплетено в конволюті з двома іншими творами Іоанікія Галятовського «Alphabetum» і «Alkoran», які розглядатимуться далі. Згідно з печаткою, конволют належав до бібліотеки Софійського собору. В примірнику In 5404 не збереглися початкові аркуші видання з титулом і присвятою ([8] с.), а також с. 3–4. Натомість на початку вшито два аркуші, на яких написано назву твору кирилицею в перекладі, а також план твору; рік видання зазначено на форзаці. Наприкінці вшито два чисті аркуші. Оправа примірника – з картону, обклеєного сіро-блакитним папером, корінець і кутики з темно-коричневої шкіри. На рукописному титулі та наліпці на оправі проставлені шифри бібліотеки Київської духовної семінарії, також є напис олівцем: «К. семинарии», що вірогідно означає «Київської духовної семінарії». У примірнику In 5138 немає титульного аркуша, с. 15–16, 63–66. Обкладинка – з цупкого сірого паперу. На сторінках містяться численні написи, частина з яких – молитви, інші – написи типу проби пера.

Твір Іоанікія Галятовського «Alphabetum», виданий у 1681 р., спрямований проти іновірців. Він також присвячений гетьману Івану Самойловичу [15]. Загальний обсяг видання – 134 аркуші формату в 4°. Бібліографічний опис видання:

Galatowski, Joannicy. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym dla ich nauczania y nawrocenia do wiary katholickey od prawowiernych katholicow napisane y w Czernihowie roku 1681. miesiąca Junia dnia 23. w Typographiey Przeoświecone[go] w Bogu Je[go] Mści Oyca Łazarza Baranowicza prawosławnego Archiepiskopa Czernihowskiego y Nowogrodzkiego y wszystkiego Siewierza, za je[go] błogosławieństwem przez Wielebne[go] w Bogu Oyca Ioaniciusza Galatowskie[go] Archimandryte Czernihowskiego Jeleckiego świata podane. – W Czernihowie : W Typographiey... Łazarza Baranowicza, 1681. – [12], 362 [i. e. 256] s. ; 4°. – Сигнатури: [1],<sup>+</sup><sup>3</sup>,][<sup>2</sup>,A–Z<sup>4</sup>,Aa–Hh<sup>4</sup> (літери: ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ). Фінгерпринт: muу- á.ći rąi, biwz 7 1681A. Бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 602; Каменева, 5; Укр. письменники, с. 280; Estreicher, t. 17, s. 11.

Художнє оформлення видання традиційно становлять: складена рамка з виливних прикрас на титульному аркуші, лінійні рамки на сторінках



тексту, заставка, кінцівки, смужки та кінцівки з виливних прикрас, виливні прикраси в колонтитулах.

«Alphabetum» представлений у фонді ВСПВ дев'ятьма примірниками (шифри Р 1327, Р 1328, Р 1336, Р 1337, Р 1338, Р 1354, Р 1429, In 5145, In 5403(3)), у фонді ВІК їх виявлено п'ять (BXV 7/210<sup>1</sup>(1), BXV 7/210<sup>2-3</sup>, V 6/149, Соф.1446). Вісім примірників повні, в чотирьох бракує кількох аркушів, у двох – значної кількості аркушів. У друкованій пагінації видання багато помилок, які суттєво впливають на загальну нумерацію. Формула пагінації: [12], 1–3, 5, 4, 6–11, 21, 13–56, 49, 54, 51–53, 50, 55–63, 54, 53, 64, 68–70, 61, 72, 66, 73–79, 78, 81–90, 94, 92–93, 91, 95–101, 111, 121, 123–125, 130, 127–129, 126, 131, 126–128, 130, 141, 131, 133–135, 156, 137–146, 146, 148, 146, 160–166, 177, 169, 276, 270–285, 287, 287, 289–296, 298, 297, 299–302, 208, 304–307, 303, 309–310, 36–37, 313–314, 310–311, 317–325, 325–330, 337, 322–339, 359, 341–346, 324, 348–355, 355, 357–362. У примірниках BXV 7/210<sup>2</sup> і Соф.1446 на звороті аркуша Ff – колонцифра 349, а не 359. В усіх примірниках на аркуші 12 число 21 – це, можливо, перевернута «12» або «z1»; цифра 20 перевернута, багато цифр надруковані нечітко або неповністю. У примірнику Р 1327 у зошиті E, у примірнику In 5403(3) у зошиті X, у примірнику BXV 7/210<sup>2</sup> у зошиті Gg аркуші вшиті в неправильному порядку.

На форзаці примірника Р 1354 міститься напис, в якому розкривається зміст твору: «Полемический разговоръ Правовѣрныхъ съ Еретыками для ихъ вразумленія». Примірник Соф.1446 має численні рукописні помітки на полях і нижньому форзаці, що ілюструють роботу з книжкою невідомого читача. Примірник In 5145, крім заміток на полях у тексті та написів на форзацних аркушах, переважно типу проби пера, містить також анонімну записку з господарських питань до неназваного адресата. В примірнику Р 1338 наприкінці вклеєний чистий аркуш, на якому польською мовою написані способи лікування від жовтухи (Żółta Choroba), сухот (Suchoty), дизентерії (Dysenteria) та якоїсь четвертої хвороби, можливо застуди чи лихоманки (Peavtio [?]). У примірнику Р 1429 замість втраченого титульного аркуша вклеєно титульний аркуш іншої книги, що не має жодного стосунку до цього твору (Biskupski J. Rachunek summaryusza prawdy katolickiey w przednieyszych artykulech... – W Łaszczone, 1610). У примірнику In 5403(3), який є складовою частиною згадуваного вище конволюта з трьох творів Іоанікія Галятовського, втрачено початок включно до с. 125, з початкових аркушів збереглися лише два (с. [9–12]), вклеєні після останньої сторінки твору. Таким чином, примірник налічує трохи більше половини від початкового об'єму. Примірник BXV 7/210<sup>1</sup>(1) переплетено у конволюті разом з твором «Alkogan», який буде розглянуто далі.

Дев'ять примірників твору «Alphabetum» мають оправи з картону, обтягнутого коричневою чи темно-коричневою шкірою, з характерними тисненими середниками, орнаментальними рамками та смужками; два мають залишки шкіряних зав'язок. У середниках відтиснено зображення Ісуса Христа (?) (BXV 7/210<sup>2</sup>), «Розп'яття Ісуса Христа» з однією фігурою, що стоїть навколішки (Марія Магдалина?) (Р 1336, Р 1337, BXV 7/210<sup>3</sup>, V 6/149) та зображення Богородиці з Богонемовлям на півмісяці (In 5145). Кришки оправи примірника In 5145 підклеєні фрагментами дефектних аркушів з цього ж видання. Три примірники (Р 1338, Р 1354, BXV 7/210<sup>1</sup>) оправлено в картон, обклеєний плямистим папером синього та зелено-червоного кольорів, корінці – з коричневої шкіри, дві оправи мають також кутики зі шкіри. На примірнику Р 1354 зазначено, що книжка «переплетена внонь в 1809 году иждивенієм Іриней еп̄па Чигиринскаго». Йдеться про Іриней Фальковського (1762–1823) – вченого-енциклопедиста, поета, композитора, богослова, вихованця та викладача Києво-Могилянської академії, до бібліотеки якої він подарував багато своїх книжок. Він був архімандритом Гамаліївського Харлампіївського Різдва Богородиці та Київського Братського Богоявленського монастирів (з 1795), Київського Пустинно-Миколаївського монастиря (з 1803), єпископом Чигиринським (з 1807), Смоленським і Дорогобузьким (1812–1813), настоятелем Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (з 1813). Оправа примірника Р 1328 не збереглася; картонну оправу з корінцем з чорної тканини виготовлено в НБУВ. Один примірник оправи не має.

Більшість примірників мають провенієнції ряду бібліотечних зібрань. Переважно це бібліотеки київських монастирів і навчальних закладів, про які вже згадувалося вище.

Три книжки – Р 1327, Р 1336 та Р 1354 – належали бібліотеці Михайлівського Золотоверхого монастиря, про що свідчать шифри на наліпках і форзацах, а також написи: «Сія книга з бібліотеки Києво-Золотоверхо-Михайловскаго монастыря», «Изъ числа книгъ Библиотеки Києво-Михайловскаго монастыря». Примірник Р 1327, крім того, містить на сторінках два написи: «Зъ Книгъ Іринея [Іс от (?)] Іосифа Романовича Пре'вітера Михайловскаго Воронизкаго [...]» (на титульному аркуші), «Ex Libris Basilij Kwilecki Sacerdotis Woroniziensis» (посторінковий). Вірогідно, йдеться про священників Михайлівської церкви в містечку Вороніж (нині смт Вороніж Шосткинського р-ну Сумської обл.) на початку XVIII ст. Сучасна Михайлівська церква, визначна пам'ятка архітектури бароко XVIII ст., була збудована вірогідно, на місці давнішої Михайлівської церкви в 1776–1781 рр. за проектом, як припускають дослідники, українського архітектора І. Г. Григоровича-Барського (1713–1785/1791).

Три примірники з бібліотеки Київської духовної академії (BXV 7/210<sup>1-3</sup>) мають відповідні шифри та написи: «Кіевской Академіи» (1-й прим.), «Ex bibliothecae Academiae Kijoviensis» (2-й прим.; також на звороті титульного аркуша міститься згасаючий нерозбірливий напис). Примірник з бібліотеки Києво-Печерської лаври (V 6/149), крім шифру та традиційної печатки, на звороті титульного аркуша містить дарчий запис майбутньому гетьману Данилу Апостолу (1654–1734): «Jego Mści. Panu Danielowi Apostołowi, Memu Wielie Mści. Panu y Bratu tę Książkie offiaruię Teodor Smolnicki.». Шифри та печатки також є ідентифікаторами двох примірників з бібліотеки Софійського собору (Соф.1446, In 5403(3): печатка: «Бібліотека Києво-Софійського Собора № 1448»). Примірник Р 1337 містить шифри бібліотеки Київської духовної семінарії, а також напис давнішого часу про приналежність ієромонахові Київського Пустинно-Миколаївського монастиря Іоанну Сокальському (арк. О<sub>3</sub>–О<sub>4</sub>): «з Книгъ Ієромонаха Іоанна Сокал'скаго Інока Сто'Нікол'скаго Пѣсти'но Кіевско-го.». Ще один примірник з бібліотеки Київської духовної семінарії внаслідок перерозподілу фондів потрапив на зберігання до Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 739, оп. 1, спр. 78); його опис уміщено до каталогу стародруків архіву [16].

Інші примірники за написами належали таким особам і установам: Іоанну Кичарському та монаху Київського Видубицького Михайлівського монастиря Юзефу Кичарському – «Ex Libris Ioannis Kyczarski», «Ex Libris Jozephi Kyczar. zako: widubic.» (Р 1338); бібліотеці Дерманського Троїцького василіанського монастиря (XVIII – поч. XIX ст.; в с. Дермань, нині у Здолбунівському р-ні Рівненської обл.) – «Ex Libris Bibliothecae Dermanensis Ord. Sancti Basilij M̃gni Abbatialij Dermanensis» (а також, вірогідно, Волинському єпархіальному давньосховищу – за шифрами; In 5145). У двох примірниках (Р 1328, Р 1429) немає титульних аркушів, на яких, цілком імовірно, були власницькі записи чи інші позначки.

Актуальність теми боротьби християнських європейських країн проти ісламської Османської імперії засвідчує й антимагометанський трактат «Alkoran» 1683 р. [17] – останнє видання творів Іоанкія Галатовського польською мовою, що зберігаються в НБУВ. Твір присвячений московським царям Івану та Петру Олексійовичам (1666–1696; 1672–1725). Загальний обсяг видання – 52 аркуші формату в 4°. Бібліографічний опис видання:

Galatowski, Joannicy. Alkoran Machometow, nauką heretycką y żydowską y pogańską napelniony, od Koheletha Chrystusowego rosproszony y zgładzony. W Czernihowie roku 1683. Miesiąca maia 18. dnia w Typographicy przeoświeconego w Bogu Jego Ms: Oyca Łazarza Baranowicza prawosławnego Archiepiskopa Czernihowskiego Nowogrodzkiego y wszystkiego Siwierza,

Metropoliey Kiiowskiej Administratora, za iego Błogosławieństwem przez Wielebnego w Bogu Oyca Joanicjusza Galatowskiego Archimandrytę Czernihowskiego Jeleckiego świata obiawiony. – W Czernihowie : W Typographiey... Łazarza Baranowicza, 1683. – [16], 1–80, 79–86 s. : graw. ; 4°. – Сигнатури: [1–2], x, xx, xxx, xxxxx, [1–2], A–L<sup>4</sup>. Фінгерпринт: u.ц, iei, a-on koMa 3 1683A. Бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 616; Каменева, 8; Укр. письменники, с. 280; Estreicher, t. 17, s. 15.

Художнє оформлення видання: титул у складеній рамці з виливних прикрас, текст у лінійних рамках, гравюри із зображенням російського двоголового орла та ікони Чернігівської Богоматері в рамці з виливних прикрас, кінцівка, смужки з виливних прикрас. У пагінації помилка: замість 18 цифра 81 (або 18 перевернута). Видання відзначається значно якіснішим, порівняно з розглянутими вище, друком завдяки літерам і цифрам більшого розміру.

У фонді ВСРВ зберігається два примірники цього видання (шифри Р 1373, Іп 5403(1)), ще один примірник виявлено у фонді ВІК (ВХV 7/210<sup>1</sup>(2)). Примірники Р 1373 і ВХV 7/210<sup>1</sup>(2) повні. Останній, як зазначалося, разом з твором «Alphabetum» входить до складу конволюта з бібліотеки Київської духовної академії; оправлений у картон, обклеєний плямистим зелено-червоним папером, корінець і кутики – з коричневої шкіри. У примірнику Іп 5403(1) немає с. [3–16]; він є першим алігатом у згаданому вище конволюті з бібліотеки Софійського собору разом із творами «Łabędź» і «Alphabetum». Книжка має оправу з картону, обтягненого тисненою темно-коричневою шкірою, та залишки шкіряних зав'язок. Кришки оправи підклеєні фрагментами аркушів кириличного друку, можливо московського видання межі XVII–XVIII ст. На форзацному аркуші конволюта написано у стовпчик перелік книг архімандрита Іоанкія Галатовського: «Архимандрита Іоаннікіа Галатовского книги сїи сѣть. 1. Мессіа истинный. на рускомъ. 2. Messiasz Prawdziwy. на польскомъ. 3. Stary Kosciół Zachodny. 1678. 4. Боги Поганскїи. 1686. маѧ 1. 5. Душы умерлыхъ. 6. Alkoran Mahometow. 1683. маѧ 18. 7. Łabędź : Christus. 1679. 8. Alphabetum Heretykow. 9. Новое небо. или чудеса пресѣтой Бѣды. 10. Ключъ.». На звороті цього ж аркуша вміщено запис про продаж книжок 25 червня 1702 р.: «ѧѧѧѧ [1702] инюня в ке [25] де продаѧ три книги латаньскиѧ дьчекъ Бориѧ Іваноѧ цѣркви Преображенія затровскими [?] ворот[...] зачисто а свидѣтель Иосифъ Федороѧ Щелковаго рядѧ».

Примірник Р 1373 оправлений у картон, обтягнений коричневою шкірою, з характерними тисненими рамками та смужками. Він містить такі власницькі написи: «Сѧа книга глаголимаѧ Аѧкораѧ диакона Павла Вологжанина» (на форзацному аркуші після останньої сторінки твору); «Изъ

Синодальной бібліотеки а подписано по приказанію Святѣйшаго Синода Синодалнаго домѣ іеродіакономъ Гедеѡномъ 22 1775 годѣ маіа» (посторінковий); «77/12 1934» (на звороті нижнього форзацного аркуша). 20 квітня 1775 р. новопризначений синодальний ризничий прийняв у ієродіакона Гедеона завідування фондом книг і рукописів московської Синодальної бібліотеки, у зв'язку з чим останньому було доручено перевірити наявність зафіксованих в описі 1773 р. рукописів і книг і зробити в них помітки про приналежність до Синодальної бібліотеки; ці помітки Гедеон робив посторінково, починаючи на нижньому полі початкових аркушів і закінчуючи на нижньому полі останніх аркушів [18]. У наведеному написі число 22 дописане, можливо, іншим почерком. Останній напис, вірогідно, вказує на те, що книга надійшла до НБУВ (тоді – ДНБ ВУАН) у 1934 р.

Наостанок розглянемо видання полемічного твору «Rycerz», який у бібліографії часто приписується Іоаникію Галятовському [19], однак літературознавці не вважають Галятовського автором [20]. Його ім'я лише зазначається на титульному аркуші та у передмові [21]. Загальний обсяг видання – 24 аркуші формату в 4°. Бібліографічний опис видання:

Rycerz prawosławnocatholickiey cerkwi wschodniey rycerzowi kościoła rzymskiego na iego Refutacją napisaną przeciw Rozmowie Białocerkiewskiey oycy Ioaniciusza Galatowskiego, z xiędzem Hadrianem Piekarskim, De Hierarchia Ecclesiae mianey odpowiadać; z typographiey wyszedł. – [Nowogrodek Siewierski?, 1677–1678]. – [23] k. ; 4°. – Вихідні відомості – за бібліографією. Сигнатури: А–Е<sup>4</sup>, F<sup>3</sup>. Фінгерпринт: е, а-ауе-а-а, mygá C 1677Q. Бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 564; Укр. письменники, с. 280; Estreicher, t. 17, s. 15.

Наведемо текст передмови до читача (на звороті титульного аркуша): «Nawiedzając ja w Monasteru Ieleckim Oycy Ioaniciusza Galatowskiego Archimandrytę Czernihowskiego Ieleckiego, obaczyłem tam w Celli Refutacją na kilku arkuszach papiru napisaną, przeciw Rozmowie, którą w Białeycerkwi miał Ioaniciusz Galatowski Ordinis Sancti Basilii Magni, będąc Rectorem Kiiowskim z Hadrianem Piekarskim Societatis Iezu Kaznodzieją Krolewskim, tę Refutacją widząc ja od Rycerza napisaną, który Rycerz tam się połącinie podpisał: Miles praesidii Białocercoviensis, ja też Rycerskie zabawy mając y między Rycerstwem zostając, y widząc że Archimandryta dla inszych wielkich y poważnych zabaw swoich y kłopotow Monastyrskich; nie ma czasu na tę pisanie przeciwnę odpisywać, ja podiołem się pro posse meo tę Refutacją wzaiem refutować. Miły Miles kładniesz.». Цікаво, що Іоаникій Галятовський тут названий василіанином.

Художнє оформлення видання: титул у складеній рамці з виливних прикрас, кінцівка, смужки з виливних прикрас; друковані маргіналії. Новгород-Сіверський як місце видання з огляду на загальне оформлення

видання видається сумнівним. За каталогом Я. Запаса, Я. Ісаєвича кількість аркушів у виданні – 24, але імовірно останній парний аркуш (24-й) був чистий, у примірнику НБУВ його немає. Примірник твору «Rycerz», як зазначалося вище, оправлений разом із примірником твору «Stary kościół» у конволюті з бібліотеки Софійського собору (шифр Соф.676<sup>d</sup>).

Представлені в огляді примірники далеко не вичерпують переліку всієї польськомовної спадщини Іоанікія Галятовського. Інші примірники цих і решти його творів зберігаються в книгосховищах як українських, так і зарубіжних установ і очікують на своїх дослідників. Однак примірники НБУВ у своїй сукупності становлять масив, який дозволяє зробити ряд висновків.

Новгород-сіверські та чернігівські видання яскраво ілюструють неперервність традиції двох осередків друкарні Лазаря Барановича. Про це свідчить подібне оформлення тексту видань з використанням тих самих художніх елементів, а також схожий зовнішній вигляд багатьох примірників. Шкіряні оправи примірників новгород-сіверських і чернігівських видань, прикрашені оригінальними елементами оздоблення – середниками, кутовими оздобами рамок, орнаментальними смужками тощо, скомпонованими у різних варіантах, вірогідно, є автентичними, виготовленими в місці друку самих книжок. Питання місця їхнього походження та особливостей орнаментики може бути предметом подальших досліджень.

Розглянуті примірники творів Іоанікія Галятовського були широко представлені у фондах бібліотек або у власності ченців київських монастирів (Пустинно-Миколаївського, Софійського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького Михайлівського монастиря, Києво-Печерської лаври), а також бібліотек київських навчальних закладів: духовної семінарії, духовної академії, Університету св. Володимира. Написи на примірниках свідчать, що вони перебували у власності відомих світських і духовних осіб, зокрема гетьмана Данила Апостола, вченого-бібліографа, поета Василя Анастасевича, уродженця Києва єпископа Смоленського Дмитрія Устиновича, архімандрита Гамаліївського Харлампіївського монастиря Софронія Михалевича, ігумена Крупицького Батуринського монастиря Пахомія Ходоровича, ігумена Мгарського Лубенського монастиря Філарета Кошачовського та ін. Полемічно-публіцистичні твори Іоанікія Галятовського були наявні в бібліотеках монастирів як Лівобережної (Крупицького Батуринського монастиря на Чернігівщині), так і Правобережної України (Дерманського василіанського монастиря на Волині), а також бібліотек поза українськими землями (московської Синодальної бібліотеки). Отже, провенієнції на примірниках творів Іоанікія Галятовського свідчать, що вони користувалися великою популярністю.

### Список використаних джерел

1. Див., наприклад: Огиенко И. И. Проповеди Иоанникия Галытовского, южно-русского проповедника XVII века / И. И. Огиенко. – Харьков : Печатное дело, 1913. – 32 с.; Попов П. Н. «Грехи розмаити», малоизвестное сочинение Иоанникия Галытовского / П. Н. Попов. – Киев : Лито-Тип. М. Т. Мейнандера, 1915. – 54 с.; Чепига И. П. Творчество Иоанникия Галытовского, украинского писателя второй половины XVII в. : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. П. Чепига. – Киев, 1965. – 12 с.; Чепига І. П. Антикатолицькі трактати І. Галытовського (до питання про полемічно-публіцистичну літературу XVII – початку XVIII ст.) / І. П. Чепига // Радянське літературознавство. – 1968. – № 9. – С. 26–34; Witkowski W. Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku / W. Witkowski. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński ; PWN, 1969. – 167 s.; Чепига І. П. «Ключ розуміння» Іоанникія Галытовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. : [передмова до видання] / І. П. Чепига // Галытовський І. Ключ розуміння / підгот. до вид. І. П. Чепига. – Київ : Наук. думка, 1985. – С. 5–51; Левченко Т. Л. «Ключ розуміння» Іоанникія Галытовського як явище риторичної культури бароко : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. Л. Левченко. – Харків, 2003. – 18 с.; Борисенко К. Явище синкретизму поезії та прози у полемічному трактаті Іоанникія Галытовського «Месія Правдивий» / К. Борисенко // Медієвістика : зб. наук. ст. / відп. ред. О. Мишанич. – Одеса : Астропринт, 2002. – Вип. 3. – С. 193–203; Борисенко К. Полемічні трактати антикатолицького спрямування в контексті української літератури другої половини XVII–XVIII ст. / К. Борисенко // Актуальні проблеми української літератури і фольклору : наук. зб. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 13. – С. 234–242. Бібліографію життя та творчості Іоанникія Галытовського також див.: Галытовський Іоанникій // Українські письменники : біо-бібліографічний словник : у 5 т. / уклад. Л. С. Махновець. – Київ : Держ. вид-во худ. літ., 1960. – Т. 1. – С. 278–286.

2. Огиенко И. И. Издания «Ключа разумѣнія» Иоанникия Галытовского, южно-русского проповедника XVII в. / И. И. Огиенко. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1910. – 45 с.; Огиенко И. И. Издания Неба Нового Иоанникия Галытовского : из истории старопечатных книг / И.И. Огиенко. – [Киев, 1912]. – 69 с.; Барвінок В. І. Загальний огляд стародруків київських бібліотек / В. І. Барвінок // Бібліологічні вісти. – 1924. – № 1–3. – С. 132–149; Маслов С. І. До історії видання «Ключа разумѣнія» Іоанникія Галытовського 1659 р. / С. І. Маслов // Етюди з історії стародруків, I–VIII. – Київ, 1925. – С. 6–10; Маслов С. І. Каталог ювілейної виставки українського друкарства / С. І. Маслов. – Київ : Держ. вид-во України, 1925. – С. 17–18, 25–26, 31, 34–35, 37; Росовецька Т. М. Примірник видання «Ключа разумѣнія» 1665 року Михайла Сльозки в рукописних коментарях (до реконструкції образу українського читача другої половини XVII – першої половини XVIII ст.) / Т. М. Росовецька // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ : [НБУВ], 2002. – Вип. 7. – С. 91–102; Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського / М. А. Шамрай. – Київ : НБУВ, 2005. – С. 72–81; Від укладачів // Кириличні



стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського : каталог / уклад.: Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької. – Київ : [НБУВ], 2008. – С. 8–9, 25.

3. Підраховано за: Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : у 2 т., 3 кн. / Я. П. Запаско, І. Д. Ісаєвич. – Кн. 1 : 1574–1700. – Львів : Вища школа, 1981. – 135 с.

4. Там само. – № 509, 543, 544, 565, 577, 602, 616, 617, 634.

5. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енциклопедичне видання / упоряд. З. І. Хижняк. – Київ : КМ Академія, 2001. – С. 165–166; Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галатовский. К истории южнорусской литературы XVII в. / Н. Сумцов. – Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. – 85 с.

6. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні / Я. П. Запаско, І. Д. Ісаєвич. – Кн. 1. – № 543, 617, 634.

7. Бібліографія подається скорочено за виданнями: Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні / Я. П. Запаско, І. Д. Ісаєвич. – Кн. 1; Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Т. Н. Каменева // Труды Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – Москва : Госиздат, 1959. – Т. 3. – С. 224–384; Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры : исторический очерк (1606–1616–1916 гг.) / Ф. Титов. – Т. 1 : Приложения. – Киев : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1918; Українські письменники біо-бібліографічний словник : у 5 т. / ред. кол.: О. І. Білецький (гол.) [та ін.]. – Т. 1 / уклад. Л. Є. Махновець. – К., 1960; Estreicher K. Bibliografia Polska / K. Estreicher. – Kraków : Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1899. – Т. 17. – S.[3], 491, k. V.

8. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. : каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина : в 2 вып. – Вып. 2, ч. 1 : Киевские издания 2-й половины XVII в. / сост. А. А. Гусева [и др.]. – Москва : Издательство ГБЛ, 1981. – С. 16.

9. Radyszewskyj R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku / R. Radyszewskyj. – Kraków : Wyd-wo oddziału PAN, 1996. – Cz. 1. – 283 s.

10. Про твір див.: Соболевский А. Библиографическая редкость / А. Соболевский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца / под ред. А. М. Любоды. – Киев, 1904. – Кн. 18, вып. 2. – С. 11–12; Чепіга І. П. «Skarb pochwały» – маловідомий твір Іоанникія Галатовського польською мовою / І. П. Чепіга // Питання історії та культури слов'ян. – Київ : Вид-во КДУ, 1963. – Ч. 2. – С. 49–55.

11. Про історію створення твору «Stary kościół» див.: Голубев С. Т. Отзыв о сочинении В. О. Эйнгорна: Очерки из истории Малороссии в XVII в. 1. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899. – С. 37–44.

12. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века / А. В. Макидонов. – Запорожье : Просвіта, 2011. – С. 59; Максимович М. А. Сказание о Межигорском монастыре // М. А. Максимович. Собр. соч. : в 3 т. – Т. 2 : Отделы : историко-топографический, археологический и этнографический. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1877. – С. 278.

13. Bereźnica // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: w 15 t. – Warszawa: Nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, 1880. – T. 1. – S. 149.

14. Про зміст і переклади трактату «Łabędź» див.: Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галіатовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. / І. П. Чепіга // Галіатовський І. Ключ розуміння. – С. 27. Див. також: Лящук Т. Образ врага в сочиненнях Галіатовського: концепт ми – они глазами православного проповідника / Т. Лящук // Церква–Наука–Суспільство : питання взаємодії : матеріали Десятої міжнар. наук. конф., 30 травня – 1 червня 2012 р. – Київ : НКПІКЗ, 2012. – С. 68–70.

15. Про зміст твору «Alphabetum» див.: Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галіатовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. / І. П. Чепіга // Галіатовський І. Ключ розуміння. – С. 28.

16. Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України), 1494–1765 / упоряд. Г. В. Боряк, О. Г. Полегайлов (старший упоряд.), І. О. Ціборовська-Римарович, Н. М. Яковенко ; Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Київ, 1999. – С. 62–63.

17. Про трактат «Alkoran» див.: Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галіатовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. / І. П. Чепіга // Галіатовський І. Ключ розуміння. – С. 27–28; Лящук Т. Образ врага в сочиненнях Галіатовського: концепт ми – они глазами православного проповідника / Т. Лящук // Церква–Наука–Суспільство : питання взаємодії. – С. 68–70.

18. Тюрина Г. А. Из истории изучения греческих рукописей в Европе в XVIII – начале XIX в. : Христиан Фридрих Маттеи (1744–1811) / Г. А. Тюрина. – Москва : Языки славянской культуры, 2012. – С. 144.

19. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1. – № 564.

20. Див., наприклад: Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галіатовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. / І. П. Чепіга // Галіатовський І. Ключ розуміння. – С. 25.

21. Про трактат «Русьскъ» і текст передмови див.: Соболевский А. Библиографические редкости / А. Соболевский // Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца / под ред. Н. П. Дашкевича. – Київ : 1902. – Кн. 16, вып. 4. – С. 53–54.

## References

- Ogienko, I. I. (1913). *Propovedi Ioannikiia Galiatovskogo, iuzhno-russkogo propovednika XVII veka* [Sermons of Ioanikii Galiatovsky, a preacher of Southern Russia of the 17th century]. Kharkiv: Pechatnoe delo. [In Russian]; Popov, P. N. (1915). *“Grekhi rozmaitii”, maloizvestnoe sochinenie Ioannikiia Galiatovskogo* [“Grekhi rozmaitii”, a little known work of Ioanikii Galiatovsky]. Kyiv: Litho-typography of M. T. Meinander. [In Russian]; Chepiga, I. P. (1965). *Tvorchestvo Ioannikiia Galiatovskogo, ukrainskogo pisatelja vtoroi poloviny XVII v.* [Creative work of Ioanikii

Galiatovsky, Ukrainian writer of the second half of the 17th century] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv, Ukraine. [In Russian]; Chepiha, I. P. (1968). Antykatolytski traktaty I. Haliatovskoho: do pytannia pro polemichno-publitsystychnu literaturu XVII – pochatku XVIII st. [Anti-Catholic treatises of I. Galiatovsky: on the issue of polemic and publicistic literature of the 17th – early 18th centuries]. In *Radianske literaturoznavstvo* [Soviet literature studies], No. 9, pp. 26–34. [In Ukrainian]; Witkowski, W. (1969). *Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, PWN. [In Polish]; Chepiha, I. P. (1985). “Kliuch rozuminnia” Ioanykiia Haliatovskoho – vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st. [“Kliuch rozuminnia” of Ioanikii Galiatovsky as a prominent work of Ukrainian language]. In I. Haliatovskiy, *Kliuch rozuminnia* [Key to understanding] (pp. 5–51). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]; Levchenko, T. L. (2003). “Kliuch rozuminnia” Ioanykiia Haliatovskoho yak yavyshe rytorychnoi kultury baroko [“Kliuch rozuminnia” of Ioanikii Galiatovsky as a phenomenon of the baroque rhetoric culture] (Extended abstract of PhD dissertation). Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian]; Borysenko, K. (2002). Yavyshe synkretizmu poezii ta prozy u polemichnomu traktati Ioanykiia Haliatovskoho “Mesiiia Pravdyvyi”. In O. Myshanych (Ed.), *Mediievistyka: zbirnyk naukovykh statei* [Medieval studies: collection of scientific papers], Is. 3, pp. 193–203. [In Ukrainian]; Borysenko, K. (2009). Polemichni traktaty antykatolytskoho spriamuvannia v konteksti ukrainskoi literatury druhoi polovyny XVII–XVIII st. [Polemic treatises of anti-Catholic orientation in the context of Ukrainian literature of the second half of the 17–18th centuries]. In *Aktualni problemy ukrainskoi literatury i folkloru: naukovyi zbirnyk* [Current issues of Ukrainian literature and folklore: scientific collected book], Is. 13, pp. 234–242. Donetsk: Donetskyi natsionalnyi universytet. [In Ukrainian]; Makhnovets, L. Ye. (Comp.). (1960). Haliatovskiy Ioannykii [Galiatovsky Ioanikii]. In *Ukrainski pysmennyky: bio-bibliohrafichni slovnyk* [Ukrainian writers: bio-bibliographic dictionary] (Vol. 1, pp. 278–286). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [In Ukrainian].

2. Ogienko, I. I. (1910). *Izdaniia “Kliucha razumeniia” Ioannikiia Galiatovskogo, iuzhno-russkogo propovednika XVII v.* [Editions of “Kliuch razumeniia” of Ioanikii Galiatovsky, a preacher of Southern Russia of the 17th century]. Warsaw: Tipografia Varshavskogo uchebnogo okruga. [In Russian]; Ogienko, I. I. (1912). *Izdaniia Nebo Novogo Ioannikiia Galiatovskogo: iz istorii staropechatnykh knig* [Editions of “Nebo novoe” of Ioanikii Galiatovsky: from the history of old printed books]. Kyiv. [In Russian]; Barvinok, V. I. (1924). Zahalnyi ohliad starodrukiv kyivskykh bibliotek [General review of old printed books of Kyiv libraries]. In *Bibliolohichni visty* [Bibliological news], Nos. 1–3, pp. 132–149. [In Ukrainian]; Maslov, S. I. (1925). Do istorii vydannia “Kliucha razumeniia” Ioanykiia Haliatovskoho 1659 r. [On the history of the edition of Ioanikii Galiatovsky’s “Kliuch razumeniia” of 1659]. In S. I. Maslov, *Etiudy z istorii starodrukiv (I–VIII)* [Essays of the history of old printed books (1–8)] (pp. 6–10). Kyiv. [In Ukrainian]; Maslov, S. I. (1925). *Kataloh yuvileinoi vystavky ukrainskoho drukarstva* [Catalog of an anniversary exhibition of Ukrainian printing industry] (pp. 17–18, 25–26, 31, 34–35, 37). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [In Ukrainian]; Rosovetska, T. M. (2002). Prymirnyk vydannia “Kliucha razumeniia” 1665 roku Mykhaila Sliozky

v rukopysnykh komentariakh (do rekonstruktsii obrazu ukrainskoho chytacha druhoi polovyny XVII – pershoi polovyny XVIII st.) [Exemplar of Mykhailo Sliozka's edition "Kliuch razumeniia" of 1665 in manuscript commentaries (on the image reconstruction of a Ukrainian reader of the second half of the 17th – first half of the 18th centuries)]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 7, pp. 91–102. Kyiv. [In Ukrainian]; Shamrai, M. A. (2005) *Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15–17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Marginal notes in Cyrillic old printed books of the 15–17th centuries from the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine] (pp. 72–81). Kyiv. [In Ukrainian]; Bondar, N. P., Kyseliov, R. Ye., Rosovetska, T. M. (Comps.). (2008). Vid ukladachiv [From the compilers]. In *Kyrylychni starodruky 15–17 st. u Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: katalog* [Cyrillic old printed books of the 15–17th centuries in V. Vernadsky National Library of Ukraine: catalog] (pp. 8–9, 25). Kyiv. [In Ukrainian].

3. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalog of old printed books published in Ukraine]: *Book 1. 1574–1700*. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

4. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalog of old printed books published in Ukraine]: *Book 1. 1574–1700* (Nos. 509, 543, 544, 565, 577, 602, 616, 617, 634). Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

5. Khyzhniak, Z. I. (Comp.). (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.: entsyklopedychne vydannia* [Kyiv-Mohyla Academy in names, 17–18th centuries: encyclopedic edition] (pp. 165–166). Kyiv: KM Akademiia. [In Ukrainian]; Sumtsov, N. F. (1884). *Ioannikii Galiatovskii. K istorii uzhnoruskoi literatury XVII v.* [Ioannikii Galiatovsky. On the history of Southern Russia literature]. Kyiv: Tipografia G. T. Korchak-Novytskogo. [In Russian].

6. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalog of old printed books published in Ukraine]: *Book 1. 1574–1700* (Nos. 543, 617, 634). Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

7. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalog of old printed books published in Ukraine]: *Book 1. 1574–1700*. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian]; Kameneva, T. N. (1959). Chernigovskaia tipografiia, ee deiatelnost i izdaniia [Chernihiv typography, its activities and editions]. In *Trudy Gosudarstvennoi biblioteki SSSR imeni V. I. Lenina* [Transactions of V. Lenin State Library of the USSR] (Vol. 3, pp. 224–384). Moscow: Gosizdat. [In Russian]; Titov, F. (1918). *Tipografija Kievo-Pecherskoi Lavry: istoricheskii ocherk (1606–1616–1916 gg.)* [Typography of Kyiv-Pechersk Lavra: historical essay]: *Vol. 1. Prilozheniia* [Applications]. Kyiv: Tipografia Kievo-Pecherskoi Uspenskoi Lavry. [In Russian]; Biletskyi, O. I. (Ed.-in-Chief). (1960). *Ukrainski pysmennyky: bio-bibliohrafichni slovnyk* [Ukrainian writers: bio-bibliographic dictionary] (Vol. 1, L. Ye. Makhnovets, Comp.). Kyiv: Derzhavne

vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [In Ukrainian]; Estreicher, K. (1899). *Bibliografia Polska* (T. 17). Kraków: Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego. [In Polish].

8. Guseva, A. A. et al. (Comps.). (1981). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI–XVIII vv.: katalog izdani, khraniashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina* [Ukrainian Cyrillic books of the 16–18th centuries: catalog]: Is. 2, Pt. 1: *Kievskie izdaniia 2-i poloviny XVII v.* [Kyiv editions of the 2nd half of the 17th century] (p. 16). Moscow: Gosudarstvennaia biblioteka SSSR im. V. I. Lenina. [In Russian].

9. Radyszewskij, R. (1996). *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku* (Cz. 1). Kraków: Wydawnictwo oddziału PAN. [In Polish].

10. Sobolevskii, A. (1904). Bibliograficheskaia redkost [Bibliographic rarity]. In A. M. Loboda (Ed.), *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopistca* [Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler], Vol. 18, Is. 2, pp. 11–12. [In Russian]; Chepiha, I. P. (1963). “Skarb pochwały” – malovidomyi tvir Ioannikiia Haliatovskoho polskoiu movoiu [“Skarb pochwały” as a little known work of Ioanikii Galiatovsky in Polish]. In *Pytannia istorii ta kultury slovia*n [Issues of the history and culture of the Slavs] (Pt. 2, pp. 49–55). Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho derzhavnogo universytetu. [In Ukrainian].

11. Golubev, S. T. (1899). *Otzyv o sochinenii V. O. Eingorna: Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. I. Snosheniia malorossiiskogo dukhovenstva s moskovskim pravitelstvom v tcarstvovanie Alekseia Mikhailovicha*. [Review of V. O. Eingorn’s work: Sketches of Little Russia history of the 17th century. Relations of Little Russia Clergy with Moscow Government during the czardom of Aleksey Mikhailovich] (pp. 37–44). Moscow. [In Russian].

12. Makidonov, A. V. (2011). *Personalnyi sostav administrativnogo apparata Novorossii XVIII veka* [Personal composition of the administrative machine of the 18th century New Russia] (p. 59). Zaporizhia: Prosvita. [In Russian]; Maksimovich, M. A. (1877). Skazanie o Mezhygorskom Monastyre [Tale of Mezhygoriie Monastery]. In M. A. Maksimovich, *Sobranie sochinenii* [Collection of works]: Vol. 2. *Otdely: istoriko-topograficheskii, arkheologicheskii i etnograficheskii* [Departments: historical-topographical, archeological and ethnographical] (pp. 253–285). Kyiv: Tipografia M. P. Fritsa. [In Russian].

13. Bereźnica. (1880). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* (T. 1, s. 149). Warsaw. [In Polish].

14. Chepiha, I. P. (1985). “Kliuch rozuminnia” Ioanykiia Haliatovskoho – vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st. [“Kliuch rozuminnia” of Ioanikii Galiatovsky as a prominent work of Ukrainian language]. In I. Haliatovskyi, *Kliuch rozuminnia* [Key to understanding] (p. 27). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]; Liashchuk, T. (2012). *Obraz vraga v sochineniakh Galiatovskoho: kontsept my – oni glazami pravoslavnogo propovednika* [The image of an enemy in Galiatovsky works: the concept we – they as viewed by an Orthodox priest]. In *Tserkva–Nauka–Suspilstvo: pytannia vzaïemodii* [Church–Science–Society: the issues of interaction]: *Proceedings of the 10th International Scientific Conference* (pp. 68–70). Kyiv: NKPIKZ. [In Russian].

15. Chepiha, I. P. (1985). "Kliuch rozuminnia" Ioanykii Haliatovskoho – vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st. ["Kliuch rozuminnia" of Ioanikii Galiatovsky as a prominent work of Ukrainian language]. In I. Haliatovskyi, *Kliuch rozuminnia* [Key to understanding] (p. 28). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
16. Boriak, H. V., Polehailov, O. H., Tsiborovska-Rymarovych, I. O. Yakovenko, N. M. (Comps.). (1999). *Kataloh starodrukovanykh knyh, shcho zberihaiutsia u Tsentralnomu derzhavnomu istorychnomu arkhivi Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy), 1494–1765* [Catalog of old printed books deposited in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (CSHAU), 1494–1765] (pp. 62–63). Kyiv. [In Ukrainian].
17. Chepiha, I. P. (1985). "Kliuch rozuminnia" Ioanykii Haliatovskoho – vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st. ["Kliuch rozuminnia" of Ioanikii Galiatovsky as a prominent work of Ukrainian language]. In I. Haliatovskyi, *Kliuch rozuminnia* [Key to understanding] (pp. 27–28). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]; Liashchuk, T. (2012). Obraz vraga v sochineniakh Galiatovskogo: kontsept my – oni glazami pravoslavnogo propovednika [The image of an enemy in Galiatovsky works: the concept we – they as viewed by an Orthodox priest]. In *Tserkva–Nauka–Suspilstvo: pytannia vzaiemodii* [Church–Science–Society: the issues of interaction]: *Proceedings of the 10th International Scientific Conference* (pp. 68–70). Kyiv: NKPIKZ. [In Russian].
18. Tiurina, G. A. (2012). *Iz istorii izuchenii grecheskikh rukopisei v Evrope v XVIII – nachale XIX v.: Khristian Fridrikh Mattei (1744–1811)* [From the history of the study of Greek manuscripts of the 18th – early 19th centuries: Christian Friedrich Matthaei (1744–1811)] (p. 144). Moscow: Iazyki slavianskoi kultury. [In Russian].
19. Zapasko, Ya. P., Isaievykh, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalog of old printed books published in Ukraine] (Book 1, No. 564). Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
20. Chepiha, I. P. (1985). "Kliuch rozuminnia" Ioanykii Haliatovskoho – vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st. ["Kliuch rozuminnia" of Ioanikii Galiatovsky as a prominent work of Ukrainian language]. In I. Haliatovskyi, *Kliuch rozuminnia* [Key to understanding] (p. 25). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
21. Sobolevskii, A. (1902). Bibliograficheskie redkosti [Bibliographic rarities]. In *Chteniiia v Istoricheskoi obshchestve Nestora Letopistca* [Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler], Book 16, Is. 4, pp. 53–54. [In Russian].

*Yu. Rudakova*

**Editions of the works of Ioanikii Galiatovsky in Latin script in the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine: historical and bibliological study of the exemplars**

In the article we have investigated 46 exemplars of six editions of works written in Polish language by the most prominent representative of Ukrainian baroque literature Ioanikii Galiatovsky, and also one exemplar of the work, which was mistakenly supposed to be written by him. These works are mostly polemic anti-Catholic and anti-Muslim treatises printed in the typography of Kyiv-Pechersk Lavra and the typographies of

archbishop Lazar Baranovych in Novgorod-Siversky and Chernihiv. We have provided bibliographic descriptions of the editions, fully stating each work title, signatures, fingerprint and bibliographies. We have analyzed the exemplars, artistic decoration, pagination specifics, defectiveness, bindings and proveniences. We have emphasized that the works of Ioanikii Galiatovsky were commonly present in the libraries of Ukrainian monasteries, educational institutions and those of famous secular and religious people, which is proved by the inscriptions and stamps in the investigated exemplars.

*Key words:* Ukrainian old printed books in Latin script, polemic literature, artistic decoration of an edition, binding, provenience.

*Ю. Рудакова*

**Латиношрифтные издания произведений Иоанникия Галятовского в фонде Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: историко-книговедческое исследование экземпляров**

В статье рассматриваются 46 экземпляров из фонда НБУВ шести изданий польскоязычных произведений одного из наиболее ярких представителей украинской литературы эпохи барокко Иоанникия Галятовского, а также один экземпляр приписываемого ему произведения. В основном это полемические трактаты антикатолической и антимусульманской направленности, напечатанные в типографиях Киево-Печерской лавры и архиепископа Лазаря Барановича в Новгороде-Северском и Чернигове. Приводятся библиографические описания изданий с полным названием каждого произведения, сигнатурами, фотопечатью, библиографией. Анализируется художественное оформление, особенности пагинации изданий, дефектность, переплёт и провениенции экземпляров. Отмечается широкое распространение произведений Иоанникия Галятовского в библиотеках украинских монастырей, учебных заведений, известных светских и духовных лиц, о чем свидетельствуют надписи и печати в анализируемых экземплярах.

*Ключевые слова:* украинские латиношрифтные старопечатные книги, полемическая литература, художественное оформление издания, переплёт, провениенция.



УДК 791.641(477):791.635-051(084.11)

*Л. М. Гутник*  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

**ПОРТРЕТНІ ЗОБРАЖЕННЯ АКТОРІВ  
В УКРАЇНСЬКОМУ КІНОПЛАКАТІ 1920 – ПОЧАТКУ 1990-х років  
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗІБРАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КІНОПЛАКАТА  
З ФОНДІВ НБУВ)**

На матеріалах зібрання українського кіноплаката з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського розглянуто кіноплакат як джерело візуальної інформації; проаналізовано композиційні плакати з портретними зображеннями акторів українського та світового кіномистецтва; охарактеризовано підходи, якими керувалися художники під час роботи над створенням плакатних аркушів; висвітлено основні художньо-стилістичні особливості плакатів із зображеннями акторів, охарактеризовано творчу манеру окремих майстрів кіноплаката; відзначено особливу цінність плакатів до кінострічок, що не збереглися до сьогодні.

*Ключові слова:* кіноплакат, композиція кіноплаката, портретні зображення, плакат-портрет, зібрання українського кіноплаката, історія кіно, кіномистецтво, плакатна графіка, колаж, графічні зображення.

Цінність кіноплаката як джерела візуальної інформації беззаперечна. Окремо взятий плакат – реклама конкретного фільму, є графічною, образною паралеллю кінокартини, здебільшого містить зображення головного героя фільму або ж ключових моментів кінотвору, а також включає текстову інформацію про режисера, сценариста, оператора, виконавців ролей. Водночас при вивченні великого масиву друкованих кіноплакатів за досить тривалий період з'являється можливість дослідити цей вид образотворчих документів у багатьох аспектах відображеної та зафіксованої в них інформації.

Зібрання кіноплакатів НБУВ – це оригінальна портретна галерея акторів вітчизняного і зарубіжного кіно, яку складають різноманітні за стилем та манерою виконання графічні композиції, або ж фото головних героїв кінокартин. Вивчення та аналіз цього зібрання дає змогу виокремити декілька шляхів, або підходів, у вирішенні портретних зображень акторів, які в більшості плакатів є основою композиційної побудови аркушів.

В одних випадках художники дещо формально підходили до поставленого завдання, здебільшого змальовуючи портрет з кадру фільму, інколи

навіть у такому само ракурсі, як і в кінокартині. Більш творчий підхід полягав у документальній достовірності портретування, поєднаній з майстерністю відображення особливостей образу персонажа.

У кіноплакаті першої третини ХХ ст. працювали художники різних жанрів – живописці, графіки, ілюстратори, зокрема такі відомі митці, як К. Болотов, І. Літинський, М. Івасюк, А. Фіногенов, Й. Кузьковський, Б. Крюков, Ю. Кордиш, Г. Дін, Я. Леус, М. Покорний, Л. Каплан, М. Длугач та ін.

Прикметною рисою кіноплакатів 1920–1930-х років є використання у різноманітних композиційних варіантах зображень провідних акторів фільмів у ролях. Здебільшого це погрудні портрети, малюнки голови, обличчя, в окремих випадках зображення персонажів подаються у повен зріст.

Особливої цінності вагомому образотворчого документа з історії кіно набувають сьогодні унікальні раритетні плакати до тих кінострічок 1920–1930-х років, які не збереглися до нашого часу. Серед таких – кіноплакати до фільмів «Мандрівні зорі» (1926, три плакати, худож.: Я. Леус, К. Болотов, А. Фіногенов), «Свіжий вітер» (1926, три плакати, худож.: А. Фіногенов, К. Болотов, П. Жалко-Титаренко), «Сорочинський ярмарок» (1927, худож. М. Івасюк), «Дівчина з палуби» (1928, худож. К. Болотов), «Примха Катерини II» (1928, худож. М. Длугач), «Гість з Мекки» (1930, худож. І. Літинський) та ін. У плакатному зібранні НБУВ збереглися чотири плакати до фільму-драми «Спартак», виконані художниками А. Фіногеновим, К. Болотовим та Я. Леусом. Відомо, що фільм був знятий 1926 року на Одеській кінофабриці ВУФКУ за однойменним історичним романом Р. Джованьолі турецьким режисером Мухсін-Беєм Ертургулом за сценарієм українського поета Гео Шкурупія [1]. Кіноплакат Я. Леуса до фільму «Спартак» містить оригінальний портрет оперного співака М. Дейнара, який зіграв головну роль.

Найбільша кількість аркушів у колекції українського кіноплаката з фондів НБУВ виконана художником Костянтином Болотовим, який працював у галузях книжкової графіки, політичного і рекламного плаката. Це плакати до фільмів – «Беня Крик», «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Дитина базару», «Мандрівні зорі», «Каторжник з Кайени», «Непевний багаж», «Сюркуф» (усі – 1926 р.), «Два дні», «Непереможні», «Митя», «Ткачі», «Іспанська танцюристка» (всі – 1927 р.), «Дівчина з палуби», «Крізь сльози», «Кіра Кіраліна», «Буря» (всі – 1928 р.) та багатьох ін. Твори К. Болотова здебільшого великого формату, вони привертають увагу яскравим, або ж, навпаки, стриманим колоритом, професійним малюнком, логічною композицією, застосуванням різноманітних художніх засобів для відображення провідної ідеї фільму. Виконані талановито та професійно, кіноплакати

характеризують митця як майстра психологічного портрета. На всю величину аркуша постає ритмічне зображення голлівудської зірки епохи німого кіно Пола Негрі в образі Маритани з фільму «Іспанська танцюристка» (1923). Використавши лише декілька кольорів, художник з документальною точністю передає портрет актриси. Крупнопланові портрети головних героїв К. Болотов подає на передньому плані в плакатах до фільмів «Беня Крик», «Буря», «Непереможні» та ін. Композицію плакатного аркуша до німого фільму «Коло подружжів» німецького і американського режисера Е. Любіча (1926) складають мальовані портрети головних героїв комедійного фільму. Портрети вписано в кола, симетрично сполучені між собою, що вдало ілюструє назву та сюжет рекламованого кінотвору.

Роботою над кіноплакатом займався й український художник Ібрагім Літинський. Його плакати до фільмів («Джimmy Хігінс», «Прокурор Йордан» (обидва – 1928), «Гість з Мекки», «Земля», «Голубий експрес», «За ради дитини», «Квартали передмістя» (всі – 1930 р.) та ін.) характеризують І. Літинського як талановитого майстра рисунка, прекрасного колориста. Найчастішим прийомом, який І. Літинський застосовує при побудові композиції, є крупноплановий портрет головних персонажів картини. Окрім того, в частини плакатів, на які він поділяє аркуш, художник вдало вписує мотиви кульмінаційних кадрів кінотвору, які суттєво доповнюють загальну картину композиції.

У зібранні кіноплакатів НБУВ зберігаються чотири аркуші роботи художника Миколи Івасюка, манера виконання яких близька до станкового реалістичного живопису. Їм притаманне достовірне відтворення подій і образів рекламованих фільмів, багатофігурність композиційної побудови, яскравий колорит, що особливо виявляється у плакатах до фільму «Сорочинський ярмарок» за однойменною повістю М. Гоголя та до американської мелодрами «Скарамуш» (обидва – 1927 р.). Композицію плаката до «Сорочинського ярмарку», виконану переважно у червоних, чорних, жовтих та білих кольорах, складають динамічні портрети персонажів кінокартини, експресія яких виражається в міміці, поглядах, позах головних героїв (*іл. 1*).

Йосип Кузьковський протягом 1929–1939 рр. працював художником кіно і створював кіноплакати на Київській кіностудії, де йому поталанило спілкуватися з відомими режисерами О. Довженком та А. Бучмою. Під час війни він разом з кіностудією був евакуйований у Ташкент. Після війни продовжив свою творчу діяльність у Ризі [2].

У плакатному зібранні НБУВ зберігаються двадцять п'ять аркушів роботи Кузьковського. З-поміж інших вирізняється плакат до фільму режисера А. Кордюма «Джальма» (1928). Образ головної героїні, втілений

українською актрисою Л. Островською-Кордюм, велично постає майже на всю площину аркуша. Композицію плаката Й. Кузьковського до фільму режисера М. Шпиковського «Шкурник» (1929) складають різноракурсні портретні зображення актора І. І. Садовського в ролі обивателя Аполлона Захаровича Шмигуєва.

Два плакати приблизно в однаковій кольоровій гамі виконав Й. Кузьковський до звукового пригудницького фільму-екранізації роману М. Твена «Том Сойєр» (1936, реж. Л. Френкель, «Українфільм»). Один з них подає графічні портрети виконавців головних ролей, інший – складну багатофігурну композицію, що відображає сюжет фільму та містить портрети героїв, зображених у різних ракурсах. З документальною точністю на обох плакатах графічно відтворено портрет актора, який зіграв роль негра Джима.

Зберігся також плакат до фільму за романом М. Шолохова «Тихий Дон» (1931). Й. Кузьковський оригінально поділяє аркуш на чотири нерівні частини за допомогою двох перпендикулярних прямих білого кольору. В найбільшу нижню частину вписано портрет героїні фільму, на обличчі якої увагу акцентовано за допомогою локального червоного кольору на синьому тлі. Художнику вдалося передати яскравий і привабливий темпераментний образ головної героїні – Аксиної, втілений актрисою Еммою Цесарською [3, с. 478].

Домінуючу верхню частину композиції плаката Й. Кузьковського до кінокартини «Біле пекло Піч Палю» (у радянському прокаті «Полонені Білої гори», 1929, реж.: А. Франк, Г. Пабст) займає оригінально вирішений портрет головної героїні фільму, роль якої зіграла німецька актриса Лені Ріфеншталь, відома також як режисер, фотограф і танцівниця [4].

За інформацією на плакатних аркушах простежуємо, що із закордону в український прокат надходили переважно фільми американського, німецького та французького виробництва. Зразки плакатів 1920–1930-х років зберегли для нас графічні зображення американських комедійних акторів, найпопулярніших коміків епохи німого кіно: Б. Кітона у фільмах «Наша гостинність» (1923) і «Три епохи» (1925), виконані художником Л. Капланом, та Г. Ллойда у фільмах «На сьомому небі» (1928, худож. І. Літинський), «Номер телефону» ([1930], худож. М. Покорний), «Гарі Поливода» (1931, худож. Ю. Кордиш). У портретних зображеннях Б. Кітона Л. Каплан на обох аркушах вдало відтворив характерну рису екранного образу-маски актора – абсолютно байдуже і нерухоме обличчя коміка. На всіх плакатних аркушах з портретами Г. Ллойда – екранні образи головних героїв, втілених актором, створені з використанням неодмінних символічних атрибутів кіномитця – капелюха та окулярів. Плакат невідомо-

го художника до фільму «Кар'єра балерини» ([1926]) презентує зображення відомого свого часу датського дуєту коміків Пата і Паташона. Художнику вдалося майстерно відтворити основні риси їхніх сценічних образів.

На плакатах із зібрання НБУВ знаходимо портретні зображення видатного американського актора епохи німого кіно Дугласа Фербенкса. Збереглися плакати до фільмів за його участю: «Фатальні знаки» (1922, худож. Л. Каплан), «Робін Гуд» (1923, два плакати, худож.: К. Болотов, А. Бондарович), «Мокра курка» (1927, худож. невідомий). Кіноплакати до фільму «Робін Гуд» різняться як за манерою виконання, так і за кольоровою гамою. Великоформатний плакат роботи художника А. Бондаровича, що складається з двох аркушів, привертає увагу яскравими червоними, жовтими, синіми, помаранчевими кольорами. Він динамічний як за колоритом, так і за побудовою композиції, в якій акцент зроблено на постаті Робін Гуда зі стрілою в руці, що вказує на шрифтовий напис: «У головній ролі Дуглас Фербенкс». У портретному зображенні легко впізнати відомого актора, окрім того, художник вдало передав головні характеристики персонажа – воїна та веселуна. Плакат К. Болотова до фільму «Робін Гуд» виконано у спокійній коричнево-зеленій кольоровій гамі, з притаманною художнику манерою подачі портрета головного героя на тлі сцен з фільму.

Видатною постаттю в українському кінематографі першої половини ХХ ст. був талановитий актор і режисер А. Бучма. У зібранні українського кіноплаката НБУВ неодноразово зустрічаємо різнопланові зображення актора в ролях, серед яких привертають увагу плакати до фільму «Тарас Трясило» (1927, реж. П. Чардинін; фільм не зберігся), виконані К. Болотовим, Г. Діном та А. Фіногеновим. У центрі композиції на всіх трьох плакатах – образ головного героя. За допомогою червоного кольору художник Г. Дін акцентує увагу на героїчному аспекті історичної постаті – Трясило зображений у повний зріст, з шаблею в руці, рішучий погляд свідчить про готовність вести військо в бій. На плакаті художника А. Фіногенова в монументальному образі Тараса Трясила, який займає практично весь аркуш, проступають такі риси легендарного ватажка, як доброта і почуття гумору. Кіноплакат, виконаний К. Болотовим, зображує Трясила верхи на коні, рішучим очільником козацького загону у бою. Останньому плакату притаманна дрібна деталізація у передачі сюжетної лінії, образ ватажка вирішений за допомогою яскравих кольорів, обличчя зображено дещо умовно, хоча й чітко передає стан головного героя.

У колекції плакатів НБУВ зберігаються аркуші, які презентують акторську роботу Ю. Солнцевої. Зокрема на плакаті невідомого художника до фільму «Наївний кравець» (інша назва – «Очі, які бачили»; 1928, реж. В. Вільнер; фільм не зберігся) домінуючу верхню частину композиції

займають графічні портретні зображення Ю. Солнцевої (роль Рози) та І. Міндліна (роль кравця Мотеле Шпіндлера), вирішені художником за допомогою кількох кольорів – червоного, коричневого і жовтого. Це один з небагатьох плакатів 1920-х років, виконаних із застосуванням техніки колажу (малюнок поєднано з фотозображеннями кадрів з фільму). У кіноплакаті К. Болотова до фільму «Буря» (1928, реж. П. Долина; фільм не зберігся), портрети головних героїв вміщено по діагоналі на тлі морського пейзажу. По центру, обрамлене рятувальним кругом, крупним планом постає обличчя актора І. Замичковського в головній ролі наглядача маяка Петровича, нижче – зображення Ю. Солнцевої (роль Катерини, дочки наглядача маяка), вгорі – портрет А. Клименка (роль молодого матроса Сергія). Плакат виконано за допомогою контрастних сірого, червоно-коричневого та синього кольорів.

1920–1930-ті роки були в історії кінематографа епохою німого чорно-білого кіно. Натомість всі плакати, які супроводжували вихід цих фільмів на екрани, були кольоровими, і в своїй сукупності вони стали яскравою і самобутньою сторінкою історії вітчизняного графічного мистецтва та кінореклами.

Кіноплакати 1940-х років у зібранні НБУВ відсутні. Аналіз нечисельної збірки плакатів 1950-х років демонструє, що композиції більшості аркушів складають зображення головних персонажів, поданих на тлі відображених ключових моментів кінотвору. В такій художній манері виконані кіноплакати до фільму «Мальва» (1957, худож. В. Шведов) (*іл. 2*), на якому образ головної героїні Мальви, зіграний у фільмі латвійською актрисою Д. Рітенберґс, велично постає на всю площину аркуша; плакат до фільму «Іван Франко» (1956, худож. І. Суржер) з майстерно виконаним портретом С. Бондарчука в образі головного героя; аркуш до фільму «Солдатка» (1959, худож. А. Кремерман), який презентує дебют у кіно актриси З. Дегтярьової.

Рекламуючи фільми, художники створювали не лише образи сучасників, але й історичних осіб різних періодів та народів. Художньо-стилістичними особливостями плакатів 1960 – початку 1980-х років стали здебільшого реалістичні відтворення образів персонажів. В одних випадках це був документально точний образ головного героя кінокартини, в інших – ключові моменти фільму в композиції плаката. Творчі задуми художника втілювалися виключно у графічних зображеннях, або ж через створення колажів, більшість з яких становлять композиційний сплав графічного малюнка та фото акторів у ролі чи кадрів із фільму.

Українським кіноплакатам другої половини 1980-х років притаманна переважно образно-символічна мова трактування змісту чи головної ідеї

кінотвору, що виражалося у використанні різних символів, алегорій, метафор, гіпербол, уособлень у композиційній побудові аркуша. Спостерігаємо дедалі більший відхід від реалістичного зображення образу головного героя. В основу кіноплакатів покладено переважно оригінальні графічні зображення, які вирізняють асоціативно-образні рішення для передачі ідейно-смыслового акценту фільму. Створення таких плакатів вимагало від художника не лише фахових умінь та навичок, а й відчуття епохи, всебічної освіченості та неординарності художнього мислення.

Розмаїттям художніх образів та манери виконання вирізняються з-поміж інших аркушів плакати до кінокомедій, на яких більшість портретних зображень шаржовано, виконано гротескно. Привертають увагу плакати художника В. Решетова, зокрема, плакат до комедійного фільму «...А ви кохали коли-небудь?» (1974), на якому зображені Г. Віцин та С. Філіппов; до кінокартини «Суєта суєт» (1979), яка презентує комічний портрет головного персонажа, втіленого у фільмі Ф. Мкртчяном (*іл. 3*); «Невиправний брехун» (1994), який уміщує оригінальні гротескні зображення Г. Віцина, І. Макарової, В. Етуша, Е. П'єхи, та ін. У зібранні НБУВ наявні кіноплакати до комедій Л. Гайдая: «Не може бути» (1975, два плакати, худож. Ю. Воєвода), «Спортлото-82» (1982, худож. В. Калущий), «Діамантова рука» (1969, два плакати, худож.: Є. Антохін, О. Губов), «Іван Васильович змінює професію» (1973, два плакати, худож.: С. Лялін, В. Калущий).

В українському кіноплакаті зустрічаємо гротескові зображення героїв фільмів Е. Рязанова, втілених Ю. Нікуліним та Є. Євстигнєвим у кінокомедії «Старики-розбійники» (1972, худож. В. Решетов), А. Фрейндліх та А. Мягковим у «Службовому романі» (1977, худож. Ю. Агапов), І. Саввіною, С. Немоляєвою, В. Гафтом, А. Мягковим, Г. Бурковим у сатиричній кінокомедії «Гараж» (1979, худож. Т. Лазарева).

На плакатах А. Іконникова до фільму режисера Л. Коменчіні «Гра в карти по-науковому» (1975) (*іл. 4*) та О. Губова до кінокартини «Італієць в Америці» (1970, реж. А. Сорді) відтворено оригінальні графічні зображення А. Сорді – актора і режисера, знаменитого коміка італійського кіно. А. Іконниковим було виконано також плакати до кінокомедій «Сплячий лев», в якому представлений портрет актора К. Сорокіна, та «Повторний шлюб» (1975), з портретом французького актора Ж.-П. Бельмондо у головній ролі.

У так званих плакатах-портретах зустрічаємо зображення як відомих, популярних акторів вітчизняного та зарубіжного кіно, так і тих, хто знімався у фільмах епізодично. Нині всі ці плакати є важливими образотворчими документами з історії світового кінематографа. Як приклад, у плакатах зібрання НБУВ зустрічаємо портрет мексиканського режисера, сценариста, актора Е. Фернандеса у фільмі «Вірний солдат Панчо Вілья»



(1968, худож. В. Калущкий), творчість якого була символом мексиканського кіно; киргизського художника, талановитого актора С. Чокморова в кінокартині «Лютий» (1974, худож. А. Іконников)», який став акторським шедевром кінемаграфа 1970-х років; абхазського актора театру і кіно Т. Кокскерії в героїко-пригодницькому фільмі «Білий башлик» (1975; худож. В. Овсянников); французького актора Л. Вентури в ролі комісара Вержи в кінокартині «Прощай, поліцейський» (1977, худож. В. Шпанько); італійської кіноактриси С. Сандрелі у фільмі режисера Е. Сколи «Ми так любили одне одного» (1977, худож. В. Калущкий); відомої японської актриси театру і кіно К. Куріхари у фільмі «Мелодії білої ночі» (1977, худож. Ю. Агапов); грузинського актора О. Мегвінетухуцесі у фільмі «Викрадення місяця» (1974, худож. А. Іконников); югославського актора Б. Фехмію та сербської актриси М. Дравич у фільмі реж. А. Врдоляка «Злочинець та його досє» (1975, худож. Л. Даценко); французької актриси театру і кіно Ані Жирардо у фільмі «Лікар Франсуаза Гайян» (1977, худож. А. Іконников); американської актриси С. Страсберг у фільмі режисера С. Люмета «Захоплена сценою» (1975, Л. Даценко) та багатьох ін.

В українському кіноплакаті знаходимо документальне підтвердження акторських дебютів. Відомо, що першою роллю в кіно молодій актриси А. Вертинської став образ Асоль, головної героїні екранізації твору О. Гріна «Червоні вітрила» (1961; реж. О. Птушко), у кіноплакаті інтерпретований І. Суржером (*іл. 5*). Плакат П. Орлова до фільму «Пасажир з Екватора» (1969) представляє портрет естонського актора Ю. Крюкова у головній ролі Ільмара. Це була перша роль актора в кіно, яку він зіграв у тринадцятирічному віці. На плакаті І. Суржера до військового фільму «Це було в розвідці» (1969, реж. Л. Мирський) графічно відтворено портрет актора В. О. Жукова у ролі дванадцятирічного розвідника Васі Колосова. Портрет І. Купченко у ролі Лізи Калітіної зображено Т. Лящуком у плакатному аркуші до фільму «Дворянське гніздо» (1969, реж. А. Михалков-Кончаловський).

Велику кількість графічних інтерпретацій у кіноплакаті отримали незабутні, яскраві образи головних героїнь, втілених у фільмах актрисою театру і кіно, співачкою, режисером Л. Гурченко. Серед них – образ Христини у фільмі за мотивами однойменного роману Панаса Мирного «Повія» (1961, худож. А. Деркач); роль винахідниці Рити Лаур у кінокартині реж. Ю. Куна «Приборкувачі велосипедів» (1964, худож. С. Лялін); роль Маргарити Соловйової у фільмі режисера П. Тодоровського «Кохана жінка механіка Гаврилова» (1981, худож. В. Богуславський) (*іл. 6*); роль Віри Нефьодової у мелодрамі режисера Е. Рязанова «Вокзал для двох» (1983, два плакати, худож.: О. Желіховська, О. Штанко); роль знаменитої співачки Емілії Марті у музичному фільмі режисера Є. Гінзбурга «Рецепт її

молодості» (1984, два плакати, худож. В. Калущкий); роль естрадної артистки Валерії Гончарової у музичній кінокартині реж. В. Бутурліна «Оплески, оплески...» (1984, два плакати, худож.: В. Жуков, О. Гайдай) та ін.

Кіноплакати зберігають незабутні образи героїв улюблених багатьма кінокартин, які були створені в кінематографі відомими і талановитими акторами: Л. Биковим – «В бій ідуть тільки старики» (1974, два плакати, худож.: М. Павлусенко, Ю. Агапов) (*іл. 7*); «Зайчик» (1974, худож. В. Решетов); «Ати-бати йшли солдати» (1976, худож. В. Левченко); А. Папановим – «Наш дім» (1965, худож. Б. Розанов); «Солдатами не народжуються» (1968, худож. І. Кружков); «День прийому з особистих питань» (1974, худож. М. Павлусенко); «Віч-на-віч» (1975, два плакати, худож.: Р. Сахалтуєв, Д. Бродський); «Піна» (1979, худож. О. Сосновська); «Любов моя вічна» (1982, худож. В. Богуславський); І. Миколайчуком – «Сон» (1964, худож. І. Суржер); «Тіні забутих предків» (1964, худож. І. Кружков); «Бур'ян» (1966, худож. І. Кружков); «Лісова пісня. Мавка» (1981, худож.: В. Лось, В. Фартучний); «Пропала грамота» (1983, худож. М. Головинська); І. Гаврилюком – «Спокута чужих гріхів» (1979, худож.: Л. Слуцький, Ю. Воєвода); К. Степанковим – «Дума про Ковпака» (1974, худож. О. Ворона); «Море» (1979, худож. Л. Слуцький); «Легенда про княгиню Ольгу» (1983, худож.: О. Гайдай, Є. Вдовін); С. Закаріадзе – «Морська стежка» (1964, худож. В. Подчекаєв); «Батько солдата» (1965, два плакати, худож. І. Суржер); «Зустріч з минулим» (1967, худож. І. Суржер); І. Смоктуновським – «Гамлет», два плакати (1964, худож.: В. Овсянников, О. Лемберський); «На одній планеті» (1965, худож. О. Ворона); «Чайковський» (1970, худож. В. Чеканюк); «Анна і командор» (1975, худож. І. Прокопенко); «Дивна історія доктора Джекіла і містера Хайда» (1986, худож. В. Трегубенко (*іл. 8*); В. Висоцьким – «Короткі зустрічі» (1967, худож. Б. Шац); «Небезпечні гастролі» (1969, худож. І. Прокопенко); «Погана хороша людина» (1973, худож. І. Кружков); «Четвертий» (1973, худож. Т. Лящук); «Оповідь про те, як цар Петро арапа женив» (1976, худож. В. Калущкий); Є. Леоновим – «Зигзаг удачі» (1968, худож. Є. Антохін); «Білоруський вокзал» (1971, худож. В. Шпанько); «Між високими хлібами» (1971, два плакати, худож.: Т. Лящук, В. Чеканюк); «Джентельмени удачі» (1972, худож. В. Мельникова); «Гонщики» (1973, худож. Ю. Агапов); «Зовсім пропавший» (1973, худож. В. Мельникова); «За сірниками» (1980, худож. О. Семенко) (*іл. 9*); «Кіндза-дза» (1987, худож. О. Штанко); В. Кікабідзе («Не журись!» (1969, худож. В. Калущкий); «Зникла експедиція» (1975, два плакати, худож.: І. Прокопенко, Ю. Воєвода); «Міміно» (1978, худож. Л. Даценко); «Мелодії Верейського кварталу» (1974, худож. Ю. Доценко); Т. Самойловою («Анна Кареніна» (1967, худож. І. Кружков) (*іл. 10*); «Довга дорога в короткий день»

(1972, худож. О. Ворона); «Летят журавлі» (1974, худож. А. Іконников) та багатьма іншими акторами.

На екранах наших кінотеатрів демонструвалися фільми за участю польських, французьких, німецьких, індійських, японських, угорських, акторів. Крупноплановий графічний портрет актора З. Цибульського у ролі Мачека Хелміцького з фільму «Попіл і алмаз» режисера Анджея Вайди був покладений в основу композиції плаката І. Горбенка. В плакатному зібранні НБУВ є аркуші, що містять образи головних персонажів, відтворені у фільмах польськими актрисами П. Раксою – «Зося» (1967, худож.: М. Прокопенко, Ю. Агапов), та Б. Тишкевич – «Лялька» (1970, худож. В. Подчекаєв) (*іл. 11*); угорським актором З. Латіновичом – «Фото Хабера» (1964, худож. В. Овсянников); французькою актрисою А. Жірандо «Лікар Франсуаза Гайян» (1977, худож. А. Іконников); югославським актором Г. Митичем – «Текумзе» (1973, худож. В. Калущкий); британською актрисою О. Хепберн – «Як украсти мільйон» (1974, худож. Р. Сахалтуєв) та ін.

У 1960–1980-х роках було створено багато кінокартин різних жанрів за участю вірменських, грузинських, литовських, латвійських, естонських, киргизьких та інших акторів. На плакатах знаходимо зображення туркменського актора А. Хандурдієва – «Змагання» (1964, худож. Е. Антохін); латвійської актриси В. Артмане – «Ялина серед жита» (1973, худож. Т. І. Лящук); «Подарунок самотній жінці» (1974, худож. М. Петренко); литовського актора Д. Баніоніса – «Гойя, або Тяжкий шлях пізнання» (1972, два плакати, худож.: В. Мельникова, Т. І. Лящук); «Соляріс» (1972, два плакати, худож.: Є. Котляр, В. Мельникова); «Кентаври» (1978, два плакати, худож.: В. Мельникова, Т. Лящук); естонського актора Т. Хярма – «Блискучий світ» (1984, два плакати, худож.: В. Брезицький, О. Гайдай); грузинської актриси С. Чіаурелі – «Кілька інтерв'ю з особистих питань» (1979, худож. І. Прокопенко); «Ляпас» (1980, худож. В. Мельникова); вірменського актора Г. Тонунца – «Надзвичайне доручення» (1965, худож. Є. Захаров); «Останній подвиг Камо» (1974, худож. О. Феоктістов) та інших митців екрана.

Портретні зображення акторів у кіноплакатах створювалися за допомогою широкого діапазону зображальних засобів, форм та методів втілення художніх образів. Плакати, в основі композиції яких фігурують портрети акторів, вирізняє цілий спектр особливостей, серед яких – документальна достовірність зображення, узагальненість образу, лаконічність, символічність, гіперболізація, метафоричність, декоративність тощо. Попри те, що не всі плакати є досконалими з точки зору художнього виконання або ж розкриття змісту рекламованого кінотвору, так чи інакше всі вони залишилися важливими образотворчими документами з історії вітчизняного і частково зарубіжного кіномистецтва.

### Список використаних джерел

1. Советские художественные фильмы : аннотированный каталог. Т. 1 : Немые фильмы (1918–1935) / сост. : Н. А. Глаголева, М. Х. Зак, А. В. Мачерет [и др.]. – М. : Искусство, 1961. – С. 168–169.
2. Каталог выставки произведений Иосифа Кузьковского / сост. : Зедайн В. К. – Рига : Союз художников Латв. ССР, 1963. – С. 25.
3. Кино : энциклопедический словарь / глав. ред. С. И. Юткевич. – М. : Советская энциклопедия, 1986. – 640 с.
4. Рифеншталь Лени // Кино. Энциклопедический словарь / ред. С. И. Юткевич. – Див. також : ЭБС «Университетская библиотека онлайн» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lex.biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=766990>

### References

1. Glagoleva, N. A., Zak, M. Kh., Macheret, A. V. et al. (Comps.). (1961). *Sovetskie khudozhestvennye filmy: annotirovannyi catalog* [Soviet feature films: annotated catalog]: Vol. 1. *Nemye filmy (1918–1935)* [Silent films (1918–1935)] (pp. 168–169). Moscow: Iskusstvo. [In Russian].
2. Zedain, V. K. (Comp.). (1963). *Katalog vystavki proizvedenii Iosifa Kuzkovskogo* [The catalog of Iosif Kuzkovsky works exhibition] (p. 25). Riga: Soiuz khudozhnikov Latviiskoi SSR. [In Russian].
3. Iutkevich, S. I. (Ed.-in-chief). (1986). *Kino: entciklopedicheskii slovar* [Cinema: encyclopedic dictionary]. Moscow: Sovetskaia entciklopediia. [In Russian].
4. Iutkevich, S. I. (Ed.). Rifenshtal Leni. In *Kino: entciklopedicheskii slovar* [Cinema: encyclopedic dictionary]. Retrieved from <http://lex.biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=766990> [In Russian].

*L. Hutnyk*

#### **Portrait pictures of actors in Ukrainian cinema posters of 1920s – early 1990s (based on the materials of Ukrainian cinema posters collection from the fonds of V. Vernadsky National Library of Ukraine)**

The author examines cinema posters as a source of visual information. Based on the materials of Ukrainian cinema posters collection of V. Vernadsky National Library of Ukraine, the article analyzes posters, the compositions of which contain portrait pictures of Ukrainian and world cinema actors. It characterizes approaches which were used by the artists during their work of posters creation in order to present the cinema activity of the actors through the creation of cinema images in graphics or collage technique. The author traces main stylistic peculiarities of the posters with portrait pictures and creative style of certain poster artists. It is worth acknowledging that nowadays unique posters to some films of 1920–1930s which have not been preserved up to the present are of special value as important artistic documents in the history of cinema. Despite the fact that the period of the first third of the twentieth century was an age of silent black-and-white

films in the history of cinema, all the posters that accompanied the films release were colored, and together they became a bright and unique page in the history of Ukrainian graphic art and cinema advertising.

*Key words:* cinema poster, composition of a cinema poster, portrait pictures, portrait poster, collection of Ukrainian cinema posters, history of cinema, cinema art, poster graphics, collage, graphic pictures.

*Л. Н. Гутник*

**Портретные изображения актёров в украинском киноплакате 1920 – начала 1990-х годов (на материалах собрания украинского киноплаката из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)**

Киноплакат рассматривается как источник визуальной информации. На материалах собрания украинского киноплаката из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского проанализированы плакаты, композиции которых составляют портретные изображения актёров украинского и мирового киноискусства. Охарактеризованы подходы, которыми руководствовались художники во время работы по созданию плакатных листов, на которых сквозь призму воспроизведённых графически или способом коллажа кинообразов представлен творческий путь актёров кино. Указаны основные художественно-стилистические особенности плакатов, которые содержат изображения актёров, дана характеристика творческой манеры некоторых мастеров киноплаката. Указано, что особую ценность весомого изобразительного документа приобретают сегодня уникальные плакаты к отдельным фильмам 1920–1930-х гг., которые не сохранились. Несмотря на то, что период первой трети XX в. был в истории кинематографа эпохой немого черно-белого кино, все плакаты, сопровождавшие выход этих фильмов на экраны, были цветными, а в совокупности они стали яркой и самобытной страницей истории отечественного искусства графики и кинорекламы.

*Ключевые слова:* киноплакат, композиция киноплаката, портретные изображения, плакат-портрет, собрание украинского киноплаката, история кино, киноискусство, плакатная графика, коллаж, графические изображения.



Ил. 1. Ивасюк М. Сорочинський ярмарок. 1927 р.





Ил. 2. Шведов В. Мальва. 1957 р.





Ил. 3. Решетов В. Суэта суёт. 1979 р.



Ил. 4. Иконников А. Альберто Сорди  
у фільмі «Гра в карти по-науковому». 1975 р.



Ил. 5. Суржер І. Червоні вітрила. [1961 р.].





Ил. 6. Богуславський В.  
Кохана жінка механіка Гаврилова. [1981 р.].



Дл. 7. Агапов Ю. В бій ідуть тільки «старики». 1974 р.



Ил. 8. Трегубенко В. Інокентій Смоктуновський у пригодницькому фантастичному фільмі за мотивами однойменної повісті Р. Л. Стівенсона «Дивна історія доктора Джекіла і містера Хайда». 1986 р.





Лл. 9. Семенко О. За сірниками. [1980 р.].





Лл. 10. Кружков І. Анна Кареніна. 1967 р.



Лл. 11. Подчекаєв В. Лялька. 1970 р.

УДК 002.2(084.5)"1960-1980"(477)

**О. М. Донець**  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

**УКРАЇНСЬКИЙ ДРУКОВАНИЙ ПЛАКАТ  
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960 – ПОЧАТКУ 1980-х років  
З ФОНДІВ НБУВ: ТЕМАТИКА, ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ**

Висвітлено склад зібрання українського плаката ХХ ст. з фондів відділу образотворчих мистецтв НБУВ, зокрема періоду другої половини 1960 – початку 1980-х років; проаналізовано ідеологічне навантаження українського друкованого плаката в умовах тоталітаризму; наведено приклади візуальних втілень відомих плакатних гасел; окреслено основні тенденції розвитку тематики та художніх особливостей українського друкованого плаката брежнєвських часів.

*Ключові слова:* український плакат, радянський агітпроп, тоталітаризм, брежнєвський застій, ідеологічна зброя.

Домінуючим мистецьким принципом радянського агітпропу за брежнєвських часів лишалося ленінське гасло «мистецтво – народу», яке на той час у текстах партійних доповідей трансформувалося в «міцніючі контакти мистецтва з життям народу», а художнику відводилася почесна місія «вчителя життя». Мистецтво плаката, як і мистецтво взагалі, продовжувало бути невід’ємною частиною комуністичної політики. Негативні сторони радянської системи замовчувалися, натомість всі зусилля прикладалися для створення паралельного «плакатного світу» щасливих радянських людей.

Невичерпним джерелом пропагандистських гасел для тематичних планів спеціалізованих плакатних видавництв були доповіді Генсека ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на партійних з’їздах, в яких неабияка роль відводилася визначенню основних напрямів художньої творчості; на них вирішувалося, якою буде тематика та «ідеологічне наповнення» плакатів як агітаційних засобів. Плакати, як і в попередні періоди радянського будівництва, продовжували виконувати роль важливої ідеологічної зброї, відповідно, попит на них увесь час зростав, що ставало значним важелем для збільшення держзамовлення на тиражі від книготорговельних організацій та «Союздруку». Ідеологічний «декор» був неодмінним атрибутом спеціально облаштованих «ідеологічних осередків» – «червоних» та «ленінських» кімнат у школах та на виробництві. Задля відбору достойних для друку

творів влаштовувалися виставки плакатів «Політвидаву України», різноманітні художні конкурси до партійних ювілейних дат, де художників-плакатистів зобов'язували акцентувати на значущості ролі КПРС у всіх сферах соціального життя. На початку і в кінці кожної п'ятирічки митці намічали плани і звітували про їхнє виконання до кожного чергового партійного з'їзду. Першорядним критерієм оцінки художнього твору був ступінь розкриття теми та ідеї за допомогою художніх засобів.

Завдяки участі українських художників-плакатистів у міжнародних виставках (починаючи з середини 1960-х років) прискорився процес переходу від живописності до умовно-символічного трактування форми і простору. Плакати брежнєвського двадцятиліття вирізняються стрімким звільненням від елементів оповідності, картинності, зверненням до все більшого узагальнення, символіки, монументальності. Такими рисами особливо вирізняються плакати таких художників, як О. Семенко, Е. Котков, О. Терент'єв, Ю. Мохор. Однією з причин таких змін є те, що плакати все більше залучалися до візуальної агітації на вулицях, їх почали експонувати на спеціальних вуличних стендах, для яких створювалися цілі композиції з декількох аркушів. Художників-плакатистів почали долучати до «монументальної пропаганди» – створення мозаїчних панно на фасадах новобудов. Для плакатів 1960 – початку 1970-х років характерна традиція використання широких декоративних площин, узагальненість форм, активність, звучність і динамічність кольорів, енергійність і безпосередність виконання, монументальність.

У зібранні маємо яскраві, декоративні і лаконічні плакатні твори з досить широким арсеналом художньо-зображувальних засобів: використанням символіки, алегорій, фотографії, шрифтових композицій.

Оскільки суть плакатних гасел протягом багатьох десятиліть лишалася майже незмінною, художники віднаходили певні прийоми, за допомогою яких відомий зміст набував новизни, оригінального повороту втілення. Серед таких плакатів – аркуші, що пропагують образ «будівника комунізму». По-різному, але з однаковою переконливістю показали «нову людину» у своїх творах художники В. Сокол та Г. Шевцов, вводячи в плакат «Як тебе не любити, Києве мій» зображення молодого будівельника. В плакаті «Земля господаря любить» художника В. Бахіна лаконічно і умовно вирішується образ колгоспного механізатора, в якому майстер в конкретному намагається виявити типового. Йому вдається уникнути схематизму саме тому, що типового він шукає в образі свого героя, а не привносить його ззовні. Плакати Л. Постних («Залишаюсь після школи в рідному селі» 1983 р.), В. Васяновича («Дбай про кожен гектар» 1984 р.), О. Кохана («Нам потрібен мир» 1984 р.), О. Шульгана («Всі на свято праці», 1983 р.) визна-

чаються оригінальними художніми рішеннями образів «героїв-трудоарів». Автори намагаються уникнути одноманітності композиційних схем і привернути увагу глядача, використовуючи декоративну звучність основних кольорів, розкриваючи зміст гасел опосередковано через образи-символи.

Є плакати, в яких візуальний ряд з гаслом, винесеним у заголовок, співвідноситься дотично. Як, наприклад, на плакаті художника О. Саренка «Вітчизні – матері і другу – весь інтелект, думок напругу» (1967). Зображене крупним планом – на всю площину плакатного аркуша – узагальнене чоловіче обличчя ймовірно повинне символізувати «весь інтелект», а зірки над лобом – результат «напруги думок». Але таке художнє рішення виявилось недоречним і тема залишилася нерозкритою, адже візуальне втілення, яким скористався художник, ніяк не розкриває змісту гасла. Формально розкривається тема і в плакатах І. Прокопенка «Радянська держава – це влада трудящих» (1983), В. Трегубенка «Мир, братерство» (1983), О. Семенка «План 1983 року виконаємо достроково!» (1983) – банальність рішень, використання стереотипних композиційних схем і візуальних рішень не дозволяють сприймати ці плакати як витвори мистецтва. Ще один типовий приклад, коли художник не оновлює арсенал мистецьких засобів, а звертається до безпрограшних, перевірених часом стереотипів – плакат А. Харчука «60-річчю СРСР – 60 ударних тижнів» (1982). Автор використав майже весь набір типових прийомів – тут і введення герба, і робітник із заклично піднятою рукою, і винахідливе розташування шрифту, і активний колір – а тема в плакаті так і лишилася нерозкритою.

Тяжіння до штампів, певних уніфікованих узагальнень у плакаті брежнєвських часів відповідає загальній пропагандистській тенденції – уніфікації людини як такої, нав'язуванню думки про те, що людина може бути суспільно корисною лише як гвинтик у загальнодержавному механізмі, або ж член великої спільноти, колективу. Це наочно ілюструють плакатні гасла типу: «Ми – Вітчизні, Вітчизна – нам»; «Наші трудові перемоги – Вітчизні»; «Наше дело – наглядный пример. Жить во имя и для человека, Конституция СССР – Кодекс счастья двадцатого века». Отже, виходячи з постулатів радянської ідеології, тільки в партійному колективі – сила, а один, звісно, є нулем. Звідси – уніфікація художніх образів, нівеляція індивідуальності, тяжіння до типового, що досягло гротескних форм у зображенні в плакаті чоловічих і жіночих образів, які наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років втрачають навіть статеві ознаки і перетворюються на спільноту однакових облич. Та ця проблема має ще один характерний аспект: в радянському суспільстві продовжувала широко декларуватися гендерна рівність у громадському і соціальному житті. Гендерна політика в контексті національної політики брежнєвських часів

призвела до загального нівелювання фемінних і маскулінних ознак, що також сприяло появі на плакатах загального, навіть можна сказати андрогенного середньостатистичного образу «радянської людини», а подекуди просто маси людей з однаковими обличчями. Як, наприклад, у плакатах Ю. Мохора «Хай живе ленінська комуністична партія» (1978), О. Терентьєва «Народ і партія єдині» (1976), де образ народу – це однотипні «безстатеві» обличчя.

Та все ж таки більшості художників здебільшого вдавалося надати нового звучання випробуваним засобам плакатної виразності. В творчості Ю. Мохора та О. Терентьєва риси ретроспективності сприймаються дуже органічно в новому контексті. Сама специфіка плаката спрямовувала графіків насамперед до жанру портрета, який відкривав можливості не тільки пластичного вивчення моделей, але й пошуків портрета-типу, який у плакаті набув алегоричної поетичності. Художники відчують виразну площинність аркуша як важливого просторового елемента, який вступає в масштабну, гармонійну взаємодію з лініями і кольорними плямами. Тому плакат «КПРС» Мохора можна збільшувати за розмірами, і виразність його не тільки не губиться, але набуває нової сили впливу на глядача. Ю. Мохор і О. Терентьєв прерогативою свого творчого методу висунули принципи монументально-декоративного мистецтва. Правомірність такого підходу природно впливає з розуміння художниками самої суті призначення плаката, який є могутнім, активним стимулятором перетворення світу. Монументальність у них виявляється через використання скульптурно-барельєфних образних систем, як це чітко прочитується у шести плакатах-пам'ятниках, присвячених комуністичній молодіжній організації ВЛКСМ.

Сучасних політологів, культурологів мали б зацікавити плакати брежнєвських часів, що уславлюють *ленінську національну політику, дружбу народів СРСР*. Зазвичай у них використовуються дві типові композиційні схеми:

- у центрі композиційного простору – народи-брати/держави-сестри (старший брат/сестра – російський народ/держава – на першому плані, попереду, уособлений чоловічою/жіночою постаттю/профілем);
- центральний образ – жіночу постать у національному українському вбранні – масштабно виділено на декоративному орнаментальному тлі або ж на тлі заводів, фабрик, ланів, що символізують досягнення української республіки.

Плакати цієї тематики вирізняє мажорність колірної рішення, святкова піднесеність, використання мотивів українського народного декоративно-ужиткового мистецтва. В цьому руслі вирішує свій твір



Є. Кудряшов «Братерством єднає нас Леніна справа» (1976). А. Харчук в плакаті «Славимо велич Вітчизни свободної...» (1978) застосовує також декоративно-символічні елементи. Цій темі присвячені твори художників О. Семенка («Хай квітне, народами створений спільно, єдиний, могутній Радянський Союз!» (1978), «Цвіте радянська Україна під сонцем Жовтня осяйним!» (1967 р.), «Цвіти, Україно, Радянських республік сестра!» (1979), плакат К. Кудряшової «Дружбою ми здружені...», що неодноразово перевидавався (1975, 1979), Г. Кислякової («Квітуйте в дружбі, в мирі, в праці, трудівники розкутих націй!» (1969), М. Мотузка «Навіки разом!» (1979), Л. Даценко «Спасибі, Батьківщино, за наше щасливе дитинство!» (1982). Використання традицій народного мистецтва, з одного боку, підтримувалося – мотиви і прийоми фольклору рекомендувалися як зразок для професійного мистецтва. А з іншого, – критикувалося як «неприпустимий однобічний некритичний підхід до національних традицій, який веде до архаїзації і стилізаторства, відвертає увагу творця від повнокровного вираження змісту сучасності» [2]. Так, у тексті звітної доповіді правління V з'їзду Спілки художників УРСР скульптор В. Бородай заявляв: «Дивними й штучними, позбавленими будь-яких історичних підстав були б сьогодні твердження про якусь винятковість поетики українського мистецтва, про виключність національних мотивів і образної мови українських художників» [1]. Відбувалася фольклоризація мистецтва відповідно до сталінської формули культури – «національної за формою і соціалістичної за змістом». Художники продовжували використовувати елементи національного українського орнаменту, особливо, коли хотіли підкреслити самобутній характер українського плакатного мистецтва. Прикладом влучного використання мотивів українського народного мистецтва є плакат, виконаний художницею-майстринею петриківського розпису З. Кудіш «Цвіте Радянська Україна, під стягом Леніна іде» (1969), в якому репрезентовані основні галузі народного господарства. Майстриня обрала своєрідний художній хід, виконавши плакат у стилістиці петриківського розпису. Знаки-символи кожної з галузей – електричні лампочки, металургійні домни, шахтарські терикони, нафтовидобувні вишки, трактори і комбайни – художниця стилізувала під елементи петриківського рослинного орнаменту (колосся, квіти, листя, фрукти).

*Військово-патріотична тема* в українському плакаті – одна з найбільш розроблених і гідно представлена у зібранні. Наприкінці 1970-х років ця тема набула певної монументальності, побудованої на високих загальненнях форми і активному, умовно взятому кольорі (серія О. Ворони «Служимо Радянському Союзу», 1978 р., К. Кудряшової «За мир» 1978 р.). Разом з тим продовжують широко використовуватися можливості деталі-



зованого рисунка, старанно розроблених просторових композицій. Є аркуші, в яких художники уникають традиційних уособлень, звертаючись натомість до промовистих деталей (Т. Лящук «Травень 1945», 1975 р.). Особливо вирізняються плакати Ю. Мохора. Сам учасник війни, художник створив низку проникливих ліричних творів, присвячених Дню Перемоги. Це такі плакати, як «1941–1945» (1975); «Заради життя на землі» (1980); «9 травня – свято Перемоги» (1985).

На початку 1970-х років зростає актуальність *теми боротьби за мир* у зв'язку з загостренням міжнародних відносин. Плакати репрезентували міф про СРСР як борця за мир проти американської агресії (О. Лемберський «Зупинити агресора!» (1968); К. Агніт-Следзевський «На голови катів впаде народний гнів! План воєнної агресії США у В'єтнамі» (1966); Ю. Мохора «В'єтнам переможе!» (1969), Л. Ю. Канторовича «Свободу народу Чилі!» (1976), формували образ ворога-агресора, а також демонстрували свою прихильність до «миру в усьому світі» (Є. Кудряшов «Ми завжди готові відвернути від світу хмари грозів» (1969), Л. Постних «Світові – спокій!» (1981), Є. Кудряшов «Геть агресію!» (1982). Американський імперіалізм і Пентагон – головні вороги СРСР і світу – легко впізнаються в плакатах в елементах зоряного прапора, деталях характерної військової форми. Як свідчення цього – плакат художника І. Марковського «Гуманність» по-пентагонівськи» (1982). Та більшість символів, атрибутів, художніх стереотипів, вироблених у попередні роки, продовжують «працювати» на новому етапі, видозмінюючись і адаптуючись до нових реалій часу, до боротьби за роззброєння. Художнє втілення такого протистояння часто переводиться в площину символіки. Найбільш поширений символічний образ прихильників миру – рука/руки. «Рука роззброєння» вириває з планети ракетні «бур'яни», червоні руки стримують чудовисько війни, ламають бомби НАТО, об'єднують зусилля представників усіх континентів, зупиняють агресію, несуть факел миру. Міжнародний характер боротьби за розрядку підкреслюється традиційним символічним мотивом земної кулі; масовість руху за мир виражається зображенням народу і народів, в назвах плакатів зустрічаємо цитати з доповідей Л. І. Брежнєва: «Від першого зовнішньополітичного акту Радянської влади – Декрету про мир до Програми миру, висунутої XXIV з'їздом КПРС, наша партія і держава пронесли спадкоємність головних напрямів боротьби за мир, свободу і безпеку народів (Л. І. Брежнєв)» (худож. В. Калущий, 1975 р.), або як на плакаті І. Бурди «Сьогодні мало просто бажати миру – мир треба відстоювати, за нього треба боротися. Л. І. Брежнєв», 1982 р.

Для розкриття *теми праці* в українському друкованому плакаті зазначеного періоду продовжують використовуватися традиційні стереотип-

ні прийоми: абстрактно-схематичний герой зображений на певному фоні, наділений узагальненими рисами, який живе у щасливому суспільстві з постійно зростаючим добробутом. У плакатах проголошується відсутність у Радянському Союзі експлуатації людини людиною, високий статус «робочої людини», яка повинна відчувати себе активною силою. Плакат застерігав від рецидивів міщанської, дрібнобуржуазної психології, пропагуючи комуністичну мораль. У руслі цієї традиції виконано плакати О. Абрамової, В. Бахіна, В. Бистрякова, Ф. Глушука, І. Дзюбана, Г. Кислякової, Ю. Мохора, Я. Райзіна, О. Семенка, О. Терентьєва та багатьох інших. Та все частіше майстри плаката почали відходити від традиційних схем, використовуючи метафору. Як, наприклад, у плакаті «Всі на свято праці!» (1982) художника О. Лемберського.

За такою ж композиційною схемою побудована і більшість плакатів, присвячених *В. І. Леніну*. Власне, ленініана в плакаті, що розпочалася в часи хрущовської «відлиги», знайшла подальше продовження і потужний розвиток у роки брежнєвського двадцятиліття (на відміну від епохи сталінізму, коли образ «вождя революції» не виступав окремо, а був лише тінню «батька народів»). Так, у плакатах, що були створені 1967 р. (до 50-ї річниці революції), образ Леніна трактується як позачасовий, вічний і незмінний атрибут суспільства. Ленін подається як всеосяжна політична фігура, що концентрує в собі фундаментальні зразки радянської ідентифікації. До таких плакатів належить і твір О. Страхова «Ульянов (Ленін)», що був визнаний радянською ідеологічною системою і сприйнятий міжнародним товариством як певний візуальний код радянської доби. Вперше цей плакат побачив світ ще 1924 р. і в цьому ж році на міжнародній виставці в Парижі був удостоєний Великої Золотої медалі і Гран-Прі. Нині оригінал зберігається в Державній Третьяковській галереї в Москві. 1967 року на ретроспективній виставці радянського політичного плаката в Москві його було визнано одним з найкращих, а 1997 р. – репрезентовано на виставці «Кінець Великої утопії» (до 80-ліття жовтневої революції), влаштованій нью-йоркськими художниками в Брукліні. Зібрання українських друкованих плакатів відділу образотворчого мистецтва містить два примірники відомого плаката, що були перевидані 1967 та 1969 р.

У брежнєвські часи – з появою «соціалізму з людським обличчям» – театр, література, кіно стали показувати не канонічного Леніна, а його цілком «земні» людські риси. Цей перехід від Леніна-пам'ятника до Леніна-людини відбувся і в плакаті. Джерелом для наступних модифікацій послугували його теоретичні настанови і праці, а також мемуари (про що свідчить плакат 1969 р. «Відкрито передплату на «Спогади про В. І. Леніна»), «житийні» тексти про нього, написані ще у 1920-ті роки (зокрема нарис

М. Горького «В. И. Ленин», поема В. Маяковського «Владимир Ильич Ленин», де він виступає як «найлюдяніший з людей» та «найживіший серед усіх живих»). Поступово «Ленін-політичний вождь» (як на плакатах художників Р. Багаутдінова «Весь світ осіняє, мов прапор, дух ленінізму живий!», та В. Сокола «Перемога комунізму немінуча» 1969 року) поступається місцем «Леніну-мислителю», «філософу», як на плакаті Ф. Глущука «Вождь, учитель, друг», 1969 р.), «мрійнику», як на плакаті О. Ступнікова «Мрії Ілліча здійснюються», 1969 р., і просто «людині», як на плакаті Е. Коткова «Ленін і сьогодні живіший за живих», 1969 р.), або як на плакаті Л. Канторовича «Ленін вічно живий», у якому автор скористався народною традицією прикрашати ікону, зобразивши фотопортрет, прикрашений крелевецьким тканим рушником.

У плакатах з *виробничо-економічної тематики* на початку 1980-х років до колишніх додалися нові гасла з закликами до технічної реконструкції народного господарства («Науку – на поля!», «Разом думати і творити! Велінням часу стало радикальне зближення науки і виробництва», «Наука – провідна сила в розвитку виробництва!»), здійснення Продовольчої програми СРСР («Продовольча програма – всенародна справа»), перебудови господарського механізму, проблеми ефективності виробництва, дисципліни праці, якості продукції, економії («XXVI з'їздові КПРС – надпланову високоякісну продукцію за рахунок економії всіх видів ресурсів!», «Пускові будови п'ятирічки – достроково!», «Зміцнюй дисципліну! Бережи кожну робочу годину», «П'ятирічку якості, ефективності достроково!», «Наш зустрічний: висока ефективність, відмінна якість – щодня!»).

Змінилося трактування *теми освіти*: вже немає агітації за вступ до вишу, пропагується отримання робочих спеціальностей, навчання у профтехучилищах, як на плакатах художників А. Бондаря «Обери професію за покликанням!» (1984) та Т. Ляшук «Ми молоді господарі землі!» (1981), де в центрі композиції – постать молодої людини-випускника ПТУ на тлі новобудов і сільськогосподарських ланів. Молодь закликають не поспішати до міста. В плакаті «Залишаюсь після школи в рідному селі» (1983) художниці Л. Постних змальовано ідилічний світ українського села. Художне зображення ніби втягує глядача в простір плаката за допомогою динамічно побудованої перспективи: на першому плані – розкрите вглиб композиції вікно, на підвіконні – аркуш паперу з написом, який, власне, виконує роль плакатного заголовка, а за ним – кулісно побудовані горизонти квітучих колгоспних садів, ланів, ферм. Колірна гама не має різких співставлень, характерних для мистецтва плаката, вона побудована на «мрійливих» пастельних відтінках блакитного, рожевого, зеленого, охристого жовтого на тлі біло-блакитного неба.

*Екологічні проблеми* набули особливої актуальності в 1970–1980-ті роки у зв'язку з освоєнням Сибіру, будівництвом БАМу, зведенням промислових гігантів у заповідних природних зонах. На противагу вченим та діячам культури, які виступали проти порушення природного ходу екологічного процесу, плакат залишався виразником офіційної, державної точки зору, він підкреслював народногосподарське значення будівництва, оспівуючи романтику перетворення природи. Проте з часом в ньому все виразніше виявлялася тривога за долю навколишнього світу: безпосередньо – в плакатах на тему екології, побічно – у вигляді мотивів природи в плакатах іншої тематики. Характерно, що лапідарність форми, до якої прагнули автори плакатів, присвячених охороні природи, не заважає ліричній інтимності інтонації, теплоті почуттів і одночасно напруженій гостроті в закликати зберегти природу, у запереченні варварства по відношенню до неї. Місткість образу тут розрахована на асоціативність мислення глядача, його схильність додумувати явище, подане в лаконічній формі.

Художники свідомо і майстерно вдаються до рішень, що потребують від глядача активної співпраці, ніби втягують його у світ втілених уявлень та ідей. До таких творів належать плакати художників В. Шості «Зеконом, збережи!» і «Хай щастить!», Г. Шевцова «Оберегай красу рідної землі!», 1983 р. і «Оберегай красу рідного краю!» 1978 р., М. Кучеренка «Оберегайте водойми від забруднення!», 1977 р., «Про щедрість рідної природи, Країни всі і всі народи, Про зоряність прийдешніх літ І космосу чарівний світ, Про подвиги і стрімкість мрії Розкаже вам філателія» (1969). Особливо цікаві аркуші з тематичної серії «Природа – наш дім» (1980). Людина і земля людей, планета, навколишній світ, людина і вічна природа, людина та її майбуття – ось зіставлення, на яких будується художня мова плакатів таких митців, як А. Бондар «Задоволений сповна: в мене – є, у всіх нема!» (1980), В. Вітер «Бережіть природу! Джерело життя, бадьорості, здоров'я», Ф. Глушук «Найкращий край Батьківщина», Л. Даценко «Стоп», Н. Коваленко «Зелені насадження збережуть землю», Ж. Кравченко «Не втрачимо жодної літери!», П. Савченко «Спасибі заводу за чисту воду!», В. Сокол «Не каліч!», О. Терентьев «Це не тільки твоя Земля, НОМО SAPIENS...», Д. Ткаченко «Знайте міру!», Б. Хенкін «Заводи, дишайте чистіше!», Г. Шевцов «Збережемо і прикрасимо нашу землю для нинішніх і майбутніх поколінь радянських людей» «З добром природі руку простягни!». Тут повною мірою використана мова метафор, символів, виразних деталей. Чіткість думки в них поєднується з образністю, дохідливість не заважає дотепності алегорії.

До кінця 1960-х років зберігається романтична піднесеність *теми освоєння космосу*, та в подальше десятиліття – 1970–1980-ті роки –

космічні польоти стали хоча й героїчною, але все ж таки – повсякденністю, і плакат фіксує цей факт навіть у гаслах: «Космічна вахта – Батьківщині» (Н. Бабин, І. Овасапов, А. Якушин). Космічний корабель, ракета знаходять значення символу науково-технічного та історичного прогресу, відтіснивши старі символічні зображення паровоза і пароплава. Нові образи-символи космосу (ракета, космонавт) використовуються в плакатах на зовсім інші теми: дружби народів СРСР і країн соціалістичної співдружності, вірності ідеям Жовтня, боротьби за мир (плакат художника О. Штанка «1917–1977»). В останні два десятиліття в космічній темі з'явився новий аспект – боротьба за мирний космос, як на плакаті художника А. Корольова «Космос – не для війни!» (1985).

У зібранні маємо аркуші на той час молодого покоління художників-плакатистів – Т. Фомичової («Рідне поле – моя світла доля» (1983), Л. Постних («Щоб рекордним став гектар, дбай про землю, господар!» (1976), «З кожної зернини трудової слави вироста великий, спільний хліб держави» (1975). Ці плакати вирізняються оригінальним композиційним рішенням, соковитістю кольорів, що йде від народної творчості, вмінням знайти нове прочитання теми. Плакати В. Шості «Хай щастить!» (1980), «8 Березня» (1978), серія плакатів «Зекономить кожний – виграємо всі» (1985) увиразнює висока графічна культура виконання, активне використання білого аркуша. Особливістю його художнього бачення є безпомилкове почуття міри. Він уміє, здавалося б, банальній темі надати несподіваного звучання. Художня мова творів В. Шості узагальнена і лаконічна, ідея втілюється точно і влучно. Він віртуозно будує композиції за допомогою лінії та кольору, демонструючи зв'язки виправданого декоративного рішення.

Знаковим є плакат М. Попінова «Вітчизні віддаєм пориви всі і сили, і всю свою любов, сердець своїх тепло» (1977). Часто вживані знаки-символи – руки, зірка, серп і молот у художника набули нового значення, поновому інтерпретовані, створюючи піднесений емоційний тон.

Незважаючи на те, що набір тематичних і образних штампів, спричинених ідеологічною спрямованістю плакатного мистецтва, лишився без суттєвих змін, художня мова плаката брежнєвського періоду значно збагатилася, з'явилися патетичні й ліричні твори, автори яких відійшли від примітивного прямого ілюстрування закликів і гасел, інструкцій і настанов. У творчості талановитих художників-плакатистів плакат поступово перетворився на концептуальний твір зі сміливими кольоровими співставленнями і несподіваними ракурсами. Ця тенденція якнайкраще виявилася вже наприкінці 1980 – на початку 1990-х років.

### Список використаної літератури

1. Бородай В. Звітна доповідь правління V з'їзду Спілки художників Української РСР / В. Бородай // Образотворче мистецтво. – 1973. – № 2. – С. 4.
2. Салахов Т. Інтернаціоналістський характер радянського мистецтва / Т. Салахов // Образотворче мистецтво. – 1974. – № 1. – С. 3.

### References

1. Borodai, V. (1973). Zvitna dopovid pravlinnia V zizdu Spilky khudozhnykiv Ukrainkoi RSR [Report speech of the administration of the 5th convention of the Ukrainian SSR Union of Artists]. In *Obrazotvorche mystetstvo* [Visual art], No. 2, p. 4. [In Ukrainian].
2. Salakhov, T. (1974). Internatsionalistskyi kharakter radianskoho mystetstva. In *Obrazotvorche mystetstvo* [Visual art], No. 1, p. 3. [In Ukrainian].

*O. Donets*

#### **Ukrainian printed posters of the second half of the 1960s – early 1980s from the fonds of VNLU: subjects, artistic peculiarities**

The article concentrates on the research of Ukrainian printed posters of the second half of the 1960s – early 1980s from the collection of the 20th century Ukrainian cinema posters at Fine Arts Department of V. Vernadsky National Library of Ukraine. The author considers a poster as an ideological weapon, able to create within a totalitarian system a “parallel reality” required for the formation of mass political consciousness and the distraction of society from real social problems. The article brings examples of new visual embodiments of well-known poster mottos. Besides that, the author sketches main tendencies in the development of topics and artistic peculiarities of the Ukrainian printed posters of Brezhnev times. In particular, emphasized is one of the main features of printed posters, which is the use of visual artistic clichés, exaggerated monumentality and generalization, relevant to the propagandistic tendencies of those times, namely creation of convenient ideological stereotypes which would conduce demolishing of individuality.

*Key words:* Ukrainian cinema poster, Soviet agitprop, totalitarianism, Brezhnev stagnation, ideological weapon.

*Е. Н. Донец*

#### **Украинский печатный плакат второй половины 1960-х – начала 1980-х годов из фондов НБУВ: тематика, художественные особенности**

Статья посвящена изучению украинского печатного плаката второй половины 1960 – начала 1980-х годов из собрания украинского плаката XX века из фондов отдела изобразительных искусств Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Автор рассматривает плакат как идеологическое оружие, способное в условиях тоталитарной системы создавать «параллельную



---

реальность», необходимую для формирования политического сознания масс и отвлечения от решения реальных общественных проблем. Автор приводит примеры новых визуальных воплощений известных плакатных лозунгов, а также определяет основные тенденции развития тематики и художественных особенностей украинского печатного плаката брежневских времен, в частности акцентирует внимание на одной из его основных черт – использовании визуальных художественных штампов, тяготении к монументальности и обобщениям, что соответствовало тогдашней пропагандистской тенденции – созданию удобных идеологических стереотипов, способствующих нивелированию личности.

*Ключевые слова:* украинский плакат, советский агитпроп, тоталитаризм, брежневский застой, идеологическое оружие.



Ил. 1. «Земля господаря любить» В. Бахін, 1982 р.



Лл. 2. «Залишаюсь після школи в рідному селі» Л. Постних, 1983 р.



Ил. 3. «В. Ульянов (Ленин)» А. Страхов, 1969 г.



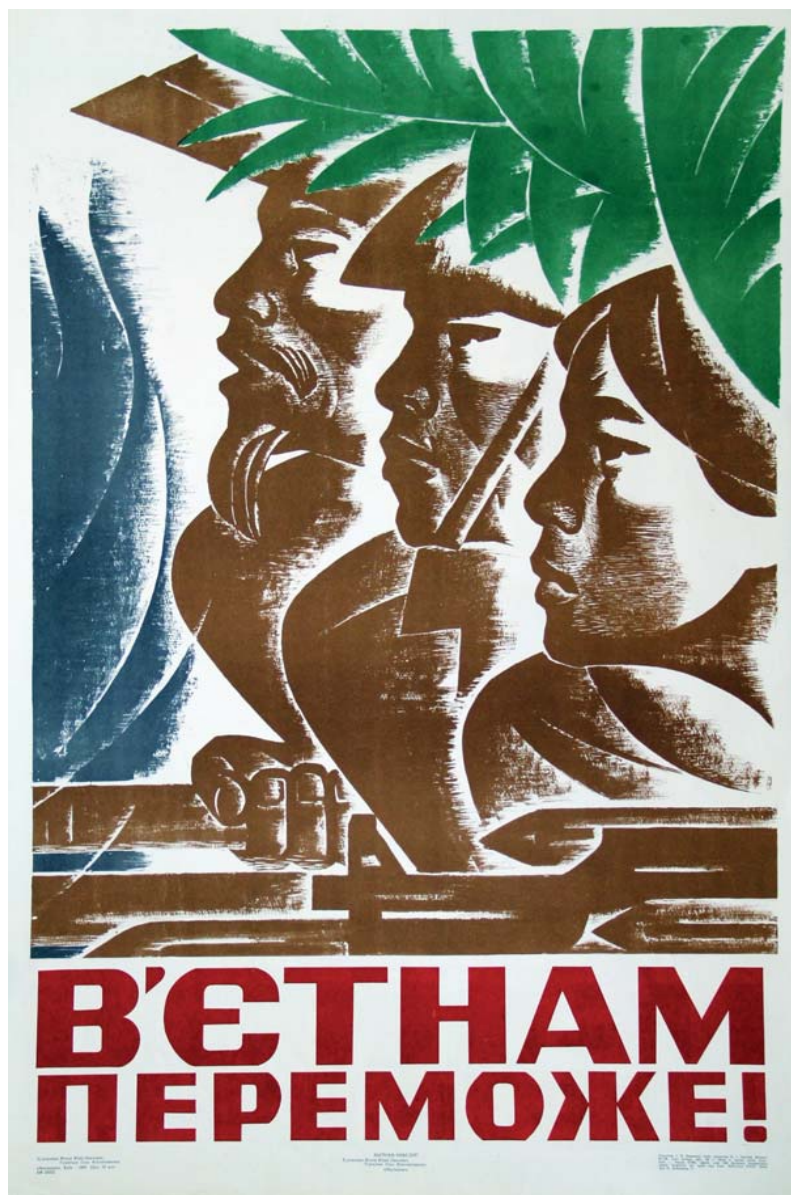


Лл. 4. «Цвіте радянська Україна, під стягом Леніна йде» З. Кудіш, 1969 р.



Лл. 5. «Жінки світу! Єднайтеся в боротьбі за мир!» К. Кудряшова, 1985 р.





Ил. 6. «В'єтнам переможе!» Ю. Мохор, 1969 р.



Ил. 7. «Учимся коммунизму, строим коммунизм!» М. Попінов, 1977 р.

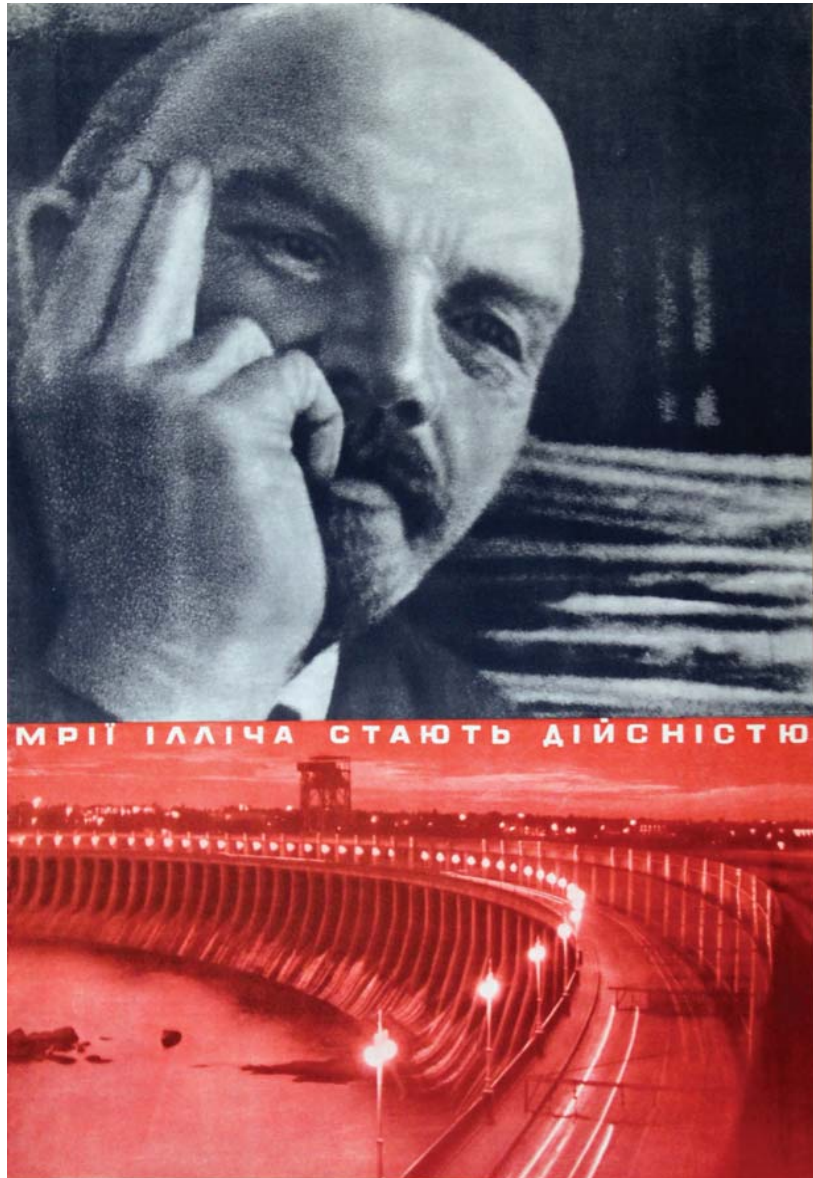




Лл. 8. «Ми господарі своєї долі» О. Семенко, 1969 р.



Ил. 9. «А ваші вироби варті найкращих в світі стандартів?» В. Шевцов, 1969 р.



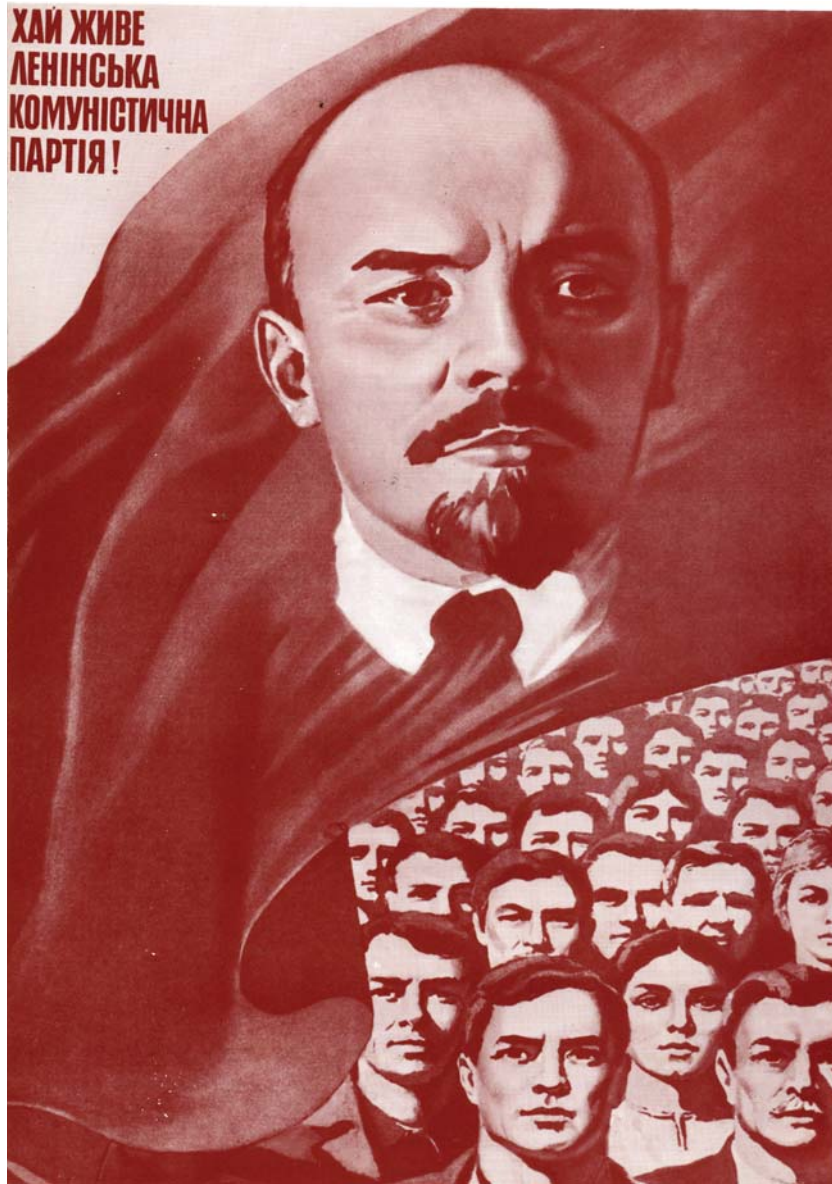
Ил. 10. «Мрії Ілліча стають дійсністю» О. Ступніков, 1969 р.





Лл. II. «Народ і партія єдині» О. Терент'єв, 1976 р.





Ил. 12. «Хай живе ленінська комуністична партія!» Ю. Мохор, 1978 р.

## КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 27-247=512.16(477.7)"17"

*Е. К. Чернухін,  
кандидат філологічних наук  
Інститут історії України,  
Е. М. Гальченко,  
кандидат історических наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського*

### **ЕВАНГЕЛИЯ КАРАМАНЛИЙСКОГО ПИСЬМА XVIII в. ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ФОНДАХ ИНСТИТУТА РУКОПИСИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ УКРАИНЫ ИМЕНИ В. И. ВЕРНАДСКОГО**

Стаття присвячена унікальним пам'яткам писемності урумів – тюркомовних греків українського Приазов'я. Представлено описи двох кодексів літургійного вжитку з церков Криму та Приазов'я XVIII–XIX ст. Рукописи за своєю структурою – типові для грецької церкви Євангелістарії з суботньо-недільними читаннями з Нового Завіту, перекладені на урумську мову, виконані караманлійським письмом.

*Ключові слова:* уруми, караманлійське письмо, переклади Нового Завіту, Крим, Приазов'я.

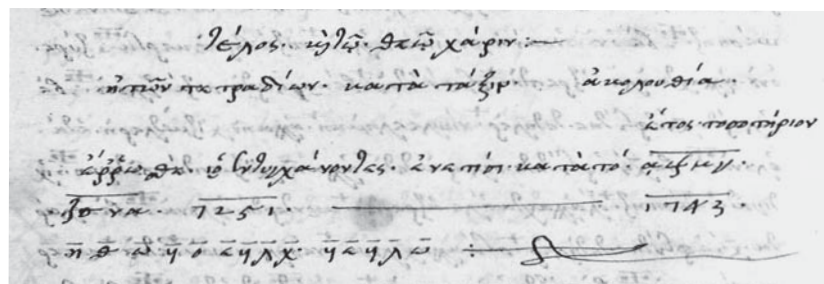
Среди материалов, поступивших в Киев в составе собрания Одесского общества истории и древностей (далее – ООИД), находятся два рукописных Евангелия, рассмотрение которых сопряжено с исследованием ряда научных проблем, постулированных лишь в последние десятилетия. Прежде всего, это проблема караманлийской культуры в самом широком смысле слова – как культуры тюркоговорящих православных христиан, большая часть которых отождествляла себя с ромеями, т. е. с греками [1]. Используя для письма греческий алфавит, тюркоязычные христиане создали собственную письменную традицию и успели в течение XVIII – начала XX вв. напечатать тысячи книг самых различных жанров и наименований [2]. Очевидно, что печатным изданиям должна была предшествовать (а позднее и сосуществовать с ними) определённая рукописная традиция, о которой мы почти ничего не знаем.

© Є. К. Чернухін, О. М. Гальченко, 2015

Другая очевидная проблема – это характер, язык и репертуар переводной литературы, как богослужебной, так и светской, в том числе научной. Наконец, упадок и гибель караманлийской культуры и, вместе с тем, сохранение по сей день её бывших носителей (урумов) как этнических и культурных изолятов требует рассмотрения проблемы адаптации их к новым условиям и, возможно, возрождения этой культуры в будущем.

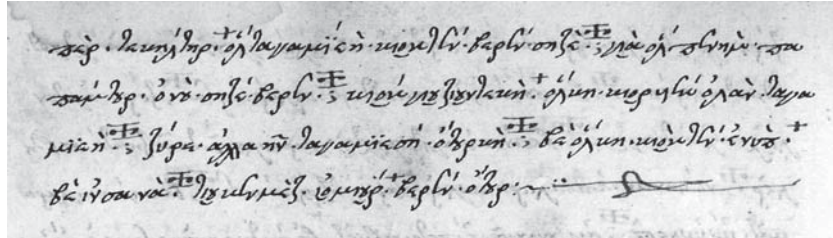
В качестве одного из первых шагов, предпринятых нами для решения названных проблем, рассмотрим подробнее те рукописные материалы, которые касаются тюркских переводов новозаветных текстов, использовавшихся в Крыму и в Северном Приазовье в XVIII–XIX вв.

Более ранним из двух доступных нам сегодня кодексов является список Евангельских чтений 1743 г. (ИР НБУВ, ф. 301, № 27Л). Об имени изготовителя и, возможно, заказчика или первого владельца, а также о времени окончания работы свидетельствуют две записи писца по-гречески. Первая из них, выполненная красными чернилами, находится в конце основной части Евангельских чтений на л. 107 об. Она гласит: «Τὸς. πασῶν. τῶν κυριακῶν. κ(αὶ) δεσποτικῶν. κ(αὶ) θεοῦ | μητρικῶν. ἑορτῶν. κ(αὶ) πάντων. τῶν ἁγίων :- | ὁ δὲ γράψας. μιχαὴλ ἱερέως. κ(αὶ) σακελάριος. κ(αὶ) ταῖ | νῆν καράκωπα. ὁ ἐκ καρασαριώτης. | αψμν. 1743. ζσνα. 7251» [Окончание всех воскресных и господских, и богородичных праздников, и всех святых. Писал же Михаил, иерей и сакеларий, ныне в Каракобе, карасариот. 1743. 7251]. Запись не совсем точна – указания на чтения святым не вошли в первую и основную часть рукописи. Может быть, именно поэтому писцом была сделана вторая запись, на этот раз чёрными чернилами, на л. 145 об., уже после указаний на Евангельские чтения в дни чествования святых и на службах за упокой души: «Τὸς. κ(αὶ) τῷ θεῷ χάριν | ἡ τῶν τετραδίων. κατὰ τάξιν. ἀκολουθία. | ἔτος. το σοτήριον | ἔρρωσθε. ὑ ἐντυγχάνοντες. ἐνετίσι. κατὰ τό. αψμν. | ζσνα. 7251. – 1743 | ηθωчоεчлх. чечлω [βασιλείου ιεως]» [Конец и Богу благодарение, тетрадей по порядку последование. В год спасительный 7251–1743. Будьте здоровы, читающие. Василия иерея].



Синтаксически и орфографически несколько дефектные, записи писца, в действительности, не очень выделяются своей «безграмотностью» среди других подобных записей эпохи и сами по себе не позволяют судить о низком уровне его языковой компетентности. Вместе с тем, таврическое происхождение писца – из Карасу (= Карасубазар, ныне – г. Белогорск, Автономная республика Крым) – указывает на то, что его родным языком мог быть лишь один из местных диалектов. Тюркский это был диалект или греческий (румейский), мы не знаем. Но даже между греческим диалектом и литературным греческим того периода разница была огромна. Неясной остается принадлежность имени, прописанного в конце второй записи греческой литореей с несколько неожиданной ошибкой (автор не знал, как отобразить древнегреческий знак «λ» для передачи «р»?). Был ли указанный в тайнописи иерей Василий заказчиком рукописи или её покупателем, в какой церкви он служил, также остается неизвестным. Не совсем ясно и где именно изготовлено Евангелие. Упомянутый в записи топоним может указывать на одно из двух румейских поселений к югу от Карасубазара: на Аргин, иначе – Большую Каракобу, или на Каракобу – ещё южнее.

Почерк писца, мелкий и немного ломаный, в основном следует греческим письменным канонам своего времени и тем образцам караманлийского письма из Крыма и Приазовья, которыми мы располагаем. Так, в большинстве крымских и приазовских рукописей наблюдается частое употребление «конечной сигмы» во всех позициях, широкое использование древнего сокращения типа «стигма» (ς) для передачи сочетания «στ», а также почти исключительное употребление лигатуры Ϸ в качестве диграфа «ου». Особенности караманлийского письма в рассматриваемой рукописи следует признать регулярное употребление кириллической литеры «ш» для передачи тюркского «ş», введение буквы, напоминающую кириллическую «ч» или древнегреческую «коппу» (ϸ), «лежащую» своей верхней частью на строке, для передачи тюркских согласных «с» и «ς», достаточно последовательное выделение путём подчёркивания гласных в диграфах «ιου», «ιο» (в рукописи это подчёркивание похоже на кривую, связывающую две буквы) для передачи тюркских узких гласных «й» и «ё», а также такое же подчёркивание йоты и следующей гласной в сочетаниях «για». Писец обильно использует среднюю (или нижнюю) точку, а также точку с запятой (;) для разделения слов или лексических (синтагматических?) сочетаний. Последнее наблюдается и в его греческих текстах.



Ил. 1. ИР НБУВ, ф. 301, № 27Л, л. 145 об.

Диакритика представлена достаточно широко. Писец имеет определённые понятия об употреблении придыханий и ударений, но не придерживается канона, а скорее пытается его «отобразить». В связи с тем, что в локальных (крымских) тюркских диалектах ударными являются преимущественно последние слоги, то именно там, на первый взгляд, чаще проставляется грамматически правильное тупое ударение. Но по причине своей частоты оно распространяется и на другие ударные слоги, создавая в целом довольно запутанную картину. Облегчённое ударение (периспомени) в тексте встречается лишь над ударными «долгими» диграфами и гласными «η» и «ω», но эта последняя буква в урумских текстах неупотребительна (употребляется только в греческих вставках). Таким образом, отмеченными «периспомени» остаются лишь ударные гласные «η» и «οῦ». Употребление подписной йоты служит, по-видимому, лишь декоративным целям для оформления ударной омеги в греческом тексте. Запись чисел в их буквенной форме в основном правильна: после нижнего штриха, который писец, очевидно, путает с подписной йотой, следуют греческие буквы под титлом или арабские цифры.

Евангелие 1743 г. уникально по внешнему оформлению и по своей сохранности. Первоначально рукопись составляли нынешние л. 23–147, при этом л. 56 об.–57 об. остались незаполненными. Для письма использовалась западноевропейская бумага: тонкая, желтоватая, с филигранями в виде литер PR над виноградной гроздью или гербом (виноград под короной с литерами IR и PR). В начале XIX в. при переплетении кодекса были добавлены листы (1–22, 148–169) голубоватой бумаги фабрики Гончаровых, с водяными знаками в виде герба Гончаровых и литер с датами: 18 | МБФАГ || 05; 18 | МФАГ || 05 – Клепиков (1959), № 323–325 – 1801–1802. Таким образом, в настоящее время кодекс насчитывает 169 листов размером 290x200 мм. Между современными л. 64 и л. 65 был вырезан лист без потери текста, т. е. ещё во время подготовки кодекса. Количество тетрадей

не определяется из-за особенностей последнего переплетения. Первоначальный счёт листов не сохранился, так как была обрезана значительная их часть. Фолиация карандашом выполнена уже в XX в. при инвентаризации рукописи. Рекламы писца проставлены последовательно в правой нижней части страниц. Поля текста в пределах 245x150 мм образуют по обеим сторонам листа две пары параллельных линий, проведённых вертикально путём давления каким-то заострённым предметом. Обычное количество строк на страницу – 25. Чернила черные и тусклые, кирпичного оттенка, красные в заголовках.

Внутреннее убранство рукописи довольно скромное и, по всей видимости, выполнялось самим писцом. Однообразные и довольно примитивные плетёнки на л. 23, 114, 121, 124, 130 об. и на л. 144 написаны чёрными и тусклыми красными чернилами. Более сложная плетёнка на л. 108 имитирует П-образные византийские заставки и выполнена только в красном цвете. Все плетёнки осложнены розетками в местах пересечения линий, внутренние поля заполнены изображениями крестов. Столь же безыскусны инициалы в начале разделов, выполненные теми же красными чернилами. Особенностью кодекса являются экфонетические знаки, также написанные красными чернилами. Знаки в виде простого креста или фигуры, напоминающей древнее написание буквы «Ξ», располагаются над строкой в месте предполагаемой паузы. Последний знак обычно сопровождают точка с запятой (;) прямо под ним между словами текста.

Мы не знаем, каким было первоначальное внешнее оформление кодекса, и было ли оно вообще до переселения греков в Приазовье в 1778–1780 гг. Очевидно, однако, что весь книжный блок был тщательно обработан при последнем переплетении не ранее даты, проставленной в филигранях на добавленных при этом листах, т. е. не ранее 1805 г. Этот переплёт рукописи по-своему примечателен и достоин подробного описания, которое мы и прилагаем.

Доски с кантами и рантами обтянуты кожей коричневого цвета с красноватым оттенком. В настоящее время кожа местами потёрта, на верхней доске образовалась трещина, вдоль которой имеются утраты кожного покрытия. Незначительные утраты покрытия наблюдаются в местах крепления ремней застёжек на нижней крышке и на концах корешка. Вдоль корешка образовались сквозные трещины, в которые просматриваются пеньковые шнуры. При изготовлении переплёта блок, скорее всего, не перешивался, но в начале и конце рукописи были подшиты чистые листы (л. 1–22, 148–169). Подшивка чистых листов и крепление крышек к блоку произведены на пять тонких пеньковых шнуров, концы которых были растрёпаны и наклеены на обороты крышек. Блок заново обрезался,





Ил. 2. ИР НБУВ, ф. 301, № 27Л.  
Верхняя крышка переплёта.



Ил. 3. ИР НБУВ, ф. 301, № 27Л.  
Нижняя крышка переплёта.

обрезы золотились и гравировались растительно-цветочным орнаментом. Корешок глухой, закруглённый. Капталы плетёные на корешке в две нитки – белую и красную, последняя выгорела и приобрела бурый цвет. От капталов сохранились незначительные фрагменты кожаной сердцевины и нитки обшивки. Обороты крышек были выклеены голубоватой бумагой. В качестве форзацев использованы первый и последний листы блока. От застёжек сохранились только фигурные накладные шпеньки на верхней крышке и по два проржавевших гвоздя от ремней застёжек на нижней.

Переплёт рукописи (315x215x40 мм) отделан тиснением трёх видов. На верхней крышке и на корешке – тиснение золотом, на нижней – серебром со вкраплением тиснения золотом и слепого тиснения. На рантах – слепое тиснение. К сожалению, вследствие пересыхания кожи утрачены отдельные фрагменты золотого тиснения. Так, на верхней крышке утрачена (после 2005 г.) значительная часть средника. Схема расположения тиснения на верхней и нижней крышках идентична, различны только сюжеты средников. Вдоль краёв крышек идёт обрамление, в углах – сюжетные наугольники (евангелисты и их символы), в центре кибалковый средник: на верхней крышке – распятие с четырьмя предстоящими на фоне средневекового города, на нижней – Богородица на престоле.

На корешке вдоль бинтов оттиснуты дорожником двойные линии. Промежутки между бинтами заполнены цветочными басмами – одна в центре и четыре по углам. Вдоль рантов оттиснуты дорожником двойные линии.

Судя по убранству, Евангелие могло быть на престольным или служебным в одной из церквей Мариуполя или окрестных поселений. На страницах кодекса осталось много следов воска – характерных признаков церковного употребления.

О дальнейшей судьбе рукописи скупо повествуют другие записи. Так, 29 марта 1838 г. на л. 2 рукописи священник Хрисанф Котляров сделал следующую запись на местном тюркском диалекте, но почерком человека, учившегося писать за пределами местной письменной традиции: «Που Νασαατ κιάτηνη κήμντε Γιαζήκησα Γιαννίш | Γιαζμίш | Παναΐγία Ανανηντηρ Μπου Κιάτ Εβαγγελιον | 1838 σενετε Μαρτίου 29 | Ι(ερεὺς Χρίσαντος | Κотліаров» [Кто бы эту священную книгу ни написал, ошибки записал. Пресвятой Матери это святое Евангелие. 1838 года марта 29. Иерей Хрисанф Котляров]. В этой записи заметно характерное употребление кириллической (или латинской) литеры «i» с верхней точкой вместо греческой «йоты» во всех позициях (в данном издании записи ей отвечает греческая литера с острым ударением).

Спустя четыре года другой житель Мариуполя, Елефтерий Темиров, оставил на первом листе кодекса менее критическую запись: «1842

σενετε μαρτιν 21 γιαζτιμ ουστουνε μπεν ελεфтер | τεμiρκοβ мπου εβανκελι παναγια εκлиσε | σινιντιр τουркиζασινετιр γιαζиси – | κιμ κη οχουσα αγναγир мπουμπареκ | ιζογαπλaρινι – νε σοлеγир χρ(ιστoς) εφεντιμηζ» [1842 марта 21 записал я, Елефтерий Темиров. Это Евангелие принадлежит церкви Богородицы, по-турецки написано – если кто прочтёт, познает благословенные ответы о том, что говорит Христос, Господь наш]. Почерк писавшего типичен для урумов Приазовья первой половины XIX в. по способу написания букв и по характерному отсутствию диакритических знаков.

Наконец, последним урумским читателем, в 1844 г. рискнувшим оставить в конце книги на л. 168 свою подпись, был некий Димитрий Георгиев: «1844 σενετε μαρτιν 24τε | Мπου εβaγγελιω Μaριουπολη, παναγία εκлиσεσινιν | τηρ Μπεν δημητρι γεοργιοβ γιαζτιμ мπου | γιαζηγη» [1844 года марта 24. Это Евангелие принадлежит церкви Богородицы в Мариуполе. Димитрий Георгиев сделал эту запись]. Почерк писавшего позволяет предположить, что при обучении в школе он усвоил некоторые навыки написания прописных букв по типу кириллических (или латинских), но в целом его письмо также характерно для тюрко- и грекоговорящих жителей Приазовья XIX в.

Другие записи менее информативны, но также обыкновенны для той поры как по правописанию, так и по своей функциональной направленности. На л. 113 об. чёрными чернилами была сделана малограмотная запись Димитраки, сына Хаджипапа Гавриила: «ατζη. παπα. Βαβρηλιν. ολουλου. διμiтраκι» [Хаджипапа Гавриила сын Димитраки]. Писавший плохо владел навыками письма, хотя использовал «точечное» разделение слов, почерпнутое, возможно, из этой же книги.

На л. 134 сделанная 10 октября 1773 г. запись неизвестного о грозе после полудня: «1773 οκτoνβριoσoυν – 10 – τa κοκ κουρλετή ουλεντεν. Σορα» [1773 октября 10 небо гремело после полудня].

Наконец, на л. 1 находится полустёртая запись рукой XIX в., копирующая несколько начальных слов тюркского текста: «Ὁλ ζαμαντά, χριστός εφέντι τετή...» [Во время оно Христос Господь сказал...].

В 1909 г. священник мариупольского завода «Русский Провиданс» Григорий Митрофанович Чернявский через М. Н. Скабаллановича<sup>1</sup>, своего давнего знакомого, передал Евангелие в Церковно-археологический музей при Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной

<sup>1</sup> Выпускник КДА (1896), позднее известный славист и богослов М.Н. Скабалланович (1871–1931) с 1898 г. жил и работал в Мариуполе в качестве помощника инспектора Мариупольского духовного училища. В 1906–1918 гг. преподавал в КДА. В годы советской власти был осужден и умер в ссылке.

академии. Первое упоминание о рукописи встречаем в «Отчётах» Церковно-археологического общества КДА за тот же 1909 г. [3, с. 7]. В 1916 г. в каталоге А. Лебедева было опубликовано краткое описание Евангелия<sup>1</sup>. В 1980-е годы текст рукописи рассматривал А. Гаркавец – известный лингвист-тюрколог, в связи с рядом исследований о языке приазовских урумов [4, с. 48–65]. Позднее фрагменты Евангельских чтений и отдельные записи в кириллической транслитерации были опубликованы в его книге «Уруми Надазов'я»<sup>2</sup>.

Состав Евангелия в целом типичен для греческих кодексов типа *esk*<sup>3</sup>.

На л. 23–56 рукописи размещены Евангельские чтения на утренях и литургиях Страстной недели, Евангелия страстей, часов, утренней и вечерней службы в Великую субботу. Заголовок написан по-гречески и вполне соответствует аналогичным заглавиям в греческих кодексах: «Τῇ ἀγία κ(αὶ) μεγά. β'. εἰς τῶν. ὁρθρον. ἐκ τοῦ κατὰ. ματθαῖον. μζ'». Начало текста, естественно, по-тюркски: «Ὁλ ζαμαντά. Χ(ριστὸς) ἐφέντη; βηθανήατα γαλχήπ. γοῦт шерпфё. κηтё | ρηкёв. ач олтоу ...» Кон.: «... βё малһмһҗ. олсоῦн кһ пһлёсһҗ. пёнте. сһзһ һленһм. тәһм; тһоун | гһаноῦн. ачһроунатах. аһһн.».

Таким же образом оформлены и другие разделы, т. е. после традиционного греческого заглавия следует тюркский текст. Между этим первым разделом и следующим остались незаполненными л. 56 об.–57 об., на которых могли бы разместиться некоторые другие чтения Великой субботы или Светлого Воскресенья.

Л. 58–107 об. Чтения на вечерне пасхального Воскресенья, первой недели после Пасхи, субботние и воскресные чтения всего года до Вербного Воскресенья включительно. Внутри последнего раздела находятся также Евангельские чтения на всенощных службах первой недели Великого Поста. Заг.: «Τῇ ἀγία. κ(αὶ) μεγάλη. κυριακή. τοῦ πάσχα. εἰς τῶν εσπερινόν. | ἐκ τοῦ κατὰ. ἰωάννην. κεφάλεια ξέ. α'». Нач.: «Ὁλ ζαμαντά. Χ(ριστὸς) ἐφέντη. ачшам. олтоуγού кһпһ. кһу | вһу. аһоστόлослар. пһр. ёбһн. иһнтё. гапантоулар...» Кон.: «Чһхтоулар. Χ(ριστὸς) ἐφέντηнһн. гаршһсһуна | | зһре. иһһтһлёр кһ. поῦ пегһоук. иокметтһ. ётһкһһһн.».

<sup>1</sup> Приведем запись полностью: «27. (Муз. 954). Евангелие – апракос, на крымско-татарском яз. пис. греческими буквами. 1743 г., в лист, перепл. От свящ. Г. М. Чернявского чрез М. Н. Скабаллановича. Отч., 1909, 8» [3, с. 7].

<sup>2</sup> В кириллической транскрипции были изданы тексты, находящиеся на л. 68, 108–112 рукописи [6, с. 23–24, 613–616].

<sup>3</sup> О составе греческих Евангелистариев см., например, последнее исследование К. Джордана [6].



Л. 108–113 об. 11 утренних Евангелий. Заг.: «Εὐἀγγελοία. τὰ ἐωθοινὰ ἰα΄ | ἐωθοινον. α΄. ἐκ τοῦ κατὰ. ματθαῖον.» Нач.: «Ὁλ ζαμαντά. ὃν πῆρ. ἀπόστολοσλάρ. βαρτηλάρ. γαλιλαίαγιᾶ...» Кон.: ... «ζὰν ἐτέρημ κῆ. ποῦ τιουν | γιᾶ῔. σηγμαμάζουτου. ὅλ γιᾶζουλάρ. китаплάρ ἀμῆν.».

Л. 114–144 об. Евангельские чтения на памяти различных святых. Первое заг.: «Μὴν σεπτέμβριος. ἀρχὴ. τῆς ἰνδίκτου. ἡτῆ του νέου ἔτους. | κ(αὶ) μνήμη τοῦ ὁσίου. π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν. συμεῶν. τοῦ στηλίτου. κ(αὶ) ὁ σκύναξης (!) | τῆς ὑπεραγίας. Θεοτόκου. ἐκ τοῦ κατὰ λουκᾶν ιγ΄.» Нач.: «Ὁλ ζαμαντά. Χ(ριστὸ)ς ἐφεντη. бартоῦ. ναζαρεттῆ. ὅл κῆ. πεγiоυк тiоυкiоῦ. γεртῆ...».

В этом разделе находятся чтения на следующие праздники:

сентябрь – св. Симеона Столпника, Рождество Богородицы, св. Иоакима и Анны, Поклонение Честному Древу Креста Господня, субботы и воскресенья перед Воздвижением Честного Древа Креста Господня, Воздвижение Честного Древа Креста Господня, субботы и воскресенья после Воздвижения Честного Древа Креста Господня, зачатие св. Иоанна Предтечи, преставление св. Иоанна Богослова, св. Григория Просветителя Армении;

октябрь – св. Димитрия Мироточивого;

ноябрь – св. бессребреников Космы и Дамиана, Собор Архангелов, св. Иоанна Милостивого, патриарха Александрийского, св. Иоанна Златоуста, апостола Матфея, Введение во храм Пресвятой Богородицы, св. апостола Андрея Первозванного;

декабрь – св. Варвары, св. Саввы Освященного, св. Николая Мирликийского, зачатие св. Анной Богородицы, св. Спиридона Чудотворца, пророка Даниила и трех отроков, св. Игнатия Богоносца, воскресенье св. праотцев, субботы и воскресенья перед Рождеством Христовым, канун Рождества Христова, Рождество, Собор Пресвятой Богородицы, св. Стефана Первомученика, субботы и воскресенья после Рождества Христова;

январь – Обрезание Господне, Евангелия часов в канун Богоявления, Богоявление Господне, Собор св. Иоанна Предтечи, св. Григория Нисского, суббота и воскресенье после Богоявления, св. Антония Великого, св. Афанасия и Кирилла Александрийских, св. Григория Богослова, обретение мощей св. Иоанна Златоуста, св. Ефрема Сирина, обретение мощей св. Игнатия, Трёх святителей;

февраль – Сретение Господне, обретение главы св. Иоанна Предтечи;

март – сорока Севастийских мучеников, Благовещение Богородицы;

апрель – св. вмч. Георгия;

май – св. Иоанна Богослова, св. Константина и Елены, обретение главы св. Иоанна Предтечи;



июнь – св. Феодора Стратилата, рождество св. Иоанна Предтечи, св. ап. Петра и Павла, 12-ти апостолов;

июль – св. бессребреников Космы и Дамиана, св. Отцов IV Вселенского собора, св. Марины, св. пророка Ильи Фесвитянина, св. Анны, св. Пантелеймона Целителя, св. Георгия;

август – братьев Маккавеев, обретение мощей св. Стефана Первомученика, Преображение Господне, Успение Богородицы, обрезание св. Иоанна Предтечи. Кон.: ... «βὲ νὲ γατὰρ κη. νασαὰτ. βερτηλέρ. Чоумлешенή. πεγιάν. ἐττηλέρ. Χ(ριστὸς) ἐ | φέντρε.».

Заканчивается рукопись на л. 144–145 об. разделом с указаниями на Евангельские чтения на службах над усопшими. Заг.: «Εἰς κημηθέντας. κ(αὶ) λέγε. ἰο ὃν βούλαι. ἐκ τοῦ κατὰ ἰωάννην. ιε'.» Нач.: «Χ(ριστὸς) ἐφέντρε, κελέν. γιαιουτουларά. ὄνларά. тетт. папām шһнтт. э | тен. ишлёр...» Кон.: «... βὲ ὄλ κη. κιοτέν. ἐνὺп. | βὲ ἰνσανά. тiouкeνмeз. iомiоуp. βερтeн. ὅτουp.».

Следующий кодекс (ИР НБУВ, ф. V, № 3738) значительно уступает первому по оформлению и создавался уже после переселения в Приазовье, т.е. после 1780 г. В настоящее время в рукописи 195 листов (л. I–IV вставные, чистые; литерный 118а, пропущен л. 113) размером 200х155 мм. Между л. 190 и 191 находится нумерованный фрагмент утерянного листа. На лицевой стороне фрагмента, на нижней половине, сохранился инициал «О».

Рукопись реставрировалась в конце 60-х или в самом начале 70-х гг. XIX в. При этом были заменены или добавлены л. 24, 75, 87, 88 с полным восполнением текста. На л. 114–117, в верхних половинах листов (около 8-ми строк), были подклеены по диагонали полоски бумаги с допиской недостающих букв и слов.

Бумага основного блока – грубая, зеленоватая, российского производства. Филигрии: герб Ярославской губернии (тип 8) | ЯМВСЯ | 1791/1792 – Клепиков (1959), № 731 – 1791–1807 гг.; БОФЕБ | 1791/1798 – Клепиков (1959), № 97 – 1794 г. На добавленных во время реставрации листах почтовой бумаги – штемпель компании Угличской фабрики: Клепиков (1959), № 97 – 1862–1868, 1875 гг. Из этой же бумаги были вырезаны полоски или кусочки для подклейки повреждённых листов. В настоящее время в рукописи 33 тетради: I<sup>5</sup>, II–IV<sup>6</sup>, V<sup>5</sup>, VI<sup>7</sup>, VII<sup>5</sup>, VIII–XII<sup>6</sup>, XIII<sup>4</sup>, XIV–XIX<sup>6</sup>, XXII<sup>6</sup>, XX<sup>7</sup>, XXI–XXXII<sup>6</sup>, XXXIII<sup>2</sup>. Первоначальный счёт тетрадей (сигнатуры) не сохранился.

Поле текста колеблется в пределах 160х110 мм. На страницах размещается по 16 строк. Чернила основного текста чёрные. Для заголовков,



инициалов и экфонетических знаков использовались красные и малиновые чернила (типа «кармин»). Заставка в виде балканской плетёнки на л. 119 выполнена чёрными чернилами и раскрашена красной и жёлтой красками. На л. 180 об. находится простая плетёнка с розетками, сходная с плетёнками Евангелия 1743 г., выполненная чёрными чернилами с последующей закрашкой внутренних полей красными. Рекламы писца находятся в нижнем правом углу каждого листа. На добавленных при реставрации листах находится текст, также записанный чёрными и красными чернилами в соответствии с протографом, но свидетельствующий о другой, более поздней, караманлийской традиции. Основные её отличия состоят в наличии верхних точек над греческими глухими согласными «к», «т», «п» для передачи тюркских звонких «g», «d», «b»<sup>1</sup>.

В рукописи встречаются правки рукой писца и других лиц, в частности редакционного или лексического характера с переводом на другой тюркский диалект или в иную правописную норму<sup>2</sup>. Так, на л. 91 над греческим словом в заглавии Евангельского чтения дописано по-русски: «блуднаго», на л. 95 той же рукой в тексте чтения над одним из слов дописан его перевод: «адъ».

Первичная пагинация арабскими цифрами была выполнена писцом чёрными чернилами в верхнем левом углу оборотов листов. При переплетении она была почти везде срезана и сохранилась лишь на отдельных листах: л. 79 об. — «[1]60»; л. 93 об. — «188»; л. 95 об. — «[19]2»; л. 99 об. — «200»; л. 159 об. — «320»; л. 191 об. — «384».

Последующая пагинация была сделана коричневыми чернилами, но доведена лишь до с. 353 (л. 181). В этой последней нумерации много исправлений и ошибок уже после пятой страницы рукописи: неправильный счёт, пропуски, повторы и т. п. Нумерация страниц происходила уже после утраты листов, восполненных позднее, при реставрации.

Последняя пагинация сделана карандашом в отделе рукописей, при этом был пропущен счет л. 113. На многих страницах рукописи сохранились следы свечного воска, особенно в местах, читаемых на Страстной неделе.

Как и в предыдущем кодексе, греческий текст последовательно прописан в заглавиях основных разделов в виде указания на счет субботних и воскресных дней, в именах Евангелистов и главах, тогда как основной

<sup>1</sup> Об особенностях караманлийского письма по материалам печатных изданий см.: Miller M. G. The Karamanli-Turkish texts: the historical changes in their script and phonology. 1974. Unpublished PhD thesis.— Indiana University, Indiana. — XI+221 p.

<sup>2</sup> Язык евангельских чтений, качество перевода и его стилистические особенности будут рассмотрены в отдельном исследовании.

текст является переводом на урумский. Тексты Евангельских чтений практически идентичны текстам каракубского Евангелия 1743 г., но выполнены в несколько другой фонетической редакции, иначе структурированы, в частности отсутствуют чтения святым. Вместе с тем, кодекс содержит отдельные чтения, не представленные в Евангелии 1743 г.

Сохранившиеся маргинальные записи поздние и, по всей видимости, были оставлены уже при «второй» жизни рукописи после ее реставрации. Так, на вставном л. IV записаны с ошибками несколько слов из пасхального тропаря по-гречески: «*την αναστασης σου χριστε, Αγγελος*». Остальные записи сделаны по-русски. Две из них отмечают принадлежность книги приазовским церквям. Одна из записей, на л. 192 об., заретуширована и, вероятно, предшествовала во времени второй записи: «*Принадлежность | Петропавловской церкви | 1870 года Марта 31 числа*». Позднее появилась запись на л. I: «*Принадлежность церкви Кириа | киевской Селенія Стылы | Куплена на сумму 5 руб. | изъ церковных денегъ | церковнымъ Старостою | Саввою Гудиновымъ*». На л. 192 об. находится неясная по своему смыслу запись: «*Переводъ съ русскаго | Проповедъ на турецк [нрзб.] | языкъ*». Возможно, это неверная атрибуция, записанная при передаче Евангелия в ООИД. На нижнем поле л. 1 находились две строки текста, записанные рукой XIX в., видимо, по-русски, но текст выцвел, или был стёрт, и не читается. На той же странице на правом поле неясная тюркская пометка: «*ол палл [...]*».

На обороте верхней крышки карандашом проставлена дата: «*1871 года | Марта 12 дня*». Наконец, на л. I об. рукой XX в. проставлена оценка рукописи: «*3 р.*».

Переплет рукописи (210x155x55 мм) достаточно скромный, выполнен после её реставрации в конце 1860-х гг. или, во всяком случае, не позднее марта 1871 г., в типичной для того времени манере. При этом книжный блок расшивался, а фальцы тетрадей укреплялись полосками белой бумаги без филигранных. После реставрации листов тетради были заново сшиты на четыре врезных шнура и обрезаны. При обрезке блока были местами срезаны нумерация листов, отдельные элементы украшения по верхнему обрезу, а также записи на полях рукописи. Был изготовлен новый переплёт с крышками из картона, покрытыми тиснёной бумагой чёрного цвета с уголками и корешком из кожи малинового цвета. В настоящее время переплёт местами сильно потерт. На нижней крышке от покрытия остался лишь фрагмент, кожа на корешке и уголках также потёрта. Капталов не было. Обрезы окрашены синим крапом. Корешок переплёта глухой, несколько деформирован. Форзацы прошивные, из бумаги того же качества, что и реставрированные листы рукописи. Свободный лист нижнего

форзаца утрачен. На корешке и на крышках вдоль корешка первоначальное тиснение золотом, потемневшее и местами потёртое, приобрело со временем чёрный цвет. Поперёк корешка находятся три фальшивых бинта, представляющие собой орнаментальную ленту (дорожник, ограниченный снизу и сверху элементами орнамента). Подобные ленты оттиснуты также по краям корешка. Края кожи, заходящие на крышки, также украшены продольными полосами, сделанными теми же инструментами.

На верхней крышке и л. I об. красным карандашом в круге проставлено число 79, а на л. II фиолетовыми чернилами нанесено число 49198 — характерные пометы на рукописях ООИД, хранящихся в ИР НБУВ. На л. I об. и нижней крышке простым карандашом проставлен шифр «греч. 28», очевидно, промежуточный шифр рукописи уже в Киеве, до возвращения её в изначальный фонд. Поступление рукописи в ООИД следует связывать с передачей туда материалов, собранных Николаем Репниковым (1862–1940) в Приазовье летом 1914 г., а наиболее вероятным последним владельцем Евангелия являлся Алексей Трифильев, потомок мариупольского протопопа Трифиллия Карацоглу<sup>1</sup>. Но прямых подтверждений этому не сохранилось<sup>2</sup>.

Содержание рукописи, как и предыдущей, также достаточно обычно для кратких Евангелистариев типа esk. Однако структура кодекса иная, отсутствуют и указания на чтения святым.

Л. I. Евангельские чтения на пасхальной литургии. Сохранилось лишь окончание чтения, так как предшествующий лист утрачен: «... ἰοτοῦρου ζῦρε τζαγηροῦπ. тер ητη, βε ποῦτουρ ὀλ ση | ζε. тетη κήμ, πενήμ ἀρτημά κελέν ποῦτουρ, βε | πενήμ ἰοκουμε ὀλτοῦ. βε ζῦρε πεντέν ἔβελ βά | ρουτου, βε ονοῦν ταμαμουντάν. пῆζ τζоῦмлемηζ, пах | шῆш оῦζερηνε. пахшῆш ἄλтоῦх. ζῦρε νόμος μου | σανῆν σεπεπῆντεν βερηлтῆ, ἄμα пахшῆш ση | вен. киортζεκлік. ἰνσάν ἡтζην ὀλαντάν ἰοτιουροῦ ὁ | лουνтоῦ.».

Л. 1–97 об. Чтения на вечерне пасхального воскресенья, первой недели и далее субботные и воскресные чтения до Сырного воскресенья. Заг.: «Τῇ ἀγία κ(αί) μεγάλι κυριακῇ, | ἐσπέρας, ἐκ τοῦ κατὰ ἰωάννην κεφ. ξ´.

<sup>1</sup> Трифиллий (Триандафил) Карацоглу (1728 — начало XIX в.) рукоположен в священнический сан в 1759 г. и почти до конца своих дней был правой рукой предстоятелей крымской, а позднее «приазовской» греческой епархии. Алексей Трифильев (1878—?) известен своей активной позицией в борьбе с обновленчеством в годы Советской власти, за что был трижды осужден и отбывал наказание на Соловках. Время и место его кончины неизвестно. Причислен к лику новомучеников и исповедников Русской православной церкви [7, 222].

<sup>2</sup> В статье В. Латышева, посвящённой истории г. Мариуполя, мы находим лишь самую общую характеристику рукописей, поступивших от Алексея Трифильева через Н. Репникова [8, 45].



έ. ά.» Нач.: «Όλ ζαμαντά Χρ(ιστός) εφέντη. άχισάμ όλτουγοῦ κηπη. | χαντανοῦν ἱπτητακῆ̃ κουνού, άποστολοσλάρ. πῆρ | έβῆν ιτζηντέ. γαпанτουлάρ...» (= тексту на л. 58 Евангелия 1743 г.). Кон.: «...ζῶρε | μαλουούζ νέρετέ ησε. βέ γιουρεκηζτε. όντά όлσά ке | рек.» (= тексту на л. 97 об. Евангелия 1743 г.). На л. 96 об. находится следующая редакция молитвы «Отче наш»<sup>1</sup>: «ά κιοκτέ. όλαν πη | ζήм παπαμοῦζ. άζῆζλενσήν. σενήν атоῦν; пηζέτε. | келсῆν. σενῆν πατηшаχλουгоῦν; όλκη. σενῆν. тесτηрῆν. | κιοκτέ νέ шекῆл ἡсέ. ποῦ шекῆл. γεртé те όлсоῦν; | ёр κιοун. пηζέ. берτηкῆн. ναφαγή. πέκουντε. βέρ | пηζέ; βέ άф ёγλέ пηζῆм. κιονнаχлароумоузоῦ; νέ | шекηл. βέ пῆζτε. άф ётёрηζ, όλ пηζέ. соῦтс ётён. | σουтлароуноῦ; βέ пηζῆ. γιαχлаш тоῦрма. фенаλου | γά. γιά γουрта́р пηζῆ. γиарамаζтάν; ζύре σενῆντηр. | πατηшаχлоῦк. βέ γουβёт. βέ ζηννёт. όλουνάν тāη | ма. άμήν.».

Л. 97 об.–103 об. Чтения на всенощных службах первой недели Великого поста. Заг.: «Εὐαγγέλια. ἀναγινωσκώμενα. εἰς τὰς πανν | χίδας. τῆς πρώτης. ἑβδομάδος, τῶν νηστει | ῶν. τῆ. β'. ἐσπέρας. ἐκ τοῦ κατὰ λουκᾶν. ρε'.» Нач.: «Χ(ριστός) εφέντη тетῆ. саχῆн алтάνμαγιά σουуζ, ζῶре | тζόχ атамлάρ. пенῆм атамá келῶп, βέ тесе | лёр керек пенῆм...» (= тексту на л. 98 Евангелия 1743 г.). Кон.: «... βέ σιοζιοуμιοῦ. ёртсэ. тигкле | сеῆζ, ёрнёкῆ. моруа́т. ётῶп. ιστεσεῆζ; σηζε берηл | се керек.» (= тексту на л. 100 об. Евангелия 1743 г.).

Л. 103 об.–118а об. Субботные и воскресные чтения Великого поста, субботы Лазаря и Вербного воскресенья. Заг.: «Σαββάτω. πρώτη. | τῶν νηστειῶν. ἐκ τοῦ κατὰ мάρκον.» Нач.: «Όλ ζαμαντά Χ(ριστός) εφέντη. тζоумаё. ёрттесῆ. ёкῆн | лерῆн. ιτζηντεν. кеτζέρηκεν; βέ пашлатоулар. | шекертлерῆ, γιοлта́ кеζῆп. порта́η. пашла | роῦ. тэф шιουροῦп, βέ ёл्लерῆηнен. ό βαλαῆп | γερлёрητη...» (= тексту на л. 100 об.–101 Евангелия 1743 г.). Кон.: «... Χ(ριστός) εφέντη | νην γаршешоуна́; ζύре ισητηлёр кῆ. ποῦ πεγιοῦк | ιοκμεтῆ. ётτη кῆ ηтζηн.» (= тексту на л. 107–107 об. Евангелия 1743 г.).

Л. 119–49 об. Чтения Страстной недели. Заг.: «Τῇ ἀγία κ(αὶ) μεγάλῃ. β. ἐκ τοῦ κατὰ ματθαῖον. μζ'.» Нач.: «Όλ ζαμαντά. Χ(ριστός) εφέντη. Βηθανίαταν. γαλχήп. γουт шε | ρηфё кηтёрηκεν, άтс όλтоῦ; βέ кηтёрηκεν. γιοлта́. | πῆρ ἱντζῆр. τηрекῆ κιορτιῶν...» (= тексту на л. 23 Евангелия 1743 г.). Кон.: «... βέ киотиоуриоῦп. теслῆм ётτηлёр, | понтиос πιλάτος άκημῆн ёλινё,» (= тексту на л. 36 Евангелия 1743 г.).

<sup>1</sup> Переводы молитвы «Отче наш» на тюркские языки составляют отдельную тему для исследования. Известны работы, посвященные урумским переводам молитвы. Самая первая была издана в 1961 г. в Афинах. Ее автор, известный греческий тюрколог И. Памбукис, представил 12 текстов молитвы с комментариями [10].



Л. 149 об.–178. Евангелия Страстей. Заг.: «Εὐάγγελιον. α'. τῶν ἀγίων παθῶν | ἐκ τοῦ κατὰ ἰωάννην.» Нач.: «Χ(ριστὸς) εφέντη. κεντῇ шекρητлернè тетῇ κη; ἰνσὰν | ητζην. ἰνσὰν ὀλὰν, шῆντη μετ ὀλουντου...» (= тексту на л. 36 об. Евангелия 1743 г.). Кон.: «...βαροῦп πεк | τζηлèрῆνεν. пηлè; μεζароῦн ташнoῦ, меоῦрлe | ὕп σουгоῦria пеклeтлèр» (= тексту на л. 48 об. Евангелия 1743 г.).

Л. 178 об.–180. Евангельские чтения на вечерне Страстной субботы. Заг.: «Τῷ ἀγίῳ κ(αὶ) μεγάλῳ. σαββάτῳ ἐσπέρας. εἰς τ(ὴν) λει | γίαν (!). ἐκ τοῦ κατὰ ματθαῖον. ρυβ'. α'. ριe'. κη'.» Нач.: «Βè χατζαν κῆ. пашлаτῇ, τζὰν γερлерῇ. ἀτζηлмаγιά; | ἀφтанoῦн ἵπтитакῇ кounoῦ; келтῇ маρία ἢ μαγδαλη | νῆ...» (= тексту на л. 55 Евангелия 1743 г.). Кон.: «... βè μαλημηῆζ. ὀлsoῦн κη. пηлèσηηζ, | пέντε σηζῇ ηλεν пηлèημ. τὰημα. тounγiανῇν ἀχη | ρounà таχ ἄμην» (= тексту на л. 56 Евангелия 1743 г.).

Л. 180 об.–192. Утренние Евангелия. Между современными л. 190 и л. 191 находится остаток вырванного листа с окончанием 10-го и началом 11-го чтения: л. 190 об.: «τζηπλὰχ | ῆτοῦ»; л. 191: «τζαν γιάσητην κεντῇν γουшanoῦп.» Заг.: «Εὐάγγелиα. α'. ἐωθινὸν, ἐκ τοῦ κατὰ ματθαῖον. ρις'.» Нач.: «Ὁλ ζαμαντὰ Χ(ριστὸς) εφεντηνην. ὄν пῆр шекρητлерῇ, барτη | λὰр γαλιλαи́аγιά; ὀлкη. Χ(ριστὸς) εφέντηνην. σηмаρлаτουгоῦ, | таγῇν iουστiоунè. τζηχτουχлароῦ κηпη...» (= тексту на л. 108 Евангелия 1743 г.). Кон.: «... ἔкер тзоῦмлесῇ. | γiαζουλὰητου, ζὰν ἐτέρημ κῆ, ποῦ тiоунγiа ἔσηρμà | ζоутου; ὀл γiαζουλὰν. κηтапlάρ ἄμην» (= тексту на л. 113 об. Евангелия 1743 г.).

История обеих рукописей была бы неполной без следующих двух замечаний. Прежде всего, следует сказать, что в ИР НБУВ в ф. 72 под № 28 хранятся 6 листов тонкой желтоватой почтовой бумаги без водяных знаков размером 195x150 мм с греческим текстом второй половины XIX в., представляющем отрывки из Евангельских чтений. Листы сшиты в две тетради, во второй утрачены два листа. Поле текста 180x135 мм с разлиновкой твёрдым заострённым предметом под 19 строк. Чернила коричневые и красные в заглавиях, инициалах и экфонетических знаках. На л. 5 очевидна смена пера, чернил, и далее отсутствуют инициалы. Почерк писца тождествен почерку на листах, добавленных в описанное выше Евангелие (ф. V, № 3738) после его реставрации. Писавший был хорошо информирован о современных ему правилах караманлийской письменности (в Османской империи) и использовал верхнюю точку для различения глухих и звонких согласных.

Содержание фрагментов следующее:

Л. 1–2. Чтения Евангелия от Матфея на литургии в день Рождества Христова. Заг.: «ῆ κατὰ σάρκα Γέννησις τοῦ κυρίου κ(αὶ) θεοῦ κ(αὶ) |

σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν λυτουργίαν. ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαίον.» Нач.: «Χ(ριστὸ)ς ἐφέντηνην τογτουγοῦ ἰουδαία тαραφηντά βη | θλεεμτέ. ἡρώδη πατησαγὴν κιουνλερηντέ. ὅλ | ζαμαντά...» Кон.: «...για γάρη γιολτάν ἀϊρηλήп | χεντή μεμλεχετлернὲ βαρτηлάρ». Такой же текст находится на л. 128 об.–129 Евангелия 1743 г.

Л. 2–3 об. Чтения на литургии в день Обрезания Господнего. Заг.: «ἡ περιτομή τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν | λειτουργίαν. Ἐκ τοῦ κατὰ Λουκάν.» Нач.: «Ὁλ ζαμαντά τοντουлέρ тζοпанлάρ, Ἀλλαχά | шούкр ἐтһп мёт ἐтһлέρ...» Кон.: «Вὲ | Χ(ριστὸ)ς ἐφέντη ὁсούп киамήл ἡтһ ἡлһмὲ паχшһшѐ, | Ἀλλαχтάν βѐ ἰνσανά» (= тексту в Евангелии 1743 г. на л. 130 об.–131).

Л. 5–5 об. Чтения из Евангелия от Иоанна на пасхальной литургии. Заг.: «Тῇ ἀγία καὶ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα | εἰς τὴν λειτουργίαν, ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην | Καὶ φαλέω πρότη.» Нач.: «Ἰπτηтатάν βάρетη ἀλλαγὴν σοζιού. σόζ ἀλλάχ | ἡлѐн мпирлһк һтһ. βѐ ὅл σόζ. хах тарафунтάν ὀлтоῦ. | ζύре мпоῦ σιόζ ἀλλάч һлѐн мпһрлһк итһ...» Кон.: «... ζύре νόμος мousанһн сеπεпһ ἡнѐн βѐрилтһ | [ǎм]α мπαχшшшһнѐн. кертцеклһк ἰнсάν ἡтцһн | [ἰνса]нтάν ὀтиούρου ὀлουνтου». Это чтение отсутствует в рукописи 1743 г., но окончание его сохранилось в Евангелии № 3738 на л. 1.

Несмотря на отсутствие на листах фабричного штампа, исходя из их качества, можно предположить, что они соответствуют тем, которые были использованы для реставрации Евангелия № 3738. Более того, их содержание, как видим, отчасти «подходит» для расширения упомянутого кодекса, в частности его первой, утраченной, части. По какой причине листы не были использованы по их вероятному предназначению, неизвестно. Однако на них также сохранились следы свечного воска, что указывает на их дальнейшую функциональность.

На маленьком отрывке бумаги, хранящемся вместе с фрагментом, записаны определение содержания рукописи, подпись Б. Л. Фонкича от 28 сентября 1972 г., а также её старый, промежуточный, шифр в отделе рукописей: «греч. 32». Вместе с тем, современный учётный номер рукописи совпадает со старым промежуточным шифром рукописи № 3738, что позволяет предположить их совместное в прошлом хранение и, таким образом, поступление из одного источника – собрания рукописей ООИД.

В «деле» рукописи хранятся также пронумерованные как л. 7–10 листы писчей бумаги размером 110x175. На л. 7, 8, 9, 10–10 об. находятся записи рукой XX в., выполненные чернилами и карандашом, с перечислением нескольких западноевропейских изданий с указаниями на тома или выпуски: «*Annuaire des deux mondes*» за 1857–1858, 1867–1868, 1869–1870 гг.,

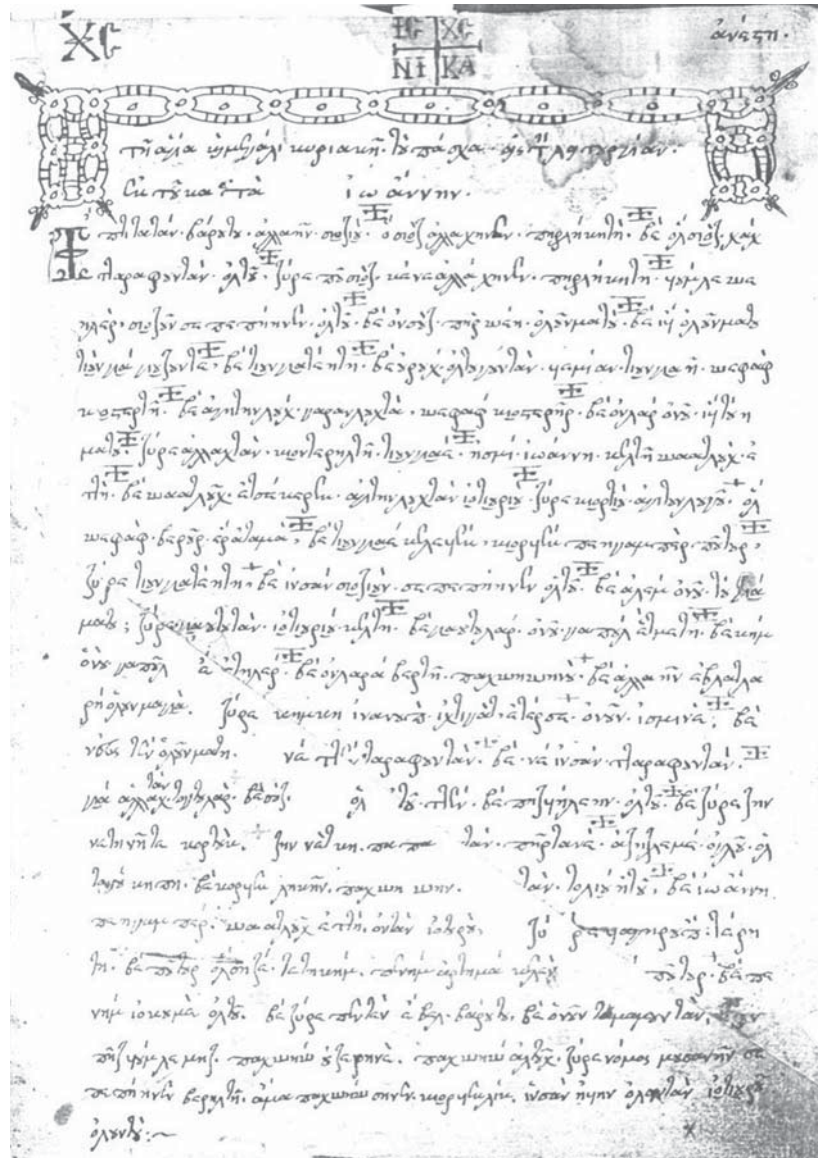
«*Annales médico-psychologique*» за 1875–1876 гг., «*Ἀνάπλασις*» за 1892–1895, 1900, 1903–1908 гг., «*Εκκλησιαστικὴ Ἀληθεία*» за 1885–1908 гг. с приложением «*Κανονικαὶ διατάξεις*» за 1888–1889 гг. Речь идёт, скорее всего, о наличии определенных изданий и выпусков в какой-то библиотеке (возможно, ООИД). Источником поступления фрагмента ф. 72, № 28 в ООИД были, судя по всему, те же материалы Н. Репникова, иначе говоря, архив Трифиллия Карацоглу. Тексты рукописи ф. 72, № 28 были полностью изданы в кириллической транслитерации А. Гаркавцом [5, с. 553–554].

Второе замечание касается в большей степени первой из описанных рукописей. Несколько лет назад к нам поступила просьба атрибутировать несколько караманлийских рукописей из числа хранящихся в частных руках где-то в Приазовье. На одной из представленных фотографий изображение Евангельских чтений на пасхальной литургии (см. ил. 5), а на другой – несколько маргинальных записей.

Почерк писца основного текста тождествен почерку изготовителя рассмотренного выше Евангелия 1743 г. Из трёх маргинальных записей две были составлены той же рукой. Одна из них датирована и подписана известным нам Михаилом из Карасу: «*Μιχαήλ ἱερέως σακελάριος καὶ δοῦλος ἀμαρτολός. Ἰ ἐπροσκύνησα τοῦς ἁγίους τόπους. ἔτους 1757 ἡ τῶν ἁγίων τάφων ἀργῆν карапа (!):*» [Михаил, иерей сакеларий и раб грешный, поклонился святым местам Святых гробов. Аргин Каракоба. Год 1757]. Год был записан первоначально с ошибками и исправлениями в последней цифре. Возможно, писавший не был уверен в точности даты. Затем, увидев, что получилось, обвел цифры линией снизу, создав подобие картуша, и переписал начисто справа 1757. Другую ошибку он допустил в написании названия селения: *карапа* вместо *каракопа*. Но для нас важнее первая часть этого составного названия, так как теперь мы можем заключить, что Евангелие 1743 г. было также изготовлено в Аргин Каракубе. Находящаяся выше запись той же рукой была сделана, естественно, раньше посещения Михаилом Иерусалима. Судя по содержанию – во время переписки основного текста, и представляет собой указание-пожелание читающим. Вот эта запись: «*ποῦ τοῦρτζα ἐὺἀγγέλιωσου ὁκουμαὰ ἰστεσέν. ἱπτῖτα ποῦ ιοῦч ἡ γιᾶζουῆ. ἰοκρένσῆν. σᾶατουρ ποῦ шᾶ. σᾶχτουρ ποῦ шᾶх. тζᾶк ἡ τουρ ποῦ чᾶ. тζᾶхτουρ ποῦ чᾶх. тζᾶтпρ ποῦ чᾶ:*» [Если это турецкое Евангелие читать пожелаешь, вначале эти три (!) записи изучи: здоров сей владыка...]. Как несложно догадаться, писец хорошо осознавал ожидающие читателей трудности из-за отсутствия чётких правописных норм и постарался смягчить «удар», предлагая изучить четыре варианта написания одного и того же выражения.

Представленная нами на фотографии часть основного текста – чтения из Евангелия от Иоанна на пасхальной литургии – полностью совпадает с текстом на л. 5–5 об. рукописи ф. 72, № 28, т. е. листах, дополняющих Евангелие № 3738. В Евангелии 1743 г. этих чтений нет, но есть незаполненные листы 56 об.–57 об., где, по всей видимости, и должен был находиться такой же текст. Предваряющая текст заставка аналогична простым плетёнкам Евангелия 1743 г. и позволяет с уверенностью заключить, что все подобные заставки выполнялись писцом собственноручно. Очевидно также наличие в тексте экфонетических знаков и тех особенностей правописания писца, о которых уже шла речь выше.

Таким образом, путём сопоставления палеографических, кодикологических и текстологических особенностей нескольких известных нам сегодня урумских рукописей мы можем приблизиться к изучению переводческой и книжной традиции тюркоязычных православных Османской империи и Крымского ханства, чьи отдалённые потомки продолжают и сегодня населять многие приазовские города и селения.



Ил. 5. Евангельские чтения. Первая четверть XVIII ст.  
Писец Михаил из Карасу.

---

**Список использованных источников**

1. Clogg R. A Millet within a Millet: the Karamanlides // *I Kath'imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history* / Clogg R. – Istanbul : The Isis Press, 2004. – P. 387–410. [Analecta Isiniana: 77].
2. Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue Turque imprimés en caractères Grecs. / S. Salaville, E. Dalleggio. – Vol. I. : 1584–1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.; Balta E. Karamanlidika. Additions 1584–1900. Bibliographie analytique / E. Balta. – Athènes, 1987. – 285 p.
3. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии / А. Лебедев. – Т. 1. – Саратов, 1916.
4. Гаркавец О. М. Уруми Надазов'я / О. М. Гаркавец // *Східний Світ*. – № 2. – 1993. – С. 48–65.
5. Гаркавец О. М. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки / О. М. Гаркавец. – Алма-Ата : Український культурний центр, 1999. – 624 с.
6. Jordan C. R. D. The Textual Tradition of the Gospel of John in Greek Gospel Lectionaries from the Middle Byzantine Period / Christopher Robert Dennis Jordan. – Unpublished PhD the-sis. – University of Birmingham, 2010. – 634 p.
7. Miller M. G. The Karamanli-Turkish texts: the historical changes in their script and phonology / M. G. Miller. – Unpublished PhD thesis. – Indiana University, Indiana, 1974. – XI+221 p.
8. Дамаскин (Орловский), иеромонах. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия : жизнеописания и материалы к ним. – Кн. 1. – Тверь, 1992. – 238 с.
9. Латышев В. К начальной истории города Мариуполя / В. Латышев // *Записки Одесского общества истории и древностей*. – Т. 32. – Одесса, 1915. – С. 42–64.
10. Παμπούκης Ι. Τ. Πετεριμίτζ: ὀλίγαι λέξεις ἐπὶ τῆς συνθέσεως τῶν θερσκευτικῶν βιβλίων τῆς τουρκοφώνου ἑλληνικῆς φιλολογίας / Ι. Τ. Παμπούκης // *Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*. 1. – Ἐν Ἀθῆναις, 1961. – 27 σ.

**References**

1. Clogg, R. (2004). A Millet within a Millet: the Karamanlides. In *I Kath'imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history* (pp. 387–410). Istanbul: The Isis Press. [In English].
2. Salaville, S., Dalleggio, E. (1958). *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584–1850*. Athènes. [In French]; Balta, E. (1987). *Karamanlidika. Additions 1584–1900. Bibliographie analytique*. Athènes. [In French].
3. Lebedev, A. (1916). *Rukopisi Tserkovno-arkheologicheskogo muzeia Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii* [The manuscripts of the Museum of Church Archaeology of the Imperial Kiev Theological Academy] (Vol. 1). Saratov. [In Russian].



4. Harkavets, O. M. (1993). *Urums Nadazovia* [The Urums of the Northern Azov Sea region]. In *Skhidnyi svit* [The Orient world], 2, pp. 48–65. [In Ukrainian].
5. Harkavets, O. M. (1999). *Urums Nadazovya. Istorii, mova, kazky, pisni, zahadky, pryslivia, pysemni pamiatky* [The Urums of the Northern Azov Sea region. History, language, tales, songs, puzzles, proverbs, written monuments]. Alma-Ata: Ukrainyskyi kulturnyi tsentr. [In Ukrainian].
6. Jordan, C. R. D. (2010). *The Textual Tradition of the Gospel of John in Greek Gospel Lectionaries from the Middle Byzantine Period* (Unpublished PhD dissertation). University of Birmingham, United Kingdom. [In English].
7. Miller, M. G. (1974). *The Karamanli-Turkish texts: the historical changes in their script and phonology* (Unpublished PhD dissertation). Indiana University, Indiana, USA. [In English].
8. Damaskin (Orlovskii). (1992). *Mucheniki, ispovedniki i podvizhniki blagochestiia Rossiiskoi Pravoslavnoi Tserkvi XX stoletia. Zhizneopisaniia i materialy k nim* [Martyrs, confessors and pietism supporters of the Russian Orthodox Church of the 20th century. Biographies and supplementary materials] (Book 1). Tver. [In Russian].
9. Latyshev, V. (1915). *K nachalnoi istorii goroda Mariupolia* [On the early history of Mariupol]. In *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [Notes of Odessa Society of History and Antiquities] (Vol. 32). Odessa. [In Russian].
10. Παμπούκης, Ι. Τ. (1961). Πετριμίτζ: ὀλίγαι λέξεις ἐπὶ τῆς συνθέσεως τῶν θρησκευτικῶν βιβλίων τῆς τουρκοφώνου ἑλληνικῆς φιλολογίας. *Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*, 1. Ἐν Ἀθῆναις. [In Greek].

*Ye. Chernukhin, O. Halchenko*

**Gospel manuscripts in Karamanlidika script of the 18th century from the Northern Black sea region in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine**

The paper treats a number of unique relics of the literature of the Urums – Turkish speaking Greeks settled in the Ukrainian part of the Azov sea region since 1780. Detailed archeographic descriptions of two codices, used in liturgical service in the Greek churches of Crimea and Azov sea region during the 18th–19th centuries, are presented. The structure of both manuscripts is typical for the Greek Church Evagelistarions with Saturday-Sunday Gospel lessons, in this case in Urum dialect, written in Karamanlidika script. The first Gospel was written in 1743 in a Greek settlement Karakuba of Crimea. At the beginning of the 19th century it was placed into a luxurious binding and was used in the churches of Mariupol. The second codex was written after the migration of the Greeks to the Azov sea region. Its texts are practically identical to those of the Gospel dated to 1743, but they are based on a different phonetic approach, have another structure, and the memory recollections to the Saints are absent. Besides, the codex includes some additional lectures, if compared to the Gospel compiled in 1743.

*Key words:* Urums, Karamanlidika, New Testament translations, Crimea, Azov sea region.

---

*Е. К. Чернухин, Е. М. Гальченко*

**Евангелия караманлийского письма XVIII в. из Северного Причерноморья в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского**

Статья посвящена нескольким уникальным памятникам письменности урумов – тюркоязычной части греков, проживающих в украинском Приазовье. Представлены подробные археографические описания двух кодексов, находившихся в литургическом употреблении в греческих церквях Крыма и Приазовья на протяжении XVIII–XIX вв. По своей структуре обе рукописи являются типичными для греческой церкви Евангелистариями с субботне-воскресными чтениями Нового Завета в переводе на урумский язык, выполненные караманлийским письмом. Первое Евангелие написано в 1743 г. в Крыму, в греческом селении Каракуба. В начале XIX в. оно было помещено в богатый переплёт и использовалось в церквях г. Мариуполя. Второе Евангелие написано после 1780 г. в Приазовье. Его тексты практически идентичны текстам Евангелия 1743 г., но выполнены в несколько иной фонетической редакции, иначе структурированы, в частности отсутствуют чтения святым. Вместе с тем, кодекс содержит отдельные чтения, отсутствующие в Евангелии 1743 г.

*Ключевые слова:* урумы, караманлийское письмо, переводы Нового Завета, Крым, Приазовье.

## **МАЛЯРСЬКА ОПРАВА: СПРОБА КЛАСИФІКАЦІЇ**

Присвячено унікальному виду шкіряних оправ I–XIX ст. – т. зв. малярським оправам, для яких характерною є незвична для інтролігаторства техніка енкаустики, темперного і олійного живопису, графічного малюнка. Запропоновано класифікацію цього виду оправ за матеріалом покриття та технікою виконання оздоблення. Репрезентовано невідомі західноєвропейським дослідникам малярські оправы XV–XIX ст. східнослов'янського походження.

*Ключові слова:* інтролігаторство, кришки оправы, малярська оправа, оправа, пергамент, мініатюра.

Дослідження оздоблення оправ, де функцію художнього оформлення відіграють малярські зображення, майже одночасно розпочалися на початку XX ст. як у Західній, так і в Східній Європі, проте й досі важко дати загальну картину їхньої появи і розвитку та класифікувати їх.

На початку XX ст. дослідження в галузі малярської оправы мали емпіричний характер і були присвячені окремим пам'яткам чи регіональній групі аналогічних оправ. Однією з перших стала публікація 1901 р. О. Ліссіні, присвячена сієнським малярським оправам XIII–XVII ст. (Італія) [46]. Майже одночасно в Росії на цей вид оздоблення слов'янських оправ звернув увагу філолог-палеограф, джерелознавець, бібліограф П. К. Сімоні [22, с. 245–258, таб. XXX. 42]. Монографічне дослідження коптської малярської оправы Вашингтонського рукописного Четверосвангелія з колекції Ч. Л. Фріра 1912 р. здійснив Ч.-Р. Морі [50]. У німецькому фундаментальному енциклопедичному виданні з історії книги «Lexikon des gesamten Buchwesens» (LGB, Загальний словник книжкової справи) бібліотекар університетської бібліотеки в Лейпцигу доктор філософії Г. Шрайбер у статті «Bemalte Einbände» (Малярська оправа) вперше виокремив цей вид оздоблення оправ і дав короткий загальний огляд їхнього розвитку [59]. Вперше на особливий різновид австрійських малярських рогових оправ вказав доктор К. Хольтер [40]. Наступний узагальнюючий короткий огляд різновидів малярської оправы дав німецький дослідник оправ Ф.-А. Шмідт-Кюнсемюллер у статті «Bemalte Einbände» (Малярська

оправа) [55]. Аналогічний дещо ширший огляд малярських оправ було здійснено в 1971 р. у фундаментальному енциклопедичному виданні з історії книги «Encyklopedia wiedzy o książce» під гаслом «Oprawa malowa» [51]. Нині малярські оправы активно вивчає відомий німецький дослідник західноєвропейської середньовічної мініатюри доктор Г. Енгельхард [34–37]. У Росії про цей вид оздоблення оправ писали В. В. Ігошев [13], Л. І. Ліфшиць [17] та І. Д. Соловйова [24]. В Україні дослідження малярських оправ провадиться на базі Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького [5–12].

Археологічні розкопки підтверджують думку, що кодекс найраніше з'явився в східній частині Середземноморського басейну і поступово почав витісняти сувій. А отже, можна припустити, що малярська оправа виникла в Середземноморському басейні в I–VII ст. і веде свій родовід від найдавніших зі збережених на сьогодні її зразків – коптських [60, р. 15–30].

На сьогодні під терміном «малярська оправа» розуміємо **окремий вид мистецького оздоблення оправ, створених ручним способом, де декоративну функцію художнього оформлення відіграють малярські зображення, виконані в різноманітних техніках (енкаустики, олійного і темперного живопису тощо)**. Цей напрям у галузі мистецької оправы (як за технікою виконання, так і за матеріалами, використаними для її створення) об'єднує два види мистецтва – малярство та інтролігаторство.

Німецький видавець, публіцист і бібліофіл В.-Д. фон Люціус у своїй праці окреслив три періоди розвитку оправ, оздоблених живописними або графічними зображеннями: до першого (до 1918 р.) він відносить унікальні оправы, виконані за індивідуальним замовленням; до другого (20–30-ті рр. XX ст.) – малосерійні ручного виробництва або видавничі оправы; до третього (після 1960 р.) – малярські оправы арт-буків [47]. Проте така класифікація малярських оправ не розкриває все їх багатство та різноманітність, і тому є недостатньою.

Нами будуть розглянуті лише оправы першого періоду. За регіональними і хронологічними межами їхнього виникнення, конструктивними особливостями та використаними для оздоблення матеріалами малярські оправы цього періоду можна поділити на чотири великі групи.

**До першої**, найдавнішої групи слід віднести оправы ранніх коптських багатозшиткових пергаментних кодексів, виготовлених з дерева і оздоблених іконописними зображеннями в техніці енкаустики. Єдиним збереженим прикладом на сьогодні є оправа Четвероевангелія (Freer Gallery, Sackler Museum, Smithsonian Institution, Washington D.C. Shelf Number: 06.274), відомого під кількома назвами: Вашингтонський кодекс III (Codex Washingtonensis III), Євангеліє Фріпа (Freer Gospels) або

Кодекс-W (Codex-W, 032) [50]. Цей унікальний манускрипт, переписаний на 187-ми пергаментних аркушах розміром 20,8×14,3 см [27], було знайдено 1906 р. в Єгипті під час розкопок руїн давнього міста Сокнопайо Нессос, або Дімай Ель-Сіба, у Фаюмській оазі, розташований на південний захід від Каїра [60, р. 15–30, 322]. Нині він зберігається в Художній галереї Фріра<sup>1</sup>. Досі серед учених існують значні розбіжності щодо дати його написання. На низці інтернет-сайтів (Wikipedia, the free encyclopedia [32] та The Freer Gallery of Art and the Arthur M. Sackler Gallery, the Smithsonian's Museum of Asian Art) рукопис датують кінцем IV – початком V ст. [63]. Проте за результатами новітніх досліджень доктора Л. Вуддарта, зокрема за аналізом текстів Євангелій, який він провів, і за тим фактом, що занепад міста відбувся в середині III ст. н. е. [18], рукопис слід датувати I ст. від Різдва Христового [38]. Хоча оправа відокремлена від блоку, вона, найімовірніше, того ж часу, що й книжний блок. 1912 р. американський історик мистецтва Ч.-Р. Морі помилково датував цю оправу кінцем VII – початком VIII ст. [50]. Її й досі вважають візантійською роботою VII ст. [56]. Дошки цієї оправи (21,3×14,3 см) оздоблені іконописними цілофігурними фронтальними зображеннями чотирьох євангелістів так званого Сирійського типу [4], виконаними в техніці енкаустики [56] у стилістиці та іконографії, що притаманні коптському мистецтву [58, s. 73]. На верхній дошці зображено євангелістів Матвія та Іоанна, а на нижній – Луку й Марка.

Характерна стилістика особливо помітна на зображенні євангеліста Марка, який, згідно з канонами візантійського мистецтва, має бути чоловіком у самому розквіті сил, з чорним волоссям і округлою борідкою. Проте тут його зображено злегка лисуватим, із сивим волоссям і гострою борідкою, подібним до іконографічного типу апостола Павла. Вже австрійський мистецтвознавець Й. Стржиговський указував на таку іконографію образу св. Марка в коптському мистецтві. Також відомо, що техніка енкаустики була поширена в Єгипті (зокрема у Фаюмі) в I–III ст. Отже, цю оправу не можна віднести до виконаних візантійськими майстрами і датувати VII ст. Це підтверджує й конструкція оправи, детально описана в неопублікованих машинописних працях отця Т. Петерсена [52], публікаціях Ч.-Р. Морі [50] і Я. Ширмаї [60, р. 23–26]. Вона аналогічна, але не тотожна двом раннім коптським кодексам VI ст. з бібліотеки Честера Бітті в Дубліні (Dublin, Chester Beatty Library Copt.: Ms. 813, Ms. 814) [61, р. 1–85;

<sup>1</sup> Художня галерея Фріра – один з 19-ти музеїв Смітсонівського інституту (Вашингтон, США). Була відкрита в його складі 1923 р. як перший музей, присвячений образотворчому мистецтву. Колекція Галереї Фріра нараховує понад 25 тис. експонатів. Основу цієї збірки становить приватне зібрання бізнесмена з Детройта Ч. Л. Фріра, який був пристрасним колекціонером.

89–249]. Імовірно, зображення євангелістів були виконані на оправі Вашингтонського кодексу за аналогією та під впливом пізньоантичної традиції вміщувати на початку тексту манускрипту портрети авторів творів [3; 19, с. 45, 64–65]. Отже, ця пам'ятка дає змогу простежити витoki традиції розміщувати іконописні зображення євангелістів на оправках кодексів з текстом Нового Завіту.

**До другої групи** увійшли оправы XIII–XIV ст., оздоблення яких за використаними матеріалами, технікою виконання та тематикою живопису близькі до іконопису. Це оправы романської конструкції, дошки і корінець яких суцільно поволочені шкірою. На дошки поверху шкіри наклеєно тканину – паволоку, заґрунтовану левкасом, на якому темперою нанесено зображення, тематично пов'язані зі змістом рукописного блоку. Як і в традиційному іконописі, для збереження малярських зображень їх було вкрито шаром оліфи. Це вперше описав австрійський історик, сходознавець, мистецтвознавець та палеограф доктор К. Хольтер (1911–2000) на прикладах оправ манускриптів XIII–XIV ст. з австрійського монастиря Гарштен, розташованого неподалік міста Штайр (Верхня Австрія) [40]. Більша частина монастирської книгозбірні, у тому числі 116 рукописів, нині зберігається в Публічній науковій бібліотеці м. Лінц. Збірка містить унікальні рукописи початкового періоду свого формування, відразу після заснування монастиря у 1082 р., проте більша частина манускриптів походить з XIV ст. З них на увагу, з огляду на оправы, заслуговують чотири томи (Linzer Studienbibliothek: Hs. 446–449) списку праці «Glossa continua in Matthaeum, Marcum, Lucam, Joannem» (Збірка коментарів євангелістів Матвія, Марка, Луки та Іоанна до Євангелій), яка ще відома під назвою «Catena Aurea» (Золотий ланцюг), авторства Томи Аквінського. Відомо, що всі чотири манускрипти були переписані наприкінці XIII – на початку XIV ст. в Італії. Проте завдяки дослідженням К. Хольтера на підставі конструктивних особливостей самих оправ і стилістичного аналізу їхнього оздоблення доведено, що оправлені вони були саме в монастирі Гарштен.

Відповідно до змісту кожного з томів на їхніх верхніх дошках зображено: символ євангеліста Матвія – ангел<sup>1</sup>, зі стрічкою у лівій руці, з інципітом: «Liber generationis Jesu [...]», – на першому томі (Linzer Studienbibliothek: Hs. 446) [41]; євангеліста Марка – крилатий (можливо, венеціанський) лев<sup>2</sup>, зі стрічкою слів, яким починається Євангеліє: «Incipium

<sup>1</sup> Це узгоджується із традицією, усталеною як для Заходу, згідно з Ієронімом Стридонським (бл. 340–420) та Ісидором Севільським (бл. 560–636), так і для Сходу – за Іринеем Ліонським (бл. 130–202). Проте за Іполитом Римським (бл. 170–235), Августином Аврелієм (354–430) та Бедою Преподобним (бл. 673–735) символом євангеліста Матвія є лев.

<sup>2</sup> За Іринеем Ліонським Марку мав би відповідати орел, а за Августином Аврелієм – ангел (людина).



evangelii Jesu Xristi filii [dei]», – на другому (Linzer Studienbibliothek: Hs.–447) [42]; символ євангеліста Луки – крилатий телець, повернений вправо, зі стрічкою з текстом: «Fuit in diebus Herodis», – на третьому (Linzer Studienbibliothek: Hs.–448) [43]; символ євангеліста Іоанна – орел<sup>1</sup> – на четвертому (Linzer Studienbibliothek: Hs.–449) [44].

Нижні дошки кодексів оздоблені зображеннями: геометричними (квадрат, ромб, розетка), архітектурними, рослинними (чотирилисник, «готичні троянди», готичні акантові листки, листя і грона винограду) та зооморфними, близькими до геральдичних (пантерний лев, єдиноріг, птахи).

Також слід згадати малодосліджені оправи цього типу із чеського міста Пльзень першої половини XIV ст. [51].

До окремого типу цієї групи належать сієнські оправи, більш відомі як таволети<sup>2</sup>. Це дерев'яні дошки оправ розміром 30×48 см, укриті паволокою і левкасом, на них, зазвичай, зображували (спочатку темперними фарбами, а згодом олійними) сцени, пов'язані з фіскальною діяльністю або якимись міськими подіями. Їх уперше зафіксував італійський історик і архівіст О. Лісіні [46] у своїх працях, присвячених оправам книг канцелярії фінансової адміністрації казначейств Біккерна і Габелла міста Сієни (Італія) за 1268–1682 рр. [29]. Сьогодні відомо близько 135 томів, більшість яких (близько 100 од.) зберігається в музеї при державному архіві міста. Біккерна – організація, що складалася зі скарбника, який відповідав за видатки від імені міської комуни, і чотирьох керівників (*provveditori*), відповідальних за видатки і схвалення виплат. Усі чиновники призначалися на шестимісячний термін, наприкінці якого поточні рахунки передавалися реєстраторам для представлення до Генеральної Ради Сієни на вивчення. Таку часту зміну штату було придумано, щоб уникнути корупції. Початково було два томи для подання до Ради: *Entrata Provveditori* – для реєстрації доходів, і *Uscita Camarlingo* – для видатків. Для офіційного представлення 1257 р. сієнська скарбниця Біккерна запровадила унікальну традицію – під час зміни штату замовляти художникам малярські оправи піврічних звітів. Упродовж XIII ст. на оправах книг для видатків (*Uscita*) завжди зображали скарбника за працею (дуже часто цими начальниками фінансів призначали ченців), а для доходів (*Entrata*) – герби адміністративних одиниць Сієни, та робили написи з іменами чотирьох керівників – *provveditori* з датами звітного періоду. Наприклад, на оправі видатків за 1258 р. художник Джуліо ді П'єтро зобразив портрет чинного скарбника – отця Уго з абатства Сан-Гальгано (AS Siena n.1, 1258). На початку XIV ст. обидва томи

<sup>1</sup> Однак за Іринеем Ліонським символом Іоанна є лев.

<sup>2</sup> Слово «таволета» (італ. *tavoletta*) походить від італ. *tavola* – дошка.

об'єдналися в один, і зображення також об'єднали. Відтепер на оправі малювали і скарбника, і герби дільниць із *provveditori*. З середини XV ст. тематика сюжетів урізноманітнилася, стала прив'язаною до важливих подій в житті міста, політичних та історичних подій країни, наприклад, Алегорія Чуми (Берлін, Kunstgewerbemuseum), написана в 1437 р. Джованні ді Паоло; коронація папи Пія II (AS Siena n. 32), створена у 1460 р. Лоренцо ді П'єтро ді Джованні, більш відомим як Векк'єтта. Регулярне користування рахунковими книгами не сприяло збереженню живопису їхніх оправ, тому згодом практику виготовлення малярських оправ поступово змінили станкові картини, які вивішували з цієї нагоди на стіни [30].

Крім Біккерна, в Сієні існував ще один важливий фінансовий орган – Габелла, відповідальний за результат обвинувачень, що керувався скарбничим, а в його штаті були службовці-екзекутори. Габелла перейняла від Біккерна традицію т. зв. ілюстрування деяких звітів. Пізніше почали також зображати різні сцени світського й релігійного характеру [45].

Від 1268 до 1682 р. розписи таволет замовляли найкращим художникам Італії: Амброджо і П'єтро Лоренцетті, Ліппі Ванні, Джованні ді Паоло, Векк'єтті, Сано ді П'єтро, Франческо і Бартоломео Ланді, Доменіко Беккафумі та ін. [25]. А що в магістратських книгах ретельно фіксувалися всі замовлення та суми, виплачені за їх виготовлення, то ці пам'ятки стали для сучасних дослідників цінним джерелом інформації про сієнських художників XIII–XVI ст. [30].

**До третьої групи** віднесені оправы, малярське оздоблення яких за виконанням і матеріалами значно ближче стоїть до мініатюри (живописної або графічного малюнку пером), аніж до іконопису чи станкового живопису.

Це малярські, а саме т. зв. рогові (пергаментні) оправы з додатковим прозорим пергаментним шаром для захисту живописних зображень на нижньому роговому шарі. Нині їх досліджує німецький мистецтвознавець Х. Енгельхарт [34–37]. Концепція композиційного вирішення оздоблення оправ визначається розташуванням окремих живописних зображень на золоченому тлі аркуша, вкритих напівпрозорими захисними пергаментними аркушами. Все це закріплюється за допомогою простих або декоративних цвяшків своєрідною решіткою-рамкою зі стрічок металу (мосяжу, срібла тощо), яка облямовує по контуру окремі живописні поля. Їх виготовлення зафіксовано у Західній Європі, зокрема у Нижній Австрії (Гамінг), північно-східній (Саксонія) і південно-східній Німеччині (Баварія), Франції (Париж, Шампань, Савойя, Верхній Рейн), Італії (Тоскана) упродовж XIII – початку XVI ст. [34]. На сьогодні відомо 23 аналогічного типу і призначення оправы [35]. За композиційним розташуванням і формою окремих полів Х. Енгельхарт виділив 5 типів пергаментних оправ.

Найбільш показовою для першого типу є оправа XIII ст. Бамбергського Псалтиря 1230 р. (Баварія, Німеччина, Staatsbibliothek Bamberg: Msc. Bibl. 48), молитовно-богослужебної книги позалітургійного вжитку, призначеної для приватної молитви високопоставлених осіб – як духовних, так і світських. Композиційні схеми верхньої і нижньої дощок оправи ідентичні: в середнику – мигдалеподібна мандола, до неї вгорі, знизу і по боках приєднано чотири круглі медальйони, що разом формують хрест, при цьому по кутах утворюються чотири косинці складного абрису.

На верхній дошці у мандолі зображений Христос-Суддя, який возсідє на Райдузі; у медальйонах – погруддя чотирьох євангелістів, а в косинцях – два херувими (вгорі) і архангели Михаїл і Гавриїл (внизу). На нижній дошці в мандолі – фронтальне зображення Богородиці з Немовлям (в редакції Втілення), яка також сидить на Райдузі, а в медальйонах – жіночі погруддя, що символізують чотири розширені Християнські Чесноти (Віру, Надію, Любов і Софію – Божу Премудрість), або персоніфікацію чеснот Діви Марії (незайманість, помірність, цнотливість і терпеливість); у косинцях – чотири цілофігурних зображення персонажів Старого Завіту, які також спроектовані на непорочність Марії (Аарон з квітучим жезлом, Ісайя з галузкою, Езекиїл із зачиненою хвірткою та Соломон із запечатаним джерелом).

До другого типу належать оправи, де одне центральне живописне поле з фігуративним або сюжетним зображенням відокремлене від малих набірною рамкою [35].

Найпоширенішим є третій тип, де площа дошки поділена на чотири однакових за розміром поля, заповнені відповідними цілофігурними зображеннями. У числі цієї групи слід згадати оправу Гамінгського Псалтиря, переписаного у 1240 р. у Вюрцбурзі (зараз зберігається в приватній колекції). На покритті верхньої дошки в кожному з чотирьох полів розміщено зображення євангелістів за працею. На нижньому покритті намальовано в образі чотирьох королів, що їдуть верхи на символічних тваринах, чотирьох володарів давніх імперій, що занепали згідно з видінням пророка Даниїла: Навуходоносор сидить на леві і символізує Вавилонське царство, Дарій на ведмеді – Персидське, Олександр Великий на пардусі – Грецьке, Октавіан Август на десятироговому (з головою антихриста між ними) леві – Римське.

До цього ж типу належить і оправа Понтифікала (служебника святительського) другої половини XIII ст., який зберігається в муніципальній бібліотеці Жоржа Помпіду міста Шалон-ан-Шампань (колишнього Шалон-ан-Марна, Франція) (Bibliothèques municipales de Châlons: Ms. 45). Служебник переписано на замовлення місцевого єпископа у другій

половині XIII ст. Його оправа вважається найдавнішою зі збережених з цієї групи, створеною у Франції<sup>1</sup>. На відміну від оправи Гамінгського Псалтиря, дубові дошки французького кодексу поволочені строкатою тканиною східного походження. Понтифікал – літургичний рукопис, що містить єпископський устав і євхологічні тексти до служб, які виконують єпископи. Вісім мініатюр обох дощок безпосередньо пов'язані зі змістом кодексу. На жаль, верхній захисний шар прозорого пергаменту практично відсутній, тож збереглися лише невеличкі фрагменти мініатюр. На верхній дошці оправи зображено такі сюжети: вгорі – обряди освячення вівтаря єпископом і посвячення в єпископи; внизу – чини благословення абата й абатиси. На нижній – сцени висвячення в сан священників і дияконів (вгорі) та благословення дів і сповідання конфірмантів [53]. Тож оздоблення цієї оправи відповідає як змісту рукопису, так і призначенню. З іншого погляду, воно представляє ранній приклад наочного відтворення найважливіших літургійних дій, що входять виключно до обов'язків єпископа [34].

Наступний приклад малярської оправи цього типу має низку особливостей. Мова йде про дві (нині наклеєні на внутрішній бік сучасних картонних палітурок) мініатюри, які входили до складу оправи «Трактату про головні чесноти» (*Traité sur les Vertus Cardinales*, 1501–1600), що складався лише з 18-ти пергаментних аркушів розміром 20,9×20,2 см (BNF: Ms Fr 12247) [62]. Рукопис був виготовлений на замовлення Луїзи Савойської, матері майбутнього французького короля Франциска I. За стилістичними особливостями виконання мініатюр оправи приписують Робі Тестарду [28, s. 403–409; 64]. У чотирьох полях мініатюри, яка призначалася для оздоблення верхньої кришки оправи, в три чверті зображені чотири жіночі півфігури, виконані майже монохромно добрим рисунком, в графічному стилі в техніці гризайлі, з незначними дописами кольоровими фарбами. Підписи над кожним зображенням свідчать, що перед нами в жіночих образах персоніфіковано чотири головні чесноти: *Prudence* – поміркованість, *Force* – мужність, *Justice* – справедливість і *Temperance* – помірність. Зображені чесноти супроводжуються відповідними атрибутами та символами. На мініатюрі з нижньої дошки у чотирьох полях, дзеркальних щодо зображень верхньої, вміщено написи з назвами чеснот. Кожне поле зафарбоване: «*Prudence*» – у чорний, «*Force*» – у зелений, «*Justice*» – у червоно-бордовий і «*Temperance*» – у синій. По центру полів зображено самоцвіти в золотій оправі з написом назви каменю, що символізує кожну з чеснот:

<sup>1</sup> Наступна малярська пергаментна оправа французького походження зберігається у Ватиканській бібліотеці (*Bibliotheca Apostolica Vatican*: Vat. Lat 13 125) на рукописі XII–XIV ст., відомому, як Бreviарій (Часослов) блаженного Урбана V [33; 49].

«*CARBV[N]CVLVS*» (рубін) – справедливість, «*HYACINTHVS*» (аметист) – помірність, «*A[DAMAS]*» (діамант) – мужність, зображення четвертого не збереглося – поміркованість (імовірно припустити, що це смарагд).

Оправи четвертого типу, для оздоблення яких використано більшого чи меншого розміру окрему мініатюру, зустрічаються нечасто.

Наприклад, рукопис 1440 р., що містить Статути Школи святого Іоанна Євангеліста (*Statuten der Scuola di San Giovanni Evangelista*) у Флоренції (Італія, Тоскана), заснованої у 1427 р. [57, р. 76–81, Lot. 3020]. До XVIII ст. рукопис зберігався в цій школі, а нині перебуває в приватній власності. Оправа нижньої дошки обтягнута козячою шкірою, оздоблена відбитками сліпого тиснення зі штампів і накаток та споряджена мосяжними наріжниками і застібками. На її центральному дзеркалі вміщено мініатюру, на пергаменті, розміром 12,5×8,5 см, захищену пластиною з прозорого тонкого пергаменту (веленом), яка по периметру прикріплена мосяжними планками. На мініатюрі флорентійського маляра, який належав до кола Беотцо Гоццолі, небесний покровитель братства – Іоанн Богослов у супроводі свого символу – орла передає книгу юному послушнику школи у білій чернечій рясі з клобуком і короною на голові. Щодо спеціальної функції, яку повинна виконувати оправа, немає жодних сумнівів. Мініатюра ілюструє посвяту, на якій представлено святого, що вручає одному з вихованців братства обов'язкову для установи книгу статутів і, накладаючи правицю на чоло отрока, дає своє благословення.

Нарешті, повністю ізольоване положення займає Маленький Євангеліарій Бернварда, єпископа Гільдесгаймського, 1015 р. Верхня дошка оправи оздоблена повторно на початку XIII ст. серією з десяти мініатюр – символів євангелістів і погрудь святих, точно не ідентифікованих через погану збереженість.

Для оздоблення пергаментних оправ іншого типу не застосовували додатковий шар велену; зображення були виконані пером. Мова йде про оправи книг з ренесансної бібліотеки родини Піллоне, відомої насамперед розкішними розписами обрізів книг [39]. Їх розпис на замовлення Одіріко Піллоне близько 1580 р. виконав Чезаре Вечелліо, двоюрідний брат і учень Тиціана. На сьогодні відомі 172 книги з такими обрізами. Проте лише 21 том має пергаментну оправу з графічними зображеннями роботи цього та інших відомих живописців. В якості сюжетів для оздоблення цих оправ Вечелліо спирався на автора літературного твору або на зміст книги. Таким чином з'явилася низка уявних портретів авторів, наприклад, Евкліда за роботою з циркулем на венеційському виданні 1586 р. його праці «*Geometricum problema tredecim modis demonstratum*» зі збірки «*Cabinet de Pierre Berès*». Зображення різноманітних карт на

географічних атласах роботи Вечелліо, оправа з зображенням карти Старого світу на верхній дошці і Нового – на нижній, на венеційському виданні 1582 р. (Giovanni Lorenzo D'Anania: *L'universale fabrica del mondo, ouero Cosmografia dell'ecc. Gio. Lorenzo d'Anania [...]* – Venetia: presso il Muschio: ad istanza di Aniello San Vito di Napoli 1582); інша оправа – з панорамою міських укріплень Равени (Tommaso Tomai: *Historia di Ravenna von 1580 (zweite Ausgabe; 70.000 Euro)* [31]. Бібліотека Піллоне зберігала свою цілісність до 1874 р., доки не була розпродана у венеційському антикваріаті Paolo Maresio Bazolle. Книги, оздоблені Вечелліо, тоді були придбані сером Т. Бруком (1830–1908) для Armitage Bridge House в Хаддесфілді. У 1957 р. П. Береш придбав їх у нащадків баронета, тоді ж розпочалося розсіювання цієї прекрасної частини бібліотеки Піллоне [39].

До третьої підгрупи пергаментних малярських оправ слід віднести оправи моравських земських книг XIV–XVII ст. з багатобарвними гербами земських скарбничих та шляхти [51].

У четверту підгрупу виокремлюються пергаментні оправи молитовників і пісенників з розписом, виконаним у народно-примітивному стилі, із зображеннями тюльпанів, плодів граната, серця, хреста. Ці оправи збереглися переважно в Угорщині [51].

П'яту підгрупу пергаментних оправ становлять оправи роботи йоркширської родини Едвардс з Галіфакса в Англії. Зокрема оправи роботи Джеймса Едвардса з Галіфакса, який розробив і запатентував у 1785 р. технологію виготовлення прозорого пергаменту для покриття малярських оправ. Живописні зображення (краєвиди, жанрові сцени чи портрети) на цих оправах були виконані в неокласичному стилі на нижній стороні пергаментного покриття, під яке на кришки підкладали білий папір. Зображення робилися на мотиви тогочасних друкованих гравюр або живописних акварелей (пейзажі, історичні будівлі). Батько Джеймса, Вільям Галіфакс, відомий тим, що спричинився до відродження однієї з основних областей живописної обробки кодексів в Англії XVII ст. – обрізів. Багаті пейзажі і фігуративні зображення на кодексах виявлялися при зміщенні під кутом і часто були виконані на усіх трьох обрізах [55].

До наступної підгрупи пергаментних оправ увійшли малярські оправи, виконані французькими професійними художниками в XIX ст. Це 29 простих пергаментних оправ, які за задумом романіста, історика, мистецького критика і мемуариста Едмона де Гонкура були оздоблені портретами та автопортретами їхніх авторів, відомих паризьких митців (загалом 21-ї особи). Серед них можна згадати Ежена Карр'єра, Жоржа Рошегроссе, Джеймса Тіссо, Жана-Луї Форена, Огюста Родена, Жюльє Шере [47].



В добу Ренесансу малярські оправи зі шкіряною інтарсією, оздоблені плетінчастим орнаментом, додатково розписували фарбами або кольоровими лаками (Франція). Від XVII ст. малярські оправи як самостійний вид оздоблення оправ в Європі не зустрічаються, проте поширення набув розпис окремих елементів оздоблення, як, наприклад, сліпих відбитків на шкірі гербових суперекслібрисів, монограм та емблем, портретів (Саксонія). У XVI–XVIII ст. для оправлення книг часто використовували фарбований у різні кольори пергамент. Починаючи з XVI ст. в монастирях часто використовували для оправлення книг пергаментні аркуші давніх літургічних рукописів і інкунабул з розкішними ілюмінованими вручну ініціалами [55].

У XVIII ст. відроджується живопис на пергаментних оправах і швидко стає модним, в Німеччині, переважно, для пісенників (співаників) і молитовних книг з натуралістичними і символічними зображеннями [55].

**Четверту групу** становлять оправи візантійської та готичної конструкцій східнослов'янського походження XV–XIX ст. богослужбних книг, дошки яких вкриті паволокою та левкасом. Техніка їх виконання близька до темперного або олійного малярства, а сюжетика – до іконопису [5–12].

Про можливість існування традиції виготовлення малярських оправ на Балканах опосередковано може свідчити фрагмент, а саме верхня дошка із зображенням «Розп'яття з двома предстоячими», виконаним у стилі сербської школи іконопису 30–60-х років XV ст. Він зберігся в складі оправи візантійської конструкції останньої чверті XVI ст. на рукописному Євангелії-тетр<sup>1</sup>, яке 1571 р. переписав ієрей Ігнатій Фединка при церкві св. Димитрія в с. Тиневичі (нині – Ярославського пов. Підкарпатського воєв. Польщі). Сьогодні пам'ятка зберігається в збірці НМЛ ім. А. Шептицького (Ркк-206) [10].

Ще одна малярська оправа XVI ст. із зображенням триморфного «Деїсиса» на верхній дошці рукописного Євангелія, яке 1514 р. скопіював «многогрішний піп Ігнатій» у Радовському монастирі Сучавської митрополії (тепер – територія Румунії), зберігається в книгозбірні НМЛ ім. А. Шептицького (Ркк-39) і свідчить про побутування малярських оправ на Буковині.

Імовірно, посилення в XIV–XV ст. візантійсько-балканського впливу, а саме мистецтва Тирновського й Палеологівського відродження, спричинило появу та розвиток у XVI–XVII ст. малярської оправи також у східних слов'ян – на західноукраїнських етнічних землях та псковсько-новгородських теренах.

<sup>1</sup> Завдяки вкладному запису відоме в науковій літературі як Євангеліє із с. Угорка.

Більшість малярських оправ XVI–XVIII ст., що походять з Галичини, Сяноччини й Перемишльщини, зберігаються в НМЛ ім. А. Шептицького і представлені оправами рукописних Тетроевангелій, а саме: кінця XVI ст. з церкви Богоявлення Господнього в с. Путятинці Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. (Ркк-42); початку XVII ст. з церкви Архангела Михаїла в с. Лосе Горлицького пов. Малопольського воєв. Польщі (Ркк-205) (*іл. 1*); 1611 р. з церкви Воздвиження Чесного Хреста в м. Стрий Львівської обл. (Ркк-390); 1583 р. з церкви Архангела Михаїла с. Вітрилів Березівського пов. Підкарпатського воєв. Польщі (Ркк-438); 1624 р. із с. Явора Турківського р-ну Львівської обл. (Ркк-453); 1589 р. з церкви св. Георгія с. Ялин, яке сьогодні є частиною м. Сянока в Польщі (Ркк-694); відокремленою оправою Євангелія 1621 р. із с. Милик на Лемківщині (ДМ-561).

Ще кілька західноукраїнських оправ на рукописних Євангеліях XVI–XVIII ст., оздоблених темперними й олійними зображеннями, було виявлено: у Львівському історичному музеї – на рукописному Євангелії кінця XVI ст. із с. Лешнів Бродівського району (ЛІМ: Рук. 20) та на Євангелії кінця XVI ст. з Галичини (ЛІМ: Рук. 21) [14, № 20 і № 21]; у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника – на рукописному Євангелії третьої чверті XVI ст. з м. Комарна (ЛІННБУ ім. В. Стефаника: НД-39); у Національній бібліотеці у Варшаві – на Євангелії 1624 р., яке в с. Перунка переписав диякон Василій з Одрехова (BNW: Aks. 2759); у Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі – на Євангелії, що його 1631 р. переписав Максим Улицький, дяк Смерековський (РНБ: збірка Ю. Яворського 30) [24].

Про те, що малярські оправи в Україні не є прерогативою оздоблення книги винятково рукописної, свідчать оправи таких видань, як: Апостол і Євангеліє Павла-Домжива Лютковича Телиці з його друкарні в с. Угерці (НМЛ: Сдк-435), Учителіне Євангеліє, надруковане 1616 р. у м. Єв'є (нині м. Вевіс у Литві; НМЛ: Сдк-1197), та вузькошрифтівне Євангеліє (бл. 1550-х рр.) з Музею книги у Львові (Кр. 258) [11].

У XVII–XIX ст. малярські оправи почали виготовляти і на інших українських землях. Зокрема, прикладами пам'яток центрально- і східноукраїнського походження є такі оправи: 1816 р. рукописного Євангелія-тетр кінця XV – початку XVI ст. із с. Обенижі Турійського р-ну Волинської обл., що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського в Києві (ІР НБУВ: ф. 301 (ЦАМ КДА), № 30 л.), та Євангелія 1683 р. з Мгарського монастиря біля Лубен (ДІМ: Муз. 261) [6] і Євангелія XVI ст. з Густинського Троїцького монастиря біля Прилук (ДІМ: Муз. 3865), які зберігаються в Державному історичному музеї в Москві (Росія).



Лл. 1. Оправа (XVII ст.) з сюжетним зображенням «Розп'яття з предстоячими»  
Євангелія-тетр початку XVII ст. *Матеріали:* дерево, шкіра, паволока,  
левкас, темпера, олія, оліфа. Львів, НМЛ: Ркк-205.

Усі виявлені малярські зображення – на оправах візантійської та пізньоготичної конструкцій українського походження. За характером розташування на дошках їх можна умовно поділити на дві великі групи. Перша – найближча до традиційних шкіряних оправ. Дошки й корінець цих оправ поволочені шкірою, і лише окремі деталі оздоблення виконано темперними або олійними фарбами. До другої групи слід віднести оправи, на яких малярське зображення займає всю поверхню дошки. Техніка їх виконання близька до темперного малярства, а сюжетики – до іконопису. Тематика зображень різноманітна, здебільшого сюжетна: «Розп'яття», «Деїсис», «Положення до гробу», херувими, святі, «Спас Нерукотворний», зрідка орнаментально-декоративна (монограми Марії та Христа, напрестольний хрест і рослинні мотиви).

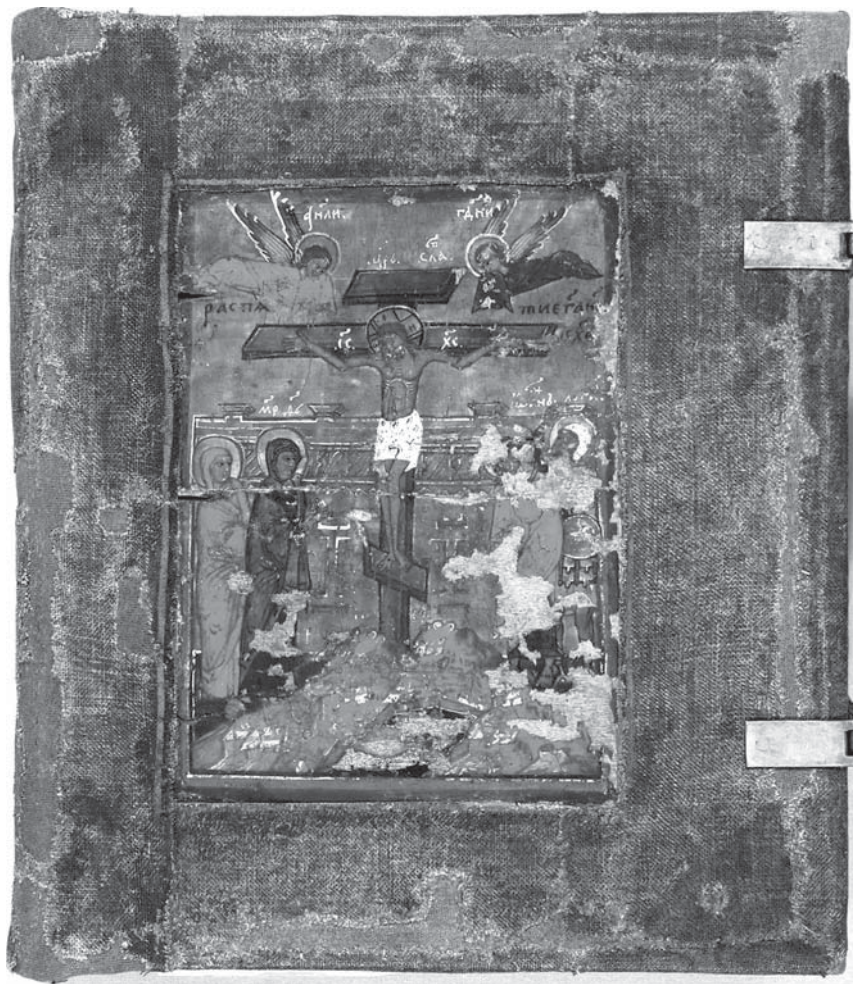
Поza Київською митрополією малярські оправи в XVI–XVII ст. виготовляли в Псковсько-Новгородських землях. Оригінальний варіант конструкції оправ візантійського типу зі вставною іконою на верхній дошці дав підстави виокремити чотири оправи XVI–XVII ст. псковського походження з мальованими зображеннями на Євангеліях апракосного типу XIII–XV ст. (Москва, РДАДА: ф. 381, № 7 (іл. 2); ф. 381, № 18; Москва, РДБ: ф. 256, Рум. 109; Псков, ПДОІАХМЗ: ф. № 245) [12; 24].

З кінця XVI ст. розпочинається виготовлення малярських оправ у московських землях. Зокрема можна назвати оправу кінця XVI ст. з темперним зображенням на левкасі Ветхозавітної Трійці в силі московської школи іконопису початку XVI ст. в золоченому срібному окладі рукописного Синодика. Цей Синодик списав головний писець Морозівського Євангелія з Успенського собору в Москві в XV в., а доповнення зроблено у XVI ст. (Москва, ДІМ: Син. 667 с) [1, с. 28; 2, кат. № 60; 22, с. 245–258, таб. XXX, 42; 26].

У Росії виробилася нова композиційна схема оздоблення, яку виявлено на двох оправах, у яких верхні дошки оздоблено темперним зображенням «Розп'яття» та чотирма великими кутовими клеймами з євангелістами. Це роботи іконописної школи другої половини XVI ст. макаріївської майстерні на рукописному Євангелії середини XVI ст. (Москва, ДІМ: Муз. 4133) (іл. 3) та на Євангелії, переписаному перед 1529 р., з церкви Покрову Богородиці (Москва, НБ МГУ, Сл. Рук. 128).

Низка оправ з іконописними зображеннями псковсько-новгородської іконописної школи XVII–XVIII ст. потребує детальнішого вивчення. Серед них слід згадати оправу з мальованим «Розп'яттям», на якому зображено дві групи предстоячих, в окладі останньої чверті XVII ст. на Євангелії, виданому в Москві 1741 р. (Псков, ПДОІАХМЗ: ф. № 612) [13, с. 122, ил. 2;





Лл. 2. Оправа (кін. XVI – поч. XVII ст.) з сюжетним зображенням  
«Розп'яття з предстоячими» Євангелія-апракос, перша половина XIII ст.

*Матеріали:* дерево, тканина, паволока, левкас, темпера, оліфа.  
Москва, РДАДА: Ф. 381, Оп. 1, № 7.



Лл. 3. Оправа (XVI ст.) з сюжетним зображенням «Розп'яття з предстоячими»  
Євангелія-тетр середини XVI ст.

Матеріали: дерево, шкіра, паволока, левкас, темпера, оліфа.  
Москва, ДІМ: Муз. 4133.



21, ил. 44; 24]. Ще одна оправа<sup>1</sup> візантійської конструкції новгородського типу має темперні зображення на левкасі на паволоці – «Розп'яття» з трьома предстоячими жонами та Іоанном Богословом на тлі високої Єрусалимської стіни. Зображення виконані в іконописній школі кінця XVII – початку XVIII ст., обрамлені срібним окладом другої чверті XVII ст. і початку XVIII ст., на московському виданні Євангелія 1701 р. Зберігається в Санкт-Петербурзі, в колекції Державного російського музею (СПб, ДРМ: інв. № БК-3076). Ця пам'ятка надійшла до музею 1918 р. з колекції М. П. Боткіна [13, с. 113, ил. 4; 23, с. 37, таб. 102–103; 24]. У Російській національній бібліотеці зберігається рукописне Євангеліє першої чверті XVI ст. в оправі останньої чверті XVIII ст. з темперним «Деїсісом» (СПб, РНБ: № Q.1.25). І, нарешті, слід згадати оправу XIX ст. з олійним «Розп'яттям» в окладі на рукописному Євангелії апракос-повний 1532 р., яке тривалий час належало псковському Троїцькому собору (Псков, ПДОІАХМЗ: ф. № 366) [13, с. 112, ил. 3; 15, с. 10–11, кат. 6; 16, с. 6 (іл.); 20, с. 14, 15, таб. IV; 24].

Підсумовуючи результати проведених досліджень, слід зазначити, що на сьогодні вже виявлено 35 іконописних оправ східнослов'янського походження, що зберігаються в книгозбірнях України та за кордоном. Іконописні зображення на верхніх дошках цих пам'яток виконані не тільки темперою, а й олійними фарбами, що свідчить про паралельний розвиток цього виду мистецтва з іконописом. Малярські оправы виготовляли не лише на Балканах і в Галичині. Починаючи з XVI ст. вони з'являються і в мистецтві північних слов'ян, спочатку на теренах Новгород та Пскова, а згодом і в московських землях, про що свідчить збережений комплекс пам'яток. Проте вивчення цих творів мистецтва ще не завершене, адже кожна зі згаданих малярських оправ потребує окремого монографічного дослідження. Тому ми лише окреслили основні етапи появи й розвитку пам'яток цього типу на східнослов'янських землях.

На завершення слід зазначити, що запропонована класифікація малярських оправ не претендує на вичерпність і є лише спробою першого наближення. Вона потребує подальших ґрунтовних досліджень, оскільки поза увагою залишилися ще кілька специфічних різновидів малярських оправ Європи та Азії. В процесі подальших студій стане можливим в межах кожної з чотирьох великих груп малярських оправ здійснити більш чіткий їх поділ на регіональні підгрупи, а також класифікувати їх за іншими параметрами, зокрема за характером розташування зображень на їх дошках, тематикою та призначенням.

<sup>1</sup> О. В. Голубєва й О. С. Смирнов у 2007 р. досліджували оправу у відділі техніко-технологічних досліджень та секторі реставрації металу ДРМ.

### Список використаних джерел

1. Борисова Т. С. К вопросу о времени создания рукописи / Т. С. Борисова // Евангелие Успенского собора Московского Кремля. – М. : ВХНРЦ им. акад. И. Э. Грабаря, 2002. – С. 27–35.
2. Вздорнов Г. И. Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков / Г. И. Вздорнов. – М. : Искусство, 1980. – 552 с.
3. Владимиров В. Всеобщая история книги : Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVII в. / В. Владимиров. – М. : Книга, 1988. – 310 с.
4. Запаско Я. П. Мистецтво української рукописної книги : конспект лекцій спецкурсу для студентів / Я. П. Запаско. – Львів : ЛДПІДМ, 1993. – 139 с.
5. Зінченко С. Живописні Розп'яття на оправах рукописних книг із збірки Національного Музею у Львові / С. Зінченко // Українська Хрестологія : тези і резюме наукової конференції 24 жовтня 1996 р. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. – С. 26–28.
6. Зінченко С. Книжкова мініатюра / С. В. Зінченко // Історія українського мистецтва : у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2011. – Т. III : Мистецтво другої половини XVI–XVIII ст. – С. 255–277.
7. Зінченко С. Малярська оправа Євангелія-тетр 1631 р. зі збірки Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі / С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К. : НБУВ, 2014. – С. 316–327.
8. Зінченко С. Малярські оправи кириличних кодексів XV–XVIII ст. у збірці НМЛ ім. Андрея Шептицького / С. В. Зінченко // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів : НМЛ ім. Андрея Шептицького, 2006. – № 4(9). – С. 126–132.
9. Зінченко С. Малярські оправи: термінологія, історіографія та проблеми дослідження / С. В. Зінченко // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – № 10(15). – Львів : НМЛ ім. Андрея Шептицького, 2014. – С. 99–104.
10. Зінченко С. Розп'яття XVI ст. на оправі Євангелія 1571 р. із с. Угорок. (Унікальний вид інтролігаторства) / С. В. Зінченко // Сакральне мистецтво Бойківщини. Третє наукове читання пам'яті Михайла Драгана : матеріали вист. на конф. 19–20 листоп. 1998 р., м. Дрогобич / Музей «Дрогобиччина». – Дрогобич : Відродження, 1998. – С. 132–136.
11. Зінченко С. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) / С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – Вип. 4. – К. : НБУВ, 1998. – С. 113–118.
12. Зинченко С. В. Проблемы исследования средневековых переплёт, украшенных живописными изображениями / С. В. Зинченко // Музейные библиотеки в современном обществе : Книжный переплёт. Проблемы изучения : тезисы

докл. науч.-практ. конф., Москва, 8–10 апреля 2014 г. / ГИКМЗ «Московский Кремль»; под. ред. И. О. Мельниковой. – М., 2014. – С. 14–17.

13. Игошев В. В. Исследование и атрибуция орнаментального тиснения на кожаном переплёте Евангелия ГИМ, Син. 742 / В. В. Игошев // Хризограф. – Вып. 2. – М. : СканРус, 2005. – С. 109–125.

14. Каталог кириллических рукописных Евангелий XV–XVIII столетий из собрания Львовского исторического музея / уклад. О. Ясіновська. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 1996. – 150 с.

15. Каталог славяно-русских рукописей Псковского музея-заповедника (XIV – начало XX вв.) : в 2 ч. / Пск. гос. объедин. ист.-архит. и худож. музей-заповедник; сост. Н. П. Осипова. – Ч. 1. – Псков, 1991. – 207 с.

16. Каталог славяно-русских рукописей Псковского музея-заповедника (XIV – начало XX вв.) : в 2 ч. / Пск. гос. объедин. ист.-архит. и худож. музей-заповедник; сост. Н. П. Осипова. – Ч. 2. – Псков, 1991. – 108 с.

17. Лифшиц Л. И. Малоизвестный памятник русской живописи первой четверти XV в. из собрания Государственного исторического музея / Л. И. Лифшиц // Хризограф. – Вып. 2. – М. : СканРус, 2005. – С. 94–108.

18. Найдены утерянные египетские пирамиды? / пер. Н. Ю. Денисова // Новости InfoNIAC.ru [Электронный ресурс]. – 12 авг. 2012. – Режим доступа: [www.infoniac.ru/news/Naideny-uteryannye-egipetskie-piramidy.html](http://www.infoniac.ru/news/Naideny-uteryannye-egipetskie-piramidy.html).

19. Овчинников В. История книги: эволюция книжной структуры : навч. посібн. / В. Овчинников. – Львів : Світ, 2005.

20. Покровский Н. В. Заметки о памятниках Псковской церковной старины / Н. В. Покровский. – М. : Издание журнала «Светильник», 1914. – 38 с. : [XXIII] л.

21. Псковский государственный объединённый историко-архитектурный и художественный музей-заповедник : [альбом] / авт.-сост. И. С. Родникова. – М. : Изобразительное искусство, 1981. – 21, 138 с.

22. Симони П. К. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплётного искусства на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно : [тексты – материалы – снимки] / сост. и прим. П. Симони. – СПб. : Изд-во ОЛДП, 1903. – 324 с. : LXXIII л. 23. Собрание М. П. Боткина. Репринтное издание 1911 г. – СПб. : Альфарет, 2009. – 40 с.

24. Соловьёва И. Д. К истории живописного оклада русских напрестольных Евангелий / И. Д. Соловьёва // Остромирово Евангелие и современные исследования рукописной традиции новозаветных текстов : сб. науч. ст. : на материале докладов Междунар. науч. конф., С.-Петербург, окт. 2007 г.] / сост. Ж. Л. Левшина; редкол.: А. А. Алексеев и др. – СПб. : РНБ, 2010. – С. 181–190.

25. Таволетта [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Таволетта>.

26. Яковлева А. И. Синодик Успенского собора / А. И. Яковлева // Палеография, кодикология, дипломатика: современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов : материалы Междунар. науч. конф., Москва, 27–28 февр. 2013 г. / отв. ред. И. Г. Коновалова; Ин-т всеобщ. истории РАН. – М. : ИВИ, 2013. – С. 384–397.

27. Aland K. Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik. Deutsche Bibelgesellschaft / Kurt Aland, Barbara Aland. – Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 1989. – 122 s.
28. Avril F. Les manuscrits à peintures en France 1440–1520 / François Avril, Nicole Reynaud. – Paris : Flammarion ; Bibliothèque nationale, 1993. – 439 p. : col. ill., map.
29. Biccherna [Digital resource] // Wikipedia. – Retrieved from <http://en.wikipedia.org/wiki/Biccherna>.
30. Carli E. Sienese Painting / Enzo Carli. – London : F. Muller; New York : Scala, 1983. – 79 p. – Electronic reproduction. HathiTrust Digital Library, 2010. MiAaHDL.
31. Catalogue of the celebrated Library of Major J. R. Abbey : the third Portion 19–21 June 1967. – London : Sotheby & Co., 1967. – 233 p.
32. Codex Washingtonianus [Digital resource] // Wikipedia. – Retrieved from [http://en.wikipedia.org/wiki/Codex\\_Washingtonianus](http://en.wikipedia.org/wiki/Codex_Washingtonianus).
33. Duval-Arnould L. Une reliure du XIII<sup>e</sup> siècle: Bibliothèque Vaticane, Vat. lat. 13125 / Louis Duval-Arnould // Mélanges d'histoire de la reliure offerts à Georges Colin / éd. C. Sorgeloos. – Bruxelles : Librairie Fl. Tulkens, 1998. – S. 39–45.
34. Engelhart H. Bemalte Einbände an mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Handschriften / Helmut Engelhart // Einbandforschung / Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände (AEB). – Heft 26 / April, 2010. – S. 9–23.
35. Engelhart H. Die Miniaturen eines ehemaligen Hornplatteneinbandes aus dem letzten Viertel des 13. Jahrhunderts / Helmut Engelhart // Einbandforschung / Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände (AEB). – Heft 16. – April, 2005. – S. 14–19.
36. Engelhart H. Komburger Psalter / Helmut Engelhart // Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB2) / Hrsg. von Severin Corsteny Günther Pflug und Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller. – Ed. 2, völlig neu bearbeitete Auflage. – Stuttgart : A. Hiersemann, 1993. – Bd. IV : Institut für Buch- und Handschriftenrestaurierung – Lyser. – S. 288–289.
37. Engelhart H. Hornplattenemband / Helmut Engelhart // Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB2) / Hrsg. von Severin Corsteny Günther Pflug und Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller. – Ed. 2, völlig neu bearbeitete Auflage. – Bd. III: Fotochemigrafische Verfahren-Institut für Buchmarkt-Forschung. – Stuttgart: A. Hiersemann, 1991. – S. 535.
38. First Century Gospels Found! Forensic Discovery: Washington Codex Manuscripts of the Four Gospels Were Penned and Dated in First Century A. D. / Lee W. Woodard. – Sallisaw, Okla. : L. W. Woodard, 2008. – 421 p.; див. також: [Digital resource]. – Retrieved from <http://www.washington-codex.org>.
39. Graf K. Archivalia: The Renaissance Library of Pillone Family [Digital resource] / Klaus Graf. – Retrieved from <http://archiv.twoday.net/stories/19455769>.
40. Holter K. Zum gotischen Bucheinband in Österreich: Bemalte Einbände aus Kloster Garsten / Kurt Holter // Gutenberg-Jahrbuch, 1956 / Herausgeg. A. Ruppel. – Mainz : Gutenberg-Gesellschaft, 1956. – S. 288–298.

41. Hs.-446. Thomas de Aquino, Glossa in evangelium sancti Matthaei [Catena aurea super quattuor evangelistas, pars II], etc., saec. XIV [Digital resource] // The digital State Library of Upper Austria / Landesbibliothek. – Retrieved from <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-3420173>.

42. Hs.-447. Thomas de Aquino, Glossa in evangelium sancti Marci [Catena aurea super quattuor evangelistas, pars I], etc., saec. XIV [Digital resource] // The digital State Library of Upper Austria / Landesbibliothek. – Retrieved from <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-3425652>.

43. Hs.-448. Thomas de Aquino, Glossa in evangelium sancti Lucae [Catena aurea super quattuor evangelistas, pars III], etc., saec. XIV [Digital resource] // The digital State Library of Upper Austria / Landesbibliothek. – Retrieved from <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-3427766>.

44. Hs.-449. Thomas de Aquino, Glossa in evangelium sancti Johannis [Catena aurea super quattuor evangelistas, pars IV], saec. XIV [Digital resource] // The digital State Library of Upper Austria / Landesbibliothek. – Retrieved from <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-2861922>.

45. Le Biccherne Senesi: tutte le opere con foto, artisti e descrizione [Digital resource] // ArteAntica.eu. – Retrieved from [http://www.arteantica.eu/opera-omnia-atema/biccherne\\_senesi-1.html](http://www.arteantica.eu/opera-omnia-atema/biccherne_senesi-1.html).

46. Lisini A. Le tavolette dipinte di biccherna ed gabella del R. Archivio di Stato, in Siena : con illustrazione storica del direttore del archivio, Alessandro Lisini; opera iniziata dal defunto Luigi Marzocchi e ultimata dal suo successore Rodolfo Falb. – Siena : Stab. Foto-litografico Sordo-muti, 1901. – XII, [31] p.

47. Lucius W.-D., von. Malereinbände. Teil 1 : Bemalte Einbände bis 1918 / Wulf-Dietrich von Lucius // Imprimatur : Ein Jahrbuch für Bücherfreunde. – Neue Folge XX. – München : Hrsg. von Ute Schneider im Auftrag der Gesellschaft der Bibliophilen, 2007. – S. 71–80.

48. Miscellanées de Monsieur H.: quelques mots sur la manipulation, quelques mots sur une beauté vénitienne [Message de journal web] // Le Blog du Bibliophile, des Bibliophiles, de la Bibliophilie et des Livres Ancients. Récupéré le mardi 8 mai 2012 à partir de <http://bibliophilie.blogspot.com/2012/05/miscellanees-de-monsieur-h-quelques.html>.

49. Morello G. Die schönsten Stundenbücher aus der Biblioteca Apostolica Vaticana / Giovanni Morello. – Zürich : Belser, 1988. – 143 s.

50. Morey C.-R. The Painted Covers of the Manuscript / Charles Rufus Morey // Facsimile of the Washington Manuscript of the Four Gospels in the Freer Collection / Ed. H. A. Sanders. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1912. – P. VII–X.

51. Oprawa malowana // Encyklopedia wiedzy o książce / Kom. Red. : A. Birkenmajer i in. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. – S. 1706–1707.

52. Petersen T. C. Coptic Bookbindings in the Pierpont Morgan Library / Theodore C. Petersen. – Unpublished manuscript, Pierpont Morgan Library, 1948.

53. Pontifical à l'usage de Châlons [Ressource numérique] // Bibliothèques municipales de Châlons. – Récupéré à partir de <http://bm.chalons-en-champagne.net/archives-et-patrimoine/tresors/42-pontifical-a-l-usage-de-chalons>.
54. Pabel A. Ein "bemalter" Bucheinband aus dem Besitz des Dr. Kilian Horn in der Inkunabelsammlung der Universitätsbibliothek Würzburg / Angelika Pabel, Helmut Engelhart // Einbandforschung / Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände (AEB). – Heft 22. – April, 2008. – S. 12–20.
55. Schmidt-Künsemüller F.-A. Bemalte Einbände / Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller // Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB2) / Hrsg. von Severin Corsteny Günther Pflug und Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller. – Ed. 2, völlig neu bearbeitete Auflage. – Bd. I : A–Buch. – Stuttgart : A. Hiersemann. – S. 289.
56. Slideshow : The Peacock Room Comes to America: Exhibiting Freer's Bibles [Digital resource] // Freer & Sackler. The Smithsonian's Museum of Asian Art. – Retrieved from [http://www.asia.si.edu/explore/american/bibles\\_slideshow.asp](http://www.asia.si.edu/explore/american/bibles_slideshow.asp).
57. Sotheby's Catalogue : Illuminated Manuscripts from the Celebrated Library of the Late Major J. R. Abbey, the Eleventh and Final Part: Forty-Four Manuscripts from c. 1100 to 1762. – London : Hardcover, 1989. – 207, [13] p.
58. Strzygowski J. Orient oder Rom: Beitrag zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst / Josef Strzygowski. – Leipzig : Verlag Hinrich, 1901. – 159 s.
59. Schreiber H. Bemalte Einbände / H. Schreiber // Lexikon des gesamten Buchwesens / Hrsg. von Karl Löffler und Joachim Kirchner unter Mitwirkung von Wilhelm Olbricht. – Bd. 1 : Aa–Goetheana. – Leipzig : Verlag W. Hiersemann, 1935. – S. 157.
60. Szirmai J. A. The Archaeology of medieval bookbinding / J. A. Szirmai. – Aldershot ; Brookfield ; Singapore ; Sidney, 1999. – 367 p.
61. Thompson H. S. Coptic version of the Acts of the Apostles and the Pauline Epistles in the Sahidic dialect / H. S. Thompson. – Cambridge : University Press, 1932. – XXXII, 256 p.
62. Traité des vertus, de leur excellence, et comment on l... [Ressource numérique] // BnF, Gallica. – Récupéré à partir de <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000782z>.
63. Washington Manuscript III – The Four Gospels (Codex Washingtonensis) late 4th – early 5th century [Digital resource] // Freer & Sackler Galleries. – Retrieved from <http://www.asia.si.edu/collections/singleObject.cfm?ObjectNumber=F1906.274>.
64. Zöhl C. Selbstvergewisserung, Erziehung und Repräsentation: die Bibliothek der Louise von Savoyen / Caroline Zöhl // Frühneuzeitliche Sammlungspraxis und Literatur / Robert Felfe, Angelika Lozar (Hrsg.). – Erstausg., 1. Aufl. – Berlin : Lukas-Verl., 2006 – S. 75–108.

## References

1. Borisova, T. S. (2002). K voprosu o vremeni sozdaniia rukopisi [On the issue of the manuscript creation time]. In *Evangelie Uspenskogo sobora Moskovskogo Kremliia* [The Gospel of the Assumption Cathedral of the Moscow Kremlin] (pp. 27–35). Moscow: Vserossiiskii khudozhestvennyi nauchno-restavratsionnyi tsentr imeni akademika I. E. Grabaria. [In Russian].



2. Vzdornov, G. I. (1980). *Iskusstvo knigi v Drevnei Rusi. Rukopisnaia kniga Severo-Vostochnoi Rusi XII – nachala XV vekov* [Book Art in Ancient Rus. Handwritten book of the North-Eastern Rus of the 12th – early 15th centuries]. Moscow: Iskusstvo. [In Russian].
3. Vladimirov, V. (1988). *Vseobshchaia istoriia knigi: Drevnii mir. Srednevekove. Vozrozhdenie. XVII v.* [General book history: Ancient world. Middle Ages. Renaissance. 12th century]. Moscow: Kniga. [In Russian].
4. Zapasko, Ya. P. (1993). *Mystetstvo ukrainskoi rukopysnoi knyhy: konspekt lektsii spetskursu dlia studentiv* [The art of a Ukrainian handwritten book: notes of special lecture course for students]. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi instytut prykladnoho i dekoratyvnoho mystetstva. [In Ukrainian].
5. Zinchenko, S. (1996). Zhyvopysni Rozpiattia na opravakh rukopysnykh knyh iz zbirkky Natsionalnoho Muzeiu u Lvovi [Pictorial Crucifixions on the bookbindings of manuscripts from the collection of Lviv National Museum]. In *Ukrainska Khrestolohiia* [Ukrainian cross studies]: *Proceedings of a scientific conference* (pp. 26–28). Lviv: Instytut narodoznavstva Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. [In Ukrainian].
6. Zinchenko, S. (2011). Knyzhkova miniatiura [Miniature book]. In H. Skrypnyk (Ed., Series ed.), *Istoriia ukrainskoho mystetstva* [The history of Ukrainian art]: Vol. 3. *Mystetstvo druhoi polovyny XVI–XVIII st.* [Art of the second half of the 16–18th centuries] (pp. 255–277). Kyiv. [In Ukrainian].
7. Zinchenko, S. (2014). Maliarska oprava Yevanheliia-tetr 1631 r. zi zbirkky Rosiiskoi natsionalnoi biblioteki v Sankt-Peterburzi [Painted binding of a Gospel of 1631 from the collection of the National Library of Russia in Saint Petersburg]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna: arkhеоhrafichni doslidzhennia unikalnykh arkhivnykh ta biblioteknykh fondiv* [Manuscripts and book heritage: archeographic research of unique archival and librarian fonds] (pp. 316–327). Kyiv. [In Ukrainian].
8. Zinchenko, S. (2006). Maliarski opravy kyrylychnykh kodeksiv XV–XVIII st. u zbirtsi NML im. Andreia Sheptytskoho [Painted bindings of Cyrillic codices of the 16–18th centuries in the collection of Andrey Sheptytsky Lviv National Museum]. In *Litopys Natsionalnoho muzeiu u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho* [Chronicle of Andrey Sheptytsky Lviv National Museum], 4(9), pp. 126–132. Lviv: Natsionalnyi muzei u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho. [In Ukrainian].
9. Zinchenko, S. (2014). Maliarski opravy: terminolohiia, istoriohafiia ta problemy doslidzhennia [Painted bindings: terminology, historiography and research problems]. In *Litopys Natsionalnoho muzeiu u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho* [Chronicle of Andrey Sheptytsky Lviv National Museum], 10(15), pp. 99–104. Lviv: Natsionalnyi muzei u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho. [In Ukrainian].
10. Zinchenko, S. (1998). Rozpiattia XV st. na opravi Yevanheliia 1571 r. iz s. Uhorok. (Unikalnyi vyd introliatorstva) [Crucifixion of the 15th century on a binding of a Gospel of 1571 from a village Uhorky. (Unique kind of bookbinding)]. In *Sakralne mystetstvo Boikivshchyny. Treti naukovi chytannia pamiati Mykhaila Drachana* [Sacral art of Boikivshchina. The third scientific readings in memory of Michael

Dragan]: *Proceedings of the conference held on 19–20 November 1998 in Drohobych* (pp. 132–136). Drohobych: Vidrodzhennia. [In Ukrainian].

11. Zinchenko, S. (1998). Unikalnyi vyd introlihatorstva (ikonopys na ukrainskykh knyzhkovykh opravakh) [Unique kind of bookbinding (icon painting on Ukrainian book bindings)]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy: arkeohrafichni doslidzhennia unikalnykh arkhivnykh ta bibliotechnykh fondiv* [Manuscript and book heritage: archeographic research of unique archival and librarian fonds], No. 4, pp. 113–118. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Zinchenko, S. V. (2014). Problemy issledovaniia srednevekovykh perepletov, ukrashennykh zhivopisnymi izobrazheniiami [Problems of the research of medieval bindings decorated with pictorial images]. In *Muzeinye biblioteki v sovremennom obshchestve: Knizhnyi pereplet. Problemy izucheniia* [Museum libraries in modern society: Book binding. Problems of study]: *Proceedings of a scientific and practical conference held on 8–10 April 2014 in Moscow* (pp. 14–17). Moscow. [In Russian].

13. Igoshev, V. V. (2005). Issledovanie i atributsiia ornamentalnogo tiseniia na kozhanom pereplete Evangeliiia GIM, Sin. 742 [Study and attribution of an ornamental embossment on a leather binding of a Gospel from the State Historical Museum, Syn. 742]. In *Khrizograf* [Chrysograph], Is. 2, pp. 109–125. Moscow: SkanRus. [In Russian].

14. Yasinovska, O. (Comp.). (1996). *Kataloh kyrylychnykh rukopysnykh Yevanhelii XV–XVIII stolit zi zbirk Lvivskoho istorychnoho muzeiu* [Catalog of Cyrillic manuscript Gospels of the 15–16th centuries from the collection of Lviv Historical Museum]. Lviv: Publishing house of Lviv Theological Academy. [In Ukrainian].

15. Osipova, N. P. (Comp.). (1991). *Katalog slaviano-russkikh rukopisei Pskovskogo muzeia-zapovednika (XIV – nachalo XX vv.)* [Catalog of Slavic-Russian manuscripts from Pskov museum-reservation (19th – early 20th centuries) (Pt. 1). Pskov. [In Russian].

16. Osipova, N. P. (Comp.). (1991). *Katalog slaviano-russkikh rukopisei Pskovskogo muzeia-zapovednika (XIV – nachalo XX vv.)* [Catalog of Slavic-Russian manuscripts from Pskov museum-reservation (19th – early 20th centuries) (Pt. 1). Pskov. [In Russian].

17. Lifshits, L. I. (2005). Maloizvestnyi pamiatnik russkoi zhivopisi pervoi chetverti XV v. iz sobraniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia [A little known monument of Russian painting of the first quarter of the 15th century from the State Historical Museum Collection, Syn. 742]. In *Khrizograf* [Chrysograph], Is. 2, pp. 94–108. Moscow: SkanRus. [In Russian].

18. Denisov, N. Ju. (Trans.). (2012, August 12). Naideny uteriannye egipetskie piramidy? [Are the lost Egyptian pyramids found?]. Retrieved from [www.infoniac.ru/news/Naideny-uteryannye-egipetskie-piramidy.html](http://www.infoniac.ru/news/Naideny-uteryannye-egipetskie-piramidy.html). [In Russian].

19. Ovchinnikov, V. (2005). *Istoriia knyhy: evoliutsiia knyzhkovoï struktury: navchalnyi posibnyk* [History of books: evolution of a book structure: manual]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].

20. Pokrovskii, N. V. (1914). *Zametki o pamiatnikakh Pskovskoi tserkovnoi stariny* [Notes on the monuments of Pskov church antiquity]. Moscow: Izdanie zhurnala “Svetilnik”. [In Russian].

21. Rodnikova, I. S. (Comp.). (1981). *Pskovskii gosudarstvennyi obedinennyi istoriko-arkhitekturnyi i khudozhestvennyi muzei-zapovednik* [Pskov State United Historical, Architectural and Art Museum-Reserve]. Moscow: Izobrazitelnoe iskusstvo. [In Russian].
22. Simoni, P. K. (Comp.). (1903). *Opyt sbornika svedenii po istorii i tekhnike knigoperepletnogo khudozhestva na Rusi, preimushchestvenno v dopetrovskoe vremia, s XI po XVIII stoletie vkluchitelno: teksty – materialy – snimki* [Experience of a collected book containing information on the history and technology of bookbinding art in Russia, mainly in pre-Peter times, from the 11th to the 18th century: texts – materials – photographs]. Saint Petersburg: Izdanie obshchestva liubitelei drevnei pismennosti. [In Russian].
23. *Sobranie M. P. Botkina* [Collection of M. P. Botkin] (Reprinted from the edition of 1911). (2009). Saint Petersburg: Alfaret. [In Russian].
24. Soloveva, I. D. (2010). K istorii zhivopisnogo oklada russkikh naprestolnykh Evangelii [On the history of pictorial bindings of Russian Altar Gospels]. In Zh. L. Levshina (Comp.), *Ostromirovo Evangelie i sovremennye issledovaniia rukopisnoi traditsii novozavetnykh tekstov: sbornik nauchnykh statei* [Ostromir Gospel and modern research of the manuscript tradition of the New Testament texts: collection of scientific articles] (A. A. Alekseev et al., Eds., pp. 181–190). Saint Petersburg: National Library of Russia. [In Russian].
25. Tavoletta. In *Wikipedia*. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/Таволетта>. [In Russian].
26. Iakovleva, A. I. (2013). Sinodik Uspenskogo sobora [Death-bill of Assumption Cathedral]. In *Paleografiia, kodikologiia, diplomatika: sovremennyi opyt issledovaniia grecheskikh, latinskikh i slavianskikh rukopisei i dokumentov* [Paleography, codicology, diplomatics: modern experience of the study of Greek, Latin and Slavic manuscripts and documents]: *Proceedings of the International scientific conference* (pp. 384–397). Moscow: Institut vseobshchei istorii. [In Russian].
27. Aland, K., Aland, B. (1989). *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*. Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. [In German].
28. Avril, F., Reynaud, N. (1993). *Les manuscrits à peintures en France 1440–1520*. Paris: Flammarion, Bibliothèque nationale. [In French].
29. Biccherna. In *Wikipedia*. Retrieved from <http://en.wikipedia.org/wiki/Biccherna>. [In English].
30. Carli, E. (1983). *Sieneese Painting* (Electronic reproduction, HathiTrust Digital Library, 2010, MiAaHDL). London: F. Muller; New York: Scala. [In English].
31. *Catalogue of the celebrated Library of Major J. R. Abbey: the third Portion 19–21 June 1967*. (1967). London: Sotheby & Co. [In English].
32. Codex Washingtonianus. In *Wikipedia*. Retrieved from [http://en.wikipedia.org/wiki/Codex\\_Washingtonianus](http://en.wikipedia.org/wiki/Codex_Washingtonianus). [In English].
33. Duval-Armould L. (1998). Une reliure du XIIIe siècle: Bibliothèque Vaticane, Vat. lat. 13125. In C. Sorgeloos (Ed.), *Mélanges d'histoire de la reliure offerts à Georges Colin* (pp. 39–45). Bruxelles: Librairie Fl. Tulkens.

34. Engelhart, H. (2010, April). Bemalte Einbände an mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Handschriften. In Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände (AEB), *Einbandforschung* (Heft 16, S. 9–23). [In German].
35. Engelhart, H. (2005, April). Die Miniaturen eines ehemaligen Hornplatteneinbandes aus dem letzten Viertel des 13. Jahrhunderts. In Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände (AEB), *Einbandforschung* (Heft 16, S. 14–19). [In German].
36. Engelhart, H. (1993). Komburger Psalter In *Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB2): Bd. IV. Institut für Buch- und Handschriftenrestaurierung* (Hrsg. von Severin Corsteny Günther Pflug und Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller, Ed. 2, völlig neu bearbeitete Auflage, S. 288–289). Stuttgart: A. Hiersemann. [In German].
37. Engelhart, H. (1991). Hornplattenemband. In *Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB2): Bd. III. Fotochemigrafische Verfahren-Institut für Buchmarkt-Forschung* (Hrsg. von Severin Corsteny Günther Pflug und Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller, Ed. 2, völlig neu bearbeitete Auflage, S. 535). Stuttgart: A. Hiersemann. [In German].
38. Woodard, L. W. (2008). *First Century Gospels Found! Forensic Discovery: Washington Codex Manuscripts of the Four Gospels Were Penned and dated in First Century A. D.* Sallisaw, Okla. [In English].
39. Graf, K. Archivalia: The Renaissance Library of Pillone Family. Retrieved from <http://archiv.twoday.net/stories/19455769/>. [In English].
40. Holter, K. (1956). Zum gotischen Bucheinband in Österreich: Bemalte Einbände aus Kloster Garsten. In A. Ruppel (Hrsg.), *Gutenberg-Jahrbuch* (pp. 288–298). Mainz: Gutenberg-Gesellschaft.
41. Hs.-446. Thomas de Aquino, Glossa in evangelium sancti Matthaei [Catena aurea super quattuor evangelistas, pars II], etc., saec. XIV. In Landesbibliothek, *The digital State Library of Upper Austria*. Retrieved from <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-3420173>. [In Latin].
42. Hs.-447. Thomas de Aquino, Glossa in evangelium sancti Marci [Catena aurea super quattuor evangelistas, pars I], etc., saec. XIV. In Landesbibliothek, *The digital State Library of Upper Austria*. Retrieved from <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-3425652>. [In Latin].
43. Hs.-448. Thomas de Aquino, Glossa in evangelium sancti Lucae [Catena aurea super quattuor evangelistas, pars III], etc., saec. XIV. In Landesbibliothek, *The digital State Library of Upper Austria*. Retrieved from <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-3427766>. [In Latin].
44. Hs.-449. Thomas de Aquino, Glossa in evangelium sancti Johannis [Catena aurea super quattuor evangelistas, pars IV], saec. XIV. In Landesbibliothek, *The digital State Library of Upper Austria*. Retrieved from <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-2861922>. [In Latin].
45. Le Biccherne Senesi: tutte le opere con foto, artisti e descrizione. In *ArteAntica.eu*. Retrieved from [http://www.arteantica.eu/opera-omnia-a-tema/biccherne\\_senesi-1.html](http://www.arteantica.eu/opera-omnia-a-tema/biccherne_senesi-1.html). [In Italian].

46. Lisini, A. (1901). *Le tavolette dipinte di biccherna e di gabella del R. Archivio di Stato, in Siena: con illustrazione storica del direttore del archivio, Alessandro Lisini; opera iniziata dal defunto Luigi Marzocchi e ultimata dal suo successore Rodolfo Falb*. Siena: Stab. Foto-litografico Sordo-muti. [In Italian].
47. Lucius, W.-D., von. (2007). *Malereinbände: Teil 1. Bemalte Einbände bis 1918. Imprimatur: Ein Jahrbuch für Bücherfreunde* (Neue Folge XX, Hrsg. von Ute Schneider im Auftrag der Gesellschaft der Bibliophilen, S. 71–80). München. [In German].
48. *Miscellanées de Monsieur H.: quelques mots sur la manipulation, quelques mots sur une beauté vénitienne* [Message de journal web]. (2012, 8 Mai). Sur *Le Blog du Bibliophile, des Bibliophiles, de la Bibliophilie et des Livres Ancients*. Récupéré à partir de <http://bibliophilie.blogspot.com/2012/05/miscellanees-de-monsieur-h-quelques.html>. [In French].
49. Morello, G. (1998). *Die schönsten Stundenbücher aus der Biblioteca Apostolica Vaticana*. Zürich: Belser. [In German].
50. Morey, C.-R. (1912). The Painted Covers of the Manuscript. In H. A. Sanders (Ed.), *Facsimile of the Washington Manuscript of the Four Gospels in the Freer Collection*. Ann Arbor: University of Michigan Press. [In English].
51. Oprawa malowana. (1971). In A. Birkenmajer, A. Kawecka-Gryczowa et al. (Eds.), *Encyklopedia wiedzy o książce* (S. 1706–1707). Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
52. Petersen, T. C. (1948). *Coptic Bookbindings in the Pierpont Morgan Library*. Unpublished manuscript, Pierpont Morgan Library. [In English].
53. Pontifical à l’usage de Châlons. Sur *Bibliothèques municipales de Châlons*. Récupéré à partir de <http://bm.chalons-en-champagne.net/archives-et-patrimoine/tresors/42-pontifical-a-l-usage-de-chalons>. [In French].
54. Pabel, A., Engelhart, H. (2008, April). Ein “bemalter” Bucheinband aus dem Besitz des Dr. Kilian Horn in der Inkunabelsammlung der Universitätsbibliothek Würzburg. In Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände (AEB), *Einbandforschung* (Heft 22, S. 12–20). [In German].
55. Schmidt-Künsemüller, F.-A. (1935). Bemalte Einbände. In *Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB2): Bd. I. A–Buch* (Hrsg. von Severin Corsteny Günther Pflug und Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller, Ed. 2, völlig neu bearbeitete Auflage, S. 289). Stuttgart: A. Hiersemann. [In German].
56. Slideshow: The Peacock Room Comes to America: Exhibiting Freer’s Bibles. In *Freer & Sackler: The Smithsonian’s Museum of Asian Art*. Retrieved from [www.asia.si.edu/explore/american/bibles\\_slides](http://www.asia.si.edu/explore/american/bibles_slides). [In English].
57. *Sotheby’s Catalogue: Illuminated Manuscripts from the Celebrated Library of the Late Major J. R. Abbey, the Eleventh and Final Part: Forty-Four Manuscripts from c. 1100 to 1762*. (1989). London: Hardcover. [In English].
58. Strzykowski, J. (1901). *Orient oder Rom: Beitrag zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*. Leipzig: Verlag Hinrich. [In German].
59. Schreiber, H. (1935). Bemalte Einbände. In *Lexikon des gesamten Buchwesens: Bd. I: Aa–Goetheana* (Hrsg. von Karl Löffler und Joachim Kirchner unter Mitwirkung von Wilhelm Olbricht, S. 157). Leipzig: Verlag W. Hiersemann. [In German].

60. Szirmai, J. A. (1999). *The archaeology of medieval bookbinding*. Aldershot, Brookfield, Singapore, Sidney. [In German].
61. Thompson, H. S. (1932). *Coptic version of the Acts of the Apostles and the Pauline Epistles in the Sahidic dialect*. Cambridge: University Press. [In English].
62. Traité des vertus, de leur excellence, et comment on l... Sur *BnF, Gallica*. Récupéré à partir de <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000782z>. [In French].
63. Washington Manuscript III – The Four Gospels (Codex Washingtonensis) late 4th – early 5th century. In *Freer & Sackler Galleries*. Retrived from <http://www.asia.si.edu/collections/singleObject.cfm?ObjectNumber=F1906.274>. [In English].
64. Zöhl, C. (2006). Selbstvergewisserung, Erziehung und Repräsentation: die Bibliothek der Louise von Savoyen. In R. Felfe und A. Lozar (Hrsg.), *Frühneuzeitliche Sammlungspraxis und Literatur* (Erstausg., 1, Aufl., S. 75–108). Berlin: Lukas-Verl. [In German].

*S. Zinchenko*

#### **Pictorial binding: endeavor to classify**

The article is devoted to the classification of bindings of the 1–19th centuries with a unique and untypical book binding decoration technique (encaustic, tempera and oil paintings). Analysis of design features, materials and techniques of art decoration made it possible to identify them as a separate type – pictorial bindings and divide them into four groups. The first group consists of Coptic bindings, decorated with icon-painting images in encaustic technique. The second group is made up of leather Western bindings of the 13–14th centuries, which have the decoration and technique of ornamentation close to iconography. The third group involves parchment bindings, ornamentation technique of which is closer to the miniature. The last group comprises bindings of East Slavic origin of the 15–19th centuries, decorated with icon-painting pictures made in the technique of tempera or oil painting.

The proposed classification requires further basic research as several specific kinds of bindings have not yet been investigated.

*Key words:* bibliopeggy, binding covers, pictorial binding, book binding, parchment, miniature.

*C. B. Зинченко*

#### **Живописный переплёт: попытка классификации**

Статья посвящена классификации переплётных I–XIX вв. с уникальной и нетипичной для книжных переплётных техникой художественного оформления (энкаустика, темперная и масляная живопись). Анализ конструктивных особенностей, материалов и техники художественного украшения позволил выделить их в отдельный вид – живописные переплётные и разделить на четыре большие группы: 1) коптские переплётные, украшенные иконописными энкаустическими изображениями; 2) кожаные западноевропейские переплётные XIII–XIV вв., оформление и техника украшения которых близка к иконописи; 3) пергаментные переплётные, техника украшения которых ближе к миниатюре, чем к иконописи или



---

станковой живописи; 4) переплёты восточнославянского происхождения XV–XIX вв., украшенные иконописными изображениями в технике темперной или масляной живописи.

Предложенная классификация требует дальнейших фундаментальных исследований, поскольку без внимания остались еще несколько специфических разновидностей переплётов.

*Ключевые слова:* переплётное дело, крышки переплёта, живописный переплёт, книжный переплёт, пергамент, миниатюра.

## ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 091.1:033.51(438)"15"

**Н. П. Бондар,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **ФІЛІГРАНИ ПРИМІРНИКІВ «ГЕРБАРІЯ» М. СЕННІКА 1568 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ КРАКІВСЬКОГО ПАПЕРУ КІНЦЯ 60-х років XVI ст.**

Проаналізовано папір п'яти примірників краківського видання «Гербарія» Мартіна Сенніка 1568 р. зі збірки НБУВ. Встановлено кількісне та відсоткове співвідношення філіграней, частотність їх представлення та динаміку зміни впродовж видання, місцеве походження паперу, виявлено однорідність паперу в усіх примірниках, зафіксовано факти додруку окремих аркушів наприкінці XVI ст. та в XIX ст.

*Ключові слова:* філіграні стародруків, водяні знаки стародруків, папір, краківські видання другої половини XVI ст., «Гербарій» Мартіна Сенніка 1568 р.

Технологію виробництва паперу впродовж середньовіччя та нового часу за своєю специфікою можна назвати дуже «інформативною» для істориків, палеографів, книгознавців, оскільки кожен аркуш маркувався емблемою або товарним знаком – водяним знаком або філігранню. Філіграні мали вигляд гербів, сюжетних зображень, написів, монограм, іноді включали імена власників папірень або майстрів, роки випуску. Відтак сукупність цих ознак дає змогу встановити, звідки був привезений папір, коли він був виготовлений, простежити черговість його використання впродовж видання, порівняти папір різних примірників, іноді виявити неавтентичні вставні аркуші. Особливістю стародруків є те, що всебічне вивчення філіграней паперу дає дослідникам змогу отримати таку фактографічну інформацію, якої свого часу не мали видавці та друкарі, оскільки найчастіше закуповували папір партіями у продавців і не переймалися питанням, скільки якого виду паперу знаходилося в кожній з придбаних партій. Інша справа, що фахівці при дослідженні стародруків здебільшого оминають такий їхній аспект, як філіграні, вважаючи ці характеристики малоінформативними та складними для розшифровки.

© Н. П. Бондар, 2015

Така неуввага книгознавців до філіграней паперу стародруків певною мірою об'єктивно обґрунтована, оскільки вивчення паперу вимагає набуття специфічних навичок у розпізнаванні знаків, пошуках аналогів в альбомах, часто недоступних через їхню відсутність у книгозбірнях, їхній ідентифікації, називанні, групуванні. Однак подолання цих складностей дає віддачу, оскільки аналіз паперу книжки дозволяє не тільки спробувати відтворити історію закупівлі паперу, але й прослідкувати почерговість друку складових книги, виявити варіанти друку, встановити час реставрації примірника, створення рукописних додатків, датувати оправу за форзацними аркушами тощо. Відтак, хотілося б закликати колег-книгознавців до вивчення паперу стародруків.

Предметом нашого дослідження стали філіграні видання «Гербарія» Мартіна Сенніка, надрукованого Миколаєм Шарфенбергом 1568 р. в Кракові. Нам не вдалося відшукати публікації, в яких би досліджувалися філіграні паперу цього видання. Перед тим, як проаналізувати виявлені філіграні «Гербарія» 1568 р., варто коротко описати склад та зміст видання. Його бібліографічний опис: Marcin Siennik. Herbarz, to jest ziół tuteicznych, postronnych y zamorskich opisanie... Teraz nowo wedle herbarzów dzisieyszego wieku y inych zacnych medyków poprawiony. Przydano Alexego Pedemontana Księgi ośmiory o tajemnych a skrytych lekarstwiech... – Kraków: Drukarnia Mikołaja Szarffenberga 1568. – [6] k., 628 s, [52] k.

Назва перекладається як «Гербарій, тобто опис рослин тутешніх, сусідніх та заморських... Тепер знову відповідно до гербаріїв сьогоденного часу та інших відомих лікарів виправлений. Додано «Книгу про таємні і приховані ліки» А. Педемонтана». Видання належить до типових «Гербаріїв», що виходили друком у Польщі та інших європейських країнах. «Гербарій» М. Сенніка окрім опису рослин включає багато інших суміжних відомостей про тварин, корисні копалини, медичні та фармакологічні рецепти, поради з господарських та побутових питань.

Книжка має гравірований титульний аркуш, герб Гербуртів з Фелштина та віршовану присвяту на герб на звороті титулу, передмову, присвячену сяноцькому каштеляну, історику, гуманісту, дипломату та письменнику Яну Гербурту (1524–1577), за підписом «Миколай Шарфенберг, міщанин краківський», друкарську марку Миколая Шарфенберга на звороті останнього аркуша. В кінці книги вміщено таблиці посилань на твір А. Педемонтана в базельському виданні 1563 р., алфавітні переліки хвороб, назв рослин, латинської, німецької та польської термінології тощо. Автор твору Мартін Сеннік (?– бл. 1588) – польський лікар, автор природничо-медичних творів, перекладач з німецької та латини. В «Гербарії» містяться близько 800 польських назв рослин, багато з назв використовуються й до сьогодні.

У складі краківського видання «Гербарія» 1568 р. вміщено твір Алексіса Педемонтана, що найчастіше називається «Про таємниці», перекладений польською мовою М. Сенніком. Алексіс Педемонтан (Пьемонтезе, Пьемонтець; справжнє ім'я Жиголомо Руселлі / *Girolamo Ruscelli*; 1500–1566) – італійський гуманіст, лікар, картограф, алхімік. Його твір «Про таємниці» був надзвичайно популярним і більш ніж 100 разів перевидавався в Європі впродовж XVI–XVIII ст. «Гербарій» 1568 р. виданий у друкарні Миколая Шарфенберга (1519–1606) – визначного польського видавця та друкаря, власника папірень. Він мав привілей на друк документів та книжок від польських королів Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія, окрім краківської друкарні володів також пересувною, в якій видавалися документи для потреб Стефана Баторія.

Текст «Гербарія» надрукований двома шпальтами, назви вміщено у верхніх колонтитулах, є сигнатури та кустоди. Видання визначається доволі великою кількістю помилок та збоїв нумерації. Художнє оформлення «Гербарія» складають численні ілюстрації кількох видів, готичні ініціали різних розмірів, орнаментальні смужки-заставки, а також виливні прикраси. В книжці використані ілюстрації у вигляді сюжетних сцен, однак переважають зображення різних видів рослин. Ілюстративно-орнаментальне оформлення видання настільки багате та насичене, що на одному розвороті подекад розміщено 3–5 гравюр, його декорують декоративні смужки зверху та знизу над текстом, а іноді й усередині сторінки, та по кілька різних ініціалів.

У відділі стародруків та рідкісних видань зберігається п'ять примірників «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. Один з них повний (шифр зберігання In 44), має усі атрибути для опису. Однак дослідження особливостей його паперу та друку дозволило виявити в його складі кілька неавтентичних аркушів, надрукованих для відновлення його повноти у XIX ст. – арк. [1], с. 421/422, 587/588. Примірник «Гербарія» походить із зібрання бібліофіла та природознавця графа Владислава Монтрезора.

У примірнику In 659 бракує початкових та кінцевих аркушів – арк. [1–6] I рах., с. 1–44 II рах., арк. [27, 43–52] III рах. Книжку недавно відреставровано, під час реставрації для неї виготовлена нова оправа з дошок у світлій шкірі. Ознак попереднього побутування вона не має.

Нещодавно були описані ще два примірники «Гербарія». Один з них – In 5430 – містить дарчий напис ректора Волинської семінарії в Острозі Ієроніма Відзерського 1823 р. місцевому лікареві Іоанну Стохальському. В ньому бракує початкових та кінцевих аркушів, аркушів всередині, усього 21 – арк. [1–6], с. 11/12, 125–128, 282/283, 286–289, 500/502, 507/508 основного тексту, а також кінцевих нумерованих арк. [3, 4, 48–

52]. Примірник має оправу з коричневого картону, обтягненого коричневою шкірою з тисненням, XVIII – початку XIX ст.

Інший примірник – In 5429 – ще більш неповний, не має початкових та кінцевих аркушів, містить сторінки з 69 до 466, й окремо аркуш с. 560/561, крім того, в ньому бракує багатьох аркушів усередині. Береги примірника доволі сильно обрізані, особливо внизу, внаслідок чого втрачено частину нижньої орнаментальної смужки. П'ятий примірник – In 659a – є невеликим фрагментом з 24 розрізаних аркушів та їхніх частин. Вони не доповнюють жоден з описаних вище дефектних примірників, відтак мають самостійне походження, яке саме, – невідомо.

Дослідження паперу краківського видання «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. було здійснене на основі аналізу філіграней п'яти примірників збірки НБУВ, обрахунки кількісного та відсоткового співвідношення проведені за філігранями трьох примірників. Папір четвертого примірника проаналізований, але не включений до підрахунків, оскільки через свою неповноту зменшує кількість кожного з водяних знаків та збільшує відсоток невстановлених філіграней. Аркуші фрагмента також не залучалися до підрахунків з тих же причин. Відмітимо лише, що їхні водяні знаки збігаються з водяними знаками відповідних аркушів та зошитів повноцінних примірників. Усі п'ять примірників за характером паперу однакові, їх можна класифікувати як стандартні.

Аналізуючи папір краківського «Гербарія» М. Сенніка 1568 р., маємо врахувати той факт, що Краків у другій половині XVI ст. був одним із провідних світових центрів виробництва паперу. Папірні Краківського воєводства забезпечували не тільки власні потреби, але й постачали папір до інших воєводств Речі Посполитої та Великого князівства Литовського. В цей час в Україні, Білорусі, Литві активно використовувався папір саме краківського виробництва. Такий папір переважав у багатьох стародруках, надрукованих тут упродовж останніх десятиліть XVI ст., – Євангелії учительному (Заблудів: Друкарня Г. Ходкевича) [1, с. 2–23], Біблії (Острог: Друкарня В. К. Острозького, 1581) [3, с. 288–302], «Литовському Статуті» (Вільнюс: Друкарня Мамоничів, 1588) [7, с. 199–215], «Книзі о постничестві» Василя Великого (Острог: Друкарня В. К. Острозького, 1594) [2, с. 99–113] та ін.

Кількісний склад водяних знаків «Гербарія» та динаміка їхньої зміни свідчать про закупівлю паперу для друкування книжки не дуже великими партіями. Наклад видання невідомий. Зважаючи, що збережено багато примірників, він був доволі великим, складаючи щонайменше 1500–2000 примірників. Аналіз примірників продемонстрував водяні знаки щонайменше 12 видів у такому співвідношенні: Топор у великому лінійному

картуші без корони – 26%, Свенчиц без картуша – 26%, Башти у невеликому округлому лінійному картуші – 16%, Єліта в лінійному картуші без корони – 6,5%, Три корони у лінійному картуші – 5,5%, Топор у картуші під короною – 4%, Овал під короною з лапками – 1,5%, Козел (Шарфенберг) у лінійному картуші – 0,75%, Остоя маленька в лінійному картуші – 0,75%, Новіна в картуші під короною – 0,5%, Гоздава без картуша – 0,5%, Свенчиц в лінійному картуші під короною – 0,5%, і, можливо, ще один або декілька знаків, що їх погано видно. 11,5% філіграней не встановлено переважно через відсутність або дефектність аркушів.

Далі ми послідовно проаналізуємо особливості кожного з видів паперу, його походження та розміщення в книзі. Для ідентифікації та порівняння виявлених у виданні «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. філіграней ми використовували альбоми Я. Сінярської-Чаплицької [12], Е. Лауцявічюса [11], І. Каманіна та О. Вітвіцької [4], публікацію В. Будки [10]. Далі при характеристиці філіграней ми зазначатимемо найбільш близький до кожної з них варіант, опублікований у вказаних альбомах.

Аналізуючи видовий склад філіграней видання «Гербарія» 1568 р., можемо вказати, що базовими були такі види паперу, як Топор у великому лінійному картуші без корони та Свенчиц без картуша, що разом склали більш ніж половину від усього використаного паперу. У той же час серед 12 видів паперу «Гербарія» можемо бачити п'ять видів мінімально представлених філіграней, що складають кожна близько 1% від загальної кількості паперу, при цьому вони не є випадковими.

Для коректних підрахунків ми використали показники кількості водяних знаків у виданні, а відтак і в кожному повному примірнику, а також формулу видання. Нами нараховано в примірнику 368 аркушів. Видання складається з 6 початкових нумерованих аркушів, або 12 сторінок, 628 нумерованих сторінок основної частини з помилками та кількома збоями нумерації та 52 кінцевих нумерованих аркушів, або 124 сторінки.

У складі видання «Гербарія» 1568 р. переважає папір сюжету Топор (пол. *Tóróg*) у великому лінійному картуші. Знак великих розмірів, форма щита німецька, зображення у вигляді сокири з тонкою ручкою та масивним лезом. Найбільш близький, однак неідентичний знак міститься в альбомі Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 1000], датований 1567 р. Такий папір складає 26% від загальної кількості. З урахуванням того, що в одному примірнику бракує початкової частини, де переважав саме такий папір, при наявності повних примірників можливе його збільшення на 1–2%. Походження паперу з філігранню Топор пов'язане з папірнями Тенчинських. Їхнім родовим гербом Топор маркували свою продукцію папірні в Кракові та Любліні. Оскільки книжка видана в Кракові, де було багато



паперу власного виробництва, навряд чи була потреба доставляти його з Любліна. Підкраківські папірні Тенчинських працювали в Кшешовіце та Тенчинеку. Десь 3% складає папір з філігранню Топор суттєво іншого малюнка – у картуші під короною. Напевне він походив з тих самих підкраківських папірень Тенчинських, можливо, маркував відмінний за якістю папір, зокрема більш якісний порівняно з попереднім.

У складі примірників «Гербарія» 1569 р. також більш ніж чверть від використаного складає папір зі знаком Свенчиц (в пол. альбомах – *Godło zakonu Duchakow*), що має вигляд великого подвійного (шестираменного) хреста без картуша. Найближчі за малюнком знаки вміщені в альбомі Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 132], датовані 1562/1568 та 1574 р., однак мають інші розміри.

Філігрань Свенчиц без картуша зустрічається на 47–49 аркушах на примірник. Походження філіграні Свенчиц здебільшого пов'язують з найдавнішою польською папірнею монастиря Св. Духа в Пронднику під Краковом [12, s. 8]. Цікаво, що серед філіграней цього видання трапляється також папір того ж сюжету Свенчиц, однак у лінійному картуші під короною. Найбільш схожий знак у публікації В. Будки [10, s. 257, № 6], датований чомусь 1536 р. Цікаво, що цей папір міститься в чотирьох примірниках винятково на двох парних аркушах, сторінки 220/221 та 222/223. Бачимо таке ж представлення двох видів знаків одного й того ж сюжету, як і філігрань Топор. Так само можемо припустити, що папір Свенчиц у картуші під короною більш якісний порівняно з тим, що має знак без картуша.

Третій за кількісним представленням вид паперу Башти фіксується починаючи зі сторінок 121/122. Водяний знак Башти (інакше Вежі, Гжимала, пол. *Grzymała*) невеликих розмірів, зображує дві башти по боках, між якими – відкрита брама, зверху заокруглена лопатка, направлена донизу. Зображення вміщене в округлому лінійному картуші. Папір становить 16% від загальної кількості, виявлений від 27 до 35 разів на примірник. Найбільш схоже зображення вміщене в публікації В. Будки [10, s. 279, № 150]. Іноді відбиток філіграні досить чіткий, почасти має доволі розмиті контури. Походження його дослідниками не встановлене, символіка із зображенням башт активно використовувалася різними папірнями Європи [5, с. 93–94]. Напевне, використаний папір виготовлявся папірнею у Старчинові під Олькушем [9, s. 136–137; 12, s. 9], оскільки зображення за сюжетом відповідає гербу Олькуша – дві башти з відкритою брамою, над якими зображена лопатка. Згідно з дослідженнями, папірня в Старчинові розпочала роботу з 1568 р.

Папір Єліта (пол. *Jelita*) представлений на с. 181/203, зошити «Q» та «R», і більшою кількістю у зошитах «g», «h», «i», с. 337/372. У зошиті «i»

в усіх примірниках виявлений винятково папір Єліта, в зошитах «Q» та «R» є папір Остоя, Козел та Гоздава, в зошитах «g», «h» є також папір Башти. Папір з філігранню Єліта складає понад 6% від використаного, кількісно представлений 9–15 знаками на примірник. Філігрань Єліта відповідає однойменному польському гербу, зображення має вигляд трьох перехрещених списів у лінійному картуші з хвилястою верхньою частиною. Трапляється в двох схожих, однак де в чому відмінних варіантах – ширшому та вужчому, вужчий більш рівний, ширший – з несиметричним зображенням. Походить папір з млина у Вільковице під Краковом (зараз міститься у складі Кракова), власниками якого були краківські міщани Вільчковські герба Єліта [12, s. 10]. Найбільш схожий на ширшу відміну філіграні, однак не ідентичний знак міститься в альбомі Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 344] та Е. Лауцявічюса [11, с. 213, № 511], вужчий більш подібний до знаку з альбому Е. Лауцявічюса [11, с. 213, № 514].

Філігрань Три корони (пол. Korona, Trzy Korony) становить понад 5%, найраніше з'являється на сторінках 165/166, зошит «O». Трапляється 9–12 разів на примірник. Філігрань має вигляд лінійного картуша із зображенням трьох корон, дві з яких розміщено зверху та одну – внизу. Маркований таким чином папір виготовлявся млином краківського капітулу і, відповідно, маркувався гербом капітулу. Папірня розташовувалася в епископських володіннях, однак її конкретне місцезнаходження визначається по-різному. Можливо, такі водяні знаки мала зафіксована в документах папірня в Жабі Млин у Пронднику Бялому [7, с. 205]. Найбільш близьке зображення міститься в публікаціях Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 439] (датовано 1566 та 1567 рр.) та В. Будки [10, s. 282, № 164] (1568 р.).

Наступні шість сюжетів водяних знаків складають кожен близько одного відсотка від загальної кількості використаного паперу (Овал під короною з лапками – 1,5%, Козел – 0,75%, Новіна – 0,5%, Остоя – 0,75%, Гоздава – 0,5%, Свенчиц у картуші – 0,5%), тобто фіксуються від одного до трьох разів у примірнику. Однак при цьому знаки не можна вважати випадковими, жоден не трапляється в одному примірнику, а виявлений у двох або ж у трьох.

Філігрань, умовно названа нами Овал під короною з лапками, є єдиною серед знаків «Гербарія» Мартіна Сєнніка 1568 р., чітко не ідентифікованою за сюжетом. Аналогів в альбомах також виявити не вдалося. Такий папір трапляється в кінцевій частині виключно на аркушах [24], [26] та [28] III рахунку. Однак використання цього знаку у краківському виданні «Гербарія» Мартіна Сєнніка 1568 р. засвідчує його виробництво в цей час однією з папірень краківського воєводства.

Філігрань Козел, або Шарфенберг (пол. *Kozioł, odmiana Szarffenderger*), у лінійному картуші в одному примірнику трапляється два рази, в другому – три, в інших двох не трапляється жодного разу. Філіграні виявлені на с. 129/130 зошита «L», 194/195 та 196/197 зошита «R» та на аркуші [25] III рахунку зошита «F\*». Найбільш близькі знаки вміщені в публікаціях Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 452] (1561, 1564 pp.) та В. Будки [10, S. 261, № 29], однак без корони (1566 p.).

Цей вид паперу цікавий тим, що походить з папірні Шарфенбергів, родичів видавця Миколая Шарфенберга. Папір з водяним знаком Козел (Шарфенберг) зображує родинний герб видавців та папірників Шарфенбергів – козла, що вискакує з трьох горбків. Цей же герб, однак у пишному бароковому оздобленні, бачимо на останній сторінці «Гербарія». Шарфенберги мали міщанське походження, представники родини nobілітовані 1554 p. наказом римського короля Фердинанда I і отримали згаданий герб. Марку Шарфенбергу та його нащадкам упродовж 1538–1592 pp. належала папірня в Баліце, з 1566 p. у власності племінників Марка Якуба та Бартолемея Шарфенбергів перебувала папірня у Млодзейовіце [12, s. 11].

Папір з філігранню Новіна (пол. *Novina*) містить зображення у вигляді видовженого хреста, що спирається на ручку від казана. Розміщений сюжет у невеликому картуші під короною. Виробництво паперу приписується папірні в Млодзейовіце, що належала краківському бургомістру Станіславу Міноському, пізніше також Якубу та Бартолемею Шарфенбергам [12, s. 11]. Папір зі знаком Новіна трапляється на сторінках 611/612 (зошит з сигнатурою «PP»), 627/628 (зошит «RR»), аркушах [3] та [4] III рахунку (зошит «TT»), усього один або два рази на примірник. Найбільш близький знак уміщено в публікаціях Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 707], датований 1570–1573 pp.

Філігрань Остоя (пол. *Ostoja* або *Przegonia*) має вигляд меча з двома півмісяцями з боків. Виробництво паперу з філігранню Остоя частіше пов'язують з папірнями в Несвіжі та в маєтку Узді на Пінщині, що належали відомому протестантському діячеві та просвітителю Матвію Кавечинському [396, с. 76]. Однак використаний папір не походив з підприємств Кавечинських, а мав підкраківське походження. Папірня Краківського воєводства, що маркувала продукцію гербом Остоя, наразі не локалізована [s. 284, № 177, 181]. Найбільш подібні філіграні вміщені в публікації В. Будки [10, s. 284, № 177, 181], датовані 1558 та 1567 pp.

Філігрань Гоздава, або Бонарова (пол. *Gozdawa, Bonarowa*) має вигляд подвійної лілії. Маркований так папір вироблявся декількома різними млинами, серед яких папірні в маєтках роду Бонарів у Бонарці під Краковом та Баліце над Рудавою [5, с. 115–116]. Загалом у другій половині

XVI ст. філігранню Гоздава маркували свою продукцію папірні в Сілезії, Литві тощо. Однак використаний для друкування «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. папір має підкраківське походження. Є відомості, що папірнею, яка випускала маркований знаком Гоздава папір, володів Марк Шарфенберг, а після його смерті Валентин Шарфенберг [12, s. 7]. Найбільш близькі зображення філіграней виявлені в публікаціях Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 44, 46], датовані 1564 та 1572 рр., та В. Будки [10, s. 261, № 27], датоване 1565 р.

Про філігрань Свенчиц у картуші, виявлену винятково на аркушах зі с. 220/223 в усіх чотирьох примірниках, йшлося вище.

Загалом використаний для друкування «Гербарія» Мартіна Сенніка 1568 р. папір однотипний, доволі цупкий та еластичний, помірної якості. Спробуємо прослідкувати упродовж видання динаміку зміни одного виду паперу іншим. На початку книги, до сторінок 121/122, використано папір Топор у лінійному картуші без корони з невеликими вкрапленнями іншого виду цього паперу в картуші під короною. Починаючи з аркуша зі сторінками 121/122 відбувається заміна паперу Топор папером Башти до сторінок 155/156 (від зошита «L» до зошита «O»). Зі сторінок 157/158 розпочинається інша партія паперу, де переважає філігрань Єліта в лінійному картуші, є також папір Башти та Три корони. Наступна зміна паперу відбувається в зошиті «R» (с. 192–203). Наприкінці попередньої партії трапляються знаки Єліта, а також Остоя та Козел. Починаючи зі сторінок 198/199 виявлений знак Топор в лінійному картуші, а також новий для видання знак, якого ще не було, – Свенчиц без картуша. Серед цієї партії на парних аркушах (с. 220/221 та 222/223) в усіх чотирьох примірниках фіксується знак Свенчиц у лінійному картуші під короною. Зі с. 291/292 (зошит «с») відбувається заміна паперу вказаних філіграней папером з філігранню Башти. В зошиті «g», с. 337–348, поряд з папером Башти з'являється папір Єліта в лінійному картуші, який переважає. Далі папір Єліта змішується разом зі знаками Башти та Топор. Починаючи із зошита «k», с. 377/378, папір Топор використовується разом з папером Свенчиц, папір зі знаком Башти зникає. З зошита «p», с. 433/434, виявлений тільки папір Свенчиц. Із зошита «s», с. 469/470, до філіграні Свенчиц додається папір Башти. Зі с. 481/482, зошит «t», додається папір Три корони. Із зошита «II», с. 558/559, використовується переважно папір Свенчиц. На парних аркушах с. 582/583 та 589/590 виявлений винятково папір зі знаком Топор у картуші під короною. З зошита «QQ», с. 613/614, додається папір Башти. На аркушах [3]–[4] III рахунку, зошит «TT», виявлений папір Новіна. На аркушах [5]–[15] III рахунку, зошити «A\*», «B\*», «C\*», у трьох примірниках не видно знака, можливо, використаний папір без сюжетної філіграні.

Далі з'являється папір Башти та Свенчиц. На аркушах [24]–[28] III рахунку, зошити «Е\*», «F\*», – нечітка філігрань, названа умовно Овал під короною з лапками. З аркуша [24] і до кінця книги її змінює переважно папір Топор, в меншій кількості Башти.

Впадає в око використання великої кількості різних видів паперу, серед яких один вид знаків, що складає всього півтора відсотки, і чотири, що складають менше відсотка від загальної кількості паперу. Однак при цьому всі представлені мало знаки не можна вважати випадковими, жоден не трапляється в одному примірнику, а виявлений щонайменше в двох. Використання таких видів паперу підтверджує їхнє побутування на краківському паперовому ринку та місцеве походження.

Загалом папір краківських видань другої половини XVI – початку XVII ст. надає гарну можливість напрацювати нові інноваційні підходи для датування українських, білоруських, литовських документів, оскільки саме краківський папір переважав на цих територіях наприкінці XVI ст. Важливо й те, що тогочасний краківський папір, використаний у місцевих стародруках, мав дуже незначну залежаність (тобто строк від виготовлення до застосування), або не мав її взагалі, оскільки попит на папір в другій половині XVI – на початку XVII ст. суттєво переважав пропозицію, розкуповуючись одразу після виготовлення. Відтак для стародруків, надрукованих на краківському папері, залежаність паперу теж буде мінімальною, відповідатиме лише часові, потрібному для транспортування паперу.

Досвід дослідження паперу «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. локально цікавий також і тим, що його філіграні кореспондуються з папером заблудівського Євангелія І. Федорова та П. Мстиславця 1569 р. [6; 1]. В обох виданнях фіксуються практично ідентичні філіграні восьми різних сюжетів, серед яких Топор у великому лінійному картуші без корони [6, с. 132, № 7, 8], Башти у невеликому округлому лінійному картуші [6, с. 132, № 9, 10], Єліта в лінійному картуші без корони [6, с. 132, № 18–23], Три корони в лінійному картуші [6, с. 132, № 16, 17], Новіна в картуші під короною [6, с. 132, № 1], Козел (Шарфенберг) у лінійному картуші, Гоздава без картуша [6, с. 132, № 2–4], Свенчиц без картуша [6, с. 132, № 5]. Однак зазначимо, що в заблудівському Євангелії 1569 р. використано папір 11 сюжетів. І неспівпадіння паперу заблудівського Євангелія з папером краківського видання «Гербарія» Мартіна Сенніка може свідчити, однак, на нашу думку, необов'язково, про некраківське походження видів паперу, не виявлених у «Гербарії», або про окрему закупівлю кількох інших видів паперу (йдеться про філіграні сюжетів Літера S в картуші під короною, Ведмідь без картуша, Підкова з хрестом без картуша).

Загалом маємо відзначити, що нам ще не траплялися випадки такого збігу філіграней у виданнях двох різних друкарень з різних територій. Можемо припустити, що для друку заблудівського Євангелія 1569 р. папір купувався у Кракові в той же час, що й папір для «Гербарія» М. Сєнніка 1568 р., тобто у 1568 р. Використання 8 зазначених сюжетів паперу, що збіглися в обох виданнях, завдяки їх виявленню в складі «Гербарія» М. Сєнніка, утверджує їхнє безперечне виготовлення папірнями Краківського воєводства, оскільки в Кракові використовувався не привозний, а винятково місцевий папір.

Дослідження особливостей друку та паперу примірників краківського видання «Гербарія» М. Сєнніка 1568 р. дозволило виявити два цікавих випадки різного часу поновлення аркушів видання, яких бракувало, пізнішим папером. У примірнику In 5430 було виявлено дві пари контрафактних аркушів – сторінки 493/494+495/496 та 544/545+546/547. На аркушах зі сторінками 493/494 та 544/545 водяних знаків немає. На аркуші 495/496 є філігрань Сліповрон у бароковому картуші, на аркуші 546/547 – філігрань Топор у картуші під півмісяцем. Обидві не відзначалися нами серед традиційного паперу «Гербарія» М. Сєнніка 1568 р.

Папір з філігранню Сліповрон (пол. *Słpowron*) у бароковому картуші походить з папірні в Млодзейовіце, якою в той час володіли Млодзейовські гербу Сліповрон і маркували папір власним гербом [12, с. 18]. З тієї ж папірні в Млодзейовіце походили філіграні зі знаками Новіна та, можливо, Козел, виявлені на аркушах стандартних примірників «Гербарія» 1568 р. Близькі зображення філіграней містяться в альбомі Е. Лауцявічюса [11, с. 375, № 2729], датуються 1597 р. Схожа, однак дещо менша філігрань з альбому Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 921, 925], датується 1593–1594 та 1605 рр.

Філігрань Топор у картуші під півмісяцем має таке ж походження, як і філігрань Топор «Гербарія» 1568 р., – воно пов'язане з підкраківськими підприємствами Тенчинських. Найбільш подібні до виявленого знаки містяться в альбомах Е. Лауцявічюса [11, с. 230, № 1702], датовані 1594–1597 рр.; Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 1084, 1085], датуються 1593 та 1597 рр. Доволі подібний знак є на папері острозького видання «Книги о постництві» Василя Великого 1594 р. [2, с. 103, № 3].

Проаналізовані водяні знаки Сліповрон у бароковому картуші та Топор у картуші під півмісяцем пізніше надрукованих аркушів мають підкраківське походження, датуються серединою та кінцем 90-х років XVI ст. Аркуші відзначаються прикметними відмінностями в друці та оформленні. Набір тексту схожий, використано подібний шрифт. Вірогідно, друк здійснювався в друкарні Миколая Шарфенберга. Однак на додрукованих



аркушах використані переважно відмінні обрамлювальні гравіровані орнаментальні смужки іншого малюнка, менших розмірів, іноді розміщено дві смужки одна під іншою. На сторінках 494, 495, 545, 547 надруковано внизу такі само смужки, як у виданні 1568 р. (наприклад, як на сторінці 548 вверху), тільки вони мають значно ушкодженіший стан та більшу кількість втрачених фрагментів. Наверху – два види заставок-смужок, які є обрізаними елементами і на стандартних аркушах видання «Гербарія» не використовувалися. Папір цупкіший та гіршої якості порівняно зі звичайним папером примірників видання. Виготовлення через понад 20 років аркушів для книги, яких бракувало, той само шрифт та частково такі ж елементи художнього оздоблення, однак у значно дефектнішому стані, вказують на друк аркушів у друкарні для доповнення дефектних примірників для подальшого продажу. Можливо, схожі аркуші передруку 90-х років XVI ст. вдасться виявити в складі інших примірників.

На початку статті при огляді примірників ми вже вказували на наявність неавтентичних аркушів у складі примірника In 44, надрукованих у XIX ст. з метою відновлення його повноти. Це аркуші [1] і рахунку, с. 421/422, 587/588. Передрук здійснений на давніших аркушах паперу з водяними знаками. На аркуші [1], тобто на титулі, є добре видимі вержери та понтюзо, сюжетної філіграні немає. На сторінках 421/422, окрім вержерів та понтюзо, помітний овальний сюжетний водяний знак, за обрисами схожий на літеру W. Аркуш зі сторінками 421/422 має біліший колір, папір, вірогідно, XVIII ст. Папір титулу та с. 587/588 – жовтуватого відтінку, як і сусідні аркуші. Ми вже зазначали, що примірник «Гербарія» In 44 походить з зібрання природознавця та бібліофіла графа Владислава Монтрезора. Показово, що серед примірників цього зібрання були й інші стародруковані «Гербарії», в складі яких ми виявили вставні аркуші, відтворені в XIX ст., отож спроби відновлення повноти примірників можна пов'язати з іменем власника В. Монтрезора. Цікаво, що 10 відтворених у XIX ст. аркушів вдалося виявити в примірнику «Гербарія польського» Мартіна з Ужендова In 74 (Martin Urzędow. Herbarz polski. Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1595. 2°. [8], 488, [2] s.). На цих вставних аркушах були ідентифіковані зовсім інші знаки, які не кореспондуються ані з часом, ані з місцем видання книжки. Причому виявлені філіграні – як давніші за часом, так і більш пізні, XVII–XVIII ст., виготовлені папірними різних країн. Такі поаркушеві дослідження паперу стародруків відкривають нові факти з історії побутування примірників упродовж століть.

Загалом дослідження філіграней краківського видання «Гербарія» Мартіна Сенніка друкарні М. Шарфенберга 1568 р. дозволило виявити та проаналізувати види паперу, що побутували на краківському ринку

наприкінці 60-х років XVI ст. та були придатні для книговидання, більш конкретно локалізувати папірні, що випускали продукцію зі знаками Топор, Свенчиц, Башти, Єліта, Три корони, Козел (Шарфенберг), Остоя, Новіна, Гоздава, дослідити особливості кожного з видів паперу, його розміщення в книзі, динаміку зміни, виявити найбільш близькі види знаків у філігранологічних альбомах, прослідкувати їхнє датування. Аналіз паперу примірників «Гербарія» 1568 р. допоміг визначити в двох з них вставні аркуші кінця XVI ст. та XIX ст., уточнити час додруку аркушів XVI ст., вірогідно, в друкарні М. Шарфенберга.

Дослідження паперу «Гербарія» продемонструвало близькість його філіграней до кириличного видання заблудівського Євангелія 1569 р. друку І. Федорова та П. Мстиславця, а відтак і краківське походження переважної більшості паперу останнього з видань. Аналіз філіграней «Гербарія» обумовив висновки про мінімальну залежаність книжкового паперу краківського походження, відповідну до часу, потрібного для його транспортування. Відтак філіграні стародруків, особливо краківських, надають можливість більш точно порівняно з альбомами водяних знаків датувати папір, а відтак і час написання документів за їхніми філігранями, в тому числі й українських та білоруських, де на ринку в цей час був пріоритетним польський папір переважно краківського виробництва.

#### Список використаних джерел

1. Бондар Н. П. Папір заблудівських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 13. – К. : НБУВ, 2009. – С. 2–23.
2. Бондар Н. П. Філіграні примірників «Книги о постнищтві» Василя Великого 1594 р. острозького друку як джерело для дослідження діяльності Острозького видавничого осередку / Н. П. Бондар // Острозька давнина : наук. зб. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. – Вип. 2. – С. 99–113 : іл.
3. Бондар Н. П. Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. П. Бондар // Наукові праці НБУВ. – Вип. 28. – К., 2010. – С. 288–302.
4. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв.: 1566–1651 / І. Каманін, О. Вітвіцька. – К. : Друкарня УАН, 1923. – 124 с. : іл.
5. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс : Мокслас, 1979. – 188 с. : ил.
6. Мацюк О. Я. Бумага заблудовских изданий / О. Я. Мацюк // Иван Фёдоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск : Наука и техника, 1984. – С. 130–136.
7. Мякишев В. П. Бумажные секреты Мамоничей / В. П. Мякишев // Фёдоровские чтения. 2005. – М. : Наука, 2005. – С. 199–215.

8. Budka W. Antologia prac historyka piśmiennictwa Włodzimierza Budki / W. Budka. – [Duszniki ; Zdrój], 2009. – 352 s.
9. Budka W. Papiernia miasta Olkusza / W. Budka // Antologia prac historyka piśmiennictwa Włodzimierza Budki. – [Duszniki ; Zdrój], 2009. – S. 136–137.
10. Budka W. Znaki wodne piśmiennic w Rzeczypospolitej Polskiej XVI w. / W. Budka // Antologia prac historyka piśmiennictwa Włodzimierza Budki. – [Duszniki ; Zdrój], 2009. – S. 247–299.
11. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV–XVIII a. : atlasas / E. Laucevicius. – Vilnius : Mitnis, 1967. – 577 s. : il. , 287 s.
12. Siniarska-Czaplicka J. Filigrany piśmiennic położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku / J. Siniarska-Czaplicka. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1969. – 41 s., 228 tabl.

#### References

1. Bondar, N. P. (2009). Papir zabludivskykh vydan Ivana Fedorova ta Petra Mstyslavtsia [Paper of the editions of Ivan Fedorov and Pavlo Mstyslavets printed in Zabludow]. In *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 13., pp. 2–23. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].
2. Bondar, N. P. (2013). Filigrani prymirnykiv “Knyhy o postnytsi” Vasyliia Velykoho 1594 r. ostrozhkoho druku yak dzherelo dlia doslidzhennia diialnosti Ostrozhkoho vydavnychoho osередku [Filigrees on the exemplars of “Fasting book” of Vasylii Velykyi printed in Ostroh as a source for the research of Ostroh printing center activities]. In *Ostrozka davnyna: naukovyi zbirnyk* [Ostroh antiquity: collection of scientific papers], Is. 2, pp. 99–113. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”, 2013. [In Ukrainian].
3. Bondar, N. P. (2010). Filigranologichnyi analiz prymirnykiv ostrozhkoi Biblii 1581 r. yak dzherelo istoryko-knyhozhnavchykh doslidzhen [Filigranological analysis of the exemplars of Ostroh Bible of 1581 as a source for historical and bibliological research]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Transactions of V. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 28, pp. 288–302. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Kamanin, I., Vitvitska, O. (1923). *Vodiani znaky na paperi ukrainskykh dokumentiv XVI i XVII v.: 1566–1651* [Watermarks on the paper of Ukrainian documents of the 16th and 17th centuries: 1566–1651]. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi akademii nauk, 1923. [In Ukrainian].
5. Lautciavichius, E. (1979). *Bumaga v Litve v XV–XVII vekakh* [Paper in Lithuania in the 15–17th centuries]. Vilnius: Mokslas. [In Russian].
6. Matciuk, O. Ia. (1984). Bumaga zabludovskikh izdaniy [Paper of editions printed in Zabludow]. In *Ivan Fedorov i vostochnoslavianskoe knigopechatanie* [Ivan Fedorov and East Slavic book printing] (pp. 130–136). Minsk: Nauka i tekhnika. [In Russian].

7. Miakishev, V. P. (2005). Bumazhnye sekrety Mamonichei [Paper secrets of the Mamonichs]. In *Fedorovskie chteniia. 2005* [Fedorov readings. 2005], pp. 199–215. Moscow: Nauka. [In Russian].
8. Budka, W. (2009). *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki*. Duszniki, Zdrój. [In Polish].
9. Budka, W. (2009). Papiernia mista Olkusza. In *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki* (s. 136–137). Duszniki, Zdrój. [In Polish].
10. Budka, W. (2009). Znaki wodne papirni w Rzeczypospolitej Polskiej XVI w. In *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki* (s. 247–299). Duszniki, Zdrój. [In Polish].
11. Laucevicius, E. (1967). *Popierus Lietuvoje XV–XVIII a.: atlasas*. Vilnius: Mitnis. [In Lithuanian].
12. Siniarska-Czaplicka, J. (1969). *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*. Wrocław, Warszawa, Kraków. [In Polish].

*N. Bondar*

**Filigrees of the exemplars of Martin Siennik's "Herbarium" of 1568 as a source for the research of Krakow paper of the late 60s of the 16th century**

The article addresses the filigrees on the paper of Krakow edition of Martin Siennik's "Herbarium" of 1568 printed in the typography of N. Scharfenberg, five exemplars of which were found in the collection of VNLU. We have determined the filigrees quantity and percentage ratios, frequency of their detection, dynamics of paper change in a book and paper similarity in all the exemplars. Paper analysis of "Herbarium" exemplars proved that they were printed only on Krakow paper with the filigrees of local mills. It has also allowed us to ascertain the time of additional printing of two exemplars pages. Extra pages for one exemplar were printed in the late 16th century, for the other – in the 19th century. The first additional printing was conducted in the typography of N. Scharfenberg, the other, probably, was initiated by the book owner, a scientist and a bibliophile, the Duke Montresor. The filigrees study of Martin Siennik's "Herbarium" demonstrated that they were printed on the paper similar to that of the Cyrillic edition of the Evangel of 1569 printed in Zabłudow by Ivan Fedorov and Pavlo Mstyslavets. Therefore, most of the paper of the second edition was of Krakow origin.

*Key words:* filigrees of old printed editions, watermarks of old printed editions, paper, Krakow editions of the second half of the 16th century, "Herbarium" of Martin Siennik of 1568.

*Н. П. Бондарь*

**Филицрианы экзеплиаров «Гербария» М. Сенника 1568 г. как источник исследования краковской бумаги конца 60-х годов XVI ст.**

В статье рассматриваются филицирианы бумаги краковского издания «Гербария» Мартина Сенника 1568 г. типографии Н. Шарфенберга, выявленного в пяти экзеплиарах в собрании НБУВ. Установлено количественное и процентное

соотношение филигранных, частотность их выявления и динамику смены бумаги на протяжении книги, однородность бумаги во всех экземплярах. Анализ бумаги экземпляров «Гербария» 1568 г. засвидетельствовал использование для его печатания сугубо краковской бумаги с филигранями местных мельниц, позволил установить время допечатки отдельных листов одного из экземпляров в конце XVI в., второго – в XIX в. Первая из допечаток конца XVI в. была осуществлена, вероятно, в типографии Н. Шарфенберга, вторая, XIX в., судя по всему, по инициативе владельца книжки – учёного и библиофила графа В. Монтрезора. Исследование филигранных экземпляров «Гербария» Мартина Сенника 1568 г. продемонстрировало близость бумаги, на которой они напечатаны, с бумагой кириллического издания заблудовского Евангелия 1569 г. печати И. Федорова и П. Мстиславца, и, таким образом, краковское происхождение большей части использованной для второго издания бумаги.

*Ключевые слова:* филигранные старопечатных изданий, водяные знаки старопечатных изданий, бумага, краковские издания второй половины XVI в., «Гербарий» Мартина Сенника 1568 г.

УДК 091:930.2:929(048.1)ФОТ(477.82)

**С. М. Міщук,**  
доктор історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського,  
**Г. А. Міщук,**  
кандидат історичних наук  
Житомирський державний університет  
імені Івана Франка

**ДОКУМЕНТИ О. А. ФОТИНСЬКОГО У ФОНДАХ  
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ ТА ЇХНЯ  
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА РОЛЬ У ДОСЛІДЖЕННЯХ З  
БІОГРАФІСТИКИ ТА БІБЛІОГРАФІСТИКИ ВОЛИНІ**

Проаналізовано архівний комплекс волинського історика-краєзнавця О. А. Фотинського (1862–1931), що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Введено до наукового обігу та визначено інформаційне значення документів для розвитку біографічних та біобібліографічних регіональних досліджень України.

*Ключові слова:* рукописи, архів, О. Фотинський, археографія, пам'ятки історії, Волинь, біографістика, бібліографістика.

У біографічних студіях, присвячених персоналіям Волині, постать Ореста Авксентійовича Фотинського (1862–1931), відомого історика Церкви, краєзнавця, археографа, педагога та подвижника вивчення давньої історії Волині кінця XIX – початку XX ст., займає помітне місце [1]. Переважна більшість розвідок про вченого стосується його історико-краєзнавчого внеску у волинезнавство або бібліографічного доробку [2].

На жаль, архівалія О. А. Фотинського, яка є першоджерелом усіх досліджень про нього – і як про науковця, і як про непересічну людину, розпорошена по декількох архівосховищах, а подекуди і втрачена, тому його рукописна спадщина досі не отримала комплексної джерелознавчої оцінки.

Так, у Державному архіві Житомирської області в Житомирі (далі ДАЖО) сформований особовий фонд О. А. Фотинського [3]. Цей невеликий за обсягом (12 од. зб.) комплекс документів складається переважно з розвідок та виписок історичного змісту і відноситься до періоду 1892–1906 рр., коли О. А. Фотинський посідав місце викладача Житомирського жіночого духовного училища і лише розпочинав свою наукову працю.

© С. М. Міщук, Г. А. Міщук, 2015



Віднайдені нами в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ) одиничні документи О. А. Фотинського залучають до широкого обігу нову важливу інформацію, що сприятиме уточненню певних фактів з його наукової, педагогічної та службової діяльності. Отож мета даної публікації – проаналізувати й визначити місце рукописів ученого з фондів Інституту рукопису НБУВ у контексті вивчення його персональної біо- та бібліографії.

Збережені рукописи О. А. Фотинського нечисленні (7 документів) та фрагментарні. Вони не становлять цілісного архівного комплексу, оскільки знаходяться в різних фондах Інституту рукопису НБУВ. За видом їх можна поділити на три групи: біографічні документи, наукові матеріали та епістолярій.

Нові факти до біографії О. А. Фотинського надає одиниця зберігання з архіву ректора Київської духовної академії Ф. І. Титова [4]. Вона складається з двох документів: анкетних даних О. А. Фотинського 1910 р., наданих ним за друкованою табличною формою у процесі підготовки Біографічного словника до 300-річчя Академії, та його Формулярного списку про службу, вірогідно, з 1912 р. Комплексне залучення цих даних у науковий обіг доповнює і конкретизує відомості про життєвий та творчий шлях О. А. Фотинського від 1862 по 1912 р. включно.

Такі стандартні опитувальники були розіслані Радою Академії 25 березня 1910 р., напередодні святкування 300-річчя *Alma mater*, випускникам КДА для заповнення з метою укладання Біографічного словника. Тоді цей запланований проект, на жаль, не був здійснений. Опублікувати матеріали до біографічного словника вдалося лише нещодавно [5].

Анкета з 13-ти опитувальних пунктів на двоаркушевому друкованому бланку за № 368 датована, вірогідно, вже після надходження її до Академії – 15 січня 1911 р. Фактографічну цінність анкети підвищує те, що вона заповнена власноруч О. А. Фотинським, тобто є його автографом.

Отже, згідно з автобіографією, Орест Авксентійович Фотинський народився 24 грудня 1862 р. в родині парафіяльного священика в с. Батьків Кременецького повіту Волинської губернії (нині – Радивилівський р-н Рівненської обл.). Початкову освіту здобув у Кременецькому духовному училищі, потім навчався у Волинській духовній семінарії. У 1883–1887 рр. О. А. Фотинський продовжив духовну освіту в Київській духовній академії [4, арк. 1].

У фонді ІР НБУВ «Колекція дисертацій студентів Київської духовної академії» (ф. 304) зберігається рукопис дисертаційної праці студента IV курсу О. А. Фотинського «Греческое духовенство в России в домонгольский период и его заслуги для русского Просвещения и литературы» 1887 р.,

що репрезентує його наукові уподобання в кінцевий період навчання в Академії [6].

На титулі дисертації автором вказані назва та своє прізвище, з пізнішою припискою зверху, іншим почерком, олівцем, – «20 августа 1887. В. Н. Малинину» (викладач КДА. – С. М.). Праця складається з титульного аркуша (арк. I), передмови (арк. II) та 437 сторінок тексту авторської пагінації, написана на т. зв. поштовому папері, темнокоричневим чорнилом, акуратним студентським почерком. У кінці вказано дату подання дисертаційного твору для рецензування – 19 березня 1887 р. [6, с. 437]. Робота має численні посторінкові посилання на опубліковані джерела та фахову літературу за темою. Серед бібліографічних посилань – давньоруські рукописні пам'ятки, зокрема Кормча з Румянцевського музею та Лаврентіївський літопис, святоотечеські твори Василя Великого та Григорія Ниського, «История русской церкви» митрополита Макарія (Булгакова), «Описание славянских рукописей Московского синодального собрания» О. Горського та К. Невоструєва, історико-церковні праці Є. Голубінського, Ф. Буслаєва, О. Щапова, А. Попова та ін. [6].

12 червня 1887 р. О. А. Фотинський захистив дисертацію і отримав ступінь кандидата богослов'я. Рецензентом був екстраординарний професор КДА Василь Малінін. За його оцінкою, ця перша спроба студентського дослідження є досить нерівною та характеризується неповнотою. Згідно з рецензією, праця розпадається на дві нерівнозначні частини. У першій – розглядається просвітницька діяльність грецького духовництва у домонгольський період, а також питання щодо давньоруських шкіл, і, на думку В. Малініна, цей аспект висвітлений недостатньо ґрунтовно. Другу частину праці О. А. Фотинського присвячено літературній діяльності грецького духовництва в цю епоху, в ній більш ретельно проаналізовані полемічні, канонічні, проповідницькі, богослужбні, агіографічні твори. Ця частина, на думку рецензента, вигідно відрізнялася від першої повнотою наукових узагальнень, детальністю аналізу, вмотивованою структурою та гарною мовою. В цілому для отримання ступеня кандидата твір був оцінений як дуже задовільний [7]. Праця залишилася в рукопису та не була надрукована. Отже, по закінченні курсу в Академії О. А. Фотинський отримав ступінь кандидата богослов'я.

Через рік після цього, 15 серпня 1888 р., О. А. Фотинський влаштувався на службу до Волинського жіночого училища духовного відомства в Житомирі, де спочатку викладав історію та географію, а з лютого 1889 р. – за власним бажанням – ще й космографію. Починаючи з 1890 р. виконував функції секретаря в тому ж училищі. У різні роки він тимчасово працював також у Першій Житомирській гімназії, у приватних гімназіях

О. С. Преображенського, Н. А. Овсянникової та Н. В. Покрамович, про що свідчать дані його Анкети [4, арк. 1–1зв.].

Імовірно, О. А. Фотинському також були властиві здібності до точних дисциплін, адже на його прохання в жовтні 1893 р. він був переведений на кафедру фізики, арифметики та геометрії. Проте лише в 1903 р., через десять років, згідно з анкетними даними, його було затверджено на штатній посаді вчителя математики та фізики [4, арк. 3зв.–5; 7–8].

Інформативно насиченим у контексті встановлення фактів біографії О. А. Фотинського є «Формулярный список о службе преподавателя Волынского женского училища духовного ведомства Статского советника Ореста Авксентьевича Фотинского». Це документ форматом у 2°, у вигляді стандартної друкованої таблиці з 14 пунктів, де вказані машинописні відомості про особу [4]. Список офіційно засвідчений підписами керівниці училища Катерини фон Штейн та ще двох викладачів. Завдяки лаконічним канцелярським записам у Формулярному списку О. А. Фотинського дізнаємося про хронологічні етапи його кар'єрного зростання та службових змін, про нагородження орденами за службові заслуги, навіть про подробиці відносно сімейного стану й стану здоров'я тощо.

Так, у лютому 1894 р. О. А. Фотинський був призначений завідуючим Волинським єпархіальним давньосховищем. Невдовзі, в серпні 1894 р., його затверджено в чині колезького асесора, в березні 1895 р. за вислугою років він уже отримує чин надвірного радника, а в листопаді 1896 р. представлений до колезького радника. Відповідно змінюються й призначення О. А. Фотинського. У жовтні 1899 р. його обрано членом Житомирського відділення повітової єпархіальної училищної ради. Після набуття в серпні 1900 р. чину статського радника, вже в 1901 р. він – член правління Волинського жіночого училища духовного відомства. У 1902 р. за службові заслуги О. А. Фотинського нагороджено орденом св. Анни 3-го ступеня, в 1910 р. – 2-го ступеня, раніше, в 1895 р., – орденом св. Станіслава 3-го та в 1905 р. – 2-го ступеня.

Імовірно, що в цей період похитнувся стан здоров'я О. А. Фотинського: в 1907–1908 рр. обер-прокурором св. Синоду йому було надано грошову допомогу на лікування. Згідно з Формулярним списком, останньою в кар'єрі О. А. Фотинського була посада секретаря правління училища, датована 1912 р. [4, арк. 8зв.–9].

Формулярний список містить також і особисті дані щодо родинного стану О. А. Фотинського. Так, у травні 1891 р. в шлюбі з Людмилою Іванівною Фотинською в сім'ї народився син Микола Орестович [4, арк. 4].

Отож обидва архівні документи з фондів ІР НБУВ логічно доповнюють один одного, оскільки містять важливі біобібліографічні дані для

встановлення хронології та певних життєвих фактів. Особливо цінними в джерелознавчому аспекті є біографічні деталі, зафіксовані власноруч О. А. Фотинським. Крім відомостей про службу, вказаних в Анкетних даних та Формулярному списку, достовірною є інформація щодо його членства в наукових товариствах, зокрема – в Московському Археологічному, Волинському Церковно-Археологічному, Товаристві дослідників Волині, Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові [4, арк. 1зв.].

У цьому сенсі також змістовною в Анкетних даних є рубрика, заповнена О. А. Фотинським, щодо власних наукових і літературних творів, адже в ній зафіксовані конкретні авторські відомості, незважаючи на деякі огріхи в записах і бібліографічні недоліки. Назви власних праць згадані автором по пам'яті, іноді в довільній формі, іноді неточно занотована дата публікації або відсутня взагалі. Загалом автор вказав 22 публікації (фактично їх 23; оскільки двічі він помилково занотував пункт 18). Значна частина статей була опублікована в друкованих органах церковно-історичного та історико-краєзнавчого напрямку: у «Волынских епархиальных ведомостях», «Волынском историко-археологическом сборнике», «Трудах Общества Нестора-Летописца», «Трудах общества исследователей Волыни». Деякі з них були згодом перевидані окремим друком [4, арк. 1зв.–2].

І якщо назви розвідок О. А. Фотинського у «Волынских епархиальных ведомостях», «Трудах Общества Нестора-Летописца» тощо повторюються в бібліографічних списках його праць, то, навпаки, згадані ним публікації з історико-краєзнавчої тематики на шпальтах губернської газети «Волынь» маловідомі та становлять інтерес для фахівців. Власні газетні публікації згадані О. А. Фотинським переважно без зазначення дати випуску номера газети. Це, зокрема, статті «Крестьянская доля на Волыни в XVII в.», «Головотяпские фрагменты», «Арабский эмир-волынец», «Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.», «Эмигранты Великой французской революции», «Студенческие волнения в Германии» та ін. Ці відомості певною мірою заповнюють прогалини в науковій бібліографії О. А. Фотинського. В контексті визначення наукового доробку О. А. Фотинського інтерес також становить оцінка автором своїх розвідок за ступенем їхньої наукової значимості власне для нього [4, арк. 1зв.–2].

Іншу групу документів О. А. Фотинського в фондах Інституту рукопису НБУВ становлять його нечисленні (їх чотири) листи за 1887–1923 рр. до Д. Богдашевського, В. Антоновича, М. Біляшівського та Д. Багалія.

Три з цих листів (окрім листа 1887 р. до Д. Богдашевського) були опубліковані, однак без жодних коментарів та аналізу [8].

Приватні листи є важливим джерелом до вивчення життєвого та творчого шляху О. А. Фотинського. Вони проливають світло на наукові

зацікавлення автора, характеризують його світоглядні засади, інформують про зміни в службовій діяльності, в даному випадку – в хронологічний період від 1887 до 1923 р. Зрештою, епістолярій свідчить про його особисті взаємини з відомими українськими вченими – істориками, археологами, музеєзнавцями, богословами – Д. Богdashевським, В. Антоновичем, М. Біляшівським, Д. Багалієм.

Усі автографи листів датовані О. А. Фотинським. На жаль, місцезнаходження відповідей згаданих адресатів досі невідоме, – ймовірно, листи-відповіді відклалися в інших архівосховищах (проте в особовому архіві О. А. Фотинського в ДАЖО – ф. 714 – вони відсутні [3]), що загалом ускладнює комплексний аналіз особистих контактів О. А. Фотинського. Отож віднайдені у фондах ІР НБУВ нехай навіть фрагментарні епістолярні джерела виконують важливу інформаційну функцію, свідчаючи про близькість науково-дослідницьких уподобань кореспондентів та адресатів, відтворюючи жваву атмосферу українського наукового середовища кінця ХІХ – початку ХХ ст. (листи до В. Антоновича, М. Біляшівського), віддзеркалюючи стан зі становленням архівної справи в Україні на початку 20-х років ХХ ст. (лист до Д. Багалія).

Тематика листування волинського вченого висвітлює низку актуальних для нього та його адресатів питань – історико-філологічні та бібліографічні розшуки, регіональні археологічні та краєзнавчі студії, підготовка історико-краєзнавчої наукової експедиції на Волині, співпраця в Археологічному літописі, кадрові зміни в Житомирському губернському архіві в перші радянські роки тощо.

Найбільш ранній за хронологією лист на двох аркушах О. А. Фотинського до Дмитра Івановича Богdashевського (1861–1933), викладача КДА, в майбутньому – архієпископа Василя, зберігається в його особовому архіві. Він написаний 28 грудня 1887 р., через півроку після закінчення О. А. Фотинським Київської духовної академії. Після повернення на Волинь він, ймовірно тимчасово, перебував у с. Лавринівці Заславського повіту, де мешкав у священика Захарії Гардасевича (або просто відвідував його), бо через останнього підтримувався поштовий зв'язок, про що свідчить зворотна адреса листа [9, арк. 2].

Обох кореспондентів на той момент пов'язувало багато спільного. Земляки, уродженці Волинської губернії, обидва спочатку успішно закінчили Волинську духовну семінарію, потім – Київську духовну академію. Щоправда, Д. Богdashевський закінчив семінарію на рік раніше від О. Фотинського – він навчався у 1876–1882 рр., і, відповідно, став його старшим товаришем по Академії – в 1882–1886 рр. Надалі, після закінчення академічного курсу, Д. Богdashевський був залишений професорським

кандидатом на кафедрі історії філософії [5, с. 143]. І саме з цим почесним призначенням і привітав О. Фотинський свого земляка [9, арк. 1].

Окрім цього, в листі порушується питання про підготовку О. Фотинського до написання магістерської дисертації. Цей факт треба взяти до уваги сучасними архівістами, щоб уникнути неточностей у вивченні життя й діяльності вченого. Зокрема, дослідниця-архівознавець О. Коваль у статті про О. Фотинського у фаховому архівному довіднику помилково зазначає, що він закінчив Академію зі званням кандидата-магістра [10, с. 644–646]. Отож ця згадка в листі є додатковим аргументом стосовно відсутності магістерського звання у О. Фотинського на момент закінчення Академії, що також підтверджується протоколами Київської духовної академії за 1887 р., де в списку випускників студент О. Фотинський значиться зі ступенем студента богослов'я [7, с. 249].

Отже, О. А. Фотинський звертається до Д. І. Богдасhevського з проханням допомогти йому з необхідною літературою для написання магістерської праці. У листі він не повідомив назву запланованої праці, але, судячи з наведеного списку бібліографії, її тематика стосувалася питань дослідження пам'яток давньоруської літератури та взагалі – слов'янської етнографії і фольклору, отож була семантично близькою до кандидатської дисертації О. Фотинського.

Грунтовний список джерел свідчить про те, що магістерська дисертація планувалася О. Фотинським досить відповідально і на високому науковому рівні. Як повідомив автор листа, частину видань йому вдалося відшукати в зібранні місцевої семінарії в Житомирі, втім залишався невіднайденим значний за обсягом бібліографічний масив, що складався з наукових критико-бібліографічних джерел, наукової періодики, продовжуваних видань тощо [9, арк. 1].

У списку необхідних праць О. Фотинський надає скорочене бібліографічне описання розвідки або її назву в довільній формі. Для встановлення проблематики запланованої дисертації наведемо позиції бібліографічних джерел зі списку. Серед них: Тихонравов М. «Памятники отречённой русской литературы», «Летописи русской литературы»; Бессонов П. «Калеки переходящие», Варенцов В. «Духовность русских стихов»; Афанасьев О. «Поэтические воззрения славян на природу» та «Русские народные сказки» в його обробці; Котляревский О. «О погребальных обычаях языческих славян»; Пыпин О. «Очерк литературной истории старинных повестей и сказок» (опубліковано в «Учёных записках II отдела Академии наук», кн. IV); Караджич В. «Српске народне пјесме»; Ербен К. Я. «Prostonarodni ceske pisne a rikadla»; Воцель Я. Э. «Древнейшая бытовая история славян и чехов в особенности»; Худяков И. «Великорусские сказки»,



«Материалы для изучения народной словесности»; Древлянский П. «Белорусские народные предания»; Барсов Е. «Причитания Северного края» (ч. 1), Кулиш П. «Записки о Южной Руси»; Якушкин П. «Русские народные песни»; Шейн П. «Белорусские народные песни»; Стецкий Т. «Wołyń pod względem historycznym, statystycznym i archeologicznym»; Новосельский А. «Lud ukraiński»; Сахаров И. «Сказания русского народа»; Сахаров В. «Эсхатологические сочинения и сказания в древнерусской письменности и влияние их на народные духовные стихи» [9, арк. 1зв.–2].

Крім цих видань О. Фотинський просив Д. Богдасhevського відшукати в Києві публікації в науковій періодиці, – йшлося про окремі томи «Чтений в Императорском Обществе истории и древностей российских», а також про деякі випуски російського журналу «Вестник Европы» та видання Російського географічного товариства [9, арк. 2]. Отже, як видно з цього списку, проблематика магістерської праці охоплювала давні пам'ятки слов'янського фольклору та літератури, історію літературної міфології. Однак запланований проект магістерського дослідження за невідомих обставин так і не був реалізований О. Фотинським.

Другий за хронологією двоаркушевий лист О. Фотинського від 14 травня 1900 р. з Житомира адресований видатному українському історичу та археологу, засновнику київської історичної школи Володимиру Боніфатійовичу Антоновичу [11]. На той момент кореспондентів об'єднувала робота у Волинському церковно-археологічному товаристві, заснованому в 1894 р. за ініціативою О. Фотинського при Волинському єпархіальному давньосховищі (В. Б. Антонович був його почесним членом від 1897 р.), Історичному товаристві Нестора-літописця в Києві (О. Фотинський – його дійсний член від 1899 р.) та спільна участь в інших установах та фахових проектах. Відомо, що В. Б. Антонович, будучи зацікавленим пам'ятками Волині, започаткував археологічні розкопки на її теренах та організував експедиції до цього регіону. Під керівництвом В. Антоновича О. Фотинський разом з краєзнавцем Миколою Трипольським досліджував реліквії волинських монастирів – Городищенського, Загорівського, Дерманського, Корецького, Любарського, Тригірського. Саме завдяки співпраці з волинськими вченими В. Антонович уклав та опублікував цінну в джерелознавчому плані «Археологическую карту Волинской губернии» (М., 1900). Джерела свідчать про те, що наукові взаємини професора В. Антоновича з волинським дослідником підтримувалися задовго до моменту написання йому листа О. Фотинським влітку 1900 р. Підтвердженням тому є, на думку історика І. Ярмошика, подарований волинянину перший том праці В. Антоновича «Монографии по истории Юго-Западной Руси» (К., 1885), який зберігається в бібліотеці Житомирського

краєзнавчого музею. Видання має дарчий напис автора О. Фотинському, що вказує на близькі особисті та наукові зв'язки між В. Антоновичем та його житомирським колегою [3; Ярмошик І. І., вказ. праця, с. 72–73].

Лист О. Фотинського до В. Антоновича не лише відтворює атмосферу дослідницьких пошуків в історичних наукових колах, а й свідчить про спроби організації виявлення та обліку історико-культурних пам'яток у Волинському краї на зламі XIX та XX ст. Слід зазначити, що започаткуванню польового обстеження старожитностей у регіонах України передувала конкретна підготовча робота фахівців Історичного товариства Нестора-літописця в Києві та Московського археологічного товариства.

Робота з віднайдення та дослідження історико-культурних цінностей набула інтенсивності на XI Археологічному з'їзді в Києві в серпні 1899 р. й особливо після з'їзду, коли графинею П. Уваровою, головою Імператорського Московського археологічного товариства, було здійснено обстеження давніх пам'яток України. До пам'яткоохоронних заходів, запропонованих П. Уваровою, активно долучилися члени Історичного товариства Нестора-літописця. На засіданні Товариства в листопаді 1899 р. було створено спеціальну комісію з описування й видання пам'яток місцевої старовини [12]. Утворена комісія клопотала про надання Товариству офіційних повноважень з метою збереження історико-культурних об'єктів від руйнації та незабаром розробила основні напрями своєї діяльності [12]. На засіданні Товариства, що відбулося 3 травня 1900 р., було заплановано розробку програми опису пам'яток, організацію попереднього збирання відомостей про об'єкти старовини в Київській, Чернігівській, Полтавській, Волинській, Подільській губерніях, а також проведення там наукових експедицій (екскурсій) [13].

На засіданні спеціальної комісії, яке проходило під головуванням професора В. Антоновича 6 червня 1900 р., було повідомлено про надходження коштів на витрати на проведення експедицій. Однак через брак часу на підготовку цих пошукових заходів загальна більшість раніше заохочених до цієї роботи відмовилася від ідеї. В результаті з 17 запланованих осіб на організацію експедицій погодилися лише трое: Поділлям – Є. Сіцинський, Волинню – О. Фотинський та Київською губернією – М. Біляшівський [14].

У своєму листі до В. Антоновича О. Фотинський згадує про ініціативу графині П. Уварової, яка намагалася організувати наукове дослідження історичних пам'яток і старожитностей у регіонах України. З цією метою керівництво Московського археологічного товариства зверталось до місцевих істориків та краєзнавців з проханням взяти участь в екскурсії з описування певної місцевості та її історичних пам'яток. За свідченням О. Фотинського, П. Уварова особисто написала йому листа з пропозицією описати

будь-яку місцевість Волинської губернії, запропонувавши звернутися для обговорення конкретних деталей екскурсії до В. Антоновича [11, арк. 1]. О. Фотинський як член Товариства Нестора-літописця тоді був співзасновником і керівником Волинського єпархіального давньосховища в Житомирі і по праву вважався знавцем історико-культурних старожитностей [11, арк.1].

У свою чергу, В. Антонович у Товаристві Нестора-літописця курував цей проект від самого початку: на засіданні 12 грудня 1899 р. збирання інформації по Волинській губернії та складання попередніх списків історичних пам'яток було доручено йому разом з О. Левицьким [15].

Згідно з текстом листа, П. Уварова висунула конкретні умови стосовно збирання відомостей про місцевість, її фотографування та укладання зводу відповідних літературних відомостей. Стосовно зводу О. Фотинський, на нашу думку, цілком логічно запропонував залучити до цієї справи колектив дослідників, зокрема з Товариства Нестора-літописця у Києві, мотивуючи свою відмову відсутністю належної бібліографічної бази у фахівців з провінції. Також через брак часу він категорично відмовлявся від ідеї стосовно відшукування ним зразків народної творчості і планував зосередитися виключно на історичних пам'ятках [11, арк. 1–1зв.].

Стосовно визначення періоду проведення археологічної екскурсії Волиню, то О. Фотинський, очевидно маючи обмеження в часі через викладацьку роботу та працю в давньосховищі, пропонував конкретний місяць – липень. У листі О. Фотинський радився з В. Антоновичем щодо району проведення експедиції, а також запитував авторитетного колегу про існування єдиної програми описування різних місцевостей [11, арк. 2]. Цей інтерес О. Фотинського був у край актуальним, адже на попередньому засіданні Товариства 6 червня 1900 р. сповіщалося про те, що програму від Московського археологічного товариства та «метрику» від Імператорської Археологічної комісії ще не було отримано [14, с. 63]. Фотинський, посиляючись на згадку графині про розроблену власне В. Антоновичем особливу програму обстеження, йому невідому, просив докладніше повідомити про неї [11, арк. 2].

Щодо маршруту майбутнього обстеження, то О. Фотинський запропонував свої послуги стосовно дослідження місцевостей від верхів'я вниз за течією однієї з волинських річок – Горині, чи Вілії, Турії, Ікви, Нарині, Славечни і цікавився думкою В. Антоновича з цього приводу [11, арк. 2].

Невідомо, чи отримав О. Фотинський відповідь на свого листа, проте зазначимо, що невдовзі всі ці плани були ним реалізовані [16].

Улітку 1900 р., з 1 липня по 6 серпня, члени Історичного товариства Нестора-літописця під керівництвом О. Фотинського працювали у Волин-

ській губернії. Зауважимо, що серед інших губерній Південно-Західного краю Російської імперії Волинська займала перше місце за кількістю історичних пам'яток. Спочатку науковці запланували обстеження Дубенського і суміжних з ним частин Острозького повіту. Але через обмаль часу вдалося обстежити лише пам'ятки Дубенського повіту: було відвідано 28 місцевостей, де екскурсанти реєстрували історико-культурні об'єкти, переважно церковні. На місцях пам'ятки описувалися або фотографувалися, з історико-архітектурних споруд було зроблено креслення та знімалися плани. Водночас екскурсанти фіксували рукописно-книжкові та архівні артефакти, особливо цінною вважалася в цьому сенсі збірка Дерманського монастиря [16, с. 197–198].

Зазначимо, що після закінчення експедиції, яка мала важливе наукове значення, О. Фотинський став ініціатором подання клопотання Волинським археологічним товариством про передачу до єпархіального давньохрещища ікон, церковного начиння, рукописів, книжок тощо, адже централізація пам'яток старовини забезпечувала їхнє збереження [16, с. 206].

Лист О. Фотинського до Миколи Федотовича Біляшівського, археолога, археографа, мистецтвознавця та організатора музейної справи, написаний 30 листопада 1902 р. у Житомирі і відправлений до Києва, зберігається в особовому архівному фонді останнього в ІР НБУВ. Документ складається з двох аркушів, але, на жаль, частину другого аркуша зверху обірвано з пошкодженням тексту [17].

Основною темою цього епістолярію було видання часопису «Археологическая летопись Южной Руси», заснованого та випущеного за редактування М. Біляшівського. «Археологическая летопись Южной Руси» виходила спочатку при журналі «Киевская старина» (1899–1901), а від 1903 р. публікувалася як самостійне видання. Часопис (1903–1906) мав періодичність у шість разів на рік і фактично був першим фаховим журналом, який цілеспрямоване висвітлював питання археології в Україні на початку XX ст., серед іншого повідомляючи про регіональні історичні пам'ятки, зокрема й на Волині.

На зламі XIX та XX ст. цей журнал відіграв помітну роль у розвитку та активізації історико-краєзнавчих та археологічних студій, координував зусилля фахівців археологічної галузі, інформував про діяльність наукових і краєзнавчих товариств і архівних комісій, склад збірок і приватних музеїв. На його сторінках публікувалися розвідки багатьох археологів, зокрема й О. Фотинського [18].

У листі, надісланому О. Фотинським у відповідь на пропозицію М. Біляшівського про співпрацю з часописом «Археологическая летопись Южной Руси», автор з подякою повідомив про згоду бути співробітником

журналу [17, арк. 1] і поставив ряд конкретних питань М. Біляшівському як редактору стосовно змісту часопису, підготовки фотоілюстрацій пам'яток старовини, розробки концепції видання як самостійного друкованого органу, який на той час вже відокремився від «Киевской старины».

Видання «Летописи» було гарно ілюстроване фотографіями артефактів з різних регіонів України, здебільшого завдяки місцевим аматорам-красзнавцям. Так, фотографії історичних пам'яток і реліквій давньої Волині М. Біляшівський планував отримати від О. Фотинського. Тому в листі кореспондент уточнював у редактора «Летописи», які саме пам'ятки – ікони, гравюри, церковне начиння, архітектурні споруди, рукописи тощо – слід відображати на запланованих до видання фото. За твердженням О. Фотинського, серед розмаїття волинських старожитностей пам'ятки церковного характеру кількісно значно переважали, проте й нечисленні світські раритети, на його думку, могли становити не менший інтерес для фахівців [17, арк. 1–1зв.].

Дискусійною темою листа була пропозиція О. Фотинського щодо зміни концепції запланованого видання. Оскільки видання змінювало формат, відокремлюючись від «Киевской старины», логічною була б також і тематична переорієнтація напрямку часопису. О. Фотинський запропонував зробити «Летопись» органом не лише археологічної, але й історичної науки Південної Русі, чим колись була, але від чого відійшла тепер «Киевская старина». Щодо напрямку «Киевской старины», то «нехай би вона й далі, – на думку О. Фотинського, – розгорнула власну українсько-белетристичну програму». Така пропозиція була логічною, оскільки, з врахуванням вимог читачької аудиторії, сприяла б поширенню накладу «Старины». Як результат, обидва журнали існуватимуть поряд, маючи власне коло читачів і доповнюючи один другого [17, арк. 1зв.–2]. Ця порада була висловлена О. Фотинським у досить делікатній формі, з повагою до адресата, «який так близько стояв протягом тривалого часу до редакції «Киевской старины». [17, арк. 2]. Для О. Фотинського думка М. Біляшівського з цього приводу була пріоритетною та вкрай важливою.

Ще одна порада волинського вченого стосовно структури часопису вміщена в приписці до листа, на пошкодженому зверху аркуші: він пропонує систематично публікувати відомості про пам'ятки житомирського сховища під спільним заголовком «Нариси Волинського єпархіального давньосховища» [17, арк. 2зв.].

Нарешті в цьому листі побіжно згаданий ще один аспект наукових взаємин кореспондента та адресата, – вочевидь, між ними здійснювався також обмін профільними виданнями. Так, у тексті промайнула згадка про відправлення О. Фотинським якихось книжок (без вказівки на

конкретні назви та авторство) до бібліотеки Музею (йдеться про Художньо-промисловий музей у Києві, очолюваний М. Біляшівським) [17, арк. 1зв.]. Варто припустити, що О. Фотинський поповнював цю бібліотеку виданнями власних творів або випусками Волинського історико-археологічного збірника, що публікувався Волинським церковно-археологічним товариством з ініціативи вченого. Ймовірно, що так само й М. Біляшівський надсилав О. Фотинському до Житомира фахові історико-археологічні видання. Така співпраця видається досить корисною для цих подвижників української археології та музейної справи.

Останнім за хронологією є лист О. Фотинського до Дмитра Івановича Багалія від 1 грудня 1923 р., що відклався в архіві Багалія, який міститься в комплексному фонді «Літературні матеріали» [19]. Він написаний кореспондентом у важкий період пореволюційних перетворень, – саме коли О. Фотинський очолював роботу з охорони архівів Волині. Від самого початку створення у 1919 р. архівної секції при Губернському комітеті з охорони пам'яток мистецтва і старовини (Губкопис) він нею завідував, далі, у 1922–1923 рр., він був завідуючим губерньським архівним управлінням, а з червня 1923 р. – заступником завідуючого з наукових питань. Загалом у цей час О. Фотинський активно займався обліковуванням та упорядкуванням архівів Житомира [10, с. 645].

Адресат О. Фотинського Дмитро Іванович Багалій, видатний історик та громадський діяч, на початку 20-х років ХХ ст. фактично керував архівною справою в Україні. Після реорганізації Головарху в Укрцентрархів він виконував обов'язки його голови [10, с. 34]. Очолюючи архівну секцію Харківської губерньської комісії, а від 1921 р. – Всеукраїнської з охорони пам'яток мистецтва і старовини, він організував реєстрацію, обстеження і взяття на державний облік та під охорону архіви спочатку на Харківщині, а згодом і на всій території України [10, с. 34].

Отож Д. Багалій був безпосередньо обізнаний з проблемами реорганізації й становлення губерньських архівів у пореволюційні роки, через що О. Фотинський і звернувся до нього у важкий момент свого життя, коли його, за власним виразом, «було скорочено» з посади заступника завідуючого Житомирським губархом [19, арк. 1]. З листа ясно, що на посаді завідуючого залишився такий собі Сашин [20, с. 31–32] (І. П. Сашин, за джерелами, очолював Житомирський архів від червня 1923 до 1924 р. і був автором замітки «Работа губарха на Волыни», опублікованої на шпальтах газети «Волинский пролетарий» 16 лютого 1924 р. – С. М.).

Ймовірно, що звільнення О. Фотинського спричинило неприйняття ним політики І. Сашина стосовно опрацювання цінних архівних документів. О. Фотинський гостро критикував стиль роботи Сашина, під



безглуздим керівництвом котрого «...бере боязкість за житомирські й без того пошарпані нечисленні архіви» [19, арк. 1].

У листі згадані подробиці критичного стану Житомирського архіву. Конфлікт О. Фотинського з І. Сашиним загострювався ще й через жахливі матеріальні умови праці в губарху: «...матимешь на господарчі витрати тільки те, що заробишь продажом паперового хламу» [19, арк. 1].

О. Фотинський обурювався долею історико-культурних і церковних документів Житомирщини та піклувався про їхнє збереження, переймаючись ідеологічною переорієнтацією архівів у радянських умовах і розуміючи, що «таким хламом для Сашина з'являться майже усі папери, що не мають історико-революційного значення» [19, арк. 1–2].

Ще однією проблемою роботи в архіві було кадрове питання, адже двоє з трьох архівних працівників були ставлениками й прибічниками Сашина, які, – за влучним висловом О. Фотинського, – «в руйнуванню архівів йому (Сашину. – С. М.) лише допоможуть» [19, арк. 1зв.]. Водночас О. Фотинський робив усе можливе для того, щоб з історичними документами працювали досвідчені фахівці-науковці. Оскільки посада заступника губарху залишалася вакантною, він рекомендував на неї професорів з Волинського інституту народної освіти у Житомирі (ІНО). Може тому, що на той момент О. Фотинський також викладав у цьому інституті, він пропонував своїх колег – Євгена Семеновича Бражникова, викладача історії російської літератури, та Сергія Васильовича Кургановича, очевидно, історика [19, арк. 1зв.]. Є. С. Бражников був давнім колегою О. Фотинського ще по Першій житомирській гімназії, де викладав російську мову, про С. В. Кургановича відомо, що він був автором історико-біографічної розвідки про Діонісія Жабокрицького, Луцького і Острозького єпископа [21].

Суттєвим питанням, що вимагало офіційного дозволу Д. Багалія, було прохання О. Фотинського викликати його як експерта по волинських історичних пам'ятках до Харкова. За словами О. Фотинського, цю пропозицію висунув професор Павло Іванович Ковалевський в листі до Петра Никандровича Абрамовича [19, арк. 2]. Таке відрядження було доцільним для орієнтації в матеріалах Житомирського давньосховища, що підлягали поверненню до Польщі в зв'язку з реалізацією умов Ризького мирного договору 1921 р. У Харкові на початку 20-х років ХХ ст. було сконцентровано значну частину волинських музейних експонатів та документів Житомирського давньосховища, евакуйованих на схід ще в Першу світову війну, в 1915 р., у зв'язку з наступом німецько-австрійських військ [20, с. 8]. Після підписання Ризького мирного договору 1921 р. та з метою реалізації положень XI статті угоди на державному рівні працювала спеціальна змішана польсько-українсько-російська комісія з пошуку та

відбирання для повернення культурних цінностей, до складу якої входив академік Д. Багалій. У межах її діяльності він як експерт провів тоді копівку роботу щодо фондів польського походження, зокрема архіву Кременецького ліцею. Основною проблемою було віднайдення польських пам'яток, частково втрачених і розпорошених по місцевих сховищах [22].

Зрозуміло, що консультаційна допомога такого знавця «архівної волиніки», як О. Фотинський, була доречною в питаннях реституції пам'яток Житомирщини, однак це офіційно вирішувалося Д. Багалієм, який координував в Україні експертну роботу з розшуку й повернення польських архівів. Вірогідніше за все О. Фотинський так і не долучився до виявлення волинських архівалій у Харкові, принаймні документальних свідчень з цього приводу нами не віднайдено<sup>1</sup>.

Отже, у світлі досліджених документів з фондів Інституту рукопису НБУВ думка щодо їхньої істотної джерелознавчої ролі в комплексному встановленні життєвого та творчого шляху О. Фотинського для розвитку історії волинезнавства кінця XIX – 20-х років XX ст. є цілком обґрунтованою.

#### Список використаних джерел

1. Фотинський Орест // Енциклопедія українознавства / голов. ред. В. Кубійович. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3523.
2. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костриця. – Житомир, 2001. – 360 с.; Заєць Л. О. Публікації О. Фотинського про Волинь на сторінках періодичних видань громадських товариств Правобережної України останньої третини XIX – початку XX ст. / Л. О. Заєць // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; редкол.: С. В. Гаврилюк [та ін.]. – Луцьк, 2011. – № 10 : Історичні науки. – С. 121–126; Міщук С. М. Описування рукописів та стародруків Волинського єпархіального давньосховища та наукова спадщина О. О. Фотинського // Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) : [монографія] / С. М. Міщук ; Нац. акад. наук України [та ін.]. – К., 2009. – С. 280–289; Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX століть : [монографія] / І. І. Ярмошик. – Житомир, 2006. – С. 178–179.

<sup>1</sup> Слід зазначити, що реституційні процеси зачепили й волинські архівні фонди: так, за рішенням уряду УРСР у липні 1924 р. з Житомирського окружного архіву до Польської Республіки було передано документи, що стосувалися тієї частини Волині, яка відійшла до неї. Для цього в Житомирі було створено комісію на чолі з Д. Багалієм., зокрема її членом був завідувач Житомирським окружним архівом С. Козлюк, який у 1924 р. змінив на цій посаді І. П. Сашина [22; Гетьман Д. І., вказ. праця, с. 28–35].

3. Державний архів Житомирської області, ф. 714, оп. 1 : Фотинський Орест Авксентійович, викладач Житомирського жіночого духовного училища (1892–1908 рр., 1905, 1906).
4. ІР НБУВ, ф. 175, № 2238.
5. Биографический словарь выпускников Киевской Духовной Академии: 1819–1920-е гг. : материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА : в 4 т. Т. 1 : А–Й / сост. В. И. Ульяновский. – К., 2014. – 576 с. : илл.; Биографический словарь выпускников Киевской Духовной Академии. Т. 2 : К–П. – К., 2015.
6. ІР НБУВ, ф. 304, № 1094.
7. Извлечение из протоколов совета Киевской Духовной Академии за 1886/7 год. – К., 1888. – С. 223–225.
8. Луць В. З листування Ореста Фотинського / В. Луць // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації : наук. зб. : матеріали VI наук. конф. по волинському іконопису, м. Луцьк, 1–3 груд. 1999 р. / Волин. обл. управл. культ., Волин. краєзн. музей, Музей волинської ікони. – Луцьк, 1999. – С. 8–12.
9. ІР НБУВ, ф. 191, № 884, арк. 2.
10. Українські архівісти (XIX–XX ст.) : біобібліограф. довідник / упоряд.: І. Б. Матяш, С. Л. Зворський та ін. – К., 2007. – С. 644–646.
11. ІР НБУВ, ф. III, № 47257.
12. Заседания обществ. Общество Нестора Летописца при университете св. Владимира // Киев. старина. – 1899. – Т. 67. – С. 170–172. (Археологическая летопись).
13. Заседания обществ // Киев. старина. – 1900. – Т. 69. – С. 111–113. (Археологическая летопись).
14. Заседания обществ // Киев. старина. – 1900. – Т. 70. – С. 63–64. (Археологическая летопись).
15. Чтения в Ист. об-ве Нестора Летописца. – 1900. – Кн. 14, вып. 1. – С. 37.
16. Экскурсия О. А. Фотинского по Волынской губернии для описания памятников старины. – Киев. старина. – 1900. – Т. 71. – С. 196–206. (Археологическая летопись).
17. ІР НБУВ, ф. 31, № 1969.
18. Археологическая летопись Южной Руси // Енциклопедія історії України. Т. 1 : А–В. – К., 2003. – С. 132–133; Фотинский О. Могильник каменной кладки в ур. Княже Новоград-Волынского уезда / О. Фотинский // Археологическая летопись Южной Руси. 1904. – № 6. – С. 229–231.
19. ІР НБУВ, ф. I, № 46339.
20. Кондратюк Р. Ю. Державний архів Житомирської області. Історико-краєзнавчий нарис / Р. Ю. Кондратюк. – Житомир, 1997. – С. 31–32. (Житомир. Пам'ятки рідного міста. Вип. 4).
21. Єршов В. Patriae patres. Михайло Петрович Кудрицький / В. Єршов // Волинь – Житомирщина. – Вип. 9. – С. 7, 9; Курганович С. Дионисий Жабокрицкий, епископ Луцкий и Острожский / С. Курганович. – К., 1914.

22. Стариков Г. Реституційні суперечки щодо фондів Кременецького ліцею / Г. Стариков. – С. 640–652; Гетьман Д. І. Ризький мирний договір 1921 р. та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах / Д. І. Гетьман // *Мастеріум*. – Вип. 17 : Історичні студії. – К., 2004. – С. 28–35.

### References

1. Fotynskyi Orest [Fotynsky Orest]. (2000). In V. Kubiiovych (Ed.-in-Chief), *Entsyklopediia ukrainoznavstva* [Ukrainian Studies Encyclopedia] (Vol. 9, p. 3523). Lviv. [In Ukrainian].
2. Kostrytsia, M. Yu. (2001). *Tovarystvo doslidnykiv Volyni: istoriia, diialnist, postati* [Society of Volyn researchers: history, activities, personalities]. Zhytomyr. [In Ukrainian]; Zaiets, L. O. (2011). Publikatsii O. Fotynskoho pro Volyn na storinkakh periodychnykh vydan hromadskykh tovarystv Pravoberezhnoi Ukrainy ostannoï tretyny XIX – pochatku XX st. [O. Fotynsky publications about Volyn in the civil societies' periodicals of Right Bank Ukraine of the last third of the 19th – early 20th centuries]. In S. V. Havryliuk et al. (Eds.), *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky* [Scientific messenger of Lesia Ukrainka Volyn National University], No. 10, pp. 121–126. Luts'k. [In Ukrainian]; Mishchuk, S. M. (2009). Opysuvannia rukopysiv ta starodrukiv Volynskoho yeparkhialnoho davnoskhovyshcha ta naukova spadshchyna O. O. Fotynskoho [Description of the manuscripts and old printed books of Volyn eparchial antiquarium and scientific heritage of O. O. Fotynsky]. In *Zbyrannia ta naukovye opysuvannia rukopysno-knyzhkovoi spadshchyny Ukrainy (druha polovyna XIX – 30-ti roky XX st.)* [Monohrafiia] [Collecting and scientific description of manuscript and book heritage of Ukraine (second half of the 19th – 30s of the 20th century)] [Monograph] (pp. 280–289). Kyiv. [In Ukrainian]; Yarmoshyk, I. I. (2006). *Volyn v istoriko-kraieznnavchyykh doslidzhenniakh XIX–XX stolit* [Monohrafiia]. [Volyn in historical and local studies of the 19–20th centuries] [Monograph] (pp. 178–179). Zhytomyr. [In Ukrainian].
3. Fotynskyi Orest Avksentiiovych, vykladach Zhytomyrskoho zhinochoho dukhovnoho uchylshcha (1892–1908 rr., 1905, 1906) [Fotynsky Orest Avksentiiovych, lecturer of Zhytomyr women's ecclesiastical college (1892–1908, 1905, 1906)] (Fond 714, Inventory 1). State Archives of Zhytomyr region, Zhytomyr, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Fond 175, Unit 2238. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Ulianovskii, V. I. (Comp.). (2014). *Biograficheskii slovar vypusnikov Kievskoi Dukhovnoi Akademii: 1819–1920-e gg.: materialy iz sobraniia prof. protoiereia F. I. Titova i arkhiva KDA* [Biographic glossary of Kyiv Theological Academy graduates: 1819–1920: materials from the collection of an archipriest F. I. Titov and from the archive of KTA]: Vol. 1. A–I. Kyiv. [In Russian]; Ulianovskii, V. I. (Comp.). (2015). *Biograficheskii slovar vypusnikov Kievskoi Dukhovnoi Akademii: 1819–1920-e gg.: materialy iz sobraniia prof. protoiereia F. I. Titova i arkhiva KDA* [Biographic glossary of Kyiv Theological Academy graduates: 1819–1920: materials from the collection of an archipriest F. I. Titov and from the archive of KTA]: Vol. 2. K–P. Kyiv. [In Russian].

6. Fond 304, Unit 1094. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. *Iz vlechenie iz protokolov soveta Kievskoi Dukhovnoi Akademii za 1886/7 god* [Excerpt from the protocols of Kyiv Theological Academy of 1886/7 year] (pp. 223–225). (1888). Kyiv. [In Ukrainian].
8. Luts, V. (1999, December). Z lystuvannia Oresta Fotynskoho [From the letters of Orest Fotynsky]. In *Pamiatky sakralnoho mystetstva Volyni na mezhi tysyacholit: pytan- nia doslidzhennia, zberezhennia ta restavratsii* [Volyn sacral art monuments on the turn of the millennia: issues of research, preservation and restoration]: *Proceedings of the 6th scientific conference of Volyn icon painting* (pp. 8–12). Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Fond 191, Unit 884, Folio 2. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Matias, I. B., Zvorskyi, S. L. et al. (Comps.). (2007). *Ukrainski arkhivisty (XIX–XX st.): biobibliohrafichniy dovidnyk* [Ukrainian archivists (19–20th centuries): biobibliographic reference book] (pp. 644–646). Kyiv. [In Ukrainian].
11. Fond 3, Unit 47257. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Zasedaniia obshchestv. Obshchestvo Nestora Letopistca pri universitete sv. Vla- dimira [Meetings of societies. Society of Nestor the Chronicler at Saint Vladimir Uni- versity]. (1899). In *Kievskaiia starina* [Kievan past], Vol. 67, pp. 170–172. Kiev. [In Russian].
13. Zasedaniia obshchestv [Meetings of societies]. (1900). In *Kievskaiia starina* [Kievan past], Vol. 69, pp. 111–113. Kiev. [In Russian].
14. Zasedaniia obshchestv [Meetings of societies]. (1900). In *Kievskaiia starina* [Kievan past], Vol. 70, pp. 63–64. Kiev. [In Russian].
15. Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopistca [Readings in the His- torical Society of Nestor the Chronicler], Book 14, Is. 1, p. 37. (1900). [In Russian].
16. Ekskursiia O. A. Fotinskogo po Volynskoi gubernii dlia opisaniia pamiatnikov stariny [The excursion of O. A. Fotynsky in Volyn province for antiquities description]. (1900). In *Kievskaiia starina* [Kievan past], Vol. 71, pp. 196–206. Kiev. [In Russian].
17. Fond 31, Unit 1969. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rusi [Archeological chronicle of Southern Rus]. (2003). In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: *Vol. 1. A–V* (pp. 132–133). Kyiv. [In Russian]; Fotinskii, O. (1904). Mogilnik kamennoi kladki v ur. Kniazhe Novograd-Volynskogo uezda [A stonework burial ground in Knia- zhe land in Novograd-Volynsky region]. In *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rusi* [Archeological chronicle of Southern Rus], No. 6, pp. 229–231. [In Russian].
19. Fond 1, Unit 46339. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Kondratiuk, R. Yu. (1997). Derzhavnyi arkhiv Zhitomyrskoi oblasti. Istoryko- kraieznavchyi narys [State archive of Zhytomyr district. Local history essay] (pp. 31–32). Zhytomyr. [In Ukrainian].
21. Yershov, V. (1914). Patriae patres. Mykhailo Petrovych Kudrytskyi [Patriae pa- tres. Mykhailo Petrovych Kudrytsky]. In *Volyn – Zhytomyrshchyna* [Volyn – Zhytomyr land], Is. 9, pp. 7, 9. [In Ukrainian]; Kurganovich, S. (1914). *Dionisii Zhabokritskii, episkop Lutckii i Ostrozhsckii* [Dionisii Zhabokritsky, the bishop of Lutsk and Ostroh]. Kyiv. [In Russian].

22. Sarykov, H. (2004). *Restytutsiini superechky shchodo fondiv Kremenetskoho litseiu* [Restitutionary arguments concerning Kremenets lyceum] (pp. 640–652). [In Ukrainian]; Hetman, D. I. (2004). Ryzkyi myrnyi dohovir 1921 r. ta pytannia povnennia kulturnykh tsinnostei u polsko-ukrainskykh vzaiemynakh [Riga peace treaty of 1921 and the issues of cultural values restitution in the Polish-Ukrainian relations]. In *Mahisterium* [Magisterium], Is. 17. Istorichni studii, pp. 28–35. Kyiv. [In Ukrainian].

*S. Mishchuk, H. Mishchuk*

**O. A. Fotynsky documents in the fonds of the Institute of Manuscript of VNLU and their role as a source for biographic and bibliographic studies in Volyn**

In the article we analyzed the archival heritage of O. A. Fotynsky (1861–1931), Volyn historian, local studies specialist, educator and Volyn eparchial antiquarium initiator. The documents are studied according to their role as a source for Ukrainian biography studies. Revealed for science are hand-written documents of 1888–1923, deposited in the Institute of Manuscript of VNLU. Documental data serve as a source for the clarification and specification of the facts of O. A. Fotynsky biography and scientific work in the context of Volyn regional biography studies. The documents have also enabled us to update his scientific bibliography and expand the circle of his professional contacts, and more specifically, to define the subjects and specifics of O. Fotynsky correspondence with the eminent personalia of Ukrainian science and culture D. Bogdashevsky, V. Antonovych, N. Beliashevsky, D. Bagalii in the context of Ukrainian biography studies.

*Key words:* manuscripts, archive, O. Fotynsky, archeography, historical artifacts, Volyn, biography studies, bibliography studies.

*С. Н. Мищук, Г. А. Мищук*

**Документы О. А. Фотинского в фондах Института рукописи НБУВ и их источниковедческая роль в исследованиях биографистики и библиографистики Волыни**

Проанализировано архивное наследие О. А. Фотинского (1861–1931) – волынского историка, краеведа, педагога, инициатора учреждения Волынского епархиального древлехранилища, в контексте исследований украинской биографистики. Выявлены и введены в научный оборот рукописные документы 1888–1923 гг., хранящиеся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского. На основе документальных данных уточняются и конкретизируются факты биографии и научного творчества О. А. Фотинского в контексте исследований региональной биографистики Волыни, дополнена его научная библиография, расширен круг профессиональных контактов, в частности, определена тематика и специфика переписки О. Фотинского с известными деятелями украинской науки и культуры Д. Богdashевским, В. Антоновичем, Н. Беляшевским, Д. Багалеем в контексте исследований украинской биографистики.

*Ключевые слова:* рукописи, архив, О. Фотинский, археография, памятники истории, Волынь, биографистика, библиографистика.



УДК 002.1:001.817

**О. В. Пастушенко,**  
кандидат філологічних наук  
Департамент атестації кадрів  
МОН України

## **СУЧАСНА КНИГА ТА КНИЖКОВА КОМУНІКАЦІЯ В ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Книга вивчається різними науками і має різні предмети дослідження. Останнім часом об'єктом студій стають її комунікаційні властивості. В Україні сформовані базові центри з підготовки дисертацій у галузі книги і книжкової комунікації – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (теорія та історія преси, прикладні соціальні технології), Харківська академія культури, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київський національний університет культури і мистецтв, де предметами дослідження є теорія та практика книговидання, книгопоширення, книгозберігання; комунікаційні властивості книги та книжкової культури в сучасному побутуванні та історичній ретроспективі.

*Ключові слова:* дисертація, соціальні комунікації, книга, книжкова комунікація.

Започаткування галузі соціальних комунікацій у системі атестаційної справи в кінці 2007 р. в Україні спонукало здобувачів наукових ступенів до розробки питань *сучасної книги та книжкової комунікації*, зокрема до аналізу сучасної системи книжкової справи та осмислення розвитку електронної книжкової культури в період формування інформаційного цивілізаційного простору в нових соціокультурних умовах.

Спеціальним теоретичним дослідженням сучасної книги в системі соціальних комунікацій поклала початок монографія Г. М. Швецової «Документ і книга в системі соціальних комунікацій» [1] та її докторська дисертація «Документ і книга в системі соціальних комунікацій» (д-ра іст. наук : спец. 07.00.08, 2002), захищена в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, де розглядаються, зокрема: бібліотечно-бібліографічний аспект питання в зв'язку з книжковою культурою в цілому та у співвідношенні понять «документ» і «книга» з погляду теорії соціальної інформаційної комунікації та визначення об'єкта для практики бібліографічної і бібліотечної справи; з'ясування становлення та розвитку наукових поглядів на документ і книгу як складову частину об'єкта бібліографії. Це дозволило обґрунтувати і доповнити документографічно-

книгознавчу концепцію бібліографії та забезпечити формування соціально-комунікаційно-інформаційної неокнигознавчої концепції бібліографії.

Структуру поняття «книга» Г. М. Швецова класифікує за шістьма типами значень (I–VI), які вона нумерує від загального (узагальнююче поняття «книга») до конкретного, часткового і відштовхується від матеріальних характеристик сучасної книги, передусім кількості сторінок, носіїв, форм існування (зібрання аркушів, блок або брошуровка, обсяги, тип книжкового видання тощо), та від можливості її бібліографічного опису. Книга VI типу пов'язується вченою з терміном «книга», що може відноситися як до неперіодичного, так і до періодичного (точніше серійного) видання. Типологію книги Г. М. Швецова розглядає в функціональному контексті – як літературний твір, жанри, що існують у державних стандартах видавничої справи, а у своєму дослідженні пропонує документографічно-книгознавчу концепцію бібліографії. Остання базується на соціально-комунікаційному функціональному підході, який дає можливість однозначно трактувати книгу як документ опублікований, що надається в суспільне користування завдяки діяльності комунікаційних посередників – видавничої справи, бібліотечної справи та книжкової торгівлі. Формою опублікування може бути видання чи депонування документа в спеціально визначених центрах із застосуванням бібліографічної інформації з метою широкого інформування про депоновані документи. Таким чином, поняття «книга» охоплює не тільки друковані, але й електронні видання, а також рукописні та електронні документи в разі їх депонування у визначених центрах, якими повинні бути, в першу чергу, бібліотеки. Поняття «книга» визначається також виходячи з особливої знакової системи запису інформації.

На думку Г. М. Швецової, з'ясування понять «документ» і «книга» з погляду теорії соціальної комунікації дало можливість розглянути різноманітні концепції щодо визначення об'єкта бібліографії, критично підійти до розгляду інформографічної та когнітографічної концепцій бібліографії, довести, що співвідношення документографічно-книгознавчої й інформографічної концепцій бібліографії полягає в тому, що останню не слід розглядати як заперечення першої, а лише як підтвердження нерозривного зв'язку документографічно-книгознавчого та інформографічного підходів в оцінці соціальної інформаційної комунікації.

Монографія [2] та докторська дисертація В. А. Маркової «Книжкова комунікація: теорія, історія, перспективи розвитку» (д-ра наук із соц. комунікацій : спец. 27.00.03, 2011), захищена в Харківській державній академії культури, присвячені розробці концептуальних засад розвитку

книжкової комунікації в аспекті спілкування між автором та читачем книги, визначенні перспектив її функціонування в умовах електронної комунікації. Вчена відштовхується в своїй концепції від того, що унікальність книги як засобу комунікації полягає в її соціально-функціональному призначенні, і пропонує теоретичне *виокремлення книжкової комунікації як самобутньої підсистеми соціальної комунікації*. Вона підтримує розгляд її як «суперсистеми», запропонованої А. В. Соколовим, елементами якої є всі інституції, причетні до створення, розповсюдження, зберігання і використання книги.

Авторське визначення обсягу та змісту поняття «книжкова комунікація» В. А. Маркова базує на системному аспекті – як системну взаємодію основних суб'єктів і об'єктів, що забезпечує рух смислів від автора до читача в соціальному часі і просторі з використанням семантичного повідомлення, зафіксованого в знаковій формі на стабільному матеріальному носіїві.

У такому підході для з'ясування сутності книжкової комунікації книга розглядається саме як *суб'єкт комунікації*, який активно впливає на репрезентацію змісту повідомлення. Увага в такому випадку зосереджується на аксіологічній складовій книжкової комунікації, яка й визначає її особливість у структурі документної комунікації. Книгу і книжкову справу в ширшому – соціально-комунікативному контексті – В. А. Маркова пропонує сприймати як *базову підсистему системи соціальної комунікації*.

Підтримуючи поширену серед книгознавців точку зору щодо сутності книжкової комунікації, яка має відмінність від просторово-часових обмежень усної комунікації, В. А. Маркова вважає, що книжкова комунікація поступово сформувала відповідну структуру посередницьких соціальних інституцій, що реалізують цю комунікацію, представлену інституціями книговидавання, книгорозповсюдження та книгозберігання. Функція комунікативного посередника полягає, по-перше, в подоланні авторським повідомленням комунікаційних та комунікативних бар'єрів (технічних, психологічних і соціальних) – перешкод на шляху руху смислу від автора до читача; по-друге, в регулюванні поширення авторських повідомлень у комунікативному середовищі за допомогою селекції за ціннісними ознаками. Видавнича соціальна інституція як генеративний комунікативний посередник сприяє подоланню технічного та психологічного бар'єрів. Інституція книгорозповсюдження (книжкова торгівля) – транзитний комунікативний посередник – виконує соціально необхідну функцію – доведення книговидавничої продукції до споживача. Її діяльність спрямована, насамперед, на подолання просторових обмежень у розповсюдженні авторського повідомлення, оскільки осередки реалізації книжкової

продукції передбачають її короткострокове зберігання. Для подолання ж часових обмежень у розповсюдженні авторського повідомлення існує термінальна книжково-комунікаційна підсистема, яка представлена такими інституціями книгозберігання, як бібліотеки.

Виникнення електронного книговидання, книжкової Інтернет-торгівлі, електронних бібліотек створює умови для інтеграції традиційних соціальних інституцій у нове комунікаційне середовище, вимагає трансформації книжкової комунікації. Дослідниця значну увагу приділяє порівняльному аналізу традиційної та електронної книги. Розглядаючи співвідношення цих форм книги, вона підкреслює й переваги традиційної книги як «людинорозмірної», характеризуючи еволюцію її як матеріальної форми, що відбувається з урахуванням параметрів людського тіла, має здатність візуально сприймати певну довжину рядка, здійснювати під час роботи з нею певні жести тощо. Обов'язкова єдність ідеального змісту і матеріальної форми, чого не має книга електронна, перетворює традиційну книгу на антропоморфну, а тому її повна заміна електронними засобами комунікації буде антропологічною помилкою.

Традиційна книга, як вважає В. А. Маркова, забезпечує більшу надійність інформації, яку надає книжкова комунікація порівняно з електронними засобами комунікації, а сучасні тенденції в традиційному та електронному книговиданні свідчать про їхній паралельний взаємопов'язаний розвиток, коли друкована книга співіснуватиме з електронними виданнями, оскільки це різні за своєю природою засоби комунікації.

Відкриття соціальних комунікацій безумовно визначило увагу до сучасної проблематики *дитячої книги та книжкової культури, книговидання та книгопоширення*, в тому числі й щодо сучасної дитячої книги в мультимедійному середовищі, що стало об'єктом дослідження О. О. Литвиненко «Дитяча книга в мультимедійному середовищі: сучасний стан та перспективи розвитку» (канд. наук із соц. комунікацій : спец. 27.00.03, 2011), захищеного в Харківській державній академії культури. У дисертації осмислюються теоретичні та практичні аспекти еволюції дитячої книги в мультимедійному середовищі, визначаються онтологічні функції дитячої книги (евристична, пізнавальна, гедоністична, естетична, культурно-виховна, соціалізуюча та ін.), доводиться поступова втрата друкованою книгою домінуючих позицій у навчальній і дозвіллевій діяльності сучасної дитини на користь офлайнних та онлайнних інтерактивних дитячих видань. О. О. Литвиненко виявлений дисбаланс в його тематичній, типологічній, віковій, жанровій структурі, негативний вплив мультимедійного середовища на сучасні моделі дитячого читання, переважання дозвіллевих видань, майже повна відсутність соціально значущих їх типів (науково-

популярних, довідкових, художніх). Важливий комунікаційний засіб стосовно залучення дітей до якісного читання дослідниця вбачає у формуванні ефективного та змістовно привабливого мультимедійного середовища на базі бібліотечних Інтернет-сайтів дитячих та юнацьких бібліотек України, створенні корпоративної національної електронної дитячої бібліотеки.

Дисертація «Книговидання для дітей в Україні XX століття: типологія, проблематика, жанрові особливості» захищена Н. М. Вернигорою (канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05, 2013) в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. Дослідниця проаналізувала напрацювання значної історіографії з цього питання, що дало їй можливість побачити розгорнуту картину становлення та розвитку книговидавничої галузі для дітей; сформувати термінологію та визначити жанрове розмаїття; охарактеризувати періоди та класифікувати видання з огляду на сучасне бачення проблем книговидання для дитячої аудиторії.

Проблема трансформаційних тенденцій новітньої дитячої книги в сучасному українському соціумі аналізується в монографії та докторській дисертації «Новітня українська дитяча книга: соціокультурний, комунікативний та видавничий виміри» Е. І. Огар (д-ра наук із соц. комунікацій: 27.00.01, 2013), захищеної в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. Дослідниця розглядає феномен дитячої книги як *особливої форми книжкової комунікації* у взаємодії з іншими видами соціальної комунікації та встановлює його специфічні особливості, що витікають з інваріантної адресантно-адресатної природи, в об'єктивному комунікативному дисбалансі, спричиненому різним віковим і соціальним статусом головних її учасників – автора і читача, поліморфній комунікативній природі видання, розкриває взаємозв'язок між видавничою культурою та комунікативною ефективністю видання. Нею охарактеризовано основні колізії формування українського наукового та суспільного дискурсу навколо дитячої книги у XX – на початку XXI ст.

У дослідженнях обґрунтовано поняття «колективного автора» дитячого видання (письменник, перекладач, художник, видавець). Адресантна природа описуваної комунікації, згідно з твердженням Огар, є поліваріантною і визначається віком адресанта, його професійним статусом (автор тексту, художник-автор ілюстрацій, видавець), ступенем авторства й первинністю/вторинністю комунікації (автор оригінального твору/адапатор, ретранслятор), місцем у комунікаційному ланцюзі (творець–посередник), характером комунікацій (літературна, літературно-видавнича, маркетингово-промоційна).

Е. І. Огар зупиняється на таких аспектах, як креативний потенціал дитини-адресанта, рецептивні можливості дитини-адресата, визначає

критерії комунікативної ефективності дитячої книги як специфічної культури книги, розглядає вербальний аспект літературної комунікації.

На окрему увагу заслуговує запропонована дисертанткою типологія дитячої книги в аспекті комунікативної ефективності, побудована з урахуванням світового досвіду і реалій українського дитячого книговидавництва як тріада: соціально-функціональне призначення – читацька адреса – тематика (проблематика) видання. Е. І. Огар визначає типологічні моделі художньої та нехудожньої книги, аналізує пізнавальну і навчальну книги, виокремлені в структурі нехудожніх книг.

На основі ретроспективного аналізу національної бібліографії та реальних видавничих проєктів, популярних видавництв виявлено основні кількісні та якісні тенденції формування репертуару української дитячої книги в 1991–2009 рр., запропоновано концепцію колективного суб'єкта формування репертуару – автор – ілюстратор – видавець і в цьому аспекті проаналізовано діяльність профільних видавництв. Аналізуючи особливі літературно-видавничі явища, Е. І. Огар відзначає дитячу «класику» («стабільно прочитувана» кількома генераціями, але в системі модернізації), видавниче втілення казки й фентезі, переклад дитячих творів, феномен релігійної книги для дітей, зображально-текстову книжку і книжку-іграшку, дитячі видавничі серії, аналізує сутність кожного явища.

Розглядаючи функціонально-комунікативний потенціал сучасних дитячих пресодруків, Е. І. Огар формулює вимоги до сучасного дитячого часопису, аналізує явище конвергенції паперових та цифрових медіа для дітей. Вона визначає перспективи розвитку дитячої книги, зокрема за умов змагальності між традиційними та новітніми медіа, оптимізує можливі шляхи розвитку основних прийомів текстотворення, оформлення та книжкового дизайну в царині традиційної дитячої книги під впливом новітніх цифрових продуктів, альтернативних носіїв контенту, читання. Серед виразних ознак, якими може бути наділена дитяча книга мультимедійного простору, є інтерактивність, інтермедійність, нелінійність (гіпертекстуальність), візуальна атракційність тощо. Теоретико-методологічні засади системного оцінювання культури дитячої книги розроблено в аспекті підвищення її комунікативної ефективності. Дослідниця пропонує науково обгрунтовану типологізацію дитячих видань, яку розглянуто як важливу передумову оптимізації процесів їхнього ефективного створення, редакційно-видавничої підготовки та просування в суспільстві, а також визначає літературно-видавничі явища з високим креативно-видавничим потенціалом.

Особливості дитячої книги також проявилися в змінах проблематики – на першій план висуваються питання змін соціальних умов, у яких



функціонує книга, зміни структури книжкової справи, її нормативно-правового забезпечення, діяльність в умовах ринкових відносин нормування демократичної політичної культури та кардинальних економічних перетворень. Книжкова культура стикається не лише з умовами ринку, але й зі змінами соціальних культурних норм у психотипі користувача та технологіями, викликаними швидким просуванням електронної культури книги.

Змінам у тенденціях сучасного вітчизняного книговидання у період 1991–2003 рр. присвячена робота І. М. Копистинської «Тенденції сучасного вітчизняного книговидання: організаційний, тематичний та рекламно-промоційний аспекти» (канд. філол. наук: 10.01.08, 2004), захищена в Інституті журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Авторка досліджує політичні умови формування нових понять у книгознавстві, зокрема фактор розмежування понять «національна» та «українськомовна» книга, зміни в репертуарі, нормативно-правовому забезпеченні регулювання видавничої діяльності та особливості функціонування книгарень і активних видавництв. Нею проаналізовані втрати і здобутки, особливості функціонування вітчизняного *видавничого ринку* за умов відсутності належної державної підтримки, з'ясовано причини кризи та визначено розвиток прагматичного аспекту в галузі книговидання країни.

Нині отримали новий розвиток дослідження зарубіжного книговидання передових країн, що пов'язано з необхідністю вивчення досвіду. Це, зокрема, кандидатська дисертація О. В. Бершова «Книговидавнича справа в Сполучених Штатах Америки (порівняльно-системний аналіз)» (канд. філол. наук: 10.01.08, 2004), захищена в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, присвячена історії книговидання в США (1620–1998), розвитку видавничо-поліграфічної техніки, продукції книжкових видавництв та структурі книговидавничої галузі, організаційній структурі видавництв. Дисертант спеціально зупиняється на актуальних для України питаннях, таких, як удосконалення авторського права та книжкового маркетингу на основі інформаційно-комунікаційних технологій, створення цифрових бібліотек і систем, визначає форми захисту та позначення видавничої продукції на основі інформаційно-комунікаційних технологій та систем цифрового ідентифікатора об'єкта тощо. О. В. Бершовим запропоновано вдосконалення законодавчої бази з урахуванням розглянутого досвіду, впровадження нової схеми організації виробництва і поширення продукції видавництв.

Аналізу державного регулювання розвитку книговидання в Україні присвячується й робота Т. В. Кузнякової «Державне регулювання розвитку книговидання в Україні» (канд. наук з держ. управління, 2008),

захищена в Харківському регіональному інституті державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. У дисертації розглянуто історію та шляхи вдосконалення механізму державного регулювання книговидавництва в Україні як складової інформаційного простору. Авторка стисло зупиняється на питанні регулятивної функції книги впродовж її існування, визначає її місце в процесі соціальної комунікації, широко використовує зарубіжний досвід книговидавництва під час аналізу особливостей організаційного, редакційно-видавничого та розповсюджувального етапів процесу книговидавництва, розглядає систему регулювання книговидавництва в статичній та динамічній. Нею виділено історичні періоди (теологічний, могилянський, університетський, поліцейський, радянський, сучасний) розвитку книговидавництва в Україні. Проаналізовано нормативно-правові й організаційні засади та сучасний стан книговидавництва в Україні, основні завдання державної політики щодо регулювання книговидавництва. Також Т. В. Кузнякова запропонувала ідею щодо вдосконалення механізму державного регулювання книговидавництва та основні заходи стосовно вирішення актуальних проблем розвитку галузі.

У дисертації Н. І. Кучиної «Розвиток книговидавничої справи в незалежній Україні» (канд. іст. наук : 07.00.08, 2007), захищеній в Київському національному університеті культури і мистецтв, виконане комплексне дослідження розвитку книговидавничої справи в незалежній Україні. Авторкою уточнено ключові поняття «книга», «книговидавнича справа», «управління книговидавничою справою», розкрито соціокультурні аспекти розвитку книговидавничої справи та проблеми законодавчого забезпечення книговидавництва в державі, проаналізовано динаміку та тенденції розвитку книжкового ринку, висвітлено можливості використання інформаційних технологій у даній сфері.

У дисертації В. І. Шпака «Розвиток видавничої справи України в 1990–2010 рр.» (канд. іст. наук : 07.00.01, 2011), захищеній у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди, також розглядаються аспекти формування та функціонування національної видавничої справи у сучасний період трансформації політичного світогляду та кардинальних економічних перетворень. Досліджено її вплив на становлення суспільно-громадського, духовно-культурного розвитку та відродження українських традицій, розвій економіки та розбудову громадянського суспільства. Проаналізовано умови функціонування книговидавничої справи та засобів масової інформації як складових інформаційного простору України, здобутки і прогалини у законодавчому забезпеченні видавничої справи, основні напрями технічної, технологічної та ринкової трансформації видавничої галузі, системи управління та підготовки

кадрів. Розглянуто проблеми ролі та місця видавничої справи в суспільному обігу, в структурі політико-владних відносин, інформаційної політики в Україні в сучасний період. Розкрито особливості становлення національної видавничої справи в контексті світових інформаційних процесів, визначено проблеми та шляхи забезпечення, зміцнення й захисту національного інформаційного простору.

Певний підсумок розвитку книговидання та книгорозповсюдження міститься в дисертації А. Л. Мураховського «Концептуальні засади державної політики України в галузі книговидання та книгорозповсюдження» (канд. наук із соц. комунікацій, 27.00.03, 2015), захищеній у Харківській державній академії культури. В ній на засадах аналізу книговидавничої діяльності та законодавчого забезпечення видавничої справи обґрунтовуються концептуальні засади державної політики України в цій галузі з урахуванням розвитку галузі в період формування власного інформаційного простору України, трансформацій у видавничій діяльності.

Система книгорозповсюдження в Україні в умовах інтеграції соціокомунікаційного простору стала об'єктом дослідження кандидатської дисертації О. М. Афанасенко «Система книгорозповсюдження в Україні в умовах інтеграції соціокомунікаційного простору» (канд. наук із соц. комунікацій, 27.00.03, 2009), захищеної в Харківській державній академії культури. В дисертації охарактеризовані негативні аспекти книгорозповсюдження, зокрема фрагментарність, недостатня структурованість, слабкі зовнішні та внутрішні зв'язки, відсутність ефективної дистриб'юторської й оптової ланок книгорозповсюдження, обмежена мережа книжкових магазинів, недостатні ефективність інформаційного забезпечення всіх учасників книжкового ринку та взаємодія між ними, зниження читацької активності населення, недосконалість нормативно-правової бази книгорозповсюдження тощо. Отож дисертанткою визначено механізми правового регулювання книготорговельної галузі, впровадження нових засад діяльності в галузі технологій маркетингу, франчайзингу, логістики; запропоновано заходи щодо підвищення читацької активності населення, налагодження інформаційного обміну та комунікації з іншими соціокомунікаційними структурами, фахове вдосконалення знань, умінь і навичок у підготовці сучасних кадрів. Запропонована концептуальна модель системи книгорозповсюдження.

Професійній комунікації в книжковій галузі як факторові її розвитку присвячується дисертація В. Є. Сошинської «Професійна комунікація як фактор розвитку книжкової галузі» (канд. наук із соц. комунікацій, 2013), захищена в Київському національному університеті культури і мистецтв. Книжкова комунікація спеціально розглядається в книгознавстві,

бібліотекознавстві, бібліографознавстві, видавничій справі, а також у структурі й особливостях комунікаційних каналів галузі.

В. Є. Сошинська розкриває поняттєвий апарат і сутність професійної комунікації в різні історичні періоди в Україні, внесок науково-дослідних установ, товариств та громадських об'єднань у формування системи галузевої комунікації в книжковій сфері.

Авторкою глибоко проаналізовані формальні канали комунікації, зокрема науково-дослідні установи у формуванні системи галузевої комунікації, показані становлення та розвиток фахової періодики як каналу професійної комунікації, розкрито неформальні комунікаційні процеси в структурі галузевої професійної комунікації – професійних товариств, до яких увійшли провідні українські науковці й практики. Нею розкрито сутність сучасних електронних засобів взаємодії, перенесення функціональних акцентів з одних методів і засобів комунікації на інші, залучення до професійної комунікації також і нефахівців, що додає нових ідей стосовно розвитку галузевої науково-практичної діяльності. Підкреслено значимість сучасної ресурсної бази формальної комунікації – репозитарії як відкриті цифрові колекції наукових і професійних документів та бібліотечні ресурси як інтеграційний фактор науково-професійних комунікаційних зв'язків тощо.

Стан розвитку національної книги в Україні в кінці XX – на початку XXI ст. розглянуто в дисертації С. П. Ковальчук «Національна книга в культурі України (кінець XX – початок XXI століття)» (канд. культурології, 26.00.01, 2013), захищеній у Київському національному університеті культури і мистецтв. Під національною книгою вона пропонує розуміти масив друкованих книжкових видань, створених українськими видавцями на території України, незалежно від мови видання. Кризовий стан української книги пов'язується зі складністю періоду кінця XX – початку XXI ст. як особливого періоду, що, з одного боку, характеризується актуалізацією національних наукових досліджень, зверненням уваги науковців на книжкову спадщину, а з іншого, в ньому проявляється недооцінка ролі національної книги в розвитку сучасної української культури, у процесах державотворення, що призвело до зниження рівня духовності, культури окремої особи, до серйозних проблем у книговидаванні та книгорозповсюдженні. Досліджуються тенденції розвою книжкової справи: реформування книжкової галузі на основі різних форм власності, приватизація книжкових магазинів, видавництв, різке зменшення кількості українських видань на душу населення та видавничих накладів, висока ціна на книги, недостатнє поповнення бібліотечних фондів, невважена політика щодо мови видань та ін. Аналізуються сучасні видавництва та

трансформація сучасної книги в електронну, з одного боку, а з іншого, – зростання рівня техніки та мистецтва книги за рахунок нових технологій.

Електронні видання як об'єкт комплектування фондів бібліотек України стали темою дослідження В. В. Каїді «Електронні видання як об'єкт комплектування фондів бібліотек України» (канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.03, 2014), захищеного в Харківській державній академії культури. Дисертантка розглянула науково-організаційні засади комплектування фондів бібліотек України електронними виданнями локального та мережевого доступу в аспекті комунікаційних технологій у системі «електронне книговидання – електронне книгорозповсюдження – комплектування фондів бібліотек України електронними виданнями», охарактеризувала систему організаційно-методичних, нормативно-правових, техніко-технологічних складових комплектування фондів бібліотек України, визначила тенденцію диверсифікації різновидів електронних видань, особливості тематичної та типо-видової структури вітчизняного потоку електронних видань тощо.

У дисертації М. І. Женченко «Видання правничої літератури в Україні: історичний, типолого-тематичний та редакційно-видавничий аспекти» (канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.056, 2008), захищеній в Інституті журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, розглянуто особливості формування і розвитку національної мережі видавничих організацій, редакцій періодичних видань правничої тематики в роки незалежності України, сучасну типологію і класифікацію правничої літератури в 1991–2006 рр. за функціональним призначенням, інформаційними ознаками, обсягом, структурою, оригінальністю змісту, ознакою повторності випуску, мовною ознакою та тематичними групами. Нею виявлено тенденції щодо змін видової структури правничої літератури, залежність від суспільно-політичної ситуації в країні, форм власності і засновника періодичного видання; розроблено методику підготовки до друку чинних нормативно-правових актів, особливості рекламування та розповсюдження літератури правової тематики.

Отже, книга та книжкова комунікація вивчаються в наукових галузях соціальних комунікацій, історичних та філологічних наук, наук з державного управління, культурології. Книговидавнича діяльність розглядається в низці праць в аспектах процесу книговиробництва та книгопоширення, де вирішуються питання виробництва власне книги як виду видавничої продукції в її формі, зафіксованій держстандартом, та форм її поширення. Але в багатьох дисертаційних дослідженнях комплексно розглядаються й спільні питання видання книги та періодики. Редакційно-видавнича діяльність у галузі створення та поширення преси та різних видів періодичних

видань, що тяжіє до історії та сучасного пресознавства й мас-медіа, має свій предмет дослідження та методи і тому не розглядається в цій статті.

Теоретичні питання розвитку сучасної книги та книжкової культури за останні роки постійно розширюються та охоплюють різні наукові напрями. Центрами підготовки таких дисертацій стали Харківська державна академія культури (В. А. Маркова, О. О. Литвиненко, А. Л. Мураховський, О. М. Афанасенко, В. В. Каїді) та Інститут журналістики Київського університету ім. Тараса Шевченка (Е. І. Огар, Н. М. Вернигора, І. М. Копистинська, О. В. Бершов, М. І. Женченко), Київський національний університет культури і мистецтв (С. П. Ковальчук, В. Є. Сошинська, Н. І. Кучіна). Поодинокі дисертації захищені в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (Г. І. Швецова-Водка), Національній академії державного управління при Президентові України (Т. В. Кузнякова), Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди (В. І. Шпак).

Для теоретичних дисертацій сучасного соціокомунікаційного напрямку характерним є використання методології соціокомунікативного, системного, соціокультурного підходів у комплексі з класифікаційним, термінологічним, бібліометричними, соціологічними та інформаційно-аналітичними методами дослідження проблем книги та книговидавання, їхнього функціонування в суспільстві. Оформлення галузі соціальних комунікацій спричинило до пошуків соціокомунікаційних підходів до вивчення книги та домінування теоретичних питань книжкової комунікації не лише в докторських, але й у кандидатських дисертаціях, що захищалися в галузі соціальних комунікацій та історичних і філологічних наук. Соціально-комунікаційна методологія передбачала вивчення як комунікаційно-функціональних властивостей книги, так і системи її обігу в суспільстві – книговиробництво, книгопоширення та книгозберігання.

Книга розглядається як категоріальне поняття, системоутворюючий фактор у системі книжкової комунікації, коли вивчається й видавнича діяльність. Зокрема, досліджено питання типології та функцій сучасної книги; аспекти трансформації її форми; розвиток електронної книги та електронної комунікації; проведено аналіз сутності і функцій книговидавання, структури та суб'єктів видавничої системи, нормативно-правової бази і методів управління книговидавничою галуззю; висвітлено практичні проблеми видавництва, поліграфії, книжкової торгівлі, редакційно-видавничих процесів, авторського права, маркетингу та ринку; розглянуто матеріально-технічні та економічні аспекти видавничої діяльності, культуру видання та видавничу культуру тощо. Своє місце зайняла й проблема електронного книговидавання – електронне книгорозповсюдження – комплектування фондів бібліотек України електронними виданнями.



Слід зазначити й те, що напрям дослідження сучасних проблем книги і книжкової культури лише почав розвиватися і має значні перспективи. Сьогодні формується розподіл предмета та аспектів дослідження в різних науках, що спричинене певним дублюванням проблематики і відображає період становлення галузі соціальних комунікацій та багатоаспектність понять «книга» та «книжкова комунікація» в сучасному інформаційному просторі.

#### Список використаних джерел

1. Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій. – Рівне, 2001. – 437 с.
2. Маркова В. А. Книга в просторі соціальної комунікації: минуле, сучасне, майбутнє. – Харків, 2009. – 252 с.

#### References

1. Shvetsova-Vodka, H. M. (2001). *Dokument i knyha v systemi sotsialnykh komunikatsii* [A document and a book in the system of social communications]. Rivne. [In Ukrainian].
2. Markova, V. A. (2009). *Knyha v prostori sotsialnoi komunikatsii: mynule, suchasne, maibutnie* [A book in the space of social communication: past, present, future]. Kharkiv. [In Ukrainian].

*O. Pastushenko*

#### **Modern books and book communications in dissertations**

Books and book communications are being studied by different sciences, and have different subject matters. In recent years, modern communicational features are becoming the object of their research, and that complements historical, socio-cultural, scientific and informational directions of science development. In eight years of scientific research this aspect has been developed in various specialities and has been studied by social communications, historical, philological and other sciences.

During this period a few centers of research and preparation of dissertations in the field of theory and history of books and book communications were established. These were Taras Shevchenko Kyiv National University (theory and history of the press and applied social technologies), Kharkiv Academy of Culture, V. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv National University of Culture and Arts. Among the objects of their research are theory and practice of book publishing, distribution and preservation; communicational features of books and book culture in their modern state and in the historical past.

*Key words:* dissertation, social communications, book, book communication.

---

*Е. В. Пастушенко*

**Современная книга и книжная коммуникация в диссертационных исследованиях**

Книга и книжная коммуникация исследуются различными науками и имеют различный предмет исследования. В последние годы объектом их изучения становятся современные коммуникационные свойства, что пополняет историческое, социокультурное и научно-информационное направления развития науки. За восемь лет научных исследований этот аспект нашёл свое проявление в различных специальностях, продолжал изучаться в социальных коммуникациях, исторических, филологических и других науках.

За этот период сформировались центры исследования и подготовки диссертаций в области книги и книжной коммуникации: Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (теория и история прессы и прикладные социальные технологии), Харьковская академия культуры, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, Киевский национальный университет культуры и искусств. Среди объектов исследований – теория и практика книгоиздания, книгораспространения, книгохранения; коммуникационные свойства книги и книжной культуры в современном бытовании и исторической ретроспективе.

*Ключевые слова:* диссертация, социальные коммуникации, книга, книжная коммуникация.

УДК 929(477)Новицький

*Л. В. Гарбар,  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського*

### **МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ НОВИЦЬКИЙ (1892–1964): МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ**

До наукового обігу залучено нові документальні свідчення про життєвий та творчий шлях українського шевченкознавця М. М. Новицького, зокрема про його родину, що сформувала світогляд майбутнього вченого, про перебування на засланні, про складне повернення до звичного життя, про участь у виданні рукописної шевченкіани.

*Ключові слова:* шевченкознавство, біографістика, М. М. Новицький.

Ім'я Михайла Михайловича Новицького, «допитливого і талановитого розшукувача, коментатора матеріалів до біографії і творчості Шевченка та дослідника самої творчості великого поета і художника» [1], стало відомим у шевченкознавчій науці ще в першій половині 1920-х років.

Про творчий шлях цього видатного вченого вперше докладно розповів у збірнику, присвяченому ювілею Т. Г. Шевченка, літературознавець В. В. Міяковський [2, с. 43–45]. Пізніше невелика стаття про М. М. Новицького з'явилася на сторінках «Енциклопедії українознавства» [3]. В Радянській Україні його ім'я було під забороною, і лише після смерті вченого та його реабілітації відомий бібліограф Ф. К. Сарана опублікував у «Шевченківському словнику» довідку про свого колегу та друга [4, с. 55]. В ювілейному виданні «Шевченківської енциклопедії» ця довідка була суттєво доповнена заввідділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка О. Боронем [5, с. 583–584].

«Досєє шевченкознавця [М. М. Новицького]» за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), куди за часів незалежності потрапила велика кількість формулярів-справ на колишніх репресованих, дослідив та частково опублікував відомий український історик С. І. Білокінь [6].

Дослідник репресованого шевченкознавства канадець П. Лопата присвятив М. М. Новицькому студії, оприлюднені в українському тижневику «Новий шлях» [7].

© Л. В. Гарбар, 2015

Значення М. М. Новицького для становлення та розвитку наукового шевченкознавства висвітлила в своєму дисертаційному дослідженні, захищеному в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [8], а також у низці публікацій Г. В. Карпінчук.

Завдяки наявності великих за обсягом та цінних за своїм наповненням архівних фондів М. М. Новицького в Києві та Нью-Йорку [9; 10], дослідники його діяльності мають міцну базу для опановування різних аспектів життя та творчості шевченкознавця.

Головним джерелом до біографії науковця є документи його особового архіву в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України, ф. 1, обсяг 495 од. зб.).

Найбільш об'єктивним та неупередженим свідченням про складне, навіть, за визначенням відомого українського історика С. І. Білоконого, «мученицьке» життя М. М. Новицького є біографія вченого, складена Р. П. Товстухою-Новицькою, його другою дружиною, у березні 1963 р., тобто за рік до смерті чоловіка.

Саме з цього документа [11] дізнаємося подробиці особистого життя М. М. Новицького, які не увійшли до офіційних біографій ученого, зокрема про його батьків, що дає змогу визначити обставини формування особистості майбутнього науковця.

Батько М. М. Новицького, Михайло Гнатович Новицький, ще хлопчиком служив козачком у полковника Жермудського. Завдяки полковникові він отримав освіту, яка згодом дала змогу Михайлові зайняти місце канцеляриста в Ніжинській міщанській управі. Одружився Михайло Гнатович на простій селянській дівчині, яка проживала з матір'ю в передмісті Ніжина, у хаті під солом'яним дахом. Отримуючи невелике жалування секретаря, Михайло Гнатович допомагав складати неграмотним людям офіційні листи. Незважаючи на невеликі статки, батьки прагнули дати гідну освіту усім своїм чотирьом дітям. Коли Михайлу було два з половиною роки, від запалення легенів помер батько. Мати, Євдокія Луківна, працювала на той час швачкою спеціального одягу для робітників-залізничників станції «Ніжин», поблизу якої вони жили. Старші сестри Михайла, Ганна та Любов, закінчили Ніжинську жіночу міністерську гімназію та стали працювати сільськими вчительками в с. Рівчаки поблизу Ніжина; молодша, Антоніна, вчилася на кравчиню. В тринадцятирічному віці Михайло втратив і матір. Опіка про добробут родини перейшла до старших сестер, які наполягли на тому, щоб молодша Антоніна покинула роботу швачки й екстерном підготувалася до іспитів за гімназичний курс. Отож і перед Михайлом дилема – йти працювати або вчитися – не стояла.

Після закінчення в 1913 р. Ніжинської класичної чоловічої гімназії імені М. В. Гоголя М. М. Новицький отримує можливість за стипендією Чернігівського земства для дітей з найбільш бідних верств здобути вищу освіту на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Студентом, працюючи в бібліотеці («кабінеті для читання») при історико-філологічному факультеті Університету, захопився Шевченком і, окрім захоплення, зробив шевченкознавство своєю професією.

Розквіт наукової діяльності М. М. Новицького в царині шевченкознавства припадає на 20–30-ті роки ХХ ст., коли він після роботи в бібліотеці Археографічної комісії Російської академії наук, після посади викладача старших класів Ніжинської трудової школи, де він, до речі, весь свій вільний час віддає упорядкуванню шкільної бібліотеки [12, арк. 67], у 1921 р. переходить працювати до Української академії наук, в Комісію з видання пам'яток новітнього українського письменства [13, с. 626]. Праці, що виходять з-під його пера, за словами В. В. Міяковського, «видвинули його на перше місце серед серед тодішніх шевченкознавців на Великій Україні й принесли йому в 1928 р. академічну премію» [14, с. 44].

До наукового доробку М. М. Новицького належать: статті «Арешт Шевченка в 1859 р. Хронологічна канва до історії Шевченкового арешту», «Недруковані листи Т. Г. Шевченка», «Поема Т. Шевченка «Мар'яна Черниця» (За автографом з архіву О. Корсуна)», «До тексту Шевченкового «Кобзаря»; збірка листів Я. Кухаренка, В. Репніної, П. Куліша, Р. Штрاندмана, І. Гудовського, М. Карпа, Г. Квітки-Основ'яненка до Т. Шевченка, віднайдені М. М. Новицьким в архівах III відділу канцелярії російського імператора й опублікованих без купюр; підбірка листів М. В. Максимовича, В. В. Тарновського, Л. В. Тарновської, П. Лобка, Р. Д. Тризни та В. В. Толбіна до Т. Шевченка, оприлюднена в збірнику «Шевченко та його доба»; редагування, разом з С. О. Єфремовим, двотомника поезій Т. Шевченка та одноосібне того ж року редагування та коментування текстів до видання «Твори Тараса Шевченка. Т. IV. Щоденникові записки»; упорядкування, редагування та коментування листів до Т. Шевченка, зібраних у п'ятому томі повного зібрання його творів [15, с. 5–6] та багато іншого, що М. М. Новицький встиг зробити до свого арешту в грудні 1937 р.

Важливі відомості про «справу М. М. Новицького» надає відомий український історик С. І. Білокінь у своїй публікації «архивно-учетного дела № 39716» – такого собі загального звіту-формуляру про «научного сотрудника Украинской академии наук ... принадлежащего к старой генерации украинских националистов, который примыкал к кругам, близким к участникам антисоветских националистических организаций «СВР» – «Союз возрождения России» и «СВУ» – «Спілка визволення України»,

поддерживал псевдонаучные буржуазно-националистические воззрения в области истории украинской литературы и шевченковедения...» [6]. Найбільш інтригуючим є те, що справу було порушено ще 12 лютого 1929 р.

15 жовтня 1938 р. М. М. Новицького засудили до 5 років позбавлення волі. Під час арешту в нього вилучили особисті документи та рукописи наукових праць. Про умови, в яких відбував покарання М. М. Новицький, свідчать спогади, зафіксовані у виданні «Українська інтелігенція на Соловках: спогади 1933–1941»: «На відстані 50 кілометрів від станції Соловець на Манжурській залізниці, у хащах карельських лісів, є урочище – Юр'їв острів, одна з найтяжчих «командировок» Нижнєвігського відділу Белбалтлагу. У глухому лісі, на болоті, розчищеному від чагарника, побудовано високу загороду навколо двох бараків. Один з цих бараків був фактично землянкою. [...] я знайшов відомого шевченкознавця М. Новицького в такій норі, що навіть мене, що сім років перед тим поневірявся вже по таких нетрях, пройняв жах. Новицький сидів у кутку на нижніх нарах. Бліде обличчя його обросло рудуватою бородою, ніс загострився, очі глибоко позападали. Стан його був дуже поганий. А щодня треба було виходити на роботу. Вечорами іноді сиділи ми й читали «Кобзаря». Новицький був великий знавець і коментатор творів Шевченка... Усе життя нашого генія знав він до найменших деталей. Було боляче і смішно дивитися на цього «контрреволюціонера», цього кабінетного ученого, що все життя своє присвятив вивченню творчості нашого поета. Дуже цінні наукові праці лишилися незакінченими, а може, й загинули навіки» [16, с. 67].

У 1941 р. М. М. Новицького достроково звільнено, він знаходить роботу в Кожвинському лісокомбінаті, згодом його мобілізують на роботу до шахти «Комсомолець» тресту «Кизел-Уголь» у Пермському краї, де, відмовившись від канцелярської роботи, він довгі п'ять років працював вагонщиком у шахті.

Після повернення до Києва в 1946 р. М. М. Новицький сподівався на зустріч з дружиною Ларисою Павлівною Новицькою, яка багато років була йому вірним другом та однодумцем. Дівчина з простої родини майстра кондитерського цеху, Л. П. Новицька (1893 р. н.) закінчила Київський Фребелівський педагогічний інститут (1915), працювала в Ніжині вчителькою (1918–1920). Після одруження з Михайлом Михайловичем довгий час не працювала, допомагаючи йому в науковій праці. Реорганізація Всеукраїнської академії наук та, зокрема, Інституту Шевченка стали причиною фінансової скрути в родині Новицьких, і тоді Л. П. Новицька закінчує курси бібліотекознавства при Всенародній бібліотеці України (1932) та працює бібліотекарем у Міській планувальній управі та в Інституті економічних досліджень (1932–1933). Після арешту чоловіка в 1937 р.



їй було заборонено працювати за фахом у державних установах. Лариса Павлівна лишається довгий час без роботи та без грошей, хворіє на сухоти. Врешті влаштовується простою робітницею в артіль «Трикотажник» (1938–1941), щоб окрім себе прогодувати дитину, хлопчика-сироту, якого вони з чоловіком всиновили. Під час окупації німцями Києва на запрошення В. В. Міяковського, на той час – директора Українського головного історичного архіву ім. Антоновича (за радянської влади – Київський державний історичний архів), працює в 1941–1942 рр. завідуючою бібліотекою та читальним залом архіву [17]. Надалі доля Л. П. Новицької є невідомою. Офіційно вона вважається загиблою під час окупації Києва. Рідні Михайла Михайловича втратили з нею зв'язок у 1943 р. Племінниця М. М. Новицького, дочка його сестри Антоніни, наприкінці грудня 1943 р. писала йому до заслання: «Не теряйте надежды, тетя Леля должна написать, она жива. Я ей писала в Киев о Вас» [18].

Отож, як свідчать документи, повернувшись додому, М. М. Новицький замість квартири знаходить купу каміння, дружину вважає загиблою, син, який під час війни воював у партизанському загоні, розстріляний німцями в концтаборі в м. Гадяч. Цінна бібліотека, яку М. М. Новицький почав збирати ще навчаючись в університеті, втрачена. У документах, які вдалося віднайти в фондах Інституту рукопису НБУВ, містяться відомості про те, що бібліотека шевченкознавця після його арешту, аби забезпечити її від конфіскації, була передана Л. П. Новицькою на зберігання колезі чоловіка, відомому українському літературознавцю та бібліографу творів Т. Г. Шевченка М. А. Плевакові, який на початку 1930-х років працював разом з М. М. Новицьким у складі Редакційного комітету для видання творів Шевченка при ВУАН. У травні 1938 р. М. А. Плевако також був репресований і в квітні 1941 р. трагічно загинув на засланні в Ціліноградській області. Після повернення до Києва М. М. Новицький звернувся до К. К. Черненко, вдови М. А. Плевака, з проханням відділити його книжки від книжок її покійного чоловіка, проте не отримав на це згоди [19].

Від 1946 до 1952 р. М. М. Новицький працює в Будинку-музеї Т. Г. Шевченка; як консультанта-шевченкознавця його запрошують до роботи над художнім фільмом «Тарас Шевченко» за сценарієм І. Савченка та з С. Бондарчуком у головній ролі.

З публікації «архивно-учетного дела № 39716»: «23 августа 1951 года Новицкий, сопровождая экскурсию в музей, допустил толкование отдельных моментов жизни Шевченко в свете, враждебном советской идеологии. В результате этого он был освобожден от сопровождения экскурсантов, а 15 февраля 1952 года уволен по сокращению штатов» [6]. В іншому документі конкретизується: «На виконання постанови Ради Міністрів

Союзу РСР № 4801 від 19.XI.51, з метою скорочення витрат на утримання науково-дослідних установ» [20]. Як результат, – у відповідності до розпорядження київської міліції «колишньому контрреволюціонеру» запропоновано в 24 години залишити місто. Протягом наступних двох років проживає у родичів то в Ніжині, то в Чернігові.

У 1953 р., 3 лютого, М. М. Новицький, доведений до відчаю безробіттям та бездіяльністю, переступаючи через власні переконання, звертається до секретаря ЦК КПРС Г. М. Маленкова з листом:

«В настоящее время Институт искусствоведения АН УССР и Государственный музей Т. Г. Шевченко поручили мне ответственную работу по 7-му тому «Полного собрания произведений Тараса Шевченка». Вести научную работу такого рода можно только в Киеве, где находятся рукописи Шевченко, его живописные и графические работы и где есть Публичная государственная библиотека. Без книг и справочных пособий научный работник то же, что воин без оружия! Я прошу Вашего заступничества перед соответствующими органами об оставлении меня для работы в Киеве. Я хочу верить, что моя просьба о возможности для меня научной работы вообще не останется тщетной. Думаю, что своей честной работой в деле изучения жизни и творчества великого писателя, революционера-демократа Шевченко я буду полезным работником на благо нашей Великой Родины» [21].

Після довгих поневірянь, завдяки підтримці М. Бажана та М. Рильського, 31 серпня 1954 р. вчений нарешті був зарахований на посаду наукового співробітника Державного музею Т. Г. Шевченка. Увесь час після останнього повернення до Києва М. М. Новицький прожив у підвальному приміщенні Державного музею Т. Г. Шевченка, тобто без власного житла та найнеобхідніших побутових речей. Так, 30 вересня 1959 р. у листі до Чернігова до своєї майбутньої дружини Раїси Павлівни Товстухи, він, між іншим, згадує про своє убоге, в матеріальному сенсі, життя: «...Володю (?) могу принять после 3/Х. Еще раз повторяю, если ему негде будет остановиться в Киеве, то я могу предоставить ночевку у себя; подушка и диван есть, укрываться нечем, кроме моего пальто». До речі, в цьому листі він стверджує, що його день народження припадає на 3 жовтня (офіційні джерела на кшталт «Шевченківського словника» (К., 1977) та «Шевченківської енциклопедії» (К., 2013) датою народження М. М. Новицького зазначають 8/20.09.1892 р.): «Мои именины 3-го, а не второго октября, вопреки утверждению Всеволода Михайловича [Ганцова]» [22].

З публікації «архивно-учетного дела № 39716»: «В период 1952–1957 года Новицкий характеризуется как человек апатичный, дряхлеющий... Все свое свободное время он посвящает науке, обрабатывая и углубляя отдельные эпизоды из жизни Шевченко ...» [6].

На пенсію М. М. Новицький вийшов 1 листопада 1962 р. Стан його здоров'я був далеким від задовільного, проте в 1963 р. він дає свою згоду на участь в укладанні збірки неопублікованих та маловідомих листів сучасників Т. Г. Шевченка, а також діячів науки і культури за період 1842–1917 рр., що зберігалися у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (нині Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) [23]. М. М. Новицький був зарахований тимчасово на посаду головного бібліотекаря відділу рукописів 15 серпня 1963 р. [24, арк. 67]. В листі до Ф. К. Сарани від 7 квітня 1963 р. він пише, що до нього заходили співробітники відділу рукописів Бібліотеки (Й. В. Шубинський та М. І. Візир. – *Л. Г.*), які запросили його до праці з епістолярієм [25]. До участі в підготовці цього видання, крім М. М. Новицького, були запрошені відомі шевченкознавці Ф. К. Сарана та І. Я. Айзеншток.

Друга дружина М. М. Новицького, Р. П. Товстуха-Новицька (за іронією долі, її рідний брат І. П. Товстуха був відповідальним працівником апарату ЦК партії, завідувачим особистою канцелярією Й. Сталіна у 1921–1922 рр., від 1931 р. – заступником директора Інституту Маркса–Енгельса–Леніна при ЦК ВКП(б); саме він запустив механізм складання списків «ворогів народу», виявляючи за матеріалами XII з'їзду ВКП(б) (травень 1924 р.) особистих ворогів Й. Сталіна [26]), так згадувала про останні дні його життя: «Новицкий слег, и только, как светлый луч солнца, неизъяснимая радость вошла в наш дом. В 20-х числах марта 1964 года был доставлен к нам подлинник автографа Тараса Григорьевича Шевченко. Весь трепещ и сияя, Новицкий держал в руках посвящение: «Марии Олександровни Маркович на память 24 сичня 1859 року». Этот автограф 35 лет сберегался у Ант[онины] Митр[офановны] Яременко. В год юбилея Шевченко люди решили передать эту реликвию в Киев. Сами старые, почте довериться побоялись и написли письмо своему знакомому – Всеволоду Михайловичу Ганцову. Ганцов поехал, забрал и привез драгоценную находку к Новицкому. Новицкий, объятый восторгом, решил снять с автографа копии. Дойдя до переписывания 3-й стр. автографа, сердце, переполненное волнением, не выдержало, и 29 марта в 5 час. 25 мин. Михайла Михайловича не стало». Пізніше, опрацьовуючи архів чоловіка для передавання на державне зберігання, Р. П. Товстуха-Новицька зробила приписку до листа В. М. Ганцова: «Річ йде про автограф Т. Г. Шевченка, присвячений Марку Вовчку, за яким В. М. Ганцов мав їхати, щоб привезти його до Києва. Нарешті автограф у нас. Він визвав у Михайла Михайловича таке нервові збудження, таке хвилювання, таку безмежну радість, що, роблячи копії з автографа, серце його не видержало [...] й, переписуючи 3-тю сторінку, йому з серцем стало недобре» [27].

Після смерті Михайла Михайловича вдова отримала довгоочікувану звістку про його реабілітацію: справу було закрито постановою Президії Київського обласного суду від 14 листопада 1964 р. за відсутністю складу злочину [28].

Саме Р. П. Товстусі-Новицькій завдячуємо збереженням архівної спадщини М. М. Новицького. Матеріали були передані нею в 1967 р. начальнику науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР І. Л. Бутичу з умовою подальшої передачі архіву до ЦДАМЛМ. 3 серпня 1967 р. документи надійшли до Архіву-музею через Центральний державний історичний архів України. Другу частину архіву М. М. Новицького та його бібліотеку (1181 од.) вдова передала безпосередньо до Архіву-музею у березні 1968 р. Основу архіву складають наукові та творчі матеріали (статті, рецензії, виписки з питань шевченкознавства). Можемо припустити, що частину документів з архіву М. М. Новицького (за 1920–1930-ті роки) його перша дружина передала на зберігання В. В. Міяковському, який вивіз їх за кордон, де вони й потрапили до фондів Архіву-музею ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії наук (США).

Залучений нами до наукового обігу новий інформаційний потенціал стосовно життєвого та творчого шляху відомого українського шевченкознавця М. М. Новицького стане в нагоді дослідникам цієї неординарної особистості.

#### Список використаних джерел

1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), ф. 1, оп. 1, спр. 436, арк. 1–4.
2. Порський В. Михайло Новицький / В. Порський // Шевченко. Річник 2 / Українська Вільна Академія наук в США. – Нью-Йорк : Молоде життя, 1953. – (Шевченківська конференція УВАН 1952). – С. 43–47.
3. Новицький Михайло Михайлович // Енциклопедія українознавства / Наукове т-во ім. Шевченка ; гол. ред. В. М. Кубійович. – Т. 5. – Париж, Нью-Йорк : Молоде життя, 1966. – С. 1785.
4. Сарана Ф. К. Новицький Михайло Михайлович / Ф. К. Сарана // Шевченківський словник : у 2 т. / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР ; Гол. редакція УРЕ. – Т. 2 : Мол–Я. – К., 1977. – С. 55.
5. Сарана Ф., Боронь О. Новицький Михайло Михайлович / Ф. Сарана, О. Боронь // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Т. 4 : М–Па. – К., 2013. – С. 583–584.
6. Білокінь С. Досє шевченкознавця [Михайла Новицького] / С. Білокінь // Літ. Україна. – 2007. – 4 жовтня. – № 38 (5226). – С. 1, 8; 11 жовтня. – № 39 (5227). – С. 7–8.

7. Лопата П. Михайло Новицький (20 вересня 1892 р. – 29 березня 1964 р.) [Електронний ресурс] / П. Лопата // Новий шлях. Український тижневик / Українське національне об'єднання Канади. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/newpathway/12-2009-Page-11-1.html>.
8. Карпінчук Г. В. Роль М. М. Новицького у становленні та розвитку наукового шевченкознавства 1920–1960-х років : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Г. В. Карпінчук. – К., 2015. – 20 с.
9. ЦДАМЛМ України, фонд 1: Новицький Михайло Михайлович (1892–1964), літературознавець, опис 1, од. зб. 495. – 1913–1968 рр.
10. Фонди Архіву-музею ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії наук у США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uvan.org/archives/>. – Назва з екрана.
11. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, спр. 445, арк. 1–5.
12. Архів НБУВ, оп. 1л, спр. 44, арк. 67.
13. Історія Національної Академії наук України. 1924–1928: документи і матеріали / упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.]. – К. : НБУВ, 1998. – 762 с.
14. Порський В. Михайло Новицький / В. Порський // Шевченко. Річник 2 / Українська Вільна Академія наук в США. – Нью-Йорк : Молоде життя, 1953. – С. 43–47.
15. Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861 / упоряд. Л. Ф. Кодацька. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – С. 5–6.
16. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках : спогади 1933–1941 / Семен Підгайний. – Прометей, 1947. – 93 с.
17. ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 69, арк. 2.
18. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, спр. 321, арк. 1.
19. ІР НБУВ, ф. 166, спр. 70.
20. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, спр. 360, арк. 2; спр. 371, арк. 49.
21. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, спр. 389, арк. 21.
22. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, спр. 270, арк. 2.
23. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / АН УРСР, Центр. наук. б-ка; відп. ред. Ф. К. Сарана. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 13.
24. Архів НБУВ, оп. 2л, спр. 113, арк. 64–67.
25. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, спр. 268, арк. 1–2.
26. Сюдюков И. «Теневой» человек вождя. Иван Товстуха – преданный сотрудник и первый начальник личной канцелярии Сталина / Игорь Сюдюков // День. – 2015. – № 179, 1 октября.
27. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, спр. 286, арк. 35
28. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, спр. 389, арк. 44.

### References

1. Fond 1, Inventory 1, Unit 436, Folios 1–4. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

2. Porskyi, V. (1953). Mykhailo Novytskyi. In *Shevchenko. Richnyk 2* [Shevchenko. Annual 2] (pp. 43–47). New York: Molode zhyttia. [In Ukrainian].
3. Novytskyi Mykhailo Mykhailovych. (1966). In V. M. Kubiiovych (Ed.-in-Chief), *Entsyklopediia ukrainoznavstva* [Ukraine Studies encyclopedia] (Vol. 5, p. 1785). Paris, New York: Molode zhyttia. [In Ukrainian].
4. Sarana, F. K. (1977). Novytskyi Mykhailo Mykhailovych. In *Shevchenkovskiy slovnyk* [Shevchenko's dictionary]: Vol. 2. *Mol-Ya* (p. 55). Kyiv. [In Ukrainian].
5. Sarana, F., Boron, O. (2013). Novytskyi Mykhailo Mykhailovych. In M. H. Zhulynskyi et al. (Eds.), *Shevchenkovska entsyklopediia* [Shevchenko's encyclopedia]: Vol. 4. *M-Pa* (pp. 583–584). Kyiv. [In Ukrainian].
6. Bilokin, S. (2007, November 4, November 11). Dosie shevchenkoznavtsia [Mykhaila Novytskoho] [The profile of Shevchenko researcher [Mykhailo Novytskyi]. In *Literaturna Ukraina* [Literary Ukraine], 38(5226), pp. 1, 8, 39(5227), pp.7–8. [In Ukrainian].
7. Lopata, P. Mykhailo Novytskyi (20 veresnia 1892 r. – 29 bereznia 1964 r.) [Mykhailo Novytskyi (September 20, 1892 – March 29, 1964)]. In *Novyi shliakh. Ukrainskiy tyzhnevnyk* [New way. Ukrainian weekly magazine]. Retrieved from <http://www.infoukes.com/newpathway/12-2009-Page-11-1.html>. [In Ukrainian].
8. Karpinchuk, H. V. (2015). *Rol M. M. Novytskoho u stanovlenni ta rozvytku naukovo shevchenkoznavstva 1920–1960-kh rokiv* [The role of M. M. Novytskyi in the establishment and development of scientific Shevchenko Studies of the 1920–1960s] (Extended abstract of PhD dissertation). T. H. Shevchenko Institute of Literature, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Novytskyi Mykhailo Mykhailovych (1892–1964), literature studies specialist. (1913–1968). (Fond 1, Inventory 1, Unit 495). [Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine], Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian]
10. Fondy Arkhivu-muzeiu im. D. Antonovycha Ukrainskoi Vilnoi Akademii nauk u SShA [The fonds of D. Antonovych Archive-museum of the Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA]. Retrieved from <http://uvan.org/archives/>. [In Ukrainian].
11. Fond 1, Inventory 1, Unit 445, Folios 1–5. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Arkhiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The archive of V. Vernadsky National Library of Ukraine] (Inventory 11, Unit 44, Folio 67. V. Vernadsky National Library of Ukraine Archive, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Kuchmarenko, V. A. et al. (Comps.). (1998). *Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy. 1924–1928: dokumenty i materialy* [The history of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1924–1928: documents and materials]. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].
14. Porskyi, V. (1953). Mykhailo Novytskyi. In *Shevchenko. Richnyk 2* [Shevchenko. Annual 2] (pp. 43–47). New York: Molode zhyttia. [In Ukrainian].
15. Kodatska, L. F. (Comp.). (1962). *Lysty do T. H. Shevchenka. 1840–1861* [The letters to T. H. Shevchenko] (pp. 5–6). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [In Ukrainian].
16. Pidhainyi, S. (1947). *Ukrainska intelihentsiia na Solovkakh. Spohady 1933–1941*. [Ukrainian intellectuals in Solovki. Memoirs, 1933–1941]. Prometei. [In Ukrainian].



17. Fond 3847, Inventory 1, Unit 69, Folio 2. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fond 1, Inventory 1, Unit 321, Folio 1. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
19. Fond 166, Unit 70. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fond 1, Inventory 1, Unit 360, Folio 2; Unit 371, Folio 49. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
21. Fond 1, Inventory 1, Unit 389, Folio 21. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
22. Fond 1, Inventory 1, Unit 270, Folio 2. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
23. Sarana, F. K. (1966). *T. H. Shevchenko v epistoliarii viddilu rukopysiv* [T. H. Shevchenko in the letters of the Department of Manuscripts] (p. 13). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
24. Arkhiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The archive of V. Vernadsky National Library of Ukraine] (Inventory 21, Unit 113, Folios 64–67). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
25. Fond 1, Inventory 1, Unit 268, Folios 1–2. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
26. Siundiukov, I. (2015, October 1) “Tenevoi” chelovek vozhdia. Ivan Tovstukha – predannyi sotrudnik i pervyi nachalnik lichnoi kantcelarii Stalina [“Shadow” man of a leader. Ivan Tovstukha – a devoted officer and first head of Stalin’s private office]. In *Den* [Day], No. 179. [In Russian].
27. Fond 1, Inventory 1, Unit 286 Folio 35. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
28. Fond 1, Inventory 1, Unit 289 Folio 44. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

*L. Harbar*

**Mykhailo Mykhailovych Novytsky (1892–1964): materials for biography**

The article introduces to science new documental records covering the life and work of a Ukrainian Shevchenko researcher M. M. Novytsky. Investigated are, in particular, the papers related to his family, which molded a future scientist’s worldview, the documents revealing M. M. Novytsky deportation and those reciting about the difficulties he faced when trying to regain his normal life.

Illustrated is a little known fact of his collaboration with I. Ya. Aizenshtok on the publication of hand-written Shevchenkian documents. The scientists worked on the publication in 1963–1964 in the Department of Manuscripts of the State Public Library of the USSR (modern name V. Vernadsky National Library of Ukraine). Based on the memoirs from the personal archive of M. M. Novytsky, primarily, the reminiscences of R. P. Tovstukha-Novytska, we have recollected the last days of the scientist’s life.

*Key words:* Shevchenkian studies, biography studies, M. M. Novytsky.

---

*Л. В. Гарбар*

**Михаил Михайлович Новицкий (1892–1964): материалы к биографии**

В научный оборот введены новые документальные свидетельства о жизненном и творческом пути украинского шевченковеда М. М. Новицкого, в частности о его семье, которая сформировала мировоззрение будущего учёного, о пребывании в ссылке, о сложном возвращении к обычной жизни.

Освещается малоизвестный факт его работы в 1963–1964 гг. вместе с И. Я. Айзенштоком в отделе рукописей Государственной публичной библиотеки УССР (ныне Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского) над изданием рукописной шевченкианы. На основании мемуарных источников из личного архива М. М. Новицкого, прежде всего воспоминаний Р. П. Товстухи-Новицкой, восстановлены последние дни жизни учёного.

*Ключевые слова:* шевченковедение, биографистика, М. М. Новицкий.

УДК 82-92:050(477):929Грушевський

**І. В. Ткаченко,**  
кандидат історичних наук  
Інститут всесвітньої історії  
НАН України

**ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО  
НА СТОРІНКАХ ТИЖНЕВИКІВ «СЕЛО» ТА «ЗАСІВ» ЯК  
ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧОЇ  
ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕРІОДИКИ**

У статті на основі публіцистичних матеріалів М. Грушевського з рубрики «До наших читачів», розміщених на шпальтах народних тижневиків «Село» і «Засів», висвітлено історію та особливості видання української селянсько-робітничої дореволюційної періодики.

*Ключові слова:* М. Грушевський, українська періодика, тижневик «Село», тижневик «Засів».

Революція 1905 р. в Російській імперії дала можливість у певних, дозволених законами імперії, межах видавати періодичну пресу іншими, крім російської, мовами. Отож на початку ХХ ст. свідомо національно-культурна українська спільнота отримала змогу легально видавати газети і журнали рідною мовою. Проте численні видання, що з'явилися від 1905 р. в підросійській Україні, як виявилось, були розраховані, в першу чергу, на освічені прошарки населення і не могли в повній мірі задовольнити потреби українського селянства. Тому в той період і стала нагальною потреба у створенні такої періодики, яка була б спрямована на українську селянсько-робітничу аудиторію, написана зрозумілою їй мовою і мала б відповідати рівневі свідомості та культурних запитів селян і робітників України.

Першим таким виданням стала українська народна газета «Село», що виходила раз на тиждень.

Участь М. Грушевського у виданні тижневика «Село» досить часто, щоправда, дещо побіжно, в загальному контексті, згадується дослідниками його життя та діяльності. Так, коротко про роль М. Грушевського у діяльності газети згадував Л. Винар на сторінках журналу «Український історик» у 1974 р. [1]. Серед дослідників української дожовтневої періодики, зокрема й журналістики, можна згадати М. Жовтобрюха, П. Попова, О. Дея, А. Животка та ін. [2]. Однак, попри наявність окремих публі-

кацій, присвячених історії видання газети «Село» [3], маємо констатувати, що вивчення всіх аспектів її функціонування, зокрема ролі в розповсюдженні загальноукраїнських національних ідей і в поширенні ідей українства, ще попереду.

Тижневик «Село», який виходив у Києві під проводом М. Грушевського у 1909–1911 рр., був першою вдалою спробою дійсно народного українського видання, спрямованого, в першу чергу, до селянської читачкої аудиторії. Ідея видання такої газети неодноразово піднімалася лідерами українського національного руху. Так, про необхідність мати національну селянську газету М. Грушевському в 1907 р. писав П. Стебницький: «Я твердо переконаний в тому, – зазначав він у своєму листі від 19 вересня, – що нам не можна ні на хвилю одвертати увагу од села і що треба напруження всіх сил, щоб поставити на ногу селянську газету. «Рідного Краю» для села мало, треба принаймні двохразова на тиждень. Досвід «Рідної Справи», – дуже, правда, короткий, – все ж показав нам, що в селі єсть для кого робить і що там українська ідея може стати на ноги скоріше, ніж те можна було-б думати після важких і прикрих двох років існування туберкульозної української преси» [4]. Про потребу в українській селянській пресі говорив і Є. Чикаленко. Однак реалізувати задум на практиці вдалося лише М. Грушевському з однодумцями – П. Стебницьким, Ю. Сірим (Тищенком), М. Гехтером та ін.

З вересня 1909 р. почався відлік історії нового видання, роль якого, на думку М. Грушевського, полягала в реалізації нагальної потреби у часопису, який би репрезентував на своїх шпальтах відомості, важливі та корисні для селян [5], а стратегічним завданням було виконання культурно-просвітницької місії, направленої на якомога ширше залучення українських селян до більшої громадської активності, української за змістом та ідеєю, а також на подолання відчуття відірваності селянина від українського культурного життя.

Відповідним до мети було й змістовне наповнення часопису. Після закриття часопису «Село» М. Вороний згадував: «Селянин, взявши до рук цю щотижневу газету, на першому місці знаходив передовицю на громадські принципові теми (пізніше ці передовиці містилися час від часу, з проміжками); потім з відділу «За тиждень» він довідувався про найвизначніші події державного життя, з життя на Україні, з життя Росії взагалі і нарешті за кордоном, так ніби він прочитував найважливіші телеграми за весь тиждень (а часом мав спеціальні «вісті з столиці» або «з закордонної України»), нарешті відділ цей закінчувався вже ширшою хронікою життя спеціально-українського; таким чином селянин мав щотижня зв'язок з життям загальним і українським і не відчував так сильно своєї одірваності від

культурного світу, сидючи на селі; далі йшли статті на політично-громадські теми і про всякі події та явища культурного життя, біографії письменників, учених, артистів та інших діячів, поезії та оповідання, статті історичні і взагалі популярно-наукові, статті про театр, музику, мистецтво, статті суспільно-економічні, сільськогосподарські, інформаційні (з ветеринарії, загальної медицини) та інші; нарешті дописи, сміховина, поради та відповіді редакції, ціни на хліб і на самім кінці – оповістки та оголошення» [6].

За час існування тижневика вийшло 76 номерів. Рубрику «До наших читачів», у якій подавалася інформація від імені редакції і видавця газети, вів М. Грушевський.

Взагалі М. Грушевський на сторінках редагованих ним видань був надзвичайно активним як публіцист і віддавав перевагу особистому, «живому» зверненню до читачів. Отож і в першому числі тижневика «Село» передова стаття М. Грушевського «До наших читачів» була написана з мотивацією до селян передплачувати новий тижневик і з гаслом, що для кращого життя народ повинен бути освіченим: «менше темноти – менше неправди, всякого лиха. Через те – хто хоче добра своєму краю, народові – повинен дбати про те, щоб і він сам, і оточуючі його люди були якомога тямущі, просвічені» [7].

У своєму зверненні М. Грушевський прохав майбутніх передплатників поширювати часопис поміж селянами та робітниками і, у випадку якихось непорозумінь, звертатися напяму до редакції: «Читачів же наших просимо самих читати й іншим давати та приохочувати: нехай ся газета іде з рук до рук, з хати до хати, людям нашим і усьому миру нашому українському на користь та на пожиток.

А хто чого не зрозуміє, або на якусь справу цікаву для нього не знайде відомості, нехай пише до редакції і питає, однаково чи то буде справа господарська, чи громадська, чи з політики, чи з науки, а ми будемо старатися пояснити такі справи чи то в статтях, чи то в відповідях» [8].

Газету сприйняли дуже схвально, її зміст був різноплановим та цікавим, і вона одразу придбала собі багато передплатників серед українських селян та робітників. Швидкому зростанню числа передплатників сприяло й те, що пробний примірник газети редакція безкоштовно розіслала потенційним читачам і в подальшому кожне перше число газети, яка надсилалася новим передплатникам, було для них безкоштовним. Показовим стосовно реакції українців на газету став лист М. Коцюбинського до М. Грушевського від 12 вересня 1909 р., в якому український письменник висловлював вдячність М. Грушевському та його редакції за таку газету, «бо все, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета), – нарешті здійснилося» [9].

Уже в листопаді 1909 р. «Село» мало 1875 передплатників (про це свідчить лист Ю. Сірого до М. Грушевського [10]), тоді як передплатників «Літературно-наукового вістника» в підросійській Україні було лише 870 [11]. Для нового українського часопису це була дуже пристойна кількість читачів, які, очевидно, дослухалися до заклику М. Грушевського і самі поширювали тижневик у своєму оточенні.

У своїй статті «На свята» у передноворічному числі «Села» за 1909 рік М. Грушевський констатував, що перший рік народного часопису пройшов вдало, і він став популярним серед українського селянства, а також висловлював сподівання на те, що в 1910 р. газета придбає собі ще більше симпатій і передплатників: «Спасибі всім, хто до нас добрим словом озивався, працею своєю помагав, і тим, хто нашу газету між людьми поширював, до неї приохочував, – щоб наша праця не гинула марно, а мир з неї користав. Бо працю нашу робили ми не для своєї користі або слави, не для грошей та заробітку, а для народу нашого, щоб допомогти йому просвіщатися, доброї ради та відомості набиратися, до книжки і науки привчатися. Тому добре діло робили всі, хто своїх знайомих і земляків до нашої газети привчав, приохочував, з рук до рук, з хати до хати пускав, щоб самі до неї заохочувалися, виписували та далі поширювали. І далі так просимо всіх робити, помагати газеті своє діло сповняти і нам нашу тяжку гірку працю полегшувати» [12].

Одне з головних завдань народної газети М. Грушевський вбачав у розвитку і зміцненні престижу української мови. Так, звертаючись до читачів «Села» у першому числі за 1910 рік, він, говорячи про досвід інших народів у відродженні власної мови і національної свідомості, наголошував на тому, що «у нас вся надія, вся сила тільки в селянському, мужицькому народі, що один не відцурався своєї рідної мови української, котрою колись князі та панове говорили, котрою гетьмани свої листи-універсали писали, а тепер її мужицькою звать, навіть за мову людську не вважають. Як селянство наше далі буде тої мови рідної міцно держатися, а zarazом буде гуртуватися, просвіщатися, ставати більш тямущим, освіченим і заможним, – разом з ним буде підноситися наша мова українська, наш народ» [13].

В останньому числі газети «Село» за 1910 рік М. Грушевський констатував, що рік, що пройшов, попри штрафи і обмеження доступу видання до читачів через свою національно свідому позицію, був самим продуктивним роком для газети. Протягом 1910-го було чимало актуальних причин для звернень до читацької аудиторії, однак М. Грушевський виступив зі своєю статтею лише наприкінці року: «Провожаємо ще один рік – невеселий і невтішний як для вселюдського життя, так і для нашого ближчого, українського. Ще в свіжій пам'яті стоять утрати стількох корисних



робітників на ниві українського життя, закриття київської «Просвіти», різні кари на українське слово, на українські газети, провал закону про навчання українською мовою в народних школах». Далі М. Грушевський вказував на численні перепони, які стоять на шляху українців до рідного друкованого слова, викладання в школах українською мовою. Це і цензурні утиски, і протидія з боку українофобів і прислужників царського режиму на місцях. Проте закінчив своє звернення оптимістично: «ми за ці два роки набрали міцного переконання, що селяни наші далеко розумніші, ніж про них різні пани думають. Вони тямлять, що справа народної освіти, народного добробуту, розвитку народного – справа занадто велика і важка, аби спиняти її теревеннями про слова і букви. Але добре б було, щоб селянство наше не зіставалося мовчазним свідком того, що за них і про них правлять різні пани. Треба, щоб воно голосно відзивалося, коли за нього говорять таке, ніби то воно не бажає собі української школи, української освіти, не любить українського слова, української книжки, або що воно оглядається в них за мовою свого хутору, чи за якимись привичними буквами» [14].

У наступному номері газети, першому в новому 1911 році, М. Грушевський знову звернувся до передплатників. Вітаючи читачів з новим роком, він просив їх не лише брати участь у поширенні газети, але й надсилати свої дописи, які свідчили б про зростання української свідомості серед селян та робітництва. Відзначаючи численні випадки заборони передплачувати «Село» з боку місцевих адміністрацій, М. Грушевський запевняв читачів, що газета виходить цілком законним порядком і її може передплачувати кожен бажаючий, і нагадував, що на таку газету не дасть грошей ані земство, ані адміністрація, оскільки вона їм не потрібна. Отож М. Грушевський вкотре просив селян поширювати газету в своєму оточенні, щоб «не лише розповсюдити правдиве українське слово, але й сприяти тому, аби тим, хто працює біля газети, не довелося докладати коштів на її ведення, адже зростання кількості передплатників значно зменшило б видатки на газету» [15].

На жаль, своїми силами редакція не змогла протистояти опору імперської адміністрації, не вистачило й коштів, – в результаті тижневик «Село» на початку 1911 року змушений був припинити своє існування. М. Грушевський окреслив у зверненні до читачів коло тих проблем, які не давали змоги надалі випускати газету: «Рівно рік і шість місяців скінчилося тепер, як ми стали видавати цю газету, бажаючи по силах наших послужити освіті і освідженню нашого трудящого народу, селянства і робітників. Пильнували ми по совісті нашої се діло сповняти, але се ставало все тяжче і тяжче. Тяжко видавати тепер справедливу часопись взагалі,

а ще тяжче українську. Не знають люди, як тяжко. А до того ж з різних боків чуємо, що слово наше до людей не доходить: забороняє різне начальство «Село» передплачувати, наказує людям не видавати, а до начальства відсилати. Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій. І тому припиняємо її» [16]. Наостанок він проанонсував нову газету «Засів» в якості продовжувача газети «Село» та тих її традицій, які змогли сформуватися «за такий короткий час, що минув від початку виходу у світ першої селянсько-робітничої газети українською мовою» [17].

Через новий часопис «Засів» М. Грушевський до передплатників звертався двічі – у першому числі і через півроку після цього. У обох статтях він висловлював жаль з приводу закриття тижневика «Село» і закликав селян-передплатників до більшої активності, щоб хоч «Засів» міг виходити. Труднощі з виданням українських за формою та змістом газет пояснювалися М. Грушевським діями адміністрації та певними таємними заборонами, що переслідували обидва тижневики [18].

З аналізу опублікованих на сторінках «Села» та «Засіву» звернень М. Грушевського до читачів можна зробити висновок, що наріжним каменем своєї видавничої діяльності він завжди мав ідеї просвітництва і своє друковане слово скеровував до простого народу, тим самим заслуживши прихильність і подяку українських читачів, для яких кожне число національних газет було справжнім святом. Як результат, саме ці тижневики мали чи не найбільший наклад серед україномовних видань підросійської України початку ХХ ст.

#### Список використаних джерел

1. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело для вивчення його життя і творчості / Л. Винар // Укр. історик. – 1974. – № 1/3. – С. 104–135.
2. Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси / М. Жовтобрюх. – К., 1970. – 303 с.; Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.): історико-бібліографічний етюд / В. Ігнатієнко. – К., 1926. – 80 с.; Історія української дожовтневої журналістики / під ред. О. Дея. – Львів, 1983. – 518 с.; Попов П. Книга і друкарство на Україні / П. Попов. – К., 1970. – 316 с.; Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен, 1989–1990. – 334 с.; Він же. Нарис історії української преси : курс лекцій. – Подєбради, 1937. – 112 с.
3. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел / С. Панькова // Укр. історик, 2004–2005. – № 3–4 (2004); 1 (2005). – С. 25–46; Ткаченко І. «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета / І. Ткаченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 91–104.

4. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 770, арк. 78.
5. Грушевський М. До наших читачів / М. Грушевський // Село. – 1909. – № 1. – С. 1.
6. Вороний М. Село / М. Вороний // Рада. – 1911. – № 78. – С. 2.
7. Грушевський М. До наших читачів / М. Грушевський // Село. – 1909. – № 1. – С. 2.
8. Там само.
9. Гісцова Л. Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського / Л. Гісцова // Записки НТШ. – Т. 224 : Праці філологічної секції. – Львів, 1992. – С. 290.
10. ЦДІАК України, ф. 1235, спр. 583, арк. 297.
11. Там само, арк. 35.
12. Грушевський М. На свята / М. Грушевський // Село. – 1909. – № 17. – С. 1–2.
13. Грушевський М. На новий рік / М. Грушевський // Село. – 1910. – № 1. – С. 1–2.
14. Грушевський М. З кінцем року / М. Грушевський // Село. – 1910. – № 50. – С. 2–3.
15. Грушевський М. З новим роком! / М. Грушевський // Село. – 1911. – № 1. – С. 1–2.
16. Грушевський М. До наших читачів / М. Грушевський // Село. – 1911. – № 9. – С. 1.
17. Там само.
18. Грушевський М. До наших читачів / М. Грушевський // Засів. – 1911. – № 1. – С. 1–2.

### References

1. Vynar, L. (1974). *Avtobiohrafia Mykhaila Hrushevskoho z 1906 i 1926 rokiv yak dzherelo dlia vyvchennia yoho zhyttia i tvorchosti* [Autobiography of Mykhailo Hrushevsky from 1906 till 1926 as a source for the study of his life and work]. In *Ukrainskyi istoryk* [Ukrainian historian], No. 1/3, pp. 104–135. [In Ukrainian].
2. Zhovtobriukh, M. (1970). *Mova ukrainskoi periodychnoi presy* [Language of Ukrainian periodical press]. Kyiv. [In Ukrainian]; Ihnatienko, V. (1926). *Ukrainska presa (1816–1923 rr.): Istoryko-bibliohrafichniy etiud* [Ukrainian press (1816–1923): historical and bibliographical essay]. Kyiv. [In Ukrainian]; Dei, O. (Ed.). (1983). *Istoriia ukrainskoi dozhovtnevoi zhurnalistyky* [History of Ukrainian pre-October journalism]. Lviv. [In Ukrainian]; Popov, P. (1970). *Knyha i drukarstvo na Ukraini* [Books and printing in Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian]; Zhyvotko, A. (1989–1990). *Istoriia ukrainskoi presy* [History of Ukrainian press]. Munich. [In Ukrainian]; Zhyvotko, A. (1937). *Narys istorii ukrainskoi presy: kurs lektsii* [History essay of Ukrainian press: lecture course]. Podebrady. [In Ukrainian].
3. Pankova, S. (2004–2005). *Mykhailo Hrushevskyi i narodna hazeta “Selo” u svitli memuarnykh ta epistoliamykh dzherel* [Mykhailo Hrushevsky and a public newspa-

- per “Village” in memorial and epistolary sources]. In *Ukrainskyi istoryk* [Ukrainian historian], Nos. 3–4 (2004), No. 1 (2005), pp. 25–46. [In Ukrainian]; Tkachenko, I. (2005). “Selo” – persha ukrainska suspilno-politychna selianska hazeta [“Village” as the first Ukrainian public and political peasant newspaper]. In *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 10, pp. 91–104. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Fond 1235, Inventory 1, Unit 770, Folio 78. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
  5. Hrushevskiy, M. (1909). Do nashykh chytachiv [To our readers]. In *Selo* [Village], No. 1, p. 1. [In Ukrainian].
  6. Voronyi, M. (1911). Selo [Village]. In *Rada* [Board], No. 78, p. 2. [In Ukrainian].
  7. Hrushevskiy, M. (1909). Do nashykh chytachiv [To our readers]. In *Selo* [Village], No. 1, p. 2. [In Ukrainian].
  8. Hrushevskiy, M. (1909). Do nashykh chytachiv [To our readers]. In *Selo* [Village], No. 1, p. 2. [In Ukrainian].
  9. Histsova, L. (1992). Lysty Mykhaila Kotsiubynskoho do Mykhaila Hrushevskoho [Letters of Mykhailo Kotsiubynsky to Mykhailo Hrushevsky]. In *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of Shevchenko Scientific Society]: Vol. 224. *Pratsi filolohichnoi sekcii* [Transactions of the philological section], p. 290. Lviv. [In Ukrainian].
  10. Fond 1235, Unit 583, Folio 297. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
  11. Fond 1235, Unit 583, Folio 35. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
  12. Hrushevskiy, M. (1909). Na sviata [For holidays]. In *Selo* [Village], No. 17, pp. 1–2. [In Ukrainian].
  13. Hrushevskiy, M. (1910). Na novyi rik [For New Year]. In *Selo* [Village], No. 1, pp. 1–2. [In Ukrainian].
  14. Hrushevskiy, M. (1910). Z kintsem roku [Happy year ending]. In *Selo* [Village], No. 50, pp. 2–3. [In Ukrainian].
  15. Hrushevskiy, M. (1911). Z novym rokom! [Happy New Year!]. In *Selo* [Village], No. 1, pp. 1–2. [In Ukrainian].
  16. Hrushevskiy, M. (1911). Do nashykh chytachiv [To our readers]. In *Selo* [Village], No. 9, p. 1. [In Ukrainian].
  17. Hrushevskiy, M. (1911). Do nashykh chytachiv [To our readers]. In *Selo* [Village], No. 9, p. 1. [In Ukrainian].
  18. Hrushevskiy, M. (1911). Do nashykh chytachiv [To our readers]. In *Zasiv* [Sowing], No. 1, pp. 1–2. [In Ukrainian].

*I. Tkachenko*

**Publicistic works of Mykhailo Hrushevsky on the pages of weekly newspapers "Village" and "Sowing" as a source from the history of Ukrainian peasants' and workers' prerevolutionary periodicals**

The article characterizes the period starting from the revolution of 1905, when periodicals publishing in Ukrainian language became possible on the territory of sub-Russian Ukraine. The stage of national press formation and establishment is illustrated. Through the examples of public weekly newspapers "Village" and "Sowing" we have represented the history of Ukrainian workers' and peasants' prerevolutionary periodicals and shown how a Ukrainian historian and state figure M. S. Hrushevsky contributed to it. The analyzed publicistic materials of M. S. Hrushevsky from the column "To our readers" in a weekly newspaper "Village" provide the information on the tasks of Ukrainian workers' and peasants' periodicals including the development and status enhancement of Ukrainian language and the enlightenment of Ukrainian nation. Two messages of M. S. Hrushevsky to the subscribers of a weekly newspaper «Sowing» bear evidence of the difficulties of Ukrainian newspapers publishing. Besides that, presented is the historiography relevant to the subject of the article.

*Key words:* M. Hrushevsky, Ukrainian periodicals, weekly newspaper «Village», weekly newspaper «Sowing».

*И. В. Ткаченко*

**Публицистика Михаила Грушевского на страницах еженедельников «Село» и «Засів» как источник из истории украинской крестьянско-рабочей дореволюционной периодики**

В статье дана характеристика периода после революции 1905 г., в котором на территории подросийской Украины появилась возможность издания периодической прессы на украинском языке, освещён этап зарождения и становления национальной прессы. На примерах функционирования народных еженедельников «Село» и «Засів» отображена история украинской крестьянско-рабочей дореволюционной периодики, роль и место в ней выдающегося украинского историка и государственного деятеля М. С. Грушевского. Проанализированные публицистические материалы М. С. Грушевского из рубрики «К нашим читателям» в еженедельнике «Село» дают информацию о задачах украинской крестьянско-рабочей периодики, которые, в частности, состояли в развитии и укреплении престижа украинского языка, повышении уровня народного просвещения. Два обращения М. С. Грушевского к подписчикам еженедельника «Засів» свидетельствуют о трудностях с изданием украинских газет. Кроме того, в статье представлена историография по теме.

*Ключевые слова:* М. С. Грушевский, украинская периодика, еженедельник «Село», еженедельник «Засів».

УДК 912(0.032)"1474"Бенінказа:027.021(477-25)НБУВ

*А. Ю. Гордеев,  
доктор географических наук  
Национальный авиационный университет*

### **ВНОВЬ ОТКРЫТЫЙ РУКОПИСНЫЙ АТЛАС МОРСКИХ КАРТ В ИНСТИТУТЕ РУКОПИСИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ УКРАИНЫ ИМЕНИ В. И. ВЕРНАДСКОГО**

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського віднайдено атлас морських рукописних мап Граціозо Бенінказа від 1474 р. Інформація про атлас була оприлюднена в 1899 р., але атлас і досі не включено до жодного переліку мап-портланів, які нараховують у всьому світі близько 190 подібних мап і атласів, збережених до нашого часу, які було створено до 1500 р., до епохи Великих відкриттів. Запропоновано огляд відомих нині робіт цього картографа та їх місцезнаходження, біографія картографа, короткий опис віднайденого атласу та екслібрису. Практично не вивчений атлас має великий потенціал нових наукових відкриттів.

*Ключові слова:* мапа-портлан, атлас, Граціозо Бенінказа, екслібрис, бібліотека.

Уже два столетия учёные всего мира изучают средневековые рукописные морские карты, так называемые карты-портланы. Эти карты были в обиходе в период с начала XIV в. по конец XVII в., после чего их заменили печатные морские карты в проекции Меркатора. Карты-портланы создавались как для применения по прямому назначению, в море, так и для библиотек купцов, государственных деятелей и монархов. Несмотря на длительный срок изучения, до сих пор ничего не известно о происхождении этих карт, в какой проекции они были созданы, даже не до конца выяснен вопрос о единице масштаба этих карт, хотя графический масштаб указан на каждой карте. Этот вид карт появился неожиданно и нелогично. Первая из известных нам подобных карт относится к началу XIV в., а именно к 1311 г. Эта карта подписана Висконте Петром и датирована. Она отображает весь регион Средиземноморского бассейна, включая Чёрное море, атлантические побережья Европы и Северной Африки. Ни об одной более ранней подобной карте, хотя бы кусочка побережья, нам не известно. Письменные источники расплывчато упоминают о применении гипотетических морских карт на борту судна не ранее XI в. [10].

© А. Ю. Гордеев, 2015



Точность передачи береговой линии и навигационных опасностей на картах-портоланах сравнима с современными. Картографический анализ можно проводить, используя нынешние морские карты и космические снимки. Мысы, заливы, острова, устья рек, скалы и мели практически те же, что и на современных картах, и абсолютно узнаваемы.

Всего в мире сохранилось около 2000 карт-портоланов и атласов этих карт. В пересчёте только на карты – около 6 тысяч [9, iv]. Но, здесь следует оговориться – на весь Мировой океан, поскольку первые карты отображают только Средиземноморье, а карты других территорий, за пределами региона, были созданы средневековыми моряками и картографами в эпоху Великих открытий, после 1492 г., уже по образу и подобию первых карт. По некоторым данным, в мире сохранилось всего около 190 атласов и карт, созданных до 1500 г. К этому можно добавить, что около половины этих карт и атласов не подписаны – не имеют ни даты, ни места создания [6, с. 373].

Тем ценнее вновь обнаруженный атлас этих редких рукописных карт в Национальной библиотеке Украины им. В. И. Вернадского (далее – НБУВ), подписанный и датированный до эпохи Великих открытий.

В фондах Института рукописи НБУВ был обнаружен атлас рукописных морских карт Грациозо Бенинказа 1474 г. Атлас находится в фондах библиотеки Университета Св. Владимира – ф. VIII, ед. хр. 189/166. Нельзя сказать, что этот атлас был совсем неизвестен специалистам. Информацию о нем опубликовал в 1899 г. в своей книге В. А. Кордт (1860–1934), в то время директор библиотеки Университета Св. Владимира (сейчас Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко), где представил фотографию карты восточной части Средиземного моря, включая Чёрное море, и кратко описал атлас:

«В библиотеке Университета Св. Владимира хранится рукописный и неизданный до сих пор портолан Гратиоза Бенинказы, из которого скопирована для нашего издания карта берегов Чёрного моря и Малой Азии. Кроме этой карты в атласе имеются следующие: Средиземного моря; берегов Испании, Корсики, Сардинии и сев. Африки; западного берега Африки (две карты); берегов Испании, Франции и Англии. На карте Средиземного моря имеется надпись: *Gratiosus Benincasa Anconitanus composuit Venetiis MCCCCLXXIII*.

Кроме атласа Бенинказы, хранящегося в Университетской библиотеке в Киеве, имеется ещё 25 атласов его в разных библиотеках западной Европы. Список их составлен и напечатан бароном Норденшильдом в его капитальном издании *Periplus*, стр. 60–61» [4, с. 15].

Краткая заметка об интереснейшем средневековом рукописном атласе, по-видимому, оказалась единственной и практически незамеченной

исследователями этих уникальных и загадочных морских карт, и до недавнего времени атлас оставался практически неизвестным научному сообществу. В опубликованных в последнее время работах этот атлас был указан благодаря упомянутой книге В. А. Кордта, как известный до 1917 г. [2, с. 59].

Несколько слов об авторе этого атласа.

Бенинказа Грациоцо (Benincasa Grazióso). Родился в 1420 г. в Монте-сикуро, возле Анконы, Италия. Умер после 1482 г. Изготовитель морских карт. Происходил из семьи нобилей. Он был сыном Джакопо Бенинказа и графини Кашиотти из рода Камитале. До 1461 г. он был судовладельцем и «*padron de nave*» (капитаном судна), 20 лет провел в плаваниях по Средиземному морю, Адриатике, Эгейскому и Чёрному морям. Между 1435 и 1445 гг. составил описание берегов в одном из письменных портоланов (лоция), который дошел до нас в неполном виде (и был упомянут Норденшельдом в его перечне под № 1 – *прим. А. Г.*). После потери корабля вследствие нападения генуэзских корсаров в 1460–1461 гг. его морская карьера завершилась. С 1463 г. работал в Венеции, где и было создано большинство его карт и атласов. Некоторые работы выполнены в Риме и Анконе, куда он кратковременно отлучался из Венеции. В 1474 году он вернулся в свой родной город, где оставался до самой смерти. Дата смерти неизвестна, но не ранее последней подписанной карты, 1482 г. От первой супруги Франки ди Антонио ди Торелло Петренги, на которой он женился в 1435 г., имел единственного сына, Андреа (род. ок. 1437 г.), который наследовал профессию отца (сохранились 3 его карты). Овдовев, Грациоцо женился во второй раз на Полонии Бонагюнта Бонарелли, которая родила ему пятерых детей. Один из сыновей, Антонио, стал политиком и дипломатом при дворе папы Сикста IV и при дворе французского короля Карла VIII. Возможно, другой сын стал епископом Анконы.

Поскольку прошло более 100 лет со времени публикации книг Кордта и Норденшельда (на которого Кордт сослался в своей заметке), следует указать современное состояние списка известных карт и атласов картографа Бенинказа Грациоцо (см. табл. 1).

Про атлас, указанный у А. Норденшельда под № 3, сказано, что он принадлежал библиотеке Маттео Пинелли в Венеции. Где он находится в настоящее время, неизвестно. Библиотека Маттео Пинелли была распродана на аукционе в Лондоне в 1789 г.

Атлас под № 11 позже принадлежал к коллекции Mr. Montelay в Париже [11]. В настоящее время место его нахождения неизвестно.

Из списка видно, что А. Норденшельд не знал об атласах 1474 г., находящихся в Венгрии и в Украине. В своем списке он пользовался

Таблица 1

## Известные карты и атласы Бенинказа Грациозо

| № п/п | № по списку Норденшельда | Год           | Название                                  | Находится                                                                      |
|-------|--------------------------|---------------|-------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------|
| 1.    | 2                        | 1461, Генуя   | Портолан Средиземного моря и Чёрного моря | Италия, Флоренция, Государственный Архив, carta nautica, c.п. 5                |
| 2.    | 4                        | 1463, Венеция | Атлас, 5 карт                             | Англия, Лондон, Британская библиотека, Add. 18454                              |
| 3.    |                          | 1463, Венеция | Атлас, 4 карты                            | London, Royal Army Medical Corps – украдена в 1930 г.                          |
| 4.    | 5                        | 1465, Венеция | Атлас, 5 карт                             | Италия, Венеция, Гражданская Библиотека Бертолиана, 598b                       |
| 5.    | 6                        | 1466, Венеция | Атлас, 5 карт                             | Франция, Париж, Национальная библиотека, отдел карт и планов, GE DD 2779 (Res) |
| 6.    | 7                        | 1467, Рим     | Атлас, 5 карт                             | Франция, Париж, Национальная библиотека, отдел карт и планов, GE DD 1988 (Res) |
| 7.    |                          | 1467, Рим     | Атлас, 5 карт                             | Франция, Париж, Национальная библиотека, отдел карт и планов, GE DD-6269 (Res) |
| 8.    | 8                        | 1467, Рим     | Атлас, 5 карт                             | Англия, Лондон, Британская библиотека, Add. 11547                              |
| 9.    | 9                        | 1468, Венеция | Карта западной части Средиземного моря    | Испания, Пальма де Майорка, Библиотека Fundació Bartolomé March                |
| 10.   | 10                       | 1468          | Атлас, 7 карт                             | Англия, Лондон, Британская библиотека, Add. 6390                               |
| 11    |                          | 1468, Венеция | Атлас, 7 карт                             | Great Britain, private collection – ex Lanza di Trabia and Kraus               |
| 12.   | 12                       | 1469, Венеция | Атлас, 6 карт                             | Италия, Милан, библиотека Амбросиана, SP II 35                                 |
| 13.   | 13                       | 1469, Венеция | Атлас, 6 карт                             | Англия, Лондон, Британская библиотека, Add. 31315                              |

|                                                      |       |                       |                                                                                                      |                                                                                                                   |
|------------------------------------------------------|-------|-----------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 14.                                                  | 14    | 1470, Анкона          | Карта Средиземного моря и Чёрного моря                                                               | Англия, Лондон, Британская библиотека, Add. 31318A                                                                |
| 15.                                                  | 15    | 1471, Венеция         | Атлас, 6 карт                                                                                        | Италия, Рим, Ватикан, Апостольская Библиотека, Vat. Lat 9016                                                      |
| 16.                                                  | 16?   | 1472                  | Атлас, 8 карт                                                                                        | Италия, Милан, Luigi Bossi – до 1882 г. [Campbell, p. 450]                                                        |
| 17.                                                  | 18    | 1472, Венеция         | Карта Адриатического моря                                                                            | Италия, Венеция, музей Корер, Port. 5                                                                             |
| 18.                                                  | 17    | 1473, Венеция         | Атлас, 6 карт                                                                                        | Италия, Болонья, Библиотека Университета, ms. 280                                                                 |
| 19.                                                  |       | 1473, Венеция         | Атлас, 6 карт                                                                                        | Англия, Лондон, Британская библиотека, Egerton 2855                                                               |
| 20.                                                  |       | 1474, Венеция         | Атлас, 6 карт                                                                                        | Украина, Киев, Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Институт рукописи, ф. VIII, ед. хр. 189/166 |
| 21.                                                  |       | 1474, Венеция         | Атлас, 6 карт                                                                                        | Венгрия, Будапешт, Magyar Nemzeti Museum, Codex Lat. M.A. 353                                                     |
| 22.                                                  | 19    | 1480, Анкона          | Атлас, 6 карт                                                                                        | Австрия, Вена, Национальная библиотека, Cod. 355                                                                  |
| 23.                                                  | 20    | 1482, Анкона          | Карта Средиземного моря и Чёрного моря                                                               | Италия, Болонья, Библиотека Университета, Rot. 3, (MS 280)                                                        |
| 24.                                                  |       | вторая половина 15 в. | Карта Чёрного моря                                                                                   | Частная коллекция Bridgeman Art Library / Private Collection                                                      |
| <b>Карты и атласы без легенды автора (приписаны)</b> |       |                       |                                                                                                      |                                                                                                                   |
| 25.                                                  |       | 1461 (1465?)          | Карта Средиземного моря и Чёрного моря                                                               | Италия, Флоренция, Государственный архив, carta nautica, c.n. 6                                                   |
| 26.                                                  |       | Третья четверть 15в.  | Карта Средиземного моря и части Чёрного моря                                                         | Франция, Париж, Национальная библиотека, отдел карт и планов, GE D-21815 (Res)                                    |
| 27.                                                  |       | 15в.                  | Атлас, 6 карт                                                                                        | Milan, Biblioteca Trivulziana, Codex 2295                                                                         |
| 28.                                                  | 21–25 | 1489, Венеция         | Копии карт из «Атласа Корнаро» (содержит 32 копии карт португальских авторов, в том числе Бенинказа) | Англия, Лондон, Британская библиотека, Egerton 73                                                                 |

преимущественно перечнем карт из книги Дж. Узелли и П. Амато 1882 г. [11]. Упомянутые в его перечне карты под номерами 21–25 относятся к так называемому «Атласу Корнаро» – сборнику подписанных копий карт-портланов, изготовленному в Венеции в 1489 г. неизвестным автором (сборник в настоящее время хранится в Англии). При внимательном изучении карт из этого атласа можно заметить, что неизвестный копиист не вполне точно копировал эти карты, в частности топонимы [1, с. 440].

К списку можно было бы добавить неподписанный атлас, который хранится в Морском музее в Голландии, в Роттердаме (Atlas 66), состоящий из семи карт. В кратком каталоге музея эта карта приписана Грационо Бенинказа с датой около 1450 г. [7] Сходство в графике с работами этого автора действительно поразительно, однако есть и много отличий в деталях. Можно сказать, что моделью для этого атласа действительно являлась одна из работ Г. Бенинказа, но, судя по другим признакам, он был сделан другим автором, даже не сыном, три работы которого дошли до наших дней.

О некоторых картах и атласах Г. Бенинказа рассказал Т. Кемпбелл: «Атлас Грационо Бенинказа 1463 г. был украден из Корпуса Королевской Армейской Медицинской Библиотеки, Лондон, в 1930 г. (см. № 3 в табл. 1. – А. Г.), а фрагмент карты восточного Средиземноморья исчез после войны из государственного Архива Венеции<sup>1</sup>. Вторая Мировая война также принесла свои потери: карта Джованнида Кариньяно была полностью уничтожена, а карта Андреа Бенинказа (сын – А. Г.) 1490 г. была частично сожжена в 1944 г. при бомбежке Анконы, как и написанный Грационо Бенинказа письменный портлан (№ 1 в списке Норденшельда – А. Г.)<sup>2</sup>» [6, с. 374].

Кроме единственного упоминания об этом атласе 1474 г. в книге А. Кордта, еще есть упоминание в библиографическом издании 2015 г. [3, с. 7], хотя стоит сказать, что с 1971 г. по 2015 г. в месте хранения его просматривали 19 раз. В отечественной литературе этот атлас упоминался как потерянный после 1917 г. [2]. В мировой литературе упоминания об этом атласе неизвестны, в перечнях подобных карт он отсутствует [6, с. 449–451; 10, с. 65, 70].

<sup>1</sup> По атласу Бенинказы см. неподписанную заметку «Der gestohlene Gratiōsus Benincasa», *Imago Mundi* 1 (London, 1935): 20; информация о фрагменте, который находился ранее в Государственном архиве, Венеция [6, с. 374].

<sup>2</sup> Cortesao, *History of Portuguese Cartography*, 1:219, 2:193 (note 3). Paolo Revelli (который разослал анкеты в итальянские учреждения после Второй мировой войны) с облегчением узнал о меньшем ущербе, чем он ожидал, см.: «Cimeli geografici di biblioteche italiane distrutti o danneggiati dalla guerra», *Atti della XIV Congresso Geografico Italiano*, Bologna, 1947 (1949): 526–28; а также «Cimeli geografici di archivi italiani distrutti o danneggiati dalla guerra», *Atti della XV Congresso Geografico Italiano*, Torino, 1950, 2 vols. (1952), 2:879.

**Описание атласа из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского.**

Атлас состоит из календаря и 6 карт:

1. Календарь (л. 1–2).
2. Восточная часть Средиземного моря и Черное море (л. 3–4).
3. Центральная часть Средиземного моря (л. 5–6).
4. Западная часть Средиземного моря (л. 7–8).
5. Западное побережье Африки (южнее карты № 6) (л. 9–10).
6. Атлантическое побережье Африки (от Испании и Гибралтара на юг) (л. 11–12).
7. Атлантическое побережье Европы, Англия, Ирландия и Шотландия (л. 13–14).

Атлас имеет твёрдый кожаный переплёт. Календарь и карты выполнены на листах пергамента, наклеенных на картон. Календарь и каждая карта выполнены на разворотах листов, размер каждого листа в раскрытом виде составляет 420 x 335 мм.

На первом листе обложки, с внутренней стороны, имеется две наклейки экслибрисов.

Первая наклейка является экслибрисом Михала Ежи Вандалина Мнишека (1742–1806), польского дворянина, государственного, политического и военного деятеля Речи Посполитой. Экслибрис позволяет считать, что атлас в библиотеку Университета Св. Владимира попал из библиотеки Мнишека, возможно, из Вишневецкого замка на Волыни (сейчас город Вишневец, Збаражский р-н Тернопольской обл.), которым владела его семья и сам Михал. Основал библиотеку князь Михал Серватий Вишневецкий (1680–1744), великий гетман Великого Княжества Литовского. В каталоге библиотеки от 1745 г. упоминается инкунабула XV в. (но не обязательно, что этот атлас). Рукописный каталог библиотеки, датированный 25 марта 1777 г., сообщает, что в то время библиотека имела 1985 изданий – 3444 томов [5].

Описание экслибриса Михала Ежи Вандалина Мнишка, которым он обозначал книги из Вишневецкой библиотеки: экслибрис помещался на верхний форзац. На нем изображался орел, который держит в лапах картуш в стиле рококо с гербом Мнишков; за ним изображен маршалковский жезл и три ордена – св. Станислава, Белого Орла и св. Андрея; внизу надпись: «Ex Libris Mich: Comitis Vandalini Mniszech». Размеры экслибриса 66 x 104 мм. Изготовлен в технике медерита. Автор неизвестен. Можно только утверждать, что экслибрис был сделан после 1780 г., когда Михал Мнишек получил последний из трёх изображенных орденов – орден св. Апостола Андрея Первозванного [5].



Вторая наклейка является экслибрисом библиотеки Университета Св. Владимира.



Рис. 1. Экслибрисы

Календарь составлен на 1470 г. Также в надписи рукой автора под первой таблицей указаны даты: «1489», и во второй таблице (скорее всего, поправки для пересчета к первой таблице) указаны 1470–1569 гг. На листах календаря есть надписи, сделанные позже другим почерком (например, проставлены даты рядом с первой таблицей: «1699–1716 гг.», и надпись чернилами под таблицами).

На карте центральной части Средиземного моря имеется легенда автора, которую привел в своей книге А. Кордт.

Состояние атласа хорошее, есть потёртости на сгибах карт, а карта № 3 по сгибу разорвана. Надписи на картах практически все читаются.

Из всех перечисленных карт и атласов (Табл. 1) самым близким по времени создания является атлас 1474 г., который хранится в Националь-

ном музее Венгрии. По составу они идентичны, но имеются некоторые отличия на картах. Например, расположение румбовых линий на карте восточной части Средиземного моря в районе устья Нила (Рис. 2). На этих фрагментах есть много и других отличий в рисунке побережья и надписях.



Атлас из Киева



Атлас из Венгрии

Рис. 2. Фрагмент карты восточной части Средиземного моря и Чёрного моря в районе устья Нила

Есть незначительные различия в написании топонимов в регионе Чёрного и Азовского морей. Имеется много отличий и на других листах атласов, однако анализ карт автора – уже иная работа. К сравнению, можно добавить, что состояние сохранности атласа в киевской библиотеке намного лучше, чем в Национальном музее Венгрии.

В заключение можно сказать, что вновь открытый рукописный атлас морских карт Грациозо Бенинказа в Национальной библиотеке Украины им. В. И. Вернадского в Киеве является уникальным памятником европейской картографии до эпохи Великих открытий, достоянием мирового уровня. В связи с плохой изученностью и небольшим количеством дошедших до наших дней подобных карт, этот атлас имеет большой потенциал для новых научных открытий.

Хотелось бы заочно поблагодарить Лидию Антоновну Пономаренко и Анатолия Васильевича Пивовара за прекрасную опись картографических фондов Института рукописи НБУ им. В. И. Вернадского [3], благодаря которой и была сделана находка. А также выражаю благодарность коллективу Библиотеки за представленную возможность опубликовать в этой статье фотографии из вновь найденного атласа.

#### Список использованных источников

1. Гордеев А. Ю. Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV–XVII веков : монография / А. Ю. Гордеев. – К. : Academia.edu, 2014. – 479 с.; доступно также: <https://www.academia.edu> – поиск: «Gordeev Anton».
2. Гордеев А. Ю. Карты-портоланы Чорного моря / А. Ю. Гордеев. – К. : ДНВП «Картографія», 2015. – 216 с. – (Серія «Пам'ятки картографії України»).
3. Карты і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / упоряд. А. В. Пивовар. – К. : Академперіодика, 2012. – 668 с.
4. Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии / В. А. Кордт. – Вып. 1 : Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века. – К., 1899. – С. 15.
5. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Вишневецького замку та її книжки у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / І. О. Ціборовська-Римарович // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 4. – К. : НБУВ, 1998. – С. 193–211; див. також: Медієвіст: латиномовна українська література [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.medievist.org.ua/2013/02/blog-post\\_1131.html](http://www.medievist.org.ua/2013/02/blog-post_1131.html).
6. Campbell T. Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500 / Tony Campbell // The History of Cartography / Eds. J. B. Harley, D. Woodward. – Chicago : The University of Chicago Press, 2007. – Vol. 1, para. 19. – P. 371–463.

7. Maritiem Digitaal: de gezamenlijke database van een aantal maritieme musea = [объединенная база данных некоторых морских музеев] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www.maritiemdigitaal.nl](http://www.maritiemdigitaal.nl).
8. Nordenskiöld A. E. Periplus, 1967 reprint of 1897 / A. E. Nordenskiöld // Research and Source Work Series / Ed. B. Franklin. – Vol. 52. – Stockholm, 1897. – 208 p.
9. Pflederer R. Census of Portolan Charts and Atlases / R. Pflederer. – Williamsburg, 2009. – 236 p.
10. Pujades i Bataller R. J. Les cartes portolanes. La representació medieval d'una mar solcada / R. J. Pujades i Bataller. – Barcelone, Institut Cartografic de Catalunya. – 2007. – 526 p.
11. San Filippo P. A. di, Uzielli G. Studi biografici e bibliografici sulla storia della geografia in Italia. Mappamondi, carte nautiche, portolani ed altri monumenti cartografici specialmente italiani, dei secoli XIII–XVII / Pietro Amat di San Filippo, Gustavo Uzielli : Vols. 1–2. – Roma, 1882.

#### References

1. Gordeev. A. Iu. (2014). *Toponimiia poberezhia Chernogo i Azovskogo morei na kartakh-portolanakh XIV–XVII vekov: monografiia* [Toponymy of the coasts of the Black Sea and the Sea of Azov on portolan charts of the 14–17th centuries: monograph]. Kyiv: Academia.edu. Retrieved from <https://www.academia.edu>, tag Gordeev Anton. [In Russian].
2. Hordieiev, A. Yu. (2015). *Karty-portolany Chornoho moria* [Portolan charts of the Black Sea]. *Pamiatky kartohrafiï Ukrainy* [Monuments of Ukrainian cartography]. Kyiv: DNVP “Kartohrafiia”. [In Ukrainian].
3. Pyvovar, A. V. (Comp.). (2012). *Karty i plany v dzhereloznavchyykh studiïakh Lidii Ponomarenko (z opysom kartohrafichnykh dzherel Instytutu rukopysu NBU imeni V. I. Vernadskoho ta dodatkom vidomostei pro karty i plany z istorii Ukrainy v rosiiskyykh arkhivnykh ta rukopysnykh zibranniakh)* [Maps and plans in the source studies of Lidiia Ponomarenko (with the description of cartographic sources of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine and supplementary information on the maps and plans from the history of Ukraine in Russian archival and manuscript collections). Kyiv: Akademperiodyka. [In Ukrainian].
4. Kordt, V. A. (Ed.). (1899). *Materialy po istorii russkoi kartografii* [Materials on the history of Russian cartography]: *Is. 1. Karty vseï Rossii i iuzhnykh ee oblastei do poloviny XVII veka* [Maps of all Russia and its Southern regions until the 17th century] (p. 15). Kyiv. [In Russian].
5. Tsihorovska-Rymarovich, I. O. (1998). Biblioteka Vyshnevetskoho zamku ta ii knyzhky u viddili starodrukiv ta ridkisnykh vydan Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The Vyshnivets Palace library and its books in the Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 4, pp. 193–211. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni

- V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian]; *Mediievist: latynomovna ukrainska literatura*. Retrieved from [http://www.medievist.org.ua/2013/02/blog-post\\_1131.html](http://www.medievist.org.ua/2013/02/blog-post_1131.html). [In Ukrainian].
6. Campbell, T. (2007). Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500. In J. B. Harley, D. Woodward (Eds.), *The History of Cartography* (Vol. 1, para. 19, pp. 371–463). Chicago: The University of Chicago Press. [In English].
7. *Maritiem Digitaal: de gezamenlijke database van een aantal maritieme musea*. Retrieved from [www.maritiemdigitaal.nl](http://www.maritiemdigitaal.nl). [In Dutch].
8. Nordenskiöld, A. E. (1897). Periplus. In B. Franklin (Ed.), *Research and Source Work Series* (Vol. 52). Stockholm. Reprinted, New York, 1967. [In English].
9. Pflederer, R. (2009). *Census of Portolan Charts and Atlases*. Williamsburg. [In English].
10. Pujades i Bataller, R. J. (2007). *Les cartes portolanes. La representació medieval d'una mar solcada*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya. [In Spanish].
11. San Filippo, P. A. di, Uzielli, G. *Studi biografici e bibliografici sulla storia della geografia in Italia. Mappamondi, carte nautiche, portolani ed altri monumenti cartografici specialmente italiani, dei secoli XIII–XVII* (Vols. 1–2). (1882). Roma. [In Italian].

*A. Hordieiev*

**A newly discovered manuscript atlas of nautical maps in the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine**

The article characterizes medieval manuscript portolan charts, emphasizing their uniqueness in the world. We describe a discovery of a valuable manuscript nautical maps atlas made by Grazioso Benincasa in 1474. The atlas was found in the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine, in the archive of Saint Volodymyr University, among the manuscripts of a librarian collection. We submit two descriptions of the atlas: one made by a director of Saint Volodymyr University library V. A. Kordt in 1899 and our own description of the manuscript. The latter includes archeographic, codicological and heraldic data, which enable us to reconstruct the history of Benincasa's atlas existence. It has ex-libris bearing evidence of the fact that the manuscript came to the library of Saint Volodymyr University from the library of a Polish nobleman, state, political and military figure of Rzeczpospolita Michał Jerzy Wandalin Mniszech. In the paper we have also reconstructed Grazioso Benincasa's biography, given the table of his famous maps and atlases (with titles, dates and current location) and provided the bibliography relevant to the subject of our research.

*Key words:* portolan chart, atlas, Grazioso Benincasa, ex-libris, library.

*A. Ю. Гордеев*

**Вновь открытый рукописный атлас морских карт в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского**

В статье представлена характеристика средневековых рукописных морских карт-портोलанов, подчеркнута их уникальность в мире. Изложена история обнаружения в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, в архиве Университета Св. Владимира, среди рукописей из

библиотечного собрания, ценного атласа морских рукописных карт Грациозо Бенинказа 1474 г. Предложены описание атласа директора библиотеки Университета Св. Владимира В. А. Кордта 1899 года и наше описание рукописи, включающее археографические, кодикологические, геральдические данные, позволяющие восстановить историю бытования атласа Бенинказа: имеющиеся экслибрисы свидетельствуют о том, что в библиотеку Университета Св. Владимира рукопись попала из библиотеки польского дворянина, государственного, политического и военного деятеля Речи Посполитой Михала Ежи Вандалина Мнишека. В статье реконструирована биография Грациозо Бенинказа, подана таблица его известных карт и атласов (с названиями, датой и современным местом нахождения) и библиография по теме.

*Ключевые слова:* карта-портолан, атлас, Грациозо Бенинказа, экслибрис, библиотека.



УДК 027.021:001.032(477):011/016:929

**Л. О. Матвійчук,**  
кандидат наук з соціальних комунікацій  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **БІБЛІОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОВІДНИХ БІБЛІОТЕК НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ В 1991–2013 рр.: МАТЕРІАЛИ ДО БІОБІБЛІОГРАФІЇ**

Репрезентовано огляд бібліографії біобібліографічних видань, випущених двома провідними бібліотеками України – Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського та Львівською національною науковою бібліотекою імені В. Стефаника – за період незалежності України. Визначено тематичні групи біобібліографічної продукції. Представлено нову інфраструктуру бібліотечно-бібліографічних закладів.

*Ключові слова:* Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, біобібліографія, бібліографія.

Прискорення процесу інформатизації українського суспільства зумовлює нові умови функціонування бібліотек: вони починають перетворюватися на бібліотечно-інформаційні центри, стають активними суб'єктами національної системи науково-технічної інформації і формування довідково-інформаційних ресурсів, на них також поширюється й законодавство в галузі інформації [1]. Створюється нова інфраструктура бібліотечно-бібліографічних установ. У складі великих наукових бібліотек започатковуються фахові інститути, центри, служби, а самі бібліотеки, зокрема Центральна наукова бібліотека імені В. І. Вернадського та Наукова бібліотека імені В. Стефаника, отримують статус національних [2–3].

У складі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ) від 1993 р. функціонують науково-дослідні інститути бібліотекознавства, української книги, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень та чотири центри – бібліотечно-інформаційних технологій, консервації та реставрації, культурно-просвітницький, редакційно-видавничий. Відповідно до Указу Президента України від 11 жовтня 1996 р. створено Фонд Президентів України, функціями якого є збирання, зберігання та залучення до наукового й громадського обігу документальних матеріалів, що відображають політичну і державну діяльність та життя президентів України.

© Л. О. Матвійчук, 2015

У Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника (далі ЛННБ ім. В. Стефаника) започатковано Центр періодики, який розпочав фундаментальні дослідження з історії українського періодичного друку.

У 90-х роках ХХ ст. в НБУВ сформувався фаховий колектив книгознавців та бібліографів, більшість з яких захистили кандидатські та докторські дисертації. Це, зокрема, І. Г. Шовкопляс, В. Ю. Омельчук, Г. І. Ковальчук, І. О. Ціборовська-Римарович, Л. В. Беляєва, Л. С. Новосьолова, Т. В. Добко, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець, Є. В. Рукавіцина, Б. В. Грановський, Р. С. Жданова, І. А. Певзнер та ін.

У ЛННБ ім. В. Стефаника на науковій ниві активно працювали П. Г. Баб'як, М. А. Вальо, М. В. Галушко, О. О. Дзьобан, Л. І. Ільницька, О. Д. Кізлик, О. М. Колосовська, С. П. Костюк, Н. І. Кошик. Переважна більшість з них є діючими співробітниками й досі, займаючись інноваційними дослідженнями, спрямованими в бік національних питань книги, бібліографії, запровадження інформаційних технологій [4].

На хвилі цього піднесення швидко розвивається галузь національної бібліографії, зокрема стосовно репертуару української книги та доробку діячів бібліотечної справи. Бібліотеки видають повноцінні бібліографії праць своїх колективів, які стають джерельною базою для історико-бібліографічних досліджень [5–6].

У 1990-х роках в Україні започатковується Національна електронна бібліотека України на базі НБУВ та електронних ресурсів інших наукових бібліотек [7]. На академічні бібліотеки (НБУВ, ЛННБ ім. В. Стефаника) покладено обов'язок формування бібліографічних та біобібліографічних цифрових ресурсів. Біографічна база даних учених НАН України – членів-кореспондентів та академіків – розміщена на порталі НБУВ. Отож починає реалізовуватися концепція інформатизації наукових бібліотек та створення інтегрованих науково-інформаційних ресурсів, запропонована першим генеральним директором НБУВ академіком НАН України О. С. Онищенком [8–9].

Нові структури, створені на базі бібліотек, поступово перебирають на себе функції національних інституцій. Такими прикладами є, зокрема, Центр періодики в ЛННБ ім. В. Стефаника, Служба інформаційно-аналітичного забезпечення та Інститут біографічних досліджень у НБУВ.

Ознакою державницького розвитку України стало створення національної бібліографії та репертуару україномовної книги. Цей бібліографічний напрям набуває пріоритетного значення. Вже в 1990-х роках розроблено методологічну основу укладання національної бібліографії та Українського бібліографічного репертуару (Я. Р. Дашкевич, В. Ю. Омельчук, Н. В. Зелінська, Л. І. Крушельницька, М. М. Романюк, Л. І. Ільницька та ін.) [10–13].

Значного розвитку набуває біографічний напрям у галузі бібліотекознавства, книгознавства, бібліографії. Фахівці з української бібліографії ХХ ст. розкриваються Н. Ф. Королевич, зокрема в її посібнику для закладів культури висвітлюється діяльність Ю. О. Меженка, І. М. Ясинського, С. І. Маслова, Ф. П. Максименка, І. З. Бойко, О. П. Куща, Ф. К. Сарани та ін.

У Національній парламентській бібліотеці видано серію брошур «Видатні діячі української книги», що містять статті про Ю. О. Меженка (Н. Ф. Королевич, Н. І. Стрішенець), Л. Биковського (Н. В. Казакова), М. А. Плевака (В. Я. Буран), С. І. Маслова (Г. І. Ковальчук та Н. Ф. Королевич).

У періодичних виданнях виходять біобібліографічні розвідки про фахівців бібліотечної справи, чия діяльність була пов'язана з розробкою основних засад національної бібліотечної справи та бібліографії. Це – С. Постернак (Н. І. Стрішенець), Є. Ківлицький (Л. А. Гнатенко), С. Сірополько (Т. І. Ківшар, 2011).

Значна кількість окремих біобібліографічних праць висвітлювала особистість Ю. Іванова-Меженка, якому присвятили свої біобібліографічні дослідження Н. В. Стрішенець, Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова та В. Д. Шульгіна. Н. В. Стрішенець та Г. І. Ковальчук вивчали бібліографічний доробок директора Всенародної бібліотеки України в 1920-х роках С. П. Постернака. У біографічних нарисах Г. І. Ковальчук розглянуті життя та діяльність засновника бібліографії української газетної періодики В. А. Ігнатієнка та книгознавчий і бібліографічний доробок літературознавця С. І. Маслова. Стаття Т. І. Шовкопляс та А. Л. Герус присвячена бібліографу картографії В. О. Кордту. Зазначимо, що ці дослідження супроводжувалися і встановленням основних праць бібліографів.

Біобібліографічний напрям представлений і біобібліографічними монографіями. Так, фундаментальна науково-дослідна розробка біобібліографії митрополита Євгенія (Болховітінова) здійснена в монографії Є. В. Рукавіциної «Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітінов): Біобібліографія. Бібліотека. Архів». Її робота демонструє нові методологічні підходи до вивчення наукового внеску видатної особи як бібліографа.

Дослідження, присвячене історико-бібліографічній спадщині М. Ю. Брайчевського, провела О. П. Бодак. В ньому знаний учений представлений не лише як історик, археолог та культуролог, але й як бібліограф, один із засновників баз даних бібліографічної інформації в галузі археології.

Видатний український історик М. С. Грушевський, біобібліографія якого не видавалася з 20-х років ХХ ст., також став об'єктом вивчення сучасних бібліографів. Так, у 1991 р. Б. В. Грановський підготував біобібліо-

графічне видання «Академік М. С. Грушевський: Матеріали до бібліографії про життя і діяльність за 1914–1934 рр. з україномовної та російськомовної еміграційної та окупаційної періодики 1914–1944 рр. (З фондів Бібліотеки Головархіву УРСР та ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР)», а за десять років – у 2001 р., його біобібліографію.

Серед біобібліографій історичного напрямку слід відзначити видання, присвячене О. М. Апанович, біобібліографія якої була укладена до 75-річчя від дня народження вченої і 50-річчя її наукової діяльності і становила повноцінний звід її праць та містила біографічні відомості (С. Г. Даневич), а також біобібліографічний показник робіт історика і археолога, доктора історичних наук І. Г. Шовкопляса (М. А. Воробей). Підготовка вказаних біобібліографій відбувалася в співпраці НБУВ та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Побачили світ також біобібліографічні дослідження, присвячені й історикам, які так чи інакше були пов'язані з НБУВ: академіку П. Т. Троньку (Л. І. Тіманова); фундатору Інституту біографічних досліджень НБУВ доктору історичних наук В. С. Чишку (М. Л. Гончаренко, О. М. Яценко); директору Інституту рукопису НБУВ, члену-кореспонденту НАН України Л. А. Дубровиній (О. С. Онищенко); доктору історичних наук В. Ю. Омельчуку (П. Т. Тронько, Л. А. Дубровіна); засновнику Центру пам'яткознавства НАН України доктору історичних наук С. З. Зарембі (Т. І. Ківшар).

Грунтовними є біобібліографічні студії, присвячені вченим, які, зокрема, зробили внесок у розвиток досліджень з національної бібліографії, книги, бібліотечної справи, – Ю. О. Меженку (Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець), С. І. Маслову (Г. І. Ковальчук, Н. Ф. Королевич), літературознавцю та архівісту М. В. Геппенеру (Л. А. Дубровіна).

Разом з Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України видано біобібліографію академіка Г. Д. Вервеса (Л. В. Беляєва).

Також біобібліографії присвячуються історичним постатям: Івану Мазепі та гетьману Павлу Скоропадському (І. Г. Шовкопляс), Петру Могилі (П. В. Голобуцький, Н. І. Мойсеєнко, З. І. Хижняк).

Укладені й біобібліографії бібліографів НБУВ – Л. І. Гольденберга (І. А. Певзнер) та С. В. Сороковської (Р. С. Жданова, І. А. Певзнер).

Сучасні діячі бібліотечної справи та бібліотекознавства також посіли чільне місце в біобібліографічній діяльності НБУВ: підготовлені біобібліографії генерального директора НБУВ академіка НАН України О. С. Онищенка за 1992–2003 рр. (Т. В. Добко, А. Л. Панова), доктора історичних наук М. С. Слободяника (Р. С. Жданова, О. Г. Кириленко), кандидата педагогічних наук В. С. Бабича (Т. В. Добко), бібліографа Л. В. Беляєвої (О. С. Онищенко, Н. Г. Солонська), кандидата технічних наук

Л. Й. Костенка (М. Б. Сорока, І. А. Павлуша), Н. М. Реви (Л. Г. Рева). Зазначені видання готувалися разом з Національною парламентською бібліотекою в серії «Видатні діячі української книги».

Наукова діяльність діячів української архівної та рукописної справи представлена біобібліографією О. Г. Мітюкова (Л. М. Васько, В. М. Волковинський, І. Б. Матяш, Р. В. Романовський), підготовленою спільно з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства в серії «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки».

Окремою ланкою біобібліографічної діяльності є бібліографія видань, репрезентованих на персональних виставках, а також каталоги цих виставок. Це, зокрема, каталог виставки «Шевченківський «Букварь» (Ю. А. Лабинцев, О. П. Онуфрієнко), видання «Видатний український учений-правознавець Леонід Петрович Юзьков (1938–1995): каталог книжково-інформаційної виставки з фондів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського» (Н. Г. Солонська), «Пам'яті поета: Василеві Стусу – 60: каталог книжкової виставки»; «Графіка Георгія Сергєєва з фондів НБУВ: каталог колекції».

Інститут біографічних досліджень НБУВ під керівництвом члена-кореспондента НАН України В. І. Попика – єдиний в Україні національний центр біографістики, де розробляються питання теоретичних та науково-методичних проблем національної біографічної науки, здійснюються історико-біографічні дослідження, збираються та науково опрацьовуються біографії діячів України, створюються бази даних біографічної інформації, готуються біографічні видання на базі документальних джерел НБУВ. Інститут є центром координації біографічних досліджень у загальнодержавному масштабі. У межах серії «Джерела української біографістики», яка була започаткована в 2004 р. в Інституті біографічних досліджень, розпочато випуск біографічного покажчика «Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Т. В. Куриленко, Н. І. Любовець (Мельник), О. М. Яценко). Створено базу даних «Українська біографістика» і на її основі розроблено (спільно з Українським мовно-інформаційним центром) експериментальну електронну інформаційну систему «Український національний біографічний архів», почалася публікація «Реєстру імен Українського біографічного словника». Від 2006 р. виходять «Матеріали до Українського біографічного словника. Короткі біографічні довідки. Літера А» (керівник В. І. Попик); виданий нарис С. М. Ляшко «Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. XIX – 40 рр. XX ст.)». Інститутом опрацьована методологія складання біобібліографічної

словникової довідки, яка використовується в спеціальному серійному виданні «Українська біографістика», що виходить з 1997 р. У цьому збірнику розглядається широке коло теоретичних та науково-практичних питань біографістики, опубліковано багато біографічних статей енциклопедичного типу, присвячених ученим, діячам культури, політичним та громадським діячам як України, так і зарубіжжя.

ЛННБ ім. В. Стефаника також має значний доробок у галузі біобібліографічної діяльності, підготовки біобібліографічних праць, персональних виставок. За роки незалежності України там склався науково-дослідний напрям, пов'язаний з розвитком історії преси та пресознавства в Україні, який не обмежується лише західним регіоном. Знаковою подією для української бібліографістики став вихід видання «Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: історико-бібліографічне дослідження», що має значну біографо-бібліографічну складову, та біобібліографічного дослідження «Науково-дослідний центр періодики (1993–2003 рр.). Поста-ті». До останньої праці енциклопедичного типу було включено біобібліографії вчених, які брали участь у становленні та розвитку Центру, в тому числі, представників діаспори.

Дослідження М. М. Романюка «Оратаї журналістської ниви: Українські публіцисти, редактори, видавці» складається з бібліографічних статей про українських журналістів, редакторів і видавців як минулого, так і сьогодення; під його ж редагуванням виходить періодичний науковий збірник «Українська журналістика в іменах».

Видавнича продукція ЛННБ ім. В. Стефаника представлена й біографічними монографіями, які, серед іншого, містять бібліографічний доробок діячів культури та мистецтва, зокрема публіциста, редактора та видавця О. Барвінського (С. Романюк); художників Т. Копистенського (Л. Купчинська) та О. Новаківського (С. П. Костюк); мистецтвознавця, письменника, редактора періодичних видань 1920–1930-х років М. Голубця (С. П. Костюк); видатного українського фольклориста-музикознавця, засновника кібернетичної етномузикології В. Гошовського (В. Пасічник); бандуриста, кобзарознавця, публіциста, політв'язня Б. Жеплинського (М. З. Литвин, І. В. Морозова); маляра-імпресіоніста П. Холодного (С. Костюк, О. Держко); архітектора, графіка і мистецтвознавця В. Січинського (С. П. Костюк).

Монографічне біобібліографічне дослідження Т. Кульчицької присвячене видатному вченому Миронові Кордубі.

Значний відсоток бібліографічних студій ЛННБ ім. В. Стефаника складають біобібліографічні видання, присвячені письменникам і публіцистам. Серед них перше місце займає франковіана – збірники наукових



праць та бібліографічні покажчики, в яких репрезентується бібліографічна спадщина І. Я. Франка і де органічно поєднано творчу та бібліографічну діяльність письменника.

Показовими є прецеденти видань про малознаних талановитих митців, зокрема про українську письменницю, літературознавця і мистецтвознавця Д. Віконську (В. В. Ґабор).

Ґрунтовним виданням є оновлений біобібліографічний покажчик «Руська трійця» (Л. І. Ільницька); біобібліографія, присвячена письменнику, публіцисту, педагогу і громадському діячеві А. Крушельницькому (О. Канчалаба); письменнику Карпатської України І. Колосу (відп. ред. Л. В. Сніцарчук); літературній групі «Митуса» (О. Бабій, В. Бобинський, Р. Купчинський, Ю. Шкрумеляк); письменнику, громадському і політичному діячеві, народному депутату України Р. Лубківському (О. І. Хміль, Р. Б. Чопик); письменнику і поетові В. Лучуку (уклад. О. І. Хміль); поету і прозаїку І. Гуцаку (Н. Гуцак).

Опубліковано ряд видань про видатних бібліографів і бібліотекарів, представників бібліографічного літературознавства, зокрема видання, присвячені патріарху української національної бібліографії ХІХ – початку ХХ ст. І. О. Левицькому (Л. І. Ільницька) та письменнику і педагогу Наталії Дорошенко (М. В. Кострова, О. В. Харгелія).

Декілька ґрунтовних біобібліографій присвячено відомим львівським ученим-історикам: доктору історичних наук О. А. Купчинському з нагоди 70-річчя від дня народження (М. М. Трегуб); Л. Винару, професору Контського університету, багаторічному голові Українського історичного товариства, головному редакторові журналу «Український історик», дійсному члену НТШ (Н. І. Кошик, Л. Я. Кужель, Л. Т. Сущ); культурологу, бібліографу, сходознавцю, керівникові Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України доктору історичних наук Я. Дашкевичу – до його 80-річчя від дня народження (М. Кривенко) та 60-річчя наукової діяльності; історика та бібліографу М. Кордубі; Ф. І. Стеблію (Б. Якимович).

Представлені в біобібліографії й діячі бібліотечної справи, зокрема директори Бібліотеки: історик пресознавства і бібліограф, доктор історичних наук (член-кореспондент НАН України з 2009 р.) М. М. Романюк – до 50-річчя (Л. Сніцарчук); історик і археолог, доктор історичних наук Л. І. Крушельницька (Л. С. Заяць та С. Н. Когут).

У ЛННБ ім. В. Стефаника укладено бібліографічний покажчик праць доктора економічних наук, завідувача кафедри економіки Львівського університету С. Злупко: 1992 р. (З. В. Бродик); 2001 р. (Є. Белена, З. Бродик, Г. Домбровська); літературознавця, книгознавця, бібліографа М. А. Вальо –

до 50-річчя наукової діяльності (Т. Ю. Кульчицька); бібліографа і літературознавця П. Баб'яка – з нагоди 75-річчя від дня народження (Я. П. Сеник); М. А. Деркач (М. А. Вальо); історика, бібліографа, архівіста, археографа, завідувача відділу рукописів О. О. Дзьобана – до 75-річчя від дня народження (М. М. Трегуб); завідувача відділу національної бібліографії Л. І. Ільницької (Н. І. Кошик, Л. Я. Кужель); письменника, багаторічного завідувача редакційно-видавничого відділу В. М. Трипачука – до 70-річного ювілею (М. З. Литвин, І. В. Морозова).

Бібліографії також присвячувалися відомим ученим-філологам, літературознавцям та мовознавцям: доктору філологічних наук В. Лизанчуку як публіцисту, вченому, педагогу (М. М. Романюк); декілька біобібліографій – доктору філологічних наук, ученому, письменнику, історичку української літератури, фольклористу, пресознавцю і культурологу В. А. Качкану – до 65-річчя (2005) та 70-річчя (2010) (М. М. Романюк).

Мовознавство представлене біобібліографією Ю. Редька з нагоди 100-річчя від дня народження (Т. Ю. Кульчицька).

Напрям біобібліографічних каталогів виставок представлений публікацією «Видання «Кобзаря» Тараса Шевченка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: каталог виставки: до 180-річчя від дня народження поета».

Отож можемо констатувати, що за роки незалежності України відбулося значне зростання біобібліографічної діяльності академічних бібліотек, яка набувають все більш творчого характеру.

*Додаток*

**Біобібліографія праць, підготовлених провідними бібліотеками  
Національної академії наук України в 1991–2013 рр.**

1. Ковальчук Г. Дослідження С. Маслова в галузі історії книги / Г. І. Ковальчук // Перші книгознавчі читання. – К., 1997. – С. 28–32; Ковальчук Г. І. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957) : біобібліогр. нарис / Г. І. Ковальчук, Н. Ф. Королевич ; М-во культури України, Нац. парлам. б-ка України ; наук. ред. А. П. Корнієнко. – К., 1995. – 42 с. – (Серія: Видатні діячі української книги ; вип. 4).

2. Стрішенець Н. В. Степан Постернак – найяскравіший керівник НБУВ / Н. В. Стрішенець // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 5. – С. 29–37.

3. Стрішенець Н. В. Роль Ю. О. Меженка в становленні української бібліографії / Н. В. Стрішенець // Наукова бібліотека у сучасному соціокультурному контексті : міжнар. наук. конф., Київ, 12–15 жовтня 1993 р. –

К., 1993. – Ч. 2. – С. 169–170; Вона ж. Бібліографічна спадщина Юрія Меженка / НАН України, НБУВ. – К., 1997. – 144 с.

4. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923) / Т. Ківшар ; Центр пам'яткознавства НАН України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Київ. держ. ін-т культури. – К. : Логос, 1996. – 340 с.

5. Юрій Олексійович Меженко (1892–1969) : матеріали до біографії / уклад.: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець ; відп. ред. О. С. Онищенко. – К. : ЦНБ, ІУА, 1994. – 175 с.; Шульгіна В. Д. Внесок Ю. Меженка у дослідження проблем національної музичної бібліографії / В. Д. Шульгіна // Вісн. Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. – К., 2001. – № 4. – С. 133–135.

6. Ковальчук Г. І. Варфоломій Андріанович Ігнатієнко / Г. І. Ковальчук // Українська періодика : історія і сучасність : доповіді та повідом. – Львів, 2000. – С. 471–475.

7. Шовкопляс Т. И. Кордт Вениамин Александрович / Т. И Шовкопляс, А. Л. Герус // Б-ки нац. академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития. – К., 2009. – Вып. 7. – С. 313–320.

8. Рукавіцина-Гордзієвська Є. В. Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітін) : Біобібліографія. Бібліотека. Архів / Є. В. Рукавіцина-Гордзієвська ; наук. ред. Г. І. Ковальчук ; НАН України, НБУВ. – К., 2010. – 836 с.

9. Бодак О. П. Документальна історико-бібліографічна спадщина М. Ю. Брайчевського (1924–2001) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / О. П. Бодак / НАН України, НБУВ. – К., 2007. – 19 с.

10. Бодак О. Внесок М. Ю. Брайчевського у розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності / О. П. Бодак / Бібліотечний вісник. – 2007. – № 4. – С. 37–40.

11. Академік М. С. Грушевський : матеріали до бібліографії про життя і діяльність за 1914–1934 рр. з укр. та російськомов. еміграційної та окупаційної періодики 1914–1944 рр. (з фондів Бібліотеки Головархіву УРСР та ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР) / Гол. архів. управл. при Кабміні України ; уклад. Б. В. Грановський. – К., 1991. – Вип. 1. – 25 с.

12. Михайло Грушевський – перший Президент України, академік : біобібліогр. (1885–2000 рр.) / уклад. Б. В. Грановський ; бібліогр. ред. С. Іванисенко. – К. : видрук коштом уклад., 2001. – 384 с.

13. Олена Михайлівна Апанович : бібліогр. покажчик (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності) / авт. вступ. ст. Л. А. Дубровіна, В. Гром ; упоряд. С. Даневич; худ. ред. Г. Сергєєв ; НАН України, ЦНБ, Ін-т рукопису, Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – 52 с. – (Наук.-дов. вид. з історії України ; вип. 35).

14. Олена Михайлівна Апанович : бібліогр. покажчик (до 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності) / НАН України, НБУВ, Ін-т історії України ; упоряд. С. Даневич; вступ. ст. : Л. Дубровіна, В. Гром. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 79 с. : іл.
15. Іван Шовкопляс : біобібліогр. покажчик / НАН України, НБУВ; авт. вступ. ст. та відп. ред. О. С. Онищенко ; уклад. М. А. Воробей. – К., 1996. – 87 с.
16. Петро Тимофійович Тронько : біобібліогр. / НАН України, НБУВ ; уклад. Л. І. Тіманова ; авт. перед. слова В. А. Смолій. – К., 2000. – 106 с. – (Серія : Біобібліогр. вчених України).
17. Петро Тимофійович Тронько / НАН України, НБУВ ; І. Ф. Курас (голова ред. кол.) ; Л. І. Тіманова (уклад.) ; В. А. Смолій (авт. перед. слова). – К. : НБУВ, 2005. – 192 с. – (Серія : Біобібліогр. вчених України).
18. Віталій Сергійович Чишко : біобібліогр. до 50-річчя / НАН України, НБУВ, Ін-т біогр. дослідж. ; авт. вступ. статті В. М. Даниленко ; упоряд. М. Л. Гончаренко, О. М. Яценко ; відп. ред. В. О. Горбик. – К. : Наук. думка, 2001. – 68 с.
19. Онищенко О. С. Любов Андріївна Дубровіна – сучасний історик, книгознавець, джерелознавець, діяч бібліотечної та архівної справи / О. С. Онищенко // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 5. – С. 16–26. – Список осн. праць Л. А. Дубровіної : С. 22–26.
20. Тронько П. Т. 10 років на службі національної бібліографії : до 70-річчя від дня народження історика і бібліографа Володимира Юхимовича Омельчука / П. Т. Тронько, Л. А. Дубровіна // Бібліотечний вісник. – 2002. – № 4. – С. 41–46.
21. Український історик Сергій Заремба : документи і матеріали до бібліогр. / упоряд., авт. життєпису та уклад. бібліогр. Т. І. Ківшар. – К. : Жнець, 2007. – 204 с.: фото.
22. Юрій Олексійович Меженко (1892–1969) : матеріали до біогр. / НАН України ; ЦНБ, Ін-т укр. археографії, Канад. ін-т укр. студій. Альберт. ун-т ; уклад. : Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенськ ; вступ. ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса ; відп. ред. О. С. Онищенко ; бібліогр. ред. Л. В. Беляєва. – К., 1994. – 175 с.
23. Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України / Л. А. Дубровіна // Укр. археограф. щорічник. – К., 1993. – Вип. 2 (5). – С. 32–37.
24. Григорій Давидович Вервес : біобібліогр. до 80-річчя / НАН України, Ін-т літ-ри; упоряд. Л. В. Беляєва ; авт. вступ. ст. Ю. Л. Булаховська, Н. Є. Крутікова. – К. : Наук. думка, 2000. – 102 с.

25. Іван Мазепа – гетьман України (1687–1709) : бібліограф. покажчик / уклад. : І. Г. Шовкопляс ; вступ. стаття Г. Ярової, В. Замлинського // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 235–255.
26. Павло Скоропадський (1873–1945) : матеріали для біобібліогр. / НАН України, НБУВ, Музей гетьманства Голов. упр. культури м. Києва ; уклад.: І. Г. Шовкопляс ; відп. ред. О. С. Онищенко; ред. Н. Солонська ; бібліогр. ред. Л. Беляєва. – К. : Бібліотечний вісник, 1996. – 53 с.
27. Петро Могила (1596–1647) : бібліограф. покажч. / П. В. Голобуцький, Н. І. Мойсеєнко, З. І. Хижняк ; НБУВ, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; редкол. : О. С. Онищенко [та ін]. – К., 2003. – 248 с. – *Рец.: Чижев М. А. Петро Могила у бібліографії / М. А. Чижев // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 5. – С. 55–56.*
28. Лев Ізраїлевич Гольденберг : біобібліогр. покажчик / АН України, ЦНБ ім. В. І. Вернадського ; уклад. І. А. Певзнер : бібліогр. ред. Р. С. Жданова. – К., 1991. – 27 с.
29. Софія Володимирівна Сороковська : до 75-річчя з дня народження : біобібліогр. покажчик / АН України, ЦНБ ; уклад. : Р. С. Жданова, І. А. Певзнер ; відп. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 1993. – 26 с.
30. Олексій Семенович Онищенко : матеріали до біобібліогр. / НАН України, НБУВ ; уклад. : Т. В. Добко, А. Л. Панова ; вступ. ст. П. Т. Тронька. – К. : НБУВ, 2003. – 112 с.
31. Бібліотекознавець і бібліографознавець Михайло Семенович Слободяник : біобібліогр. покажчик / М-во культури і мистецтв України. НПБ України; уклад. : Р. С. Жданова, О. Г. Кириленко ; авт. вступ. ст. Л. А. Дубровіна. – К., 1999. – 39 с. – (Серія: Видатні діячі української книги ; вип. 14).
32. Василь Степанович Бабич : біобібліогр. покажчик / М-во культури і мистецтв України, Нац. парлам. б-ка України ; [уклад.] Т. В. Добко ; вступ. ст. В. І. Чепелев. – К., 1997. – 43 с. – (Серія : Видатні діячі української книги ; вип. 9).
33. Онищенко О. С. Бібліограф Лілія Беляєва / О. С. Онищенко, Н. Г. Солонська // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 2. – С. 26–32.
34. Леонід Йосипович Костенко : біобібліогр. Покажчик (до 60-річчя від дня народження) / уклад. : М. Б. Сорока, І. А. Павлуша ; відп. ред. Н. Я. Зайченко ; НБУВ. – К., 2003. – 15 с. – (Серія : Видатні діячі НБУВ ; вип. 1).
35. Ніна Максимівна Рева – бібліограф, бібліографознавець : біобібліогр. покажчик / уклад. Л. Г. Рева. – К., 1999. – 23 с.
36. Олександр Мітюков : бібліогр. Покажчик : до 80-річчя від дня народження / Держ. ком. арх. України, Укр. наук.-досл. ін-т арх. справи та документозн., НБУВ ; уклад. : Л. М. Васько, В. М. Волковинський та ін.;

бібліогр. ред. Л. П. Одинока, А. А. Слободніченко. – К., 2002. – 66 с. – (Арх. та бібліогр. джерела укр. іст. думки ; вип. 7).

37. «Шевченківський «Букварь» : каталог виставки / АН УРСР, ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Київ. політех. ін-т : уклад. : Ю. А. Лабинцев, О. П. Онуфрієнко. – 2-ге вид., допов. – К., 1992. – 69 с.

38. Видатний український учений-правознавець Леонід Петрович Юзьков (1938–1995) : каталог книжково-інформаційної виставки з фондів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського / НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Н. Г. Солонська (уклад.). – К., 2008. – 12 с.

39. Пам'яті поета : Василеві Стусу – 60 : каталог книжкової виставки / уклад. : О. П. Ахова, Д. Войченко ; відп. ред. Н. Б. Захарова. – К., 1998. – 66 с. – (Кн. вист. НБУВ ; вип. 2).

40. Графіка Георгія Сергєєва з фондів НБУВ : каталог колекції / НАН України, НБУВ ; вступ. ст. Г. М. Юхимця ; уклад. : Л. М. Гутник, І. І. Цинківська, Г. М. Юхимець ; відп. ред. Н. Б. Захарова ; бібліогр. ред. І. Д. Войченко. – К., 1997. – 33 с.

41. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : історико-бібліографічне дослідження / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Відділення «Науково-дослідний центр періодики» ; уклад. : М. В. Галушко, М. М. Романюк (кер. проекту), Л. В. Сніцарчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2007. – Т. 1 : 1812–1890 pp. – 560 с.

42. Українська преса XIX–XX ст. в Україні та світі : історико-бібліографічне дослідження / уклад. : М. В. Галушко, М. М. Романюк (кер. проекту), Л. В. Сніцарчук. – Львів, 2009. – Т. 2 : 1891–1905 pp. – 480 с.

43. Науково-дослідний центр періодики (1993–2003 pp.) / НАН України. – Т. 2 : постаті : бібліогр. покажч. : Борис Черняков / уклад. М. М. Романюк ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук, 2003. – С. 626–635.

44. Романюк М. М. Оратаї журналістської ниви : українські публіцисти, редактори, видавці / М. М. Романюк. – Т. 1. – Львів, 2002. – 240 с.; Він же. Оратаї журналістської ниви : українські публіцисти, редактори, видавці. – Т. 2. – Львів, 2004. – Т. 2. – 250 с.

45. Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2002. – Вип. 9. – 420 с.; Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – Вип. 10. – 588 с.; Українська журналістика в іменах : матеріали до енцикл. словника / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2004. – Вип. 11. – 520 с.

46. Романюк С. Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець : монографія / С. Романюк ; ЛНБ ім. В. Стефаника ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук. – Львів, 2009. – 374 с.



47. Купчинська Л. Творчість Теофіла Копистинського в контексті розвитку образотворчого мистецтва західноукраїнських земель другої половини XIX – початку XX ст. / Л. Купчинська ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника, Релігійне товариство українців-католиків «Софія», Л. : Філадельфія, 2009. – 314 с.

48. Кульчицька Т. Мирон Кордуба (1876–1947) : біобібліогр. дослідження / Т. Кульчицька ; відп. ред. М. М. Романюк ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2011. – 210 с.

49. Олекса Новаківський : бібліогр. покажчик / уклад. С. П. Костюк. – Львів, 2001. – 160 с.

50. Микола Голубець : бібліогр. покажчик / уклад. С. П. Костюк ; відп. ред. М. М. Романюк ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2005. – 170 с.

51. Біобібліогр. покажчик друкованих праць Володимира Гошовського / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; упоряд., передм. В. Пасічника. – Львів, 2007. – 96 с.

52. Богдан Жеплинський : біобібліогр. покажч. / уклад. : М. З. Литвин, І. В. Морозова ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2011. – 216 с.

53. Петро Іванович Холодний (1876–1930) : матеріали до бібліогр. покажчика / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника, Нац. музей у Львові ; уклад. С. Костюк, О. Держко ; наук. консультант Р. Яців ; відп. ред. Л. Крушельницька. – Львів, 1996. – 48 с.

54. Володимир Січинський : бібліогр. покажч. / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; уклад. С. П. Костюк ; наук. консультант Р. М. Липка. – Львів, 1996. – 123 с.

55. Іван Франко. Бібліографічна спадщина : зб. праць і матер. / упоряд., передм., прим. М. Вальо ; наук. ред. М. Ф. Нечиталюк ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2006. – 350 с.

56. Іван Франко. Бібліографічна спадщина : зб. праць і матер. / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; упоряд., передм., прим. М. Вальо ; наук. ред. М. Ф. Нечиталюк. – Львів, 2007. – 350 с.

57. Іван Франко. Бібліографічна спадщина : зб. праць і матер. / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; упоряд., передм., прим. М. А. Вальо ; наук. ред. М. Ф. Нечиталюк. – Львів, 2008. – 730 с.

58. Дарія Віконська (1893–1945 рр.) : бібліогр. покажч. / НАН України. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника ; уклад. та авт. передм. В. В. Габор ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук. – Львів, 2007. – 140 с.

59. «Руська трійця» : Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький : бібліогр. покажчик (1834–1990 рр.) / АН України, ЛНБ

ім. В. Стефаника ; уклад. : Л. І. Ільницька ; передм. Р. М. Лубківського ; наук. ред. Ф. І. Стеблій. – Львів, 1993. – 380 с.

60. Антін Крушельницький як письменник, публіцист, педагог, громадський діяч : матеріали до бібліогр. / уклад. О. Канчалаба. – Львів, 2002. – 460 с.

61. Габор В. Іван Колос – поет Карпатської України : нарис життя і творчості : бібліографія : публікації / В. Габор ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук. – Львів, 2010. – 208 с.

62. Сирота Л. Літературна група «Митуса» (1921–1922) : О. Бабій, В. Бобинський, Р. Купчинський, Ю. Шкрумеляк : бібліогр. покажчик / Л. Сирота. – Львів, 2004. – 160 с.

63. Роман Лубківський : бібліогр. покажчик / АН УРСР, ЛНБ ім. В. Стефаника ; уклад. : О. І. Хміль, Р. Б. Чопик ; відп. ред. М. М. Романюк. – Львів, 1991. – 225 с.

64. Володимир Лучук : бібліогр. покажч. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника ; уклад. О. І. Хміль ; передм. М. М. Ільницького ; відп. ред. Л. І. Крушельницька. – Львів, 1994. – 180 с.

65. Іван Гушак : бібліогр. покажчик / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника ; уклад. Н. Гушак ; відп. ред. Л. Крушельницька. – Львів, 1998. – 84 с.

66. Іван Омелянович Левицький : зб. наук. праць ; упоряд. і заг. ред. Л. І. Ільницької ; редкол. : Л. І. Крушельницька (відп. ред.) [та ін]. – Львів, 2002. – 203 с.

67. Наталія Дорошенко (1888–1974) – бібліотекар, письменник, педагог : біобібліогр. нарис / М. В. Кострова, О. В. Харгелія ; відп. ред. М. М. Романюк ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2012. – 196 с.

68. Олег Антонович Купчинський : бібліогр. покажчик / уклад. М. М. Трегуб ; передм. М. А. Вальо ; бібліогр. ред. Н. І. Кошик ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2006. – 260 с.

69. Любомир Винар : бібліогр. покажчик (1948–2007) / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; Нац. ун-т «Острозька академія», Укр. Іст. тов-во ; упоряд. : Н. І. Кошик, Л. Я. Кужель, Л. Т. Суц ; вступ. ст. М. М. Романюка ; редкол. : М. М. Романюк, Л. І. Ільницька (відп. ред.), А. Атаманенко. – 2-ге випр. і доп. вид. – Львів ; Острог ; Нью-Йорк, 2007. – 600 с.

70. Ярослав Дашкевич : бібліогр. покажчик / упоряд. М. Кривенко ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2006. – 266 с.

71. Кульчицька Т. Мирон Кордуба (1876–1947) : біобібліогр. дослідження / Т. Кульчицька ; відп. ред. М. М. Романюк ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2011. – 210 с.

72. Стеблій Феодосій Іванович : бібліогр. покажчик / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича ; уклад. та авт. передм. Б. Якимович ; відп. ред. Л. Крушельницька. – Львів, 1995. – 96 с.

73. Мирослав Романюк : бібліогр. покажчик / уклад. Л. Снісарчук ; передм. В. Качкана ; відп. ред. Л. І. Крушельницька. – Львів, 2002. – 128 с.; Мирослав Романюк : бібліогр. покажчик / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; уклад. Л. В. Снісарчук ; передм. В. А. Качкана. – Львів, 2007. – 180 с.
74. Лариса Крушельницька : бібліогр. покажчик / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника ; уклад. Л. С. Заяць ; передм. М. А. Вальо ; відп. ред. М. М. Романюк. – Львів, 1998. – 84 с.
75. Лариса Крушельницька : біобібліогр. покажчик / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; уклад. С. Н. Когут ; передм. М. А. Вальо ; відп. ред. М. М. Романюк. – Львів, 2008. – 170 с.
76. Степан Злупко : бібліогр. покажчик / АН України, ЛНБ ім. В. Стефаника ; уклад. З. В. Бродик ; відп. ред. і авт. передм. О. М. Романів. – Львів, 1992. – 131 с.; Степан Злупко : бібліогр. покажчик / уклад. : Є. Белена, З. Бродик, Г. Домбровська. – Львів, 2001. – 296 с.
77. Марія Вальо : бібліогр. покажчик : спогади / уклад. і автор передм. Т. Ю. Кульчицька ; за ред. Л. І. Ільницької. – Львів, 2001. – 160 с.
78. Петро Баб'як : бібліогр. покажчик / уклад. Я. П. Сенник ; передм. М. А. Вальо. – Львів, 2002. – 60 с.
79. Вальо М. А. Марія Деркач, 1896–1972 : бібліогр. покажчик : Спогади. Розвідки. Листи / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника ; відп. ред. Л. Крушельницька. – Львів, 1999. – 251 с.
80. Олександр Дзьобан : бібліогр. покажчик / уклад. М. М. Трегуб ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2006. – 142 с.
81. Луїза Іванівна Ільницька : біобібліогр. покажчик / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника ; уклад. : Н. І. Кошик, Л. Я. Кужель ; передм. М. А. Вальо. – Львів, 2009. – 70 с.
82. Валерій Трипачук : бібліогр. покажчик / уклад. : М. З. Литвин, І. В. Морозова ; відп. ред. Л. В. Снісарчук ; НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника. – Львів, 2012. – 50 с.
83. Василь Лизанчук : бібліогр. покажчик / ф-т журналістики Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка, Наук.-дослід. центр періодики ЛННБ ім. В. Стефаника ; авт. передм. М. Ф. Нечиталюк ; ред. Я. В. Тучапський. – Львів : Вільна Україна, 1996. – 128 с. ; Василь Лизанчук – публіцист, вчений, педагог : бібліогр. покажчик : листи, рецензії / уклад. М. М. Романюк, передм. А. Г. Погрібного. – Львів, 2001. – 968 с.
84. Володимир Качкан – вчений, письменник, педагог : бібліогр. покажчик / уклад. і автор вступ. ст. М. М. Романюк ; відп. ред. Л. В. Снісарчук ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2005. – 160 с.
85. Юліана Редько (1905–1993) : бібліогр. покажчик : Спогади. Дослідження / авт.-упоряд. Т. Ю. Кульчицька ; наук. ред. О. Луцький; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2006. – 350 с.

86. Видання «Кобзаря» Тараса Шевченка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника : каталог виставки : до 180-річчя від дня народження поета / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; уклад. О. В. Канчалаба ; передм. та наук. ред. Т. Комаринця. – Львів, 1994. – 372 с.

### Список використаної літератури

1. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, Ін-т рукопису. – К., 2009. – С. 448–449. – 530 с.
2. Про надання Центральній бібліотеці імені В. І. Вернадського статусу національної : Указ Президента України № 244/96 від 05.04.96 // Законодавство – бібліотекам України : довід. вид. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 127–128.
3. Про надання Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника Національної академії наук України статусу національної : Указ Президента України № 314 від 10.04.2008 // Законодавство – бібліотекам України : довід. вид. – К., 2009. – Вип. 1. – С. 123–124.
4. Романюк М. Скарбниця національної пам'яті / М. Романюк // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника : історія та сучасність : доп. та повідомл. міжнар. наук. конф., Львів, 28–30 жовт. 2010 р. – Львів, 2010. – С. 3–16.
5. Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського Академії наук України : бібліогр. показник, 1918–1993 рр. / АН України, ЦНБ ; уклад. : І. Г. Шовкопляс, Р. С. Жданова, Н. М. Погребецька [та ін.] ; відп. ред. О. С. Онищенко, В. Ю. Омельчук. – К., 1993. – 291 с. – (До 75-річчя від часу заснування).
6. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України : показник видань бібліотеки та літератури про її діяльність (2006–2009 рр.) / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника ; уклад. : Л. О. Ільницька, М. З. Литвин, І. В. Морозова, В. М. Мартинович ; авт. вступ. статті. М. М. Романюк ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук. – Львів, 2010. – 280 с.
7. Національна електронна бібліотека України : проектні рішення, інформаційні ресурси, вхідні формати / НАН України, НБУВ; уклад. А. О. Чекмарьов [та ін.] ; наук. ред. М. М. Єрмошенко [та ін.]. – К., 2000. – 17 с.
8. Онищенко А. С. Доминирующая тенденция развития информационной сферы / А. С. Онищенко // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : сб. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 3–6.
9. Онищенко О. С. Поширення наукових знань як чинник інтелектуального збагачення суспільства / О. С. Онищенко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. пр., матеріали конф. – К., 2001. – С. 46–51; Він же. Про стан та завдання розвитку в НАН України бібліотечно-інформаційної справи // Бібліотечний вісник. – К., 2003. – № 5. – С. 2–7.

10. Омельчук В. Ю. Національна бібліографія України : тенденції розвитку, проблеми розробки / В. Ю. Омельчук // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 5. – С. 3–13.
11. Дашкевич Я. Д. Навколо «репертуару української книги 1798–1916» / Я. Д. Дашкевич // Репертуар української книги, 1798–1916 : матер. до бібліогр. – Львів., 1995. – Т. 1. – С. 112.
12. Коновець О. Ф. Проблеми створення бібліографії з історії української науки і техніки / О. Ф. Коновець // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики : доп. та повідомл. міжнар. наук. конф., 25–26 серп. 1995 р. – Львів., 1996. – С. 111–115.
13. Швецова-Водка Г. М. Визначення загальної ретроспективної бібліографії та її об'єкта / Г. М. Швецова-Водка // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики : доп. та повідомл. міжнар. наук. конф., 25–26 серпня 1995 р. – Львів, 1996. – С. 51–52.

#### References

1. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. (2009). *Bibliotekna sprava v Ukraini v XX stolitti* [Librarian science in Ukraine in the 20th century] (448–449). Kyiv. [In Ukrainian].
2. Pro nadannia Tsentralnii bibliotetsi imeni V. I. Vernadskoho statusu natsionalnoi: Ukaz Prezidenta Ukrainy № 244/96 vid 05.04.96 [On granting V. Vernadsky Central Library a national status: Decree of the President of Ukraine No. 244/96 of 05.04.96]. (2001). In *Zakonodavstvo – bibliotekam Ukrainy: dovidkove vydannia* [Legislation – to the libraries of Ukraine : reference edition], Is. 1, pp. 127–128. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Pro nadannia Lvivskii naukovi bibliotetsi im. V. Stefanyka Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy statusu natsionalnoi: Ukaz Prezidenta Ukrainy № 314 vid 10.04.2008 [On granting V. Stefanyk Lviv Scientific Library a national status: Decree of the President of Ukraine No. 314 of 10.04.2008]. (2009). *Zakonodavstvo – bibliotekam Ukrainy: dovidkove vydannia* [Legislation – to the libraries of Ukraine : reference edition], Is. 1, pp. 123–124. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Romaniuk, M. (2010). Skarbnytsia natsionalnoi pamiaty [A treasury of national memory]. In *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: istoriia ta suchasnist* [V. Stefanyk Lviv National Scientific Library: history and modern times]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 3–16). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Shovkoplias, I. H., Zhdanova, R. S., Pohrebetska, N. M. et al. (Comps.). (1993). *Tsentralna naukova biblioteka im. V. I. Vernadskoho Akademii nauk Ukrainy: bibliografichnyi pokazhchyk, 1918–1993 rr.* [V. Vernadsky Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine: Bibliographic index] (O. S. Onyshchenko, V. Yu. Omelchuk, Eds.). Kyiv. [In Ukrainian].
6. Ilnytska, L. O., Lytvyn, M. Z., Morozova, I. V. (Comps.). (2010). *Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy: pokazhchyk vydan biblioteky ta*

*literatury pro yii diialnist: (2006–2009 rr.)* [V. Stefanyk Lviv Scientific Library of the NAS of Ukraine: Index of the library editions and literature on its activity (2006–2009)] (L. V. Snitsarchuk, Ed.). Lviv. [In Ukrainian].

7. Chekmariov, A. O. et al. (Comps.). (2000). *Natsionalna elektronna biblioteka Ukrainy: proektni rishennia, informatsiini resursy, vkhidni formaty* [National digital library of Ukraine: design concepts, information resources, input formats] (M. M. Yermoshenko et al., Eds.). Kyiv. [In Ukrainian].

8. Onishchenko, A. S. (2000). Dominiruiushchaia tendentsiia razvitiia informatsionnoi sfery [Dominating tendency of the informational area development]. In *Biblioteki natsionalnykh akademii nauk: problemy funkcionirovaniia, tendentsii razvitiia: sbornik* [Libraries of national academies of sciences: functioning issues, development tendencies: Collected book], Is. 1, pp. 3–6. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Onyshchenko, O. S. (2001). Poshyrennia naukovykh znan yak chynnyk intelektualnoho zbahachennia suspilstva [Scientific knowledge distribution as a factor of society intellectual enrichment]. In *Sotsiokulturni chynnyky rozvytku intelektualnoho potentsialu ukrainskoho suspilstva i molod* [Socio-cultural factors of Ukrainian society intellectual potential and the young people]: *Proceedings of the Conference* (pp. 46–51). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian]; Onyshchenko, O. S. (2003). Pro stan ta zavdannia rozvytku v NAN Ukrainy bibliotekno-informatsiinoi spravy [On the state and issues of librarian and informational sciences development in the NAS of Ukraine]. In *Biblioteknyi visnyk* [Library Bulletin], No. 5, pp. 2–7. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Omelchuk, V. Iu. (1995). Natsionalna bibliohrafiia Ukrainy: tendentsii rozvytku, problemy rozrobky [National bibliography of Ukraine: development tendencies, elaboration issues]. In *Biblioteknyi visnyk* [Library Bulletin], No. 5, pp. 3–13. [In Ukrainian].

11. Dashkevych, Ia. D. (1995). Navkolo “repertuaru ukrainskoi knyhy 1798–1916” [Around the “Repertory of Ukrainian books of 1798–1916”]. In *Repertuar ukrainskoi knyhy, 1798–1916: materialy do bibliohrafii* [Repertory of Ukrainian books of 1798–1916: bibliography materials] (Vol. 1, p. 112). Lviv. [In Ukrainian].

12. Konovets, O. F. (1996). Problemy stvorennia bibliohrafii z istorii ukrainskoi nauky i tekhniky [The formation problems of bibliography in the history of Ukrainian science and technology]. In *Teoretychni ta orhanizatsiini problemy formuvannia repertuaru ukrainskoi knyhy ta periodyky* [Theoretical and organizational problems of Ukrainian books and periodicals repertory formation]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 111–115). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

13. Shvetsova-Vodka, H. M. (1996). Vyznachennia zahalnoi retrospektyvnoi bibliohrafii ta yii obiekta [Defining general retrospective bibliography and its object]. In *Teoretychni ta orhanizatsiini problemy formuvannia repertuaru ukrainskoi knyhy ta periodyky* [Theoretical and organizational problems of Ukrainian books and periodicals repertory formation]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 51–52). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].



*L. Matviichuk*

**Bibliographic activity of prominent libraries of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1991–2013: biobibliography materials**

During the years of Ukrainian independence there has been a development of bibliographic activity of academic libraries, which have a national status. Eighty-eight bibliographic works are published, scientists, writers and national culture characters have become the objects of biobibliographies. Biobibliographic works are becoming more creative, new biobibliographic monographs, exhibitions catalogs, reference books are being created. Biobibliographic research covering art experts, folklorists, musicologists and artists, as well as eminent bibliographers, librarians and bibliologists has been established.

The Institute of Biographic Studies is founded in V. Vernadsky National Library of Ukraine, and the Center of Press Studies is created in V. Stefanyk Lviv National Scientific Library. In the latter conducted is bibliographic research dealing with publishing and educational activities in Western regions of Ukraine.

*Key words:* V. Vernadsky National Library of Ukraine, V. Stefanyk Lviv National Scientific Library, biobibliography, bibliography.

*Л. А. Матвийчук*

**Библиографическая деятельность ведущих библиотек Национальной академии наук Украины в 1991–2013 гг.: материалы к биобиблиографии**

За годы независимости Украины значительно активизировалась библиографическая деятельность академических библиотек, имеющих статус национальных: издано 88 библиографических работ, объектами биобиблиографий стали учёные, писатели, деятели национальной культуры. Биобиблиографические труды приобретают более творческий характер, возникают биобиблиографические монографии, каталоги выставок, справочники. Укрепляется направление биобиблиографических исследований, посвящённых искусствоведам, фольклористам, музыковедам и художникам, а также выдающимся библиографам, библиотекарям, книговедам.

В Национальной библиотеке Украины имени В. И. Вернадского разворачивает свою деятельность Институт биографических исследований. Во Львовской национальной научной библиотеке им. В. Стефаника создан Центр прессоведения, где ведутся библиографические исследования, связанные с развитием издательской и просветительской деятельности в западных регионах Украины.

*Ключевые слова:* Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, Львовская национальная научная библиотека имени В. Стефаника, биобиблиография, библиография.

УДК 929ДРАГ:008(477.8)

**О. Ф. Шорсткіна**  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ЗАХІДНОУКРАЇНЬСКА  
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА: ДО ПИТАННЯ  
КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ІСТОРІОГРАФІЇ  
(СЕРЕДИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)**

Висвітлюється внесок науковців середини ХХ – початку ХХІ ст. у дослідження культурних взаємозв'язків українського вченого, громадсько-політичного діяча Михайла Драгоманова з інтелігенцією Галичини, Буковини та Закарпаття. Аналізується доробок вітчизняних і діаспорних авторів, а також здобутки європейських дослідників-україністів у вивченні проблеми.

*Ключові слова:* М. Драгоманов, західноукраїнська інтелектуальна еліта, культурна співпраця, наукові дослідження.

Видатний український учений і мислитель, один із лідерів українського національного руху 1860–90-х років. Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) у ході всієї своєї громадсько-політичної, наукової та просвітницької діяльності підтримував тісні зв'язки з багатьма представниками інтелігенції Наддніпрянщини та західноукраїнських земель, провідними публіцистами, письменниками, науковцями Росії та європейських країн. Невід'ємною складовою цих контактів стало плідне співробітництво М. Драгоманова з діячами громадського й інтелектуального життя Галичини, Буковини та Закарпаття. Вчений співпрацював з такими постатями, як І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, М. Бучинський, В. Навроцький, Т. і Я. Окуневські, І. Гарасимович, К. Трильовський, Р. Ярославич, Г. Купчанко, Ю. Федькович, С. Смаль-Стоцький, А. Кралицький та ін. Важливо простежити, якою мірою культурні взаємозв'язки М. Драгоманова з інтелігенцією Західної України досліджено і представлено в наукових публікаціях середини ХХ – початку ХХІ ст.

Вивчення співпраці М. Драгоманова із західноукраїнськими інтелектуалами вже на межі ХІХ–ХХ ст. розпочали молодші сучасники Михайла Петровича – М. Павлик, І. Франко, Л. Цегельський. У подальші роки студії в цьому напрямі продовжили М. Возняк, М. Грушевський, С. Єфремов, О. Колесса, О. Маковей, І. Свенціцький, К. Студинський та інші дослідники.

© О. Ф. Шорсткіна, 2015

Період 1940–80-х років став окремим історіографічним етапом в осмисленні культурного співробітництва М. Драгоманова з галичанами, буковинцями та закарпатцями. Тоталітарний диктат залишив відбиток на науковому доробку практично кожного радянського суспільствознавця; на якості праць несприятливо позначився фактор ідеологічної заангажованості. Наслідком цього стало довільне висмикування «потрібних» цитат із текстів джерел і спотворена адекватність висновків науковців, їх шаблонність; надмірна заідеологізованість проникала навіть у цілком неполітичні теми. Втім, маємо й чимало публікацій, підготовлених сумлінними вченими, які зробили вагомий внесок у дослідження наукових, літературних і просвітницьких контактів М. Драгоманова із західноукраїнськими діячами.

Одним із досліджень, безпосередньо присвячених проблемі співпраці мислителя і представників галицької інтелігенції у сфері культури, можна назвати статтю відомого літературознавця М. Комишанченка [1], предметом якої виступає літературна складова цієї співпраці у 1870-ті роки, коли зв'язки М. Драгоманова з галичанами тільки встановлювалися. Дослідник слушно зауважує, що драгоманівські літературно-критичні виступи, як і зусилля вченого з розповсюдження творів наддніпрянських і російських авторів у краї, несли в собі не лише гостру критику літературного руху в Галичині, а й позитивно вплинули на становлення молодого покоління письменників, насамперед найталановитішого з них – І. Франка [1, с. 19–21].

Низку цікавих сюжетів порушено в дослідженнях, присвячених окремим аспектам діяльності тих постатей з-поміж інтелігенції, які співпрацювали з М. Драгомановим. Найбільш потужною є група франкознавчих публікацій. Розглянемо ті з них, в яких більш чи менш виразно присутні сюжети культурницького співробітництва І. Франка та М. Драгоманова. Так, у статті літературознавця, фольклориста та бібліографа М. Мороза розкрито важливу сторінку співпраці в контексті роботи Етнографічно-статистичного гуртка, заснованого у Львові 1883 р. [2]. Автор, спираючись на матеріали листування, торкнувся деяких конфліктних моментів, пов'язаних із участю М. Драгоманова в діяльності осередку [2, с. 43–44]. Також свої студії міжвоєнної доби продовжував франкознавець М. Возняк, звернувшись, зокрема, до фольклористичного аспекту співпраці М. Драгоманова та І. Франка [3].

Практично недосліджений епізод культурних контактів М. Драгоманова з очільниками радикального руху в Галичині порушив історик Я. Грицак. Він висвітлив проблему використання женецького видання поеми Т. Шевченка «Марія», здійсненого 1882 р. за задумом М. Драгоманова, в антиклерикальній пропаганді галицьких радикалів і загалом у поширенні соціалістичних ідей у селянському та робітничому середовищі краю [4].

Внесок І. Франка у розвиток видавничої справи в Галичині кінця 1870-х – середини 1890-х років вивчав О. Дей – літературознавець і фольклорист, історик української журналістики XIX ст.; його статті присвячені трьом першим серійним виданням («бібліотекам») Каменяра (1878–1893) [5; 6]. Автор подає детальну характеристику заснування кожного проекту, окремих випусків серій, торкнувшись і участі М. Драгоманова в цих виданнях. У центрі уваги науковця, проте, перебувають організаторські зусилля І. Франка та його львівських товаришів (І. Белея, О. Терлецького, М. Павлика).

З-поміж досліджень про політичного діяча, публіциста, письменника та перекладача М. І. Павлика (1853–1915) слід відзначити біографічні нариси літературознавців і фольклористів І. Денисюка [7] та В. Качкана [8]. Обидва автори розкрили драгоманівський вплив на кристалізацію літературних поглядів М. Павлика, співзвучність зауваг двох діячів до тих чи інших творів тогочасних українських, російських та західноєвропейських письменників. В. Качкан, окрім того, приділив увагу науковій діяльності М. Павлика, висвітливши на основі епістолярних джерел його взаємозв'язки з М. Драгомановим на ниві фольклористики, причому останній постає як наставник і консультант, М. Павлику ж відведено місце збирача та постачальника цінних етнографічних матеріалів [8, с. 114–122]. Автор висловив міркування про перебільшення М. Павликом внеску М. Драгоманова у розвиток вітчизняних фольклористичних студій [8, с. 114], а критичне оцінювання М. Драгомановим тогочасного наукового життя в регіоні та надзвичайну вимогливість до дослідників-початківців В. Качкан розцінив як зверхнє ставлення видатного вченого до перших здобутків галичан у цій галузі [8, с. 119].

Серед інтелігентів Галичини найчастіше привертала увагу дослідників постаті І. Франка та М. Павлика як представників «правильного» напряму суспільно-політичного розвитку краю. Культурну діяльність репрезентантів народовської течії вчені висвітлювали менше. До категорії таких праць слід віднести, зокрема, дисертаційне дослідження філолога М. Грицика, де представлені сюжети співпраці М. Драгоманова з молодими галицькими народовцями – правником, етнографом і фольклористом М. О. Бучинським (1847–1903) та економістом і статистиком В. М. Навроцьким (1847–1882) – у справі записування та систематизації пам'яток народної словесності на теренах Галичини [9].

Знайшли відображення у наукових працях і взаємини М. Драгоманова з громадсько-політичною та культурницькою елітою інших західноукраїнських земель. Так, чернівецький дослідник А. Круглашов вивчав наукові та літературні контакти М. Драгоманова з українською інтелігенцією

Буковини, а саме з письменником Ю. А. Федьковичем (1834–1886), етнографом і журналістом Г. І. Купчанком (1849–1902), філологом, професором Чернівецького університету С. Й. Смаль-Стоцьким (1859–1938) [10].

Зв'язкам М. Драгоманова із закарпатцями присвятив розлогу статтю історик Я. Дашкевич. Ця стаття залишається, власне, і до сьогодні чи не найповнішим дослідженням «найзанедбанішої у драгоманознавстві» тематики [11].

Здобуття Україною незалежності відкрило новий етап історичних досліджень. Упродовж останніх двох з половиною десятиріч завдяки звільненню науки від ідеологічного тиску з боку радянського режиму були актуалізовані нові проблеми та переосмислені ті, що вивчалися раніше.

3-поміж наукових праць про М. Драгоманова чільне місце належить монографії вже згаданого А. Круглашова, присвяченій політичним ідеям видатного мислителя [12]; причому дослідник потрактував це поняття досить широко, що дало йому змогу охопити й питання, пов'язані безпосередньо з культурним життям, передусім драгоманівські погляди на роль письменства, науки та просвітницьких ініціатив в українському національному русі. Праця побудована згідно з обраними дослідником магистральними складовими аналізу: уявлення про суспільний ідеал та шляхи його досягнення, про націю та національні рухи, про державу та політичну організацію суспільства. Окрему увагу автор приділив політичній моралі, розглянувши специфіку особистих взаємин мислителя із сучасниками – як однодумцями, так і опонентами. Саме концепція та висновки А. Круглашова цілком виправдано вважаються найбільш виваженими й адекватними ідеям М. Драгоманова.

Доречно згадати ще дві статті цього ж науковця, які розкривають драгоманівське бачення національно-культурних справ західних українців. В одній із них А. Круглашов висвітлює контакти мислителя з діячами Галичини та Буковини впродовж останньої третини ХІХ ст., його полеміку з представниками ворогуючих суспільно-політичних таборів – народовського та москвофільського [13]. Дослідник доводить, що М. Драгоманов послідовно закликав місцевих лідерів використати всі можливості, що їх надавала Габсбурзька монархія, для задоволення національних аспірацій українців та їхнього культурного поступу, наполягав на необхідності формування інфраструктури українського руху (системи національних інституцій як засобу належного рівня самоорганізації), а також на потребі налагодження тісних зв'язків галичан із наддніпрянцями через інтелігенцію. У статті порушується ще один аспект – поглядів М. Драгоманова на проблему взаємовідносин народу та еліти. Друга ж розвідка торкається оцінок мислителя, головним чином критичних, діяльності народовських і москвофільських культурно-просвітницьких товариств на теренах Західної України [14].

Своєю чергою, інший сучасний автор, історик Я. Грицак, застосовував оригінальний підхід до висвітлення інтелектуальної біографії І. Франка [15]. Дослідник розглянув особистість Каменяра в контексті тогочасного суспільства і на тлі малих спільнот, з якими той взаємодіяв; історик дійшов такого висновку: зведення ролі І. Франка винятково до функції національного провідника, який ставив собі за мету перетворити руське селянське суспільство на українську модерну націю, настільки ж переконливе, як і радянське подання цієї постаті виключно як революціонера-демократа. Автор проаналізував ідейну атмосферу в Галичині та обставини, за яких М. Драгоманов долучився до участі у громадсько-політичному та культурному житті регіону. Драгоманівські листи 1875–1876 рр. до редакції московфільського журналу «Друг», в яких порушено літературне, мовне та просвітнє питання, він визначив як «великий перелом» для І. Франка – вирішальний момент в усталенні його ідентичності. Я. Грицак також окремо дослідив світоглядні орієнтири галицького діяча, зацентрувавши увагу на їх соціальному аспекті та підкресливши той факт, що погляди І. Франка, принаймні на середину 1880-х рр., так і не набули завершеної системи.

Авторами низки праць, що стосуються обраної проблеми, виступили філософи, літературознавці, фольклористи та фахівці з інших гуманітарних галузей. Зокрема, філолог В. Матвійшин проаналізував зусилля М. Драгоманова в напрямі європеїзації українського літературного процесу в Галичині в останній третині XIX ст. [16].

Драгоманівську концепцію національної літератури вивчала також О. Куца. Її монографія порушує проблему діяльності та поглядів мислителя в контексті розвитку вітчизняного письменства 1860–1890-х рр. Помітне місце тут приділено галичанам (І. Франку, М. Бучинському, В. Навроцькому та ін.) і буковинцю Ю. Федьковичу [17]. В одній зі своїх пізніших статей дослідниця проаналізувала літературні взаємини М. Драгоманова та І. Франка, висвітливши, зокрема, дискусійні моменти, і дійшла висновку, що акцентування уваги на «гнітючій залежності» галицького корифея українського письменства від М. Драгоманова є перебільшенням, адже І. Франко ніколи не був слухняним учнем, натомість демонстрував самостійність власних переконань, у тому числі літературних [18].

Інший літературознавець, М. Гнатюк, побудував свою працю на аналізі творчих і наукових контактів І. Франка із представниками як старшої (І. Верхратський, О. Огоновський), так і молодшої (В. Щурат, О. Маковей та ін.) генерацій. Окрема увага приділена деяким сюжетам творчої співпраці І. Франка та М. Драгоманова [19, с. 67–80]. Автор порушив, зокрема, такі аспекти, як становлення поглядів двох діячів на письменство, їхні спільні літературознавчі дослідження, специфіку драгоманівських оцінок



художніх творів І. Франка. Науковець обґрунтовує висновок, що І. Франко здебільшого прагнув відстояти свою позицію, захистити власне творче «Я», хоча водночас з певним пієтетом ставився до критичних характеристик своїх творів з боку М. Драгоманова як визнаного авторитета.

Ще одним дослідженням, написаним із позицій літературознавства, є монографія Л. Приймак, присвячена М. Павлику [20]. Тут розкрито літературно-критичні та естетичні погляди цієї видатної постаті на тлі галицького літературного процесу останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Автор погоджується з тезою, що ідеї М. Драгоманова в цілому були сприйняті М. Павликом, зокрема підкреслює той факт, що оцінки обома діячами творчої спадщини знакових письменників тієї доби часто збігалися; однак, щоправда, робить застереження про поодинокі факти полеміки між діячами.

Видавничий аспект співпраці висвітлено у ґрунтовній праці львівського науковця Б. Якимовича про І. Франка [21]. Автор глибоко проаналізував практично всі видавничі проекти І. Франка, існування яких знайшло відображення у джерелах. Висвітлюючи його співробітництво з різними галицькими часописами, Б. Якимович торкнувся й моментів, пов'язаних із внеском М. Драгоманова в розробку ідеї того чи іншого серійного видання, або в безпосереднє втілення їх у життя.

У роки незалежної України з'явилися монографії, присвячені й іншим постатям культурного життя Галичини. В контексті співпраці М. Драгоманова з галичанами важливою є праця Є. Пронюка, філософа за фахом, шістдесятника та радянського політв'язня, про О. С. Терлецького (1850–1902), активного учасника громадсько-політичних процесів у регіоні, публіциста, літературознавця та драгоманівця [22]. У цій роботі висвітлено взаємини М. Драгоманова з віденським товариством українських студентів «Січ», до провідних діячів якого належав О. Терлецький, насамперед драгоманівський вплив на формування світогляду та наукових зацікавлень молодого галицького інтелектуала, їхні спільні задуми щодо організації культурницької роботи у краї [22, с. 38–39; 42; 44; 66–67].

С. Романюк – дослідниця видавничої, редакторської та публіцистичної діяльності історика та педагога О. Г. Барвінського (1847–1926), одного з лідерів народовського табору, – звернулася до листування О. Барвінського та М. Драгоманова у другій половині 1880-х рр. з приводу співробітництва останнього у відновленому друкованому органі народовців – львівській «Правді» [23, с. 115–119].

Значний внесок в історію контактів М. Драгоманова з буковинцями зробила Л. Ковалець, проаналізувавши взаємини мислителя з Ю. Федьковичем – прозаїком, поетом, драматургом, здібним етнографом, який

співпрацював із М. Драгомановим у рамках досліджень Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що діяв у Києві в 1873–1876 рр. [24, с. 251–252, 264, 280–281, 288–290 та ін.].

Окремо слід розглянути доробок науковців української діаспори. Деякі аспекти, дотичні до окресленої проблеми, привертали увагу вчених в еміграції. Зокрема, канадський історик українського походження Дж.-П. Химка, фахівець з історії України XIX–XX ст., в одній зі своїх монографій розкрив паралельний процес становлення соціалістичних рухів українців і поляків у Галичині в період 1860–1890 рр., проілюструвавши українську лінію зокрема й аналізом ідейного впливу М. Драгоманова – найвидатнішого наддніпрянського українофіла, який цікавився галицькими справами, на оформлення групи радикалів у середині 1870-х рр. [25, с. 66–86].

Зауважимо, що дослідження діаспорних учених зосереджувалися здебільшого навколо постатей М. Драгоманова та І. Франка. Видатний бібліограф, історик і літературний критик В. Дорошенко присвятив статтю науковій спадщині Каменяра. Наголосивши на універсальному характері діяльності вченого, автор розглянув його літературознавчий, історичний та етнографічний доробок [26], і згадав, зокрема, про активізацію дослідницьких зусиль І. Франка під впливом М. Драгоманова; проте він не розкрив проблему співробітництва двох діячів. Інший українознавець О. Воропай аналізуючи етапи та форми етнографічної діяльності І. Франка, виходить із тези про самостійність останнього як дослідника, залишивши поза увагою сюжету співпраці з М. Драгомановим у цій галузі [27].

Значимими є й досягнення європейських науковців. Заслуговує на увагу праця австрійського лінгвіста, україніста М. Мозера [28], в якій із мовознавчої та культурологічної перспективи висвітлено галицький внесок у розвиток української літературної мови, зокрема і крізь призму взаємин галичан з інтелігентами Наддніпрянщини (М. Максимовичем, П. Кулішем, М. Драгомановим, Б. Грінченком та І. Нечуй-Левицьким). М. Мозер охарактеризував переважно критичне ставлення М. Драгоманова до зусиль діячів Галичини у справі утвердження української мови в регіоні, підкресливши факт провини не лише галицької сторони у непорозуміннях під час інтелектуальних зустрічей із М. Драгомановим [28, с. 93–110]. Німецька дослідниця А.-В. Вендланд, авторка першої в історіографії системної монографії про феномен галицького москвофільства, звернулася у своїй праці й до постаті М. Драгоманова, розкривши його культурні зв'язки з москвофілами [29, с. 150, 191–192 та ін.].

Свого роду винятком з-поміж закордонних наукових публікацій, присвячених окремим проблемам минулого Галичини, є стаття словацького історика П. Гапака, вміщена у пражському часописі «Дукля» [30]. У

ній автор розглянув малодосліджені аспекти діяльності М. Драгоманова на Закарпатті, використавши невідомий доти лист мислителя до мукачівського інтелігента Й. Кіша.

Таким чином, аналіз праць дослідників середини ХХ – початку ХХІ ст. засвідчує, що історіографія проблеми співпраці М. Драгоманова та західноукраїнської інтелігенції у сфері культури зберігає тенденції, які окреслилися ще в 1900–1930-х рр. Автори публікацій, а ними виступають фахівці з різних галузей суспільних наук – історики, філологи, фольклористи, вдаються до висвітлення окремих аспектів взаємозв'язків М. Драгоманова з інтелектуалами Західної України найчастіше в контексті життєвого шляху, формування світоглядних орієнтирів, діяльності того чи іншого діяча, причому пріоритетна увага спрямована на постатей літературного та наукового життя Галичини, зокрема І. Франка та М. Павлика, хоча слід констатувати зростання дослідницького інтересу (в тому числі з боку зарубіжних авторів) і до інших представників інтелігенції регіону, а також до вчених, письменників і громадських діячів Буковини та Закарпаття. Разом із тим відзначимо, що сюжети, пов'язані з заявленою проблемою, розкриваються здебільшого на основі опублікованих джерел, архівні ж матеріали залучають лише поодинокі науковці, внаслідок чого низка вкрай важливих моментів (зокрема участь М. Драгоманова у просвітницьких ініціативах галицьких радикалів) залишається маловивченою.

#### Список використаних джерел

1. Комишанченко М. П. Михайло Драгоманов і літературний рух у Галичині 70-х років ХІХ ст. / М. П. Комишанченко // Збірник славістичних праць філологічного факультету / відп. ред. А. О. Білецький. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1958. – С. 5–23.
2. Мороз М. О. Етнографічно-статистичний гурток (до 100-річчя від початку його діяльності) / М. О. Мороз // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 42–45.
3. Возняк М. До фольклорних занять Івана Франка / Михайло Возняк // Іван Франко : статті і матеріали. – Зб. 1. – Львів : ЛДУ, 1948. – С. 15–39.
4. Грицак Я. Й. Поширення поеми «Марія» в Галичині / Я. Й. Грицак // Радянське літературознавство. – 1986. – № 3. – С. 51–54.
5. Дей О. З історії українських революційно-демократичних видань («Літературно-наукова бібліотека» Івана Франка) / Олексій Дей // Радянське літературознавство. – 1964. – № 6. – С. 36–53.
6. Дей О. І. Революційне видання Ів. Франка 1878–1880 рр. («Дрібна бібліотека») / О. І. Дей // Дослідження творчості Івана Франка. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 34–67.

7. Денисюк І. Михайло Павлик / Іван Денисюк. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1960. – 169 с.
8. Качкан В. А. Михайло Павлик : нарис життя і творчості / В. А. Качкан. – К. : Дніпро, 1986. – 175 с.
9. Грицик М. Развитие фольклористики на западноукраинских землях в 60–70-е годы XIX века. : автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Грицик. – Минск, 1987. – 19 с.
10. Круглашов А. М. Драгоманов у творчих зв'язках з українською інтелігенцією Буковини / Анатолій Круглашов // 370 років Хотинської війни. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 27–28 вересня 1991 р.) / відп. ред. В. М. Холєвчук. – Чернівці, 1991. – С. 50–52.
11. Дашкевич Я. Р. Михайло Драгоманов і Закарпаття / Я. Р. Дашкевич // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова : зб. наукових праць / відп. ред. Р. С. Міщук. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 200–231.
12. Круглашов А. Драма інтелектуала : політичні ідеї Михайла Драгоманова / Анатолій Круглашов. – Чернівці : Прут, 2001. – 486 с.
13. Круглашов А. Проблеми національно-культурного розвитку українців Австрії в працях Михайла Драгоманова (друга половина XIX ст.) / Анатолій Круглашов // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття / гол. ред. О. Федорук. – К. ; Чернівці : Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 1999. – С. 230–246.
14. Круглашов А. Діяльність просвітницьких товариств Західної України та проблеми національного відродження у творах Михайла Драгоманова / Анатолій Круглашов // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 19. – Львів, 2010. – С. 611–614.
15. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні : Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2006. – 630 с.
16. Матвіїшин В. Михайло Драгоманов і європеїзація літературного процесу в Галичині 70–90-х років XIX ст. // Матвіїшин В. Український літературний європеїзм / Володимир Матвіїшин. – К. : Академія, 2009. – С. 128–136.
17. Куца О. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття / Ольга Куца. – Тернопіль : Підручники й посібники, 1995. – 224 с.
18. Куца О. Світоглядно-художня еволюція І. Франка у призмі літературних теорій М. Драгоманова / Ольга Куца // Іван Франко : письменник, мислитель, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). – Львів : Світ, 1998. – С. 488–493.
19. Гнатюк М. І. Іван Франко в літературно-естетичних концепціях його часу / М. І. Гнатюк. – Львів : Каменяр, 1999. – 181 с.
20. Приймак Л. Б. Михайло Павлик – літературний критик і перекладач / Л. Б. Приймак. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2003. – 149 с.
21. Якимович Б. Іван Франко – видавець : книгознавчі та джерелознавчі аспекти / Богдан Якимович. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 691 с.

22. Пронюк Є. Остап Терлецький в ідейній боротьбі в Галичині 70-х років XIX століття / Євген Пронюк. – К. : Укр. центр духовної культури, 2006. – 256 с.
23. Романюк С. Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець / Світлана Романюк. – Львів : ЛІННБ України ім. В. Стефаника, 2009. – 376 с.
24. Ковалець Л. Юрій Федькович : історія розвитку творчої індивідуальності письменника / Лідія Ковалець. – К. : Академія, 2011. – 440 с.
25. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Джон-Пол Химка. – К. : Основні цінності, 2002. – 303 с.
26. Дорошенко В. Наукова діяльність Івана Франка / Володимир Дорошенко // Київ : Журнал літератури, науки, мистецтва, критики й суспільного життя. – Ч. 4. – Філадельфія, 1956. – С. 174–182.
27. Воропай О. Іван Франко як етнограф і фольклорист / Олекса Воропай // Визвольний шлях: суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – Лондон, 1966. – Кн. 9 (222). – С. 1046–1056; Кн. 10 (223). – С. 1144–1153.
28. Мозер М. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови / Міхаель Мозер. – Львів : Центр гуманітарних досліджень ЛНУ імені Івана Франка; К. : Смолоскип, 2011. – 160 с. («Університетські діалоги». – № 14).
29. Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / Анна Вероніка Вендланд; пер. з нім. Христина Назаркевич. – Львів: Літопис, 2015. – 688 с.
30. Гапак П. Зв'язки Михайла Драгоманова з інтелігенцією Закарпаття / Павло Гапак // Дукля : Літературно-мистецький та публіцистичний журнал. – Пряшів, 1991. – № 3/4. – С. 40–47.

## References

1. Komyshanchenko, M. P. Mykhaylo Drahomanov i literaturnyi rukh u Halychyni 70-kh rokiv XIX st. [Mykhailo Drahomanov and the literary movement in Galicia of the 70s of the 19th century]. (1958). In A. O. Biletskyi (Ed.), *Zbirnyk slavistychnykh prats filolohichnoho fakultetu* [The collection of Slavic studies papers of the Philology Department] (pp. 5–23). Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. [In Ukrainian].
2. Moroz, M. O. (1983). Etnohrafichno-statystychnyi hurtok (do 100-richchia vid pochatku yoho diialnosti) [The ethnographical and statistical interest group (to the centenary of its activity start)]. In *Narodna tvorchist ta etnografia* [Popular art and ethnography], No. 6, pp. 42–45. [In Ukrainian].
3. Vozniak, M. (1948). Do folklornykh zaniat Ivana Franka. [On the folklore lectures of Ivan Franko]. In *Ivan Franko: Statti i materialy* [Ivan Franko: Articles and materials] (Vol. 1, pp. 15–39). Lviv: Lvivskyi derzhavnyi universytet. [In Ukrainian].
4. Hrytsak, Ya. Y. (1986). Poshyrennia poemy “Mariia” v Halychyni [The propagation of the poem “Mary” in Galicia]. In *Radianske literaturoznavstvo* [The Soviet literature studies], No. 3, pp. 51–54. [In Ukrainian].

5. Dei, O. (1964). Z istorii ukrainskykh revoliutsiino-demokratychnykh vydan («Literaturno-naukova biblioteka» Ivana Franka) [From the history of Ukrainian revolutionary democratic editions (The literary and scientific library of Ivan Franko)]. In *Radianske literaturoznavstvo* [The Soviet literature studies], No. 6, pp. 36–53. [In Ukrainian].
6. Dei, O. I. (1956). Revoliutsiine vydannia Iv. Franka 1878–1880 rr. (“Dribna biblioteka”) [The revolutionary edition of Ivan Franko of 1878–1880 (“The tiny library”)]. In *Doslidzhennia tvorchosti Ivana Franka* [The studies of Ivan Franko creative work] (pp. 34–67). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [In Ukrainian].
7. Denysiuk, I. (1960). *Mykhailo Pavlyk* [Mykhailo Pavlyk]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [In Ukrainian].
8. Kachkan, V. A. (1986). *Mykhailo Pavlyk: Narys zhyttia i tvorchosti* [Mykhailo Pavlyk: the essay of life and creative work]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
9. Hritsik, M. (1987). *Razvitie folkloristiki na zapadnoukrainskikh zemliakh v 60–70-e gody XIX veka* [The development of folklore studies in the Western Ukrainian lands in the 60–70-s of the 19th century] (Extended abstract of PhD dissertation). BSSR, Institute of Art Studies, Ethnography and Folklore, Minsk, Belarus. [In Russian].
10. Kruhlov, A. (1991, September). M. Drahomanov u tvorchykh zviyazkakh z ukrainskoiu intelihtentsiieiu Bukovyny [M. Drahomanov in creative relations with Ukrainian intellectuals of Bukovina]. In V. M. Kholevchuk (Ed.), *370 rokiv Khotynskoi viiny* [370 years of the Khotyn war]: *Abstracts of Papers of the International Scientific Conference* (pp. 50–52). Chernivtsi, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Dashkevych, Ya. R. (1991). Mykhailo Drahomanov i Zakarpattia [Mykhailo Drahomanov and Zakarpattia]. In R. S. Mishchuk (Ed.), *Shtrykhy do naukovooho portreta Mykhaila Drahomanova: Zbirnyk naukovykh prats* [The hints to the scientific portrait of Mykhailo Drahomanov: Collection of scientific papers] (pp. 200–231). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
12. Kruhlov, A. (2001). *Drama intelektual: politychni idei Mykhaila Drahomanova* [The drama of an intellectual: Political ideas of Mykhailo Drahomanov]. Chernivtsi: Prut. [In Ukrainian].
13. Kruhlov, A. (1999). Problemy natsionalno-kulturnoho rozvytku ukrainsiv Avstrii v pratsiakh Mykhaila Drahomanova (druha polovyna XIX st.) [The problems of national cultural movement of Ukrainians of Austria in the works of Mykhailo Drahomanov (the second half of 19th century)]. In O. Fedoruk (Ed.-in-Chief), *Ukrainsko-avstriiskii kulturni vzaiemyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia* [Ukrainian and Austrian cultural relations of the second half of the 19th – early 20th centuries] (pp. 230–246). Kyiv, Chernivtsi: Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii imeni M. Rylskoho NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
14. Kruhlov, A. (2010). Diialnist prosvitnytskykh tovarystv Zakhidnoi Ukrainy ta problemy natsionalnoho vidrozhennia u tvorakh Mykhaila Drahomanova [The activity of Western Ukraine educational societies and the problems of the national renaissance in the works of Mykhailo Drahomanov]. In *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, national identity] (Is. 19, pp. 611–614). Lviv. [In Ukrainian].



15. Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoii Vitchyzni: Franko ta yoho spilnota (1856–1886)* [The prophet at his Motherland: Franko and his society (1856–1886)]. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].
16. Matviishyn, V. (2009). Mykhailo Drahomanov i yevropeizatsiia literaturnoho protsesu v Halychyni 70–90-kh rokiv XIX st. [Mykhailo Drahomanov and the Europeanization of the literary process in Galicia in 70–90s of the 19th century]. In *Ukrainskyi literaturnyi yevropeizm* [Ukrainian literary Europeanism] (pp. 128–136). Kyiv: Akademiia. [In Ukrainian].
17. Kutsa, O. (1995). *Mykhailo Drahomanov i rozvytok ukrainskoi literatury u druhii polovyni XIX stolittia* [Mykhailo Drahomanov and the development of Ukrainian literature in the second half of the 19th century]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [In Ukrainian].
18. Kutsa, O. (1998). Svitohliadno-khudozhnia evoliutsiia I. Franka u pryzmi literaturnykh teorii M. Drahomanova [The worldview and artistic evolution of I. Franko in a context of M. Drahomanov literary theories]. In *Ivan Franko: pysmennyk, myslytel, hromadianyn* [Ivan Franko: writer, thinker, citizen]: *Proceedings of the International Conference*, Lviv, September 25–27, 1996 [pp. 488–493]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].
19. Hnatyuk, M. I. (1999). *Ivan Franko v literaturno-estetychnykh kontseptsiiakh yoho chasu* [Ivan Franko in the literary and esthetic conceptions of his time]. Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].
20. Pryimak, L. B. (2003). *Mykhailo Pavlyk – literaturnyy krytyk i perekladach* [Mykhailo Pavlyk – a literary critic and translator]. Ivano-Frankivsk: Hostynets. [In Ukrainian].
21. Yakymovych, B. (2006). *Ivan Franko – vydavets: knyhoznavchi ta dzhereloznavchi aspekty*. Lviv: Vydavnychy tsestr LNU im. Ivana Franka. [In Ukrainian].
22. Proniuk, Ye. (2006). *Ostap Terletskyi v ideinii borotbi v Halychyni 70-kh rokiv XIX stolittia* [Ostap Terletskyi in the ideologic war in Galicia in the 70s of the 19th century]. Kyiv: Ukrainskyi tsestr dukhovnoi kultury. [In Ukrainian].
23. Romaniuk, S. (2009). *Oleksandr Barvinskyi – publitsyst, redaktor, vydavets* [Oleksandr Barvinskyi – publicist, editor, publisher]. Lviv: Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka. [In Ukrainian].
24. Kovalets, L. (2011). *Yurii Fedkovych: Istoriia rozvytku tvorchoi indyvidualnosti pysmennyka: monohrafiia* [Yurii Fedkovych: the history of the writer's individuality development: monograph]. Kyiv: Akademiia. [In Ukrainian].
25. Khymka, Dzh.-P. (2002). *Zarodzhennia polskoi sotsial-demokratii ta ukrainskoho radykalizmu v Halychyni (1860–1890)* [The origin of the Polish social democracy and Ukrainian radicalism in Galicia (1860–1890)]. Kyiv: Osnovni tsinnosti. [In Ukrainian].
26. Doroshenko, V. (1956). Naukova diialnist Ivana Franka [The academic activity of Ivan Franko]. In *Kyiv: Zhurnal literatury, nauky, mystetstva, krytyky i suspilnoho zhyttia* [Kyiv: the magazine of literature, science, art, criticism and public life], pt. 4, pp. 174–182. Philadelphia. [In Ukrainian].

27. Voropai, O. (1966). Ivan Franko yak etnohraf i folkloryst [Ivan Franko as an ethnographer and folklorist]. In *Vyzvolnyi shliakh: suspilno-politychnyi i naukovo-literaturnyy misiachnyk* [Liberatory way: socio-political and science-literature monthly magazine], vol. 9 (222), pp. 1046–1056, vol. 10 (223), pp. 1144–1153. London. [In Ukrainian].

28. Mozer, M. (2011). *Ukrainskyi Piemont? Deshcho pro znachennia Halychyny dlia formuvannia, rozbudovy i zberezhenia ukrainskoi movy* [Ukrainian Piemont? Something about the meaning of Galicia for the formation, building and keeping of Ukrainian language]. Lviv: Tsentri humanitarnykh doslidzhen Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka, Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].

29. Vendland, A. V. (2015). *Rusofily Halychyny. Ukrainski konservatory mizh Avstriieiu ta Rosiieiu, 1848–1915* [Russophiles of Galicia. Ukrainian conservatives of Austria and Russia, 1848–1915] (Kh. Nazarkevych, Trans.). Lviv: Litopys. [In Ukrainian].

30. Hapak, P. Zviazky Mykhaila Drahomanova z intelihentsiieiu Zakarpattia [The connections of Mykhailo Drahomanov with the intellectuals of Zakarpattia]. In *Duklia: literaturno-mystetskyi ta publitsystychnyi zhurnal* [Duklia: the literary, art and publicistic magazine], no. 3/4, pp. 40–47. Priashiv. [In Ukrainian].

*O. Shorstkina*

**Mykhailo Drahomanov and Western Ukrainian intellectual elite: on the issue of cultural cooperation in the historiography (the middle of the 20th – the early 21st centuries)**

The article covers the scientists' contribution during the period of 1940s–2010s to the investigation of the issue of cultural connections between the famous Ukrainian scholar and thinker Mykhailo Drahomanov and intellectuals of Galicia, Bukovina and Transcarpathia. The achievements of Ukrainian authors – historians, philologists, folklorists, – including the diaspora ones, as well as the papers of European researchers are analyzed. It is concluded that the issue has been covered mainly in a context of the M. Drahomanov's activities or of the scientific and literary activities of certain intellectuals, cooperating with M. Drahomanov (those were, first of all, I. Franko and M. Pavlyk).

*Key words:* M. Drahomanov, Western Ukrainian intellectual elite, cultural cooperation, scientific research.

*A. Ф. Шорсткина*

**Михаил Драгоманов и западноукраинская интеллектуальная элита: к вопросу культурного сотрудничества в историографии (середина XX – начало XXI вв.)**

Статья посвящена вкладу исследователей периода 1940–2010-х гг. в изучение проблемы культурных взаимосвязей выдающегося украинского учёного и мыслителя Михаила Драгоманова интеллектуалами Галиции, Буковины и Закарпатья. Анализируются как достижения украинских авторов – историков, филологов, фольклористов, включая диаспорных исследователей, так и труды

---

европейских украинистов. Делается вывод, что данная проблема освещалась главным образом в контексте деятельности М. Драгоманова, а также в контексте научной или литературной деятельности того или иного интеллектуала, сотрудничавшего с М. Драгомановым, прежде всего И. Франко и М. Павлыка.

*Ключевые слова:* М. Драгоманов, западноукраинская интеллектуальная элита, культурное сотрудничество, научные исследования.

УДК 821.112.2Сакс:81-1(02)"16"

**К. Ю. Жбанова**  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

**ПРИЖИТТЄВІ ПРИМІРНИКИ ТВОРІВ ГАНСА САКСА  
ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ  
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті йдеться про прижиттєві видання творів відомого німецького поета Ганса Сакса, що нині зберігаються у фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. На прикладі наявних примірників розглянуто особливості друків бюргерської літератури періоду Реформації. Значна увага приділена композиції друкованих видань та їхньому художньому оформленню.

*Ключові слова:* Ганс Сакс, Реформація, прижиттєві видання, іноземні латиношрифтові стародруки.

Реформаційний рух, що розгорнувся в Німеччині на початку XVI ст., залишив відбиток у різних сферах культурного життя, в тому числі у літературній і книжковій культурі. В книгодрукуванні Реформація ознаменувалася розвитком німецької публіцистики. У книжковому репертуарі того часу знайшли відбиття ідеї та думки більшості суспільних і політичних рухів. Їх висвітлення рідною мовою сприяло популяризації друкованого слова серед широких верств населення.

Друкована спадщина тогочасного німецького суспільства нині асоціюється зі збереженим до нашого часу величезним масивом бюргерських творів, що складали художню німецькомовну народну творчість переважно сатиричного або повчального змісту. Вона була породжена революційними ідеями Реформації і набула особливого поширення серед поетів вільних міст (так званих «Freie Stadt» – міст, що отримали право на самоврядування, власне використання податків та частково на функції суду). Цей особливий пласт літератури XVI ст. сприяв її демократизації, гуманізації, розвитку розмовного стилю у літературній мові, формуванню багатьох художніх жанрів, близьких за концепцією до національного мислення [1, с. 12.].

До найвідоміших представників німецької бюргерської літератури належить Ганс Сакс (1494–1576) – поет, драматург, мейстерзінгер (поет-співак, учасник професійних цехових об'єднань середнього і дрібного бюргерства), автор фастнахтшпілів (невеликих віршованих комедій, поширених

у Німеччині в XV–XVI ст.) та шванків (невеликих гумористичних віршованих або прозових оповідей сатиричного чи повчального характеру).

Г. Сакс не був професійним літератором. Вихідець із ремісничої родини, він займався художньою діяльністю на дозвіллі, а його читацькою аудиторією були переважно представники ремісничого середовища, до якого він своїми повчаннями звертався. Однак ще за життя митець став одним із найбільш читаних письменників на батьківщині. Всенародне визнання йому приніс алегоричний вірш на підтримку ідей М. Лютера «Die Wittenbergisch Nachtigall» («Віттенберзький соловей»). Лише в рік написання твору, 1523 р., вірш витримав шість видань [2, с. 312]. Щоб підвести підсумок своїх напрацювань, поет у 1567 р. написав віршоване резюме «Summa all Meinen Gedicht» («Сума всіх моїх віршів»), в якому розповів про 4275 мейстерзінгерських пісень і 73 інші пісні, 1700 поетичних творів, написаних попарним римуванням (серед них близько 200 п'єс), 7 прозових діалогів [3, с. 138]. Не випадково, що Грамотою від 1560 р. рада міста Страсбурга оголосила Г. Сакса «найбільш прославленим з німецьких поетів» [3, с. 137]. Загальна ж кількість відомих робіт Г. Сакса (а це твори релігійного, політичного, соціально-економічного змісту) наближається до 6200, і майже всі вони збереглися до нашого часу.

На відміну від популярності та обожнювання за життя, у XVII–XVIII ст. Г. Сакс був забутий. Лише з кінця XVIII ст. письменники Німеччини почали все частіше звертатися до творчої спадщини талановитого поета. Зокрема манеру письма наслідував Г. Гете, і у 1776 р. вшанував його ім'я віршем «Поетичне покликання Ганса Сакса». Згадуючи про творчий доробок бюргерського літератора XVI ст. і своїх сучасників, Г. Гете писав: «Ганс Сакс, справжній майстер поезії, був найближчий до нас. Це був справжній талант, правда, не лицар і не придворний, а простий бюргер, чим могли похвалитися і ми. Його дидактичний реалізм був нам до вподоби, і ми нерідко користувалися його легким ритмом, його зручною римою. Ця форма здавалася дуже зручною для щоденної поезії, а такої поезії ми потребували щогодини» [2, с. 320].

У XX ст. творчий спадок Г. Сакса став об'єктом вивчення науковців різних галузей, зокрема філологів, істориків, культурологів, книгознавців [4], і досі залишається актуальним для дослідників. Лише впродовж XX ст. германістами було написано три десятки дисертаційних робіт, присвячених спадку Г. Сакса [1, с. 4]. Вивчення творчого доробку літератора супроводжувалося виходом багаточисленних наукових каталогів його творів (лише впродовж 1870–1908 рр. під редакцією А. Келлера і Е. Гоце вийшло 26 томів бібліографії творів Г. Сакса) [5], публікацій книгознавчої та бібліотекознавчої тематики в різних країнах Європи.

Творчість Г. Сакса була відома та популярна далеко за межами Німеччини і свого часу набула розповсюдження в Україні. Унікальні прижиттєві примірники творів німецького митця нині зберігаються у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВСРВ НБУВ). Зібраний та опрацьований матеріал з теми допомагає з'ясувати історико-книгознавче та джерелознавче значення прижиттєвих видань творів Г. Сакса, сприяє систематизації інформації про видання бюргерської літератури Німеччини XVI ст.

Документальними джерелами вивчення прижиттєвих публікацій робіт Г. Сакса стали 34 примірники видань його творів із фондів ВСРВ НБУВ. Більшість книг зберігається в колекції іноземних стародруків, надрукованих латинським шрифтом – 31 одиниця зберігання, а 3 примірники є частиною колекції палеотипів.

Ранні твори митця, надруковані в 1524 р. у різних містах Німеччини, належать до періоду переслідувань прихильників лютеранства. Зокрема, прозовий діалог-листівка на тему Реформації 1524 р. «Ein Gespräch von den Scheinwercken der Geystlichen, und iren Gelübten: amit sy züverlesterung des Blüts Christi vermaynen selig zü werden» у ВСРВ представлений двома різними видання – Pal. 1167, In. 5332. Перший палеотип вирізняється рукописними маргіналіями та підкреслюваннями в тексті, був свого часу описаний de visu М. А. Шамрай та відображений у каталозі палеотипів із фондів НБУВ [6, с. 383]. Цей примірник не має аналогів у світовій бібліографії і залишається унікальним виданням твору Г. Сакса невідомого походження.

Інше одночасне видання цієї ж праці (In. 5332), надруковане в Бамберзі (має характерну тематичну гравюру на титулі), відсутнє у друкованому каталозі палеотипів НБУВ, проте вже давно увійшло до світових наукових описів стародруків і систематизацій літературних творів Г. Сакса. Бібліографічний опис видання: Sachs H. Ein Gespräch von den Scheinwercken der Geystlichen, und iren Gelübten: amit sy züverlesterung des Blüts Christi vermaynen selig zü werden / Hanns Sachs Schüster. – [Bamberg : Georg Erlinger, 1524]. – [8] Bl. : il. ; 4° (18 cm). Фінгерпринт: illt r-r- ines s-n, C 1524 Q. Бібліографія: VD16 S 317.

Ще один твір митця 1524 р. з фондів ВСРВ (Pal. 656), також релігійного змісту, був надрукований Ніколасом Відерманом в Айленбурзі. Він, як і інші, невеликий за обсягом (8 арк.), вирізняється пишною гравійованою рамкою на титулі.

Більшість прижиттєвих примірників праць Г. Сакса у фондах ВСРВ датуються 1552–1557 рр. і були видані в різних друкарнях рідного міста митця – у Нюрнберзі. Одне з найбільших міст Німеччини, важливий політичний та економічний центр XIV–XVI ст., неофіційна столиця країни,



Нюрнберг був одним з осередків розвитку ідей гуманізму, світської освіти та художніх ремесел – архітектури, скульптури, лиття з дорогоцінних металів, гравюри на дереві. З поширенням книгодрукування місто здобуло ще й славу одного з європейських видавничих центрів. У 1529 р. Нюрнберг оголосив себе протестантським містом, а Г. Сакс отримав дозвіл продовжувати тут свої літературні студії. Саме в цей час на піку популярності опинилися твори митця – пісні та вірші історичного, політичного прореформаторського змісту, повчальні історії (легенди), байки, прозаїчні полемічні діалоги, трагедії, веселі шванки та повчальні комедії. Вже за життя твори митця одночасно друкувалися в різних друкарнях міста, а їх збережені до нашого часу екземпляри яскраво демонструють тогочасні видавничі віяння.

Представлені у ВСПВ видання цього періоду належать двом типографам Нюрнберга – Георгу Меркелю (примірники датуються 1552–1554 pp.) та Герману Гамсінгу (примірники 1553–1554 pp.).

Зокрема з друком віршованих творів Г. Сакса пов'язана вершина діяльності Г. Меркеля як видавця. Серед примірників відділу знаходимо екземпляр з гравюрою Г. Меркеля та його ініціалами «GM» в її лівому нижньому кутку (In 5259). Бібліографічний опис видання: Sachs H. *All Römisch Kayser nach Ordnung, und wie land yeder geregyert hat: zu welcher zeyt, was sitten der gehabt, und was todes er gestorben sey von dem ersten an biss auff den jetzigen grossmechtigsten Kayser Carl.* – Gedrückt zu Nüremberg : Durch Georg Merckel, [1554]. – [12] Bl. ; 4° (20 cm). Фінгерпринт: rtrt dtnt ssdt DeIm C 1554Q. Бібліографія: VD 16 S 171. Ініціали друкаря зустрічаємо і в інших примірниках видань, зокрема в центрі гравійованих заставок на титулі (In 581, In 5270), в середині примірника (In 5262, In 5263) та колофоні (In 5256, In 5262). Така гравійована композиція, ймовірно, слугувала Г. Меркелю друкарським знаком.

Видавнича продукція цього періоду демонструє економічний підхід до книгодрукування. На відміну від листівок з віршованими творами Г. Сакса, що зазвичай прикрашалися гравюрами на дереві, і які теж були популярні серед широких верств населення у першій половині XVI ст. [2, с. 314], представлені у ВСПВ примірники є повноцінними книгами. Видавалися вони переважно окремими брошурами (рідше примірники вміщують два віршовані твори), невеличкими за розмірами (формат 4°) та незначними за обсягом (4–12 сторінок). Знижувало вартість екземпляру багаторазове використання одного відтиску гравюр, які, зокрема, знаходимо у друкарському спадку Г. Гамсінга на початку, в середині та в кінці примірників (In 5260, In 5272, In 5279, In 5281, In 5283). Завдяки цьому зменшувалися витрати на друк та збільшувався наклад екземплярів. Водночас

масовому розповсюдженню праць Г. Сакса серед населення сприяла орієнтація друкованого слова на тогочасну суспільну думку, якій, зокрема, відповідала німецькомовність видань.

З наявних стародруків дізнаємося, що видавці віддруковували текст творів Г. Сакса помірним шрифтом, зберігаючи запис кожної нової ритмічної одиниці тексту з нового рядка. Характерно, що видання необтяжені інформацією на титульному аркуші й містять лише назву твору та автора, тоді як вихідні дані (рік та місце друку) подається виключно в колофоні.

Щоб наочно полегшити читачам розуміння зловбодених питань суспільного життя, які порушував Г. Сакс, друкарі його твори ілюстрували. Зокрема Г. Меркель та Г. Гамсінг у кожному примірнику вміщували переважно по одній гравюрі, розміщуючи їх зазвичай на титулі, зрідка між двома творами Г. Сакса чи наприкінці твору. Сюжетні гравюри в виданнях цих друкарів охоплюють зображеннями найрізноманітніші образи героїв тексту: представників як знаті, так і селян, ремісників різних професій, духовенства, а також зображення тварин.

До найцікавіших примірників творів Г. Сакса, що нині зберігаються у фондах ВСРВ, належать ті, які вміщують по декілька поезій, відтак мають найпишніше художнє оформлення (різні гравюри, композиції заставок). Це фастнахшпілі (входять до тридцяти п'яти творів Г. Сакса, написаних у 1550–1554 pp.) та шванки, що описують комічні події:

**In 5260** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Die Drey Todtenn so Christus aufferweckt hat, Allegoria dreyerley Sünder, so Christus durch sein wort noch teglich erwecket. – Gedrückt zu Nürnberg : Durch Herman Hamsing, [1553]. – [4] Bl. : il. ; 4° (20 cm). – Фінгерпринт: rteg egsn sntz tzst C 1553Q. Бібліографія: VD 16 S 231;

**In 5261** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Das untrew Spiel / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nürnberg : Durch Herman Hamsing, [1553]. – [4] Bl. : il. ; 4° (20 cm). Фінгерпринт: ssss irir ssss atat C 1553Q. Бібліографія: VD 16 S 586;

**In 5262** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Der gantz Haussrat, bey dreyhundert stücken, so ungefehrlich inn ein jedes Hauss gehört: mehr ein nuetzlicher raht den jungen gesellen die so sich verheyraten wöllen / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nüremberg : Durch Georg Merckel, 1553. – [8] Bl. : il. ; 4° (19 cm). Фінгерпринт: hrhr n.at eny- elcl C 1553Q. Бібліографія: VD 16 S 280 ; VD16 S 512;

**In 5265** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Die vier wunderberlichen Eygenschaftt und würckung des Weins, ein kurtzweylicher Spruch. Mehr ein Newer spruch von der Insel Bachi und irer Eygenschaftt / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nüremberg : Durch Georg Merckel, 1553. –

[8] Bl. : il. ; 4° (19 cm). Фінгерпринт: chch enen wgrw igig C 1553A. Бібліографія: VD 16 S 599;

**In 5268** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Die Neunerley heud einer bösen Frawen sambt jren Neun Eygenschaftten / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nüremberg : Durch Georg Merckel, 1553. – [8] Bl. : il. ; 4° (19 cm). Фінгерпринт: enen inut utyb yban C 1553A. Бібліографія: VD 16 S 503 ; VD 16 S 188;

**In 5272** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Der Todt ruckt das stüllein / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nürnberg : Durch Herman Hamsing, 1553. – [4] Bl. : il. ; 4° (19 cm). Фінгерпринт: enen elel chch rtrt C 1553A. Бібліографія: VD 16 S 565;

**In 5274** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Der Klagent waltdbrüder uber alle Stend auff erden. Mehr der waltdbruder mit dem Esel, der argen weld thut nimandt recht / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nüremberg : Durch Georg Merckel, [1554]. – [8] Bl. : il. ; 4° (19 cm). Фінгерпринт: alal dtdt inin enen C 1554Q. Бібліографія: VD 16 S 406 ; VD 16 S 631;

**In 5275** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Der Büler Artzney. Mehr die Neun Geschmeck inn dem Eelichen standt / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nüremberg : Durch Georg Merckel, [1554]. – [10] Bl. : il. ; 4° (19 cm). Фінгерпринт: enen eyey enem chs. C 1554Q. Бібліографія: VD 16 S 204 ; VD 16 S 497;

**In 5276** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Kladredt der waren Freundschaft, uber das volck Christlicher landt welches sie flüchtig verlassen müss. Mer die brüderlich lieb hat keyn Fuss mehr / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nüremberg : Durch Georg Merckel, [1554]. – [8] Bl. : il. ; 4° (19 cm). Фінгерпринт: stst ieie jnin enen C 1554Q. Бібліографія: VD 16 S 415 ; VD 16 S 416;

**In 5283** – бібліографічний опис видання: Sachs H. Ein Gespräch eyner Bulerin und eines ligenden Narren unter ihren Füßen / Hans Sachs. – Gedrückt zu Nürnberg : Durch Herman Hamsing, [1553]. – [4] Bl. ; 4° (17 cm). Фінгерпринт: h.ch ndnd rnrn dndn C 1553Q. Бібліографія: VD16 S 293 ; VD16 S 184. Всього у 31-му примірнику 1552–1554 рр. віддруковано 48 творів Г. Сакса.

Для цих друків характерна відсутність інших елементів художнього оформлення тексту, за винятком поодиноких виливних прикрас (In 5258, In 5280), ініціалів (In 5263), заставок (In 5277, In 5280–In 5282).

Примірники, що зберігаються в колекції видань іноземних стародруків, надрукованих латинським шрифтом, не мають провенієнцій, які б чітко вказували на власника, тому побутування та поширення творів Г. Сакса залишаються нез'ясованими. Проте 30 примірників, описаних останнім часом (шифри In 5254–In 5283), раніше перебували в одній збірці, про що свідчать картонні або паперові обкладинки чотирьох типів, наліпки

на їхніх верхніх кришках у вигляді прямокутників зі зрізаними кутами та з друкованими або рукописними назвами, рукописні помітки та наскрізна нумерація всіх примірників, виконана олівцем. На всіх згаданих примірниках є напис чорнилом «complett.» (вірогідно, вказівка на те, що примірник повний) на шмуцтитулах акуратним почерком кінця XVIII – початку XIX ст. Найбільше примірників (17) мають обкладинки із цупкого мармурового паперу коричнево-жовтих відтінків (In 5254, In 5262–In 5276, In 5283), на наліпках друкованим готичним шрифтом зазначено автора, назву або кілька назв вміщених творів, місце та рік видання. В усіх інших примірниках така ж інформація на наліпках про автора, назву, місце та рік видання написана чорнилом вручну.

Ще по шість примірників мають обкладинки із жовтого (In 5255 – In 5260) та світло-синього (In 5277 – In 5282) паперу. На титулах всіх примірників у світло-синіх обкладинках є маленька власницька печатка округлої форми «v.N.». На інших примірниках цієї печатки немає. У примірниках у жовтих обкладинках внизу на титулах є ідентичні позначки ще давнішої нумерації. Ще один примірник з цієї групи має темнішу жовто-коричневу обкладинку (In 5261), і ще один – рожеву (In 5332). У примірнику в рожевій обкладинці немає позначення «complett.» на початкових аркушах, однак, є вказівки бібліографії, зокрема, «Анналів старовинної німецької літератури» Г. В. Панцера «*Annalen der ältern deutschen Litteratur...*», Bd. 1–2, 1788–1805, виконані таким же почерком.

В усіх 30-ти примірниках на наліпках угорі помітна олівцева нумерація книг арабськими цифрами, що доходить до числа 44 (відсутні 1, 4–5, 7, 9, 15, 19, 21, 30, 33–34, 40, 42–43). Ця нумерація свідчить про те, що нині у ВСРВ зберігається лише частина колекції книгозбирача, в сферу зацікавлення якого входила творчість Г. Сакса, і для якого була виконана копітка робота з метою оформлення особливостей екземплярів його книгозбірні. Відтак питання про історію побутування примірників видань Г. Сакса залишається відкритою темою для майбутніх досліджень. Можливо, детальний опис особливостей оформлення примірників, їх обкладинок, наліпок, печаток дозволить у подальшому пролити світло на походження цієї книгозбірні.

Отже, наявні у фонді ВСРВ НБУВ примірники творів Г. Сакса представляють хоч і незначну, але досить репрезентативну частину його творчого доробку. Оскільки книгодрукарі орієнтувалися на широке коло читачів, твори Г. Сакса – актуальні, короткі й прості за змістом для сприйняття міського населення, злободенно соціально-економічна, релігійна тематика яких розкривалася в зрозумілому, гумористичному плані, були зручним матеріалом для видавців, які підшукували легкі та доступні форми

видання для широкого кола споживачів. Нині прижиттєві видання Г. Сакса віддзеркалюють тогочасні тенденції у книжковій справі. Дешеві книжки-брошури швидко друкувалися і не менш швидко розповсюджувалися. Структура розглянутих стародруків та їх композиційне оформлення демонструють набуття книгою функцій розваги та відпочинку.

#### Список використаних джерел

1. Шевлякова Н. Ганс Сакс и литература немецкой Реформации: генезис, типология и истоки творчества (фольклор и бюргерская литература) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Шевлякова – Майкоп, 2003. – 23 с.
2. История немецкой литературы : в 5 т. / [В. Жирмунский, Б. Пуришев и др.]. – Т. 1. – М. : Издательство АН СССР, 1962. – 470 с.
3. История немецкой литературы : в 3 т. / [А. Дмитриев]. – Т. 1. – М. : Радуга, 1985. – 355 с.
4. Geiger E. Hans Sachs als Dichter in seinen Fastnachtspielen im Verhältnis zu seinen Quellen betrachtet Eine literarhistorische Untersuchung / E. Geiger. – Halle, 1904. – 388 s.; Kaufmann P. Kritische Studien zu Hans Sachs / P. Kaufmann. – Breslau, 1915. – 85 s.; Zirn A. Stoffe und Motive bei Hans Sachs in seinen Fabeln und Schwänken / A. Zirn. – Würzburg, 1924. – 95 s.; Пуришев Б. И. Очерки немецкой литературы XV–XVII вв. / Б. Пуришев. – М. : Гослитиздат, 1955. – 391 с.
5. Holzberg N. Hans Sachs-Bibliographie / N. Holzberg, H. Hilsenbeck ; Stadtbibliothek Nürnberg. – Nürnberg, 1976. – 159 s.; Die Prosa dialoge von Hans Sachs / Hrsg. von I. Spriewald. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1970. – 186 s.
6. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины / [М. А. Шамрай, Б. В. Грановський, І. Б. Торбаков]. – К. : Наук. думка, 1995. – 548 с.

#### References

1. Shevliakova, N. (2003). *Gans Saks i literatura nemetckoi Reformacii: genezis, tipologii i istoki tvorcestva (folklor i biurgerskaia literatura)* [Hans Sachs and literature of German Reformation: genesis, typology and sources (folklore and burgher literature) (Extended abstract of PhD dissertation). Maykop. [In Russian].
2. Zhirmunskii, V., Purishev, B. et al. (1962). *Istoriia nemetckoi literatury* [The history of German literature] (Vol. 1). Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. [In Russian].
3. Dmitriev, A. (1985). *Istoriia nemetckoj literatury* [The history of German literature] (Vol. 1). Moscow: Raduga. [In Russian].
4. Geiger, E. (1904). *Hans Sachs als Dichter in seinen Fastnachtspielen im Verhältnis zu seinen Quellen*. Halle. [In German]; Kaufmann, P. (1915). *Kritische Studien zu Hans Sachs*. Breslau. [In German]; Zirn, A. (1924). *Stoffe u. Motive des Hans Sachs in seinen Fabeln u. Schwänken*. Würzburg. [In German]; Purishev, B. I. (1955). *Ocherki*

*nemetckoi literatury XV–XVII vv.* [Essays on German literature of the XV–XVII centuries]. Moscow: Goslitizdat. [In Russian].

5. Holzberg, N., Hilsenbeck, H. (1976). *Hans Sachs-Bibliographie*, Nürnberg. [In German]; Spriewald, I. (Hrsg.). (1970). *Die Prosa dialoge von Hans Sachs*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut. [In German].

6. Shamrai, M. A., Granovskii, B. V., Torbakov, I. B. (1995). *Katalog paleotipov iz fondov Tcentralnoi nauchnoi biblioteki im. V. I. Vernadskogo NAN Ukrainy* [The catalog of paleotypes from the fonds of V. Vernadsky central scientific library of the NAS of Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

*K. Zhbanova*

**Lifetime editions of Hans Sachs's works deposited in the Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. Vernadsky National Library of Ukraine**

The article deals with the lifetime editions of a famous German poet Hans Sachs, exemplars of which are deposited in the fond of the Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. Vernadsky National Library of Ukraine. Historical and bibliographical analysis of H. Sachs's editions, their representation in the library fonds and the copies preservation specifics are rendered through the available old printed books. The differences between the books published by different publishing houses of Nuremberg in 1552–1554, particularly by typographers Georg Merkel and Herman Hamsing are considered. The old printed editions composition and decoration are explored. The proprietary peculiarities of the copies are identified.

The lifetime editions of H. Sachs, considered in the article, are quite typical for that time. It enables us to describe the features of all burgher editions published during the Reformation and understand the trends of book industry of the 16th century. The gathered and processed material, relevant to the topic, contributes to the systematization of information on the publications of burgher literature in Germany in the 16th century.

*Key words:* Hans Sachs, the Reformation, lifetime editions, foreign old printed books in Roman characters.

*К. Ю. Жбанова*

**Прижизненные экземпляры произведений Ганса Сакса отдела старопечатных книг и редких изданий Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского**

В статье идет речь о прижизненных изданиях произведений известного немецкого поэта Ганса Сакса, экземпляры которых хранятся в фонде отдела старопечатных книг и редких изданий НБУВ. На примере имеющихся книг представлен историко-книговедческий анализ изданий, их репрезентативность в фондах библиотеки, особенности сохранности экземпляров. Уделено внимание отличиям книг, напечатанных в разных типографиях Нюрнберга в 1552–1554 гг., в частности полиграфистами Г. Меркелем и Г. Гамсингом. Изучены композиции изданий и их художественное оформление. Определены собственнические особенности экземпляров.



---

Рассматриваемые экземпляры позволяют определить особенности изданий бюргерской литературы периода Реформации и понять тенденции в книжном деле XVI в. Собранный и обработанный материал по теме способствует систематизации информации об изданиях бюргерской литературы Германии XVI в.

*Ключевые слова:* Ганс Сакс, Реформация, прижизненные издания, иностранные латыношрифтные старопечатные книги.

## ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

УДК 929БЕР(477)-035.27:930.2

**Л. В. Шипко,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **ЛИСТУВАННЯ М. М. БЕРЕЖКОВА ТА К. М. БЕСТУЖЕВА-РЮМІНА У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (ВЕРЕСЕНЬ 1882 р. – ЛИПЕНЬ 1883 р.)**

Продовжено поетапну публікацію комплексу листів К. М. Бестужева-Рюміна до М. М. Бережкова. Представлено джерелознавчий огляд та археографічне опрацювання дев'яти копій листів (вересень 1882 р. – липень 1883 р.), які зберігаються в архівному фонді М. М. Бережкова в Інституті рукопису НБУВ. Документи вперше публікуються як додатки.

*Ключові слова:* М. М. Бережков, К. М. Бестужев-Рюмін, листування, джерелознавчий огляд, археографічне опрацювання.

На сучасному етапі розвитку історичної науки рукописний епістолярій є цінним джерелом для дослідження та реконструкції персональних біографій та особистісного наукового здобутку визначних діячів науки і культури. До когорти відомих науковців другої половини XIX ст. – першої третини XX ст. належать історики Костянтин Миколайович Бестужев-Рюмін (1826–1897) – професор російської історії історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, академік Петербурзької академії наук (1890), та його учень, Михайло Миколайович Бережков (1850–1935), який з 1882 р. усе життя присвятив науково-педагогічній діяльності в стінах Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) в якості професора російської історії.

Дослідження біографії та наукової спадщини як К. М. Бестужева-Рюміна, так і М. М. Бережкова в українській та російській історіографії проводилися ще за життя вчених і тривають нині. Актуальність та перспективність теми для вивчення розвитку історичної науки засвідчують також результати сучасних комплексних монографічних досліджень

Р. О. Кіреєвої [1], О. В. Малинова [2], дисертаційних робіт Л. М. Мелітаурі [3], Л. В. Шипко [4] та інших науковців. Однак листування К. М. Бестужева-Рюміна та М. М. Бережкова залишається одним із невивчених архівних джерел до реконструкції маловідомих сторінок їхніх біографій та наукової спадщини. Цінний комплект листів К. М. Бестужева-Рюміна до М. М. Бережкова нині зберігається в особовому архівному фонді М. М. Бережкова (ф. XXIII) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) і нараховує 88 листів за 1876–1896 рр. На сьогодні досліднику доступні лише ці листи-відповіді, оскільки комплект листів М. М. Бережкова до К. М. Бестужева-Рюміна не відклався в особовому фонді Костянтина Миколайовича (ф. № 27), який перебуває на зберіганні в Інституті російської літератури (Пушкінський Дім, м. Санкт-Петербург) Російської академії наук.

Актуальність та перспективність вивчення листів К. М. Бестужева-Рюміна до М. М. Бережкова, зокрема їх джерелознавчий аналіз, археографічне опрацювання та опублікування у вигляді додатків, посилюється з огляду на необхідність простеження динаміки листовного спілкування між вченими та виявлення наукового потенціалу змісту листів. Слід відзначити, що дослідження періоду початку налагодження та розвитку особистісних і творчих взаємовідносин між вченими було презентоване автором у попередньому джерелознавчому огляді перших 5-ти листів за 1876 р. та 1879–1880 рр., виокремлених із загального комплекту, що включає 88 листів [5].

В ІР НБУВ комплект листів представлено як оригіналами, так і їх рукописними копіями. На основі 88-ми оригіналів К. М. Бестужева-Рюміна М. М. Бережков склав 85 рукописних копій листів за 1880–1896 рр., які він упорядкував за хронологічним принципом і маркував № I–LXXXV, і які згодом в ІР НБУВ були виокремлені в одиницю зберігання (№ 788). Для полегшення роботи з листами та зважаючи на включення до загального масиву трьох оригіналів листів – за 1876 р. (1 одиниця) та за 1879 р. (2 одиниці) – як хронологічно перших складових комплекту, у попередньому джерелознавчому огляді було започатковано заміну нумерації рукописних копій, запропонованої М. М. Бережковим, наскрізною послідовною нумерацією усіх оригіналів і копій за їх хронологічною послідовністю.

Листування між ученими, що тривало протягом двадцяти років, тільки протягом 1882–1896 рр. було безперервним, і листи К. М. Бестужева-Рюміна до М. М. Бережкова надходили щороку. Так, у 1876 р. був отриманий 1 лист (№ 1; тут і далі листи пронумеровано арабськими цифрами), у 1879 р. – вже 2 листи (№ 2–3), у 1880 р. – 2 листи (№ 4–5), у 1882 р. – 1 лист (№ 6), у 1883 р. – 17 листів (№ 7–23), у 1884 р. – 12 листів (№ 24–34), у 1885 р. – 2 листи (№ 35–36), у 1886 р. – 7 листів (№ 37–43), у 1887 р. –

4 листи (№ 44–47), у 1888 р. – 5 листів (№ 48–52), у 1889 р. – 2 листи (№ 53–54), у 1890 р. – 11 листів (№ 55–64), у 1891 р. – 8 листів (№ 65–73), у 1892 р. – 2 листи (№ 74–75), у 1893 р. – 5 листів (№ 76–80), у 1894 р. – 4 листи (№ 81–84), у 1895 р. – 3 листи (№ 85–87) та у 1896 р. – 1 лист (№ 88).

Джерелознавчий огляд листування К. М. Бестужева-Рюміна і М. М. Бережкова та виявлення особливостей наукових контактів учених становлять мету цієї статті. Завдання публікації полягає у проведенні археографічного опрацювання 9-ти рукописних копій листів та опублікування їх як додатків під № 6–15.

Ще за часів навчання в Санкт-Петербурзькому університеті М. М. Бережков зарекомендував себе здібним студентом і привернув увагу К. М. Бестужева-Рюміна. Ініціатива про продовження М. М. Бережковим навчання з подальшою підготовкою магістерської дисертації належала Костянтину Миколайовичу [6, с. 322–342]. Якщо зі змісту перших п'яти листів К. М. Бестужева-Рюміна до М. М. Бережкова за 1876 р. та 1879–1880 рр. чітко простежується процес налагодження особистісних стосунків між ученими, то з 1882 р. листування виходить на новий рівень взаємин: дружній, наставницький, професійний та науковий.

Запропоновані до джерелознавчого аналізу листи хронологічно охоплюють період з 9 вересня 1882 р. до 7 липня 1883 р. Листи К. М. Бестужевим-Рюмінім надіслано з Риму та з інших італійських міст до М. М. Бережкова у Ніжин та в с. Бережок Володимирської губернії.

Перший представлений до опублікування лист (№ 6), датований, з огляду на зміст, не пізніше 9 вересня 1882 р., містить інформацію про виїзд К. М. Бестужева-Рюміна до Італії для покращення стану здоров'я (вчений перебував за кордоном до 1884 р.). Також у цьому листі обговорюється влаштування М. М. Бережкова на посаду завідувача кафедри російської історії в НІФІ – у листі висловлено бажання К. М. Бестужева-Рюміна підтримати М. М. Бережкова, як і його опонента, І. П. Філевича, схвальними відгуками. К. М. Бестужев-Рюмін рекомендує М. М. Бережкову надіслати до НІФІ примірник магістерської дисертації «О торговле Руси с Ганзой до конца XV века», яка була захищена в 1879 р., і виступатиме вагомим аргументом при розгляді його кандидатури для обрання на посаду та присвоєння звання екстраординарного професора в НІФІ. Окрім цього, він пропонує звернутися за протекцією до вченого-філолога М. Я. Грота, також вихованця історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, а з 1875 р. – професора кафедри філософії в НІФІ.

На наукові здобутки М. Я. Грота К. М. Бестужев-Рюмін звернув свою увагу в наступному листі (№ 7) від 14 січня 1883 р., в якому він попросив М. М. Бережкова посприяти в передачі йому докторської дисертації

М. Я. Грота. Уже в листі № 12, написаному не раніше 17 квітня 1883 р., підтверджено позитивні зрушення та наближення строків отримання К. М. Бестужевим-Рюїним примірника дисертації.

Слід зауважити, що зі змісту всіх дев'яти листів, представлених до опублікування, очевидно, що К. М. Бестужев-Рюмін завжди був поінформований про побіжні здобутки М. М. Бережкова як на науковій, так і на викладацькій ниві. Так, у листах за 1883 р. від 14 січня (№ 7), 11 лютого (№ 10), не раніше 17 квітня (№ 12) та 7 липня (№ 15) К. М. Бестужев-Рюмін обговорює отриману інформацію про виголошення в НІФІ та опублікування М. М. Бережковим його першої лекції «Об истории как народном самосознании», про його участь в організації заходів з нагоди святкування ювілею В. А. Жуковського та виголошення промови на засіданні Конференції НІФІ.

В епістолярії чільне місце відведене проблемам походження російської державності та обговоренню норманської теорії. З листів очевидно, що К. М. Бестужев-Рюмін провів значну роботу із вивчення історіографії проблеми. В листах № 8 та № 9 від 18 січня та 2 лютого 1883 р. вчений висловився щодо внеску в дослідження проблеми відомих тогочасних російських істориків, таких як Д. І. Іловайський, С. М. Соловйов, І. Є. Забелін, М. М. Карамзін, українського історика М. І. Костомарова та датського лінгвіста-історика В. Томсена. Зважаючи на рівень підготовки та обізнаність К. М. Бестужева-Рюміна із проблемою, висловлені в цих листах різноманітні критерії оцінок наукових здобутків істориків, як видається, мають узагальнюючий характер, що, ймовірно, зумовлювалося необхідністю не переобтяжувати текст листів.

В останньому проаналізованому листі (№ 15) від 7 липня 1883 р., обговорюються проблеми особисто-майнового характеру. К. М. Бестужев-Рюмін висловлює засмучення щодо вимушеної відмови від родового маєтку через брак коштів на його утримання та радіє за М. М. Бережкова, який має змогу відвідати свою батьківщину, с. Бережок, та зібратись у колі великої родини.

Для опублікування листів як додатків до цієї статті проведено їх науково-археографічне опрацювання. Зокрема текст листів передано за сучасним правописом зі збереженням мовних особливостей того часу. Розшифрування текстових скорочень і встановлені ініціали різних осіб подано у квадратних дужках. З метою уніфікації текстового передавання листів йотований знак «і» замінено на російську літеру – «и». Технічні і граматичні помилки виправлено без застереження. Легенда документа містить інформацію про місце його зберігання із зазначенням назви архівної установи, номера фонду, одиниці зберігання та аркушів. У примітках

до кожного листа автор статті подає біографічну довідку про російських науковців, громадських діячів та державних посадовців того періоду, імена яких зустрічаються у тексті листів, а також уточнює датування та час опублікування наукових праць як М. М. Бережкова, так і інших вчених. При підготовці та написанні приміток біографічного характеру використано інформацію з опублікованих праць. Дати у тексті дев'яти листів подаються М. М. Бережковим як за старим, так і за новим стилем через риску. Під порядковими номерами листів упорядником подані їхні дати за старим стилем – з метою уніфікації та уникнення плутанини, з огляду на те, що таким чином датується більша частина комплексу.

Для уникнення перевантаження статті, у цій та наступних публікаціях примітки з біографічною інформацією про діячів, чий імена фігурували в тексті попередніх опублікованих листів, дублюватися не будуть. Тож довідки про істориків О. І. Нікітського (1842–1886), І. Є. Забеліна (1820–1909), Д. І. Іловайського (1832–1920), письменника та вчителя К. М. Бестужева-Рюміна П. І. Мельникова (1819–1883) у цій публікації відсутні, а містяться у примітках № 13, 17, 19 та 21 до листа № 4 у попередній статті за 2014 р. [5, с. 591, 593–595].

Інформативність представлених до опублікування копій листів К. М. Бестужева-Рюміна до М. М. Бережкова посилюється коментарями або роз'ясненнями М. М. Бережкова до листів. Ці роз'яснення і коментарі позначені та відділенні від основного тексту рисками та астерисками в дужках: (\*), (\*\*). Також в окремих копіях листів М. М. Бережков позначив дати отримання ним цього листа. Для скопійованих листів, оформлених як додатки № 6, 8, 10, 11, 13 та 15, за їхнім змістом було визначено приблизні дати та місце їх написання. У публікації їх вказано у квадратних дужках.

Представлені у цій статті дев'ять листів до наукового обігу вводяться вперше.

Завершуючи огляд добірки листування М. М. Бережкова та К. М. Бестужева-Рюміна, слід відзначити, що інформативний фактологічний матеріал та узагальнення його наукового потенціалу можуть бути широко використані у дослідженнях біографій обох учених, встановленні розвитку їхніх особистих і професійних взаємовідносин, а також надають досліднику важливу інформацію для вивчення розвитку історичної науки другої половини XIX ст., яскравими представниками якої стали К. М. Бестужев-Рюмін, М. М. Бережков та згадані у листах історики тієї епохи: М. П. Барсуков (1838–1908), М. І. Костомаров (1817–1885), М. О. Максимович (1804–1873), В. І. Семевський (1848–1916), філософи С. С. Гогоцький (1813–1889), О. О. Козлов (1831–1901), Л. М. Лопатін (1855–1920), філологи Я. К. Грот (1812–1893), Г. Е. Зенгер (1853–1919), П. Г. Моравке (1856–1904) та багато інших відомих науковців.



Перспективність розробки проблематики полягає у подальшому введенні до наукового обігу та джерелознавчому вивченні листів з комплекту, які можуть стати основою для реконструкції наукової біографії обох вчених.

\*\*\*

№ 6

[Не пізніше 9 вересня 1882 року, Рим]

Многоуважаемый Михаил Николаевич!

Если Ваше здоровье позволяет, то отчего не искать места в Нежине<sup>1</sup>. Пусть [Н. Я.] Грот<sup>2</sup> предложит Вас, и Вы пошлете ему для передачи директору<sup>3</sup> Вашу книгу<sup>4</sup>. Если будут шансы, заявите о своем согласии. Есть одно важное обстоятельство: [А. А.] [Мусин-]Пушкин<sup>5</sup>, тамошний попечитель, предлагает [И. П.] Филевича. Если меня спросят, (что вероятно), то давая хороший отзыв о Вас, я нравственно обязан дать хороший отзыв и о [И. П.] Филевиче<sup>6</sup>.

В Министерство<sup>7</sup> писать незначем. Если Вас выберут, то Министерство само отчислит<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Йдеться про НІФІ.

<sup>2</sup> Грот Микола Якович (1852–1899) – вчений-психолог, філософ, син відомого філолога, академіка Петербурзької академії наук (далі – Петербурзька АН) Я. К. Грота. Після закінчення в 1875 р. історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету працював професором кафедри філософії у НІФІ, з 1883 р. – в Новоросійському університеті, а з 1886 р. – в Московському університеті. Наукові інтереси зосереджувалися на дослідженні проблем соціології, філософії та психології.

<sup>3</sup> Станом на вересень 1882 р. посаду директора НІФІ обіймав Микола Олексійович Лавровський (1825–1899), перший директор інституту від його заснування у 1875 р. [7, с. 68].

<sup>4</sup> Див.: Бережков М. Н. О торговле Руси с Ганзой до конца XV века / М. Н. Бережков. – СПб., 1879. – 264 с.

<sup>5</sup> Мусін-Пушкін Олександр Олексійович (1855–1918) – почесний попечитель НІФІ, сенатор (1913).

<sup>6</sup> Філевич Іван Порфирович (1856–1913) – російський історик-славист. Закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету (1879). Учень К. М. Бестужева-Рюміна. В 1879–1890 рр. викладав російську мову, словесність та історію в Санкт-Петербурзькій гімназії Імператорського людиналюбного товариства. Протягом 1890–1908 рр. професор Варшавського університету на кафедрі російської історії. Наукові інтереси зосереджувалися на дослідженні історії Польщі та Галицької Русі.

<sup>7</sup> Тут і далі йдеться про Міністерство народної освіти Російської імперії.

<sup>8</sup> Протягом 1879–1882 рр. М. М. Бережков перебував на службі у відомстві Міністерства народної освіти у м. Москва. Міністерським наказом початок виконання нових обов'язків при НІФІ було визначено 1 жовтня 1882 р. [8].

Еду не раньше 18-го [сентября 1882 г.].

Весь Ваш,  
К. [Н.] Бестужев-Рюмин. (\*)

(\*). Письмо без даты. Получено мной в Бережке<sup>1</sup> 9 сентября. В этом месяце Конст[антин] Никол[аевич] выехал в Италию на лечение, то есть в сентябре 1882 г.

Дело идет в письме о моем поступлении в Институт кн[язя] Безбородко, где по кончине Н. Я. Аристов<sup>2</sup>, в конце августа 1882 года, оставалась свободна кафедра Русской истории.

В сентябре я и был выбран.

Иван Порфирьевич Филевич впоследствии стал профессором Варшавского университета.

*IP НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 4.*

№ 7

14 січня 1883 р., Рим

Roma, via Napoli, 24.

14/26 января 1883 г[ода]

Поздравляю Вас, дорогой мой Михаил Николаевич, и с выбором, и с успехом. Мне пишут, что Вы прочли отличную лекцию<sup>3</sup>. Давно я добивался сведений о Вас, и не мог получить их, и только сегодня узнал, что Вы уже в Нежине, и спешу поздравить Вас. Дай Бог, чтобы Вы поскорее привезли нам докторскую диссертацию, и были бы ординарным профессором. Вы первый ([В. И.] Семевского<sup>4</sup> я не считаю) из моих учеников, который всходит на кафедру Русской

<sup>1</sup> Село Бережок Володимирської губернії – батьківщина М. М. Бережкова.

<sup>2</sup> Аристов Микола Якович (1834–1882) – російський історик. Закінчив Казанську духовну академію (1858). Професор кафедри російської історії в університетах: Казанському (1867–1869), Варшавському (1869–1873), Харківському (1873–1875). З 1875 р. і до самої смерті 26 серпня 1882 р. – професор та завідуючий кафедрою російської історії НІФІ. Наукові інтереси зосереджувалися на дослідженні економічної історії часів Київської Русі, давньоруських літописів, а також вивченні розвитку російської історичної науки, народного побуту та фольклору.

<sup>3</sup> Див.: Бережков М. Н. Об истории как народном самосознании : вступ. лекция / М. Н. Бережков // Известия Нежинского Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – М. ; К. ; Лейпциг, 1884. – Т. VIII. – Неофиц. отд. – С. 1–12.

<sup>4</sup> Семевський Василь Іванович (1848–1916) – російський історик. Закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету (1872), однак не представив до захисту магістерську дисертацію, на що К. М. Бестужев-Рюмін як керівник В. І. Семевського фактично і звертає увагу в листі до М. М. Бережкова. В. І. Семевський у 1881 р. опублікував дисертацію «Крестьяне при Екатерине II», яку представив на ступінь магістра та отримав його в Московському університеті.

истории. Пишите же мне о себе, о своем здоровье: адрес наверху, пишите скорее.

Весь Ваш,

К. [Н.] Бестужев-Рюмин.

Н. Я. Грот обещал мне свою диссертацию<sup>1</sup>. Если он послал ее Я[кову] К[арловичу] (\*)<sup>2</sup>, то пусть передадут ее [П. Г.] Моравеку<sup>3</sup>, который перешлет мне.

(\*) Разумеется, Яков Карлович Грот, академик, отец моего нежинского коллеги, Николая Яковлевича.

*IP НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 5.*

№ 8

18 січня 1883 р., [Рим]

30/18 января<sup>4</sup> 1883 г[ода]

Дорогой мой, Михаил Николаевич!

Вы уже, вероятно, получили письмо мое, отправленное по первому известию, что вы в Нежине, еще до получения Вашего милого письма, которое принесло мне большое удовольствие. Очень рад, что Ваше здоровье теперь хорошо; но прошу Вас не слишком утомлять себя и беречь свое здоровье. Право, оно нужно будет после.

Вы сдаетесь на учение Д. И. Иловайского<sup>5</sup>. Как я ни люблю [Д. И.] Иловайского, самого даровитого из русских историков, по моему мнению, но его учение о варягах кажется мне неудовлетворительным. Читали ли Вы в «Сочинениях

<sup>1</sup> Див.: Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики : опыт новой теории умственных процессов : рассуждение Н. Я. Грота / Н. Я. Грот. – Нежин, Лейпциг, 1882. – XXVI, 349 с.

<sup>2</sup> Грот Яків Карлович (1812–1893) – російський філолог, історик літератури. Закінчив Царськосільський ліцей (1832). Професор російської мови, словесності та історії Гельсінгфорського університету (1841–1852). Професор кафедри словесності Олександрівського ліцею (1852–1862). Ад'юнкт (з 1855 р.) та голова (з 1884 р.) Відділення російської мови та словесності, академік (1858) та віце-президент (1889–1893) Петербурзької АН. Наукові інтереси зосереджувалися на етимології, лексикографії та граматиці російської мови, а також на історії шведської та фінської літератури, російських письменників XVIII – початку XIX ст.

<sup>3</sup> Моравек Павло Густавович (1856–1904) – російський філолог-славіст, бібліограф. Викладав у Реформаторському училищі історію, словесність та російську мову. З 1883 р. працював викладачем, а потім інспектором у Катерининській жіночій гімназії (м. Санкт-Петербург). Протягом 1885–1887 рр. спільно з К. М. Бестужевим-Рюмініним працював редактором в «Известиях Санкт-Петербургского Славянского Благотворительного общества».

<sup>4</sup> Правильно: «18/30 января».

<sup>5</sup> Йдеться про зосередження уваги Д. І. Іловайського на вивченні проблеми походження Русі та його критиці норманської теорії.

[С. М.] Соловьева» его<sup>1</sup> статью о начале Руси (прежде у [В. П.] Безобразова в «Сборнике гос[ударственных] знаний»)<sup>2</sup>. Это – весьма высокое мнение. Читали ли Вы также [Вильгельма-Людвига-Петера] Томсона<sup>3</sup> о происхождении Руси (здесь я без книг и не помню точного заглавия: у меня Томсон по-английски<sup>4</sup>) – это тоже отличный свод норманнских толкований. Нет, по моему, никакого сомнения в том, что династия была норманнская; это свидетельствуют и имена князей («Олег» не соединяется с «Волгою», что ни говори Д[митрий] И[ванович] «Вольга» (= Ольга) и «Волга» филологически не тождественны: в первом случае В придыхание, во втором – необходимый член), и пороги. («Айфарь», – так ли пишу, не знаю, – как доказал [Я. К.] Грот объясняется из нижненемецкого языка, который, как Вам известно, лучше меня, близок к скандинавским наречиям (\*). Впрочем для меня, как я уже заявил в Казани на съезде<sup>5</sup>, первый вопрос тот, как возникло государство на месте разрозненных племен, а не тот, откуда происходят первые государи. Вопрос о Варягах требует большой исторической, филологической и археологической подготовки; этот вопрос может быть решен при большом таланте несколькими годами специальных занятий; но что-то не находится такого специалиста. Д[митрий] И[ванович] не филолог, и вообще по этому вопросу он больше фантазировал, чем работал. Его дело рассказать Русскую историю, и конечно лучше его никто в наше время не расскажет; он художник выше [Н. И.] Костомарова<sup>6</sup> на целую голову; но вопросы эрудиции не его дело, – он мало

<sup>1</sup> Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879) – російський історик. Закінчив історико-філологічне відділення філософського факультету Московського університету (1842). З 1847 р. працював професором кафедри російської історії, в 1864–1870 рр. – деканом історико-філологічного факультету, протягом 1871–1877 рр. – ректором Московського університету. Академік Петербурзької АН (1872). Автор «Истории России с древнейших времен» (29 тт., 1851–1879).

<sup>2</sup> Див.: Соловьев С. М. Начало русской земли / С. М. Соловьев // Сборник государственных знаний. – Т. 4 / под ред. В. П. Безобразова. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1877. – С. 1–19.

<sup>3</sup> Тут і далі – правильно: «Вильгельм-Людвиг-Петер Томсен». Томсен (Thomsen) Вільгельм-Людвіг-Петер (1842–1927) – датський лінгвіст, історик. З 1871 р. працював доцентом, а протягом 1887–1913 рр. – професором Копенгагенського університету. Іноземний член-кореспондент Петербурзької АН (1894). Наукові інтереси зосереджувались на історії індоевропейських, прибалтійсько-фінських та тюркських мов, а також на історії мовознавства та історії Європи. Прибічник норманської теорії розвитку російської державності.

<sup>4</sup> Імовірно, йдеться про працю В.-Л.-П. Томсена «The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state» (1877).

<sup>5</sup> IV Археологічний з'їзд у 1877 р.

<sup>6</sup> Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – український і російський історик, археограф, етнограф, фольклорист. Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету (1837). У 1844–1845 рр. викладав історію в гімназіях м. Рівного та м. Києва. У 1846–1847 рр. – ад'юнкт-професор кафедри російської історії Київського університету. Протягом 1847–1855 рр. за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, ув'язнений на рік у Петропавлівській фортеці (м. Санкт-Петербург), а потім перебував у засланні

для того подготовлен. Бойтесь скоропостижных решений; не вносите в курсе того, что еще не совсем готово у вас самих. Простите старику эту старческую воркотню.

О Риме когда-нибудь после. Пишите ко мне, и знайте, что я Вас очень люблю, и с удовольствием буду следить за Вашим успехом.

Вы знаете, что на курсах на время заменит меня [И. А.] Козеко<sup>1</sup>, а потом будет читать и вместе со мною. Я его очень люблю, и надеюсь, что из него путь будет.

В Вашем письме мне понравилось в особенности, что Вы довольны своею участью. Сохраняйте как можно долее это довольствие, и пишите чаще.

Ваш

К. [Н.] Бестужев-Р[юмин].

---

(\*) Учитель говорит мне большую похвалу. Но я, пиша книгу о торговле Руси с Ганзой, только немного стал разбирать средневековые документы на нижненемецком языке.

*IP НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 6–8.*

№ 9

2 лютого 1883 р., Рим

Рим,

2/14 февраля 1883 года

Дорогой мой Михаил Николаевич!

Вы очень хорошо делаете, что остаетесь на лекциях нейтральным в Варяжском вопросе. Я сам верю в то, что Русь и варяги не одно и то же; но до сих пор меня не могут убедить в том, что династия не была норманнская. В этом и весь вопрос. Статью о Томсоне я тоже читал, и тоже не был доволен ее тенденцією; но я читал и книгу, и не совершенно довольный ею все-таки считаю ее явлением важным. Важен также датский перевод Нестора (Смита). Норманнисты имеют-таки долю правды на своей стороне. По моему, [С. М.] Соловьев правее их всех; знаю, что он не чужд был высокомерия; но из современных историков по уму и образованию ближе всех к нему [А. И.] Никитский, да и тому далеко до него. [Д. И.] Иловайский очень даровит, но слишком субъективен; [И. Е.] Забелин тоже очень даровит, но малообразован. Остальным до [С. М.] Соловьева, «как до звезды небесной далеко». Вот почему следует постоянно обращать внимание на его мнение: он даром слова не скажет. Мы, люди ординарные, можем иногда

---

в м. Саратов. Протягом 1859–1862 рр. працював професором кафедри російської історії Санкт-Петербурзького університету. У 1863–1884 рр. – член-редактор Київської археографічної комісії. Член-кореспондент Петербурзької АН (1876). Наукові інтереси зосереджувалися на соціально-політичній та економічній історії України і Росії.

<sup>1</sup> Козеко І. А. – один із учнів К. М. Бестужева-Рюміна (ім'я та по батькові не встановлено – Л. Ш.).

судить его, но всегда должны выслушивать. Только в последние годы он встал предо мною во всем своем величии, и я смирился перед ним. Не забудьте, что этот человек первый понял Русскую историю в связи; он умнее даже [Н. М.] Карамзина<sup>1</sup>, который был не философ, а художник и ученый: [С. М.] Соловьев первый внес взгляд философа в Русскую историю. В молодости я восставал против него и каюсь: он победил меня. В настоящее время мне грустно, что [Д. И.] Иловайский не видит его настоящего значения, и не понимает своего законного места; я хорошо знаю, что мне нельзя соперничать ни с тем, ни с другим: у меня нет ни ума, ни знаний [С. М.] Соловьева, ни таланта [Д. И.] Иловайского или [И. Е.] Забелина; потому как зритель я могу спокойно судить их всех трех. Чем меньше Вы будете вносить субъективного в Ваши начальные лекции, тем лучше. Вы должны представить студентам науку в ее современном состоянии: не забываете это. Учитесь, учитесь и учитесь; тогда будете в состоянии учить. Не забывайте также, что Ваша кафедра самая важная в настоящую минуту. Вам следует внушать уважение к нашим предкам, как много пострадавшим и так много вынесшим для единства Русской Земли; Вам следует внушить любовь к нашему народу; Вам следует убедить слушателей, что они обязаны верою соединиться с этим народом. Этих результатов Вы должны достигать. Помните, что ученики Ваши будут учителями, и от их направления будет зависеть направление целого края, да еще какого важного.

Да благословит Вас Господь Бог, и да пошлет Вам силы на предстоящий подвиг.

Весь Ваш

К. [Н.] Бестужев-Рюмин.

[Н. Я.] Грота благодарите. Его труды меня интересуют; он даровит, хотя в убеждениях я с ним не схожусь.

*ИР НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 9–11.*

№ 10

11 лютого 1883 р., [Рим]

11/23 февраля 1883 года

Очень рад, дорогой мой Михаил Николаевич, что у Вас был отпразднован юбилей [В. А.] Жуковского<sup>2</sup>. Слишком он важный человек, чтобы оставить его без внимания (\*).

<sup>1</sup> Карамзін Микола Михайлович (1766–1826) – російський письменник та історик. Освіту отримав у приватному навчальному закладі. Працював редактором у «Московском журнале» (1791–1792) та «Вестнике Европы» (1802–1803). З 1804 р. обіймав посаду імператорського історіографа. Автор дванадцятитомної «Истории государства Российского», доведеної до початку XVII ст. (1803–1826).

<sup>2</sup> Жуковський Василь Андрійович (1783–1852) – російський поет, літературний критик, почесний член (1827) та академік (1841) Петербурзької АН. Закінчив Благородний пансіонат при Московському університеті (1801). Протягом 1815–1841 рр. перебував на придворній службі у Романових. Засновник російського сентименталізму. Автор поезій та балад: «Сельское кладбище» (1802), «Людмила» (1808), «Светлана» (1808–1812), «Певец во стане русских воинов» (1812) та ін. Переклав «Одіссею» Гомера, твори В. Скотта, Ф. Шиллера, Дж. Байрона.



О [П. И.] Мельникове пишу некролог<sup>1</sup>. Это был лучший из моих учителей, и я ему много обязан в своем развитии. Он был значительно лучше своей репутации (не писателя, а человека), и самая репутация эта создавалась, как у нас часто бывает, по совершенно посторонним соображениям, хотя его сын женат на моей племяннице (\*\*). Вы мне не писали, дали ли [О. П.] Аристовой что-нибудь. Я справлялся об этом в Петербурге. И очень стоял за ее права; но может быть ей что-нибудь и дали (\*).

Воззрения [Н. Я.] Грота не мои воззрения: но я все-таки считаю его человеком даровитым, и совсем не понимаю [С. С.] Гогоцкого<sup>2</sup>. В этом отношении, как и во многих других, [А. А.] Козлов<sup>3</sup> выше. Философ должен понимать, что разница в воззрениях на философские вопросы – вещь законника, и что только свободой воззрений и живет философия.

Спасибо Вам, что пишете часто. Мне хочется и знать о Вас, и вообще получать известия из России.

Весь Ваш

К. [Н.] Бестужев-Рюмин].

(\*) Разумеется празднование в Институте столетия рождения поэта В. А. Жуковского. Я держал о нем речь; и самое празднование состоялось по моему предложению.

(\*\*) Николай Павлович Мельников<sup>4</sup> – сын известного писателя, бывшего учителя Константина Николаевича, по Нижнему Новгороду. Я знаю лично обоих Мельниковых. Отец умер 1 февр[аля] 1883 г., а с сыном мы «обмывали» и одевали почившего Константина Николаевича. (Николай Павлович – добродушнейший человек).

(\*) Речь идет об Ольге Петровне Аристовой, вдове профессора, оставшейся после мужа с многочисленным семейством. Не знаю, что я отписал, и что мог

<sup>1</sup> Див.: Бестужев-Рюмин К. Н. П. И. Мельников (Некролог) / К. Н. Бестужев-Рюмин // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1883. – № 3–4. – С. 43–49.

<sup>2</sup> Гогоцький Сильвестр Сильвестрович (1813–1889) – російський філософ-ідеаліст. Закінчив Київську духовну академію (1837), у якій згодом (1841–1850) викладав філософію. Протягом 1851–1886 рр. професор кафедри філософії Київського університету. Наукові інтереси зосереджувалися на дослідженні філософії Гегеля, Канта та інших учених-філософів з урахуванням критичної переоцінки їхніх ідеалістичних систем з християнських позицій.

<sup>3</sup> Козлов Олексій Олександрович (1831–1901) – російський філософ-персоналіст, публіцист. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1854). З 1876 р. обіймав посаду приват-доцента і протягом 1884–1887 рр. – професора кафедри філософії Київського університету. Видавав журнали «Философский трехмесячник» (1885–1887) та «Свое слово» (1888–1898). Учений визнавав існування великої кількості духовних субстанцій, центральна з яких – Бог. Критикував гегелівську діалектику, позитивізм та матеріалізм.

<sup>4</sup> Мельников Микола Павлович (1856–1900) – син письменника Павла Івановича Мельникова, журналіст, службовець Тульського відділення Державного банку Російської імперії.

отписать [К. Н.] Бестужеву-Рюмину на его вопрос. Я не помню, какая пенсия или пособие были назначены ей, после отъезда ее из Нежина в Петербург, в начале 1883 года.

*IP НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 12–13.*

№ 11

18 березня 1883 р., [Рим]

18/30 марта 1883 г[ода] (\*)

Дорогой Михаил Николаевич!

Завтра будет пять недель, как я не выхожу из комнаты: меня постигло новое воспаление, да еще с кровоизлиянием. Теперь поправляюсь, благодаря докт[ору] Вендту.

Некролог послан в Ж[урнал] М[инистерства] Н[ародного] Пр[освещения] и вероятно напечатали. По вопросу об Институте Вы правы. Желательно бы заведение (для кандидатов-специалистов) особых высших курсов, как во Франции, и как думали сделать во Флоренции, а факультет трогать нечего.

«Архива» не вижу, и рад, что хоть [Н. П.] Барсуков<sup>1</sup> принял за биографию [М. П.] Погодина<sup>2</sup>, который стоит биографии. Вероятно, материал будет интересен. Жена Вам кланяется.

Весь Ваш

К. [Н.] Бестужев-Р[юмин].

(\*) Письмо получено 25 марта; я сделал на нем заметку: «хоть и печально, а к концу все-таки Благовещение».

*IP НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 14.*

<sup>1</sup> Барсуков Микола Платонович (1838–1906) – російський історик літератури, археограф, бібліограф, видавець. Вільний слухач Санкт-Петербурзького університету (1859–1862). З 1863 р. – співробітник, а з 1870 р. – член Петербурзької археографічної комісії. В 1868–1883 рр. працював помічником начальника Синодального архіву та бібліотеки. Протягом 1883–1906 рр. – начальник архіву Міністерства народної освіти. З 1866 р. співпрацював з виданнями «Вестник Европы» та «Русский архив», газетою М. П. Погодіна «Русский», а також з «Московскими ведомостями». Наукові інтереси зосереджувалися на дослідженні біографій діячів російської науки та культури, вивченні рукописів життійної літератури, публікації архівних матеріалів з історії російської літератури та культури.

<sup>2</sup> Ймовірно йдеться про початок роботи М. П. Барсукова над опрацюванням архіву М. П. Погодіна. Результатом його кропіткої роботи стала підготовка багатотомного видання «Жизнь и труды М. П. Погодина», яке побачило світ протягом 1888–1910 рр. та нараховувало 22 книги.

Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – російський історик, письменник, академік Петербурзької АН (1841). У 1821 р. закінчив Московський університет, де з 1826 р. завідував кафедрою загальної історії, а в 1835–1844 рр. – російської історії. Видавав журнали «Московский наблюдатель» (1827–1930) і «Московитянин» (1841–1856). Активно збирав і публікував давні пам'ятки, особливо рукописи та старовинні книги.

Христос воскрес!

Лекция Ваша, дорогой мой Михаил Николаевич, хорошо задумана и хорошо написана. Очень рад, что Вы взяли этот камертон: в наше время более, чем когда либо, история – *magistra vitae*. Только бы слушались ее уроков.

А я опять схватил болезнь, и до сих пор еще плохоправляюсь. Это – гастрическая лихорадка.

Жена Вам кланяется.

Будьте здоровы и пишите: до половины мая буду в Риме, а там, вероятно, поселюсь около Кастеллямаре<sup>1</sup>, а зиму – надеюсь – опять в Риме.

Весь Ваш

К. [Н.] Бестужев-Р[юмин].

[П. Г.] Моравек обещал мне на днях прислать диссертацию [Н. Я.] Грота<sup>2</sup>. Жду ее с нетерпением. Прежде чем взять кого-нибудь на его место, справьтесь в Москве, где есть очень хороший человек, [Л. М.] Лопатин<sup>3</sup>, и в Петербурге, где трое. Я бы был за [Л. М.] Лопатина, если только он пойдет. Из петербургских один не пойдет, а двое еще не заявили себя; а [Л. М.] Лопатин написал прелестную статью об эмпиризме в «Русской Мысли». [Н. Я.] Грота же поздравьте от меня.

Кто у Вас читает всеобщую историю? Вспомнить не могу.

---

Письмо получено 25 апреля в Нежине. Пасха в 1883 году была 17 апреля.

К[онстантин] Н[иколаевич] понимает мою вступительную лекцию «Об истории, как народном самосознании». Я согласен с ним, что она хорошо задумана, но прибавлю: она не додумана. И то еще замечу, что в этой лекции я был отчасти под влиянием воззрений моего учителя, писавшего на тему «Чему учит Русская история».

История действительно учит. Она – нравственная наука, и в этом ее существенный, практический интерес.

---

<sup>1</sup> Тут і далі – правильно: «Кастелламаре».

<sup>2</sup> Див. лист № 7.

<sup>3</sup> Лопатін Лев Михайлович (1855–1920) – російський філософ-ідеаліст та психолог. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1879). З 1881 р. викладав на історико-філософському факультеті Вищих жіночих курсів. З 1884 р. – приват-доцент, з 1892 р. – професор кафедри філософії Московського університету. З 1885 р. увійшов до складу членів, а протягом 1899–1920 рр. обіймав посаду голови Психологічного товариства при Московському університеті. Ініціював заснування при університеті в 1889 р. журналу «Вопросы философии и психологии»; з 1896 р. був його редактором, з 1905 р. – керівником. Наукові інтереси зосереджувалися на вивченні питань теорії пізнання, метафізики, психології, етики, історії філософії.

Лекция моя и речь о [В. А.] Жуковском напечатаны в VIII томе «Известий Института князя Безбородко» за 1884 год. Оттиски, по обычаю, раньше журнала; были посланы и К[онстантину] Н[иколаевичу] в Италию.

*ІР НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 15–16.*

№ 13

3 травня 1883 р., [Рим]

3/15 мая 1883 г[ода], [Рим]

Дорогой Михаил Николаевич!

Здоровье мое все еще плохо; а вот Вы-то, что вздумали хворать? Это совсем не хорошо.

В [М. А.] Максимовиче<sup>1</sup> я привык уважать самого добросовестного и беспристрастного из малороссийских ученых; своим ученикам, которые занимаются Малороссиею, я обыкновенно говорю: верьте только [М. А.] Максимовичу, а другим – насколько они не противоречат ему. Но я знал [М. А.] Максимовича хорошо: был один год (1850), когда целые полгода я видел его каждый день: это был прелестный, задушевный, наивный и поэтический человек. (\*)

После половины нашего мая еду в Кастеллямаре. Адрес мой я думаю пока – *Italie, Castellamare, poste restante*<sup>2</sup>.

[Г. Э.] Зенгеру<sup>3</sup> скажите, что если он будет в Риме, когда я там буду в начале октября, то я очень желаю с ним познакомиться. Если он не бывал в Риме, то я

<sup>1</sup> Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – український і російський історик, філолог, етнограф, ботанік. Навчався на словесному та природничо-математичному відділеннях Московського університету, після закінчення якого з 1823 р. викладав ботаніку, а з 1826 р. завідував Ботанічним садом в університеті. Професор кафедри ботаніки (1833) та кафедри російської словесності (1834–1845), декан 1-го відділення філософського факультету та перший ректор (1834–1835) Київського університету. Член-кореспондент Петербурзької АН (1871). Наукові інтереси зосереджувалися на вивченні українського фольклору, історії Давньої Русі, російської літератури та мовознавства.

<sup>2</sup> Італія, Кастеламаре, до вимоги (італ.).

<sup>3</sup> Зенгер Григорій Едуардович (1853–1919) – російський філолог. Закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету (1874). В 1874–1875 рр. – штатний викладач давніх мов у 5-й Санкт-Петербурзькій гімназії. Професор всесвітньої історії (1877–1883), бібліотекар (1877–1880) та вчений секретар (1881–1883) НІФІ. Працював у Варшавському університеті на посадах в. о. доцента, доцента та професора на кафедрі всесвітньої історії (з 1885), декана історико-філологічного факультету (з 1896), ректора (1897–1899). Попечитель Варшавського учбового округу (1900), заступник (1901) та міністр народної освіти (1902–1904), сенатор (1904–1905). Член-кореспондент Петербурзької АН (1907). Позаштатний службовець у Відділенні філології Санкт-Петербурзької бібліотеки (1917–1919). Наукові інтереси зосереджувалися на вивченні давньоримської історії, а також критиці тексту давньоримських поетів.

имею в этом случае преимущество: жил там зиму и кое-что видел. Мы будем ходить вместе: я привык к местам, а он может припомнить то, что исчезло из виду при моих чтениях, отрывочных и не систематических. Буду ли, и где я буду, он может узнать у доктора Вендта, которого знают в посольстве. Прощайте, будьте здоровы. Уедете в деревню, напишите Ваш адрес, забыл его.

Весь Ваш К. [Н.] Бестужев-Рюмин. (\*\*)

(\*) Эта прекрасная характеристика М. А. Максимовича [К. Н.] Бестужевым-Рюминым дана им в ответ на мое замечание, что я с удовольствием в то время занимался чтением «Сочинений» [М. А.] Максимовича. И доселе я читаю и перечитываю статьи [М. А.] Максимовича всегда с наслаждением: он действительно и критик, и поэт малороссийской старины.

(\*\*) Во второй половине письма Константин Николаевич пишет про Григория Эдуардовича Зенгера, моего коллегу по Институту. Не знаю, виделись они в Риме, или нет. (Не будет ли указаний дальше).

*IP НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 17–18.*

#### № 14

1 червня 1883 р., Кастелламаре

1/13 июня 1883 года.

Castellamare di Stabia, salita Li Quisisana, villa Ferrari, 60.

Пишу к Вам, дорогой Михаил Николаевич, в Бережок, куда если Вы и не приехали, то скоро приедете. Что ваше здоровье? Постарайтесь хорошенько отдохнуть летом. Я, живя на горе над морем и в виду Везувия, поправляюсь понемногу: сплю хорошо, ем много; ходить еще много не могу, зато долго сижу на воздухе то в саду, то на балконе, или скорее – террасе<sup>1</sup>, с книгой в руках: а тут ветерок с моря, а не то с горы, на половине которой наша дача. А солнце, а зелень, а дымящийся Везувий! Ездил на днях в Сорренто. Дорога туда между морем и скалами великолепна. Прелестны городки и деревеньки по скалам и по ущельям: часто вся гора покрыта зданиями по скату, а иногда на высокой с обрывом скале стоит или город, или какое-нибудь здание; а сады террасами. Всего не опишешь. Пока до следующего письма. Готовлюсь сейчас обедать.

Весь Ваш

К. [Н.] Бестужев-Р[юмин].

*IP НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 19.*

<sup>1</sup> Так у документі. Правильно – терраса.

№ 15

7 липня 1883 р., [Кастелламаре]

19/7июля<sup>1</sup> 1883 года.

Вот Вы и дома, дорогой мой Михаил Николаевич, и отдыхаете от трудного для Вас года. Хорошо попасть в свою семью; хорошо, когда семья еще цела, и окружает человека веяниями детства. Теперь время запастись той душевной теплотой, о которой, помнится, говорит [Н. В.] Гоголь в характеристике Плюшкина. Мне на днях пришлось горькое чувство: имение отца, родное гнездо, пришлось продать: разделить – управлять нельзя; в одни руки – у меня денег не было, а больше никто не хотел. Итак, вековое гнездо, в котором жили с половины XVIII в. разрушено. Говорю аллегорически, ибо дедова дома не существует уже более 40 лет, но есть дом отцовский, переделанный из старого флигеля. Стало быть, я никогда не увижу места, где начал учиться, где читал [Н. М.] Карамзина, Плутарха, [В. А.] Жуковского, куда после ездил на вакацию из гимназии и из университета. Ничего не увижу – тяжело.

[В. А.] Жуковского Вашего прочел – очень хорошо: в пору и в меру.

Надеюсь, что Ваше легкое нездоровье прошло; и я хоть медленно, да поправляюсь.

Жена Вам кланяется.

Весь Ваш

К. [Н.] Бестужев-Р[юмин].

*ІР НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 788, арк. 20–21.*

#### Список використаних джерел

1. Киреева Р. А. К. Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX века / Р. А. Киреева. – М. : Наука, 1990. – 268 с.
2. Малинов А. В. К. Н. Бестужев-Рюмин : очерк теоретико-исторических и философских взглядов / А. В. Малинов. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2005. – 214 с.
3. Мелітаурі Л. М. К. М. Бестужев-Рюмін – історіограф, джерелознавець, археограф : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Л. М. Мелітаурі. – Донецьк, 2007. – 18 с.
4. Шипко Л. В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Л. В. Шипко. – К., 2007. – С. 3–6.
5. Шипко Л. В. Листування М. М. Бережкова та К. М. Бестужева-Рюміна : джерелознавчий огляд / Л. В. Шипко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 18. – К. : НБУВ, 2014. – С. 584–596.
6. Шипко Л. В. Становлення М. М. Бережкова як особистості та науковця (1850–1878 роки) / Л. В. Шипко // Рукописна та книжкова спадщина. – Вип. 13. – К. : НБУВ, 2009. – С. 315–331.

<sup>1</sup> Правильно: «7/19 июля».



7. Моціяка П. П. Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів / П. П. Моціяка. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2011. – С. 68.

8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 707, оп. 70, спр. 10, арк. 8 зв.; ІР НБУВ, ф. XXIII, од. зб. 505, арк. 1.

### References

1. Kireeva, R. A. (1990). *K. N. Bestuzhev-Riumin i istoricheskaya nauka vtoroi poloviny XIX veka* [K. N. Bestuzhev-Riumin and historical science of the second half of the 19th century]. Moscow: Nauka. [In Russian].
2. Malinov, A. V. (2005). *K. N. Bestuzhev-Riumin: ocherk teoretiko-istoricheskikh i filosofskikh vzgliadov* [K. N. Bestuzhev-Riumin: review of theoretical-historical and philosophical views]. Saint Petersburg: Publishing house of Saint Petersburg State University. [In Russian].
3. Melitauri, L. M. (2007). *K. M. Bestuzhev-Riumin – istoriograf, dzhereloznavets, arkhograf* [K. M. Bestuzhev-Riumin – historiographer, source studies expert, archaeographer] (Extended abstract of PhD dissertation). Donetsk National University, Donetsk, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Shypko, L. V. (2007). *Naukova ta osvithna diialnist Mykhaila Berezhkova* [Scientific and educational activity of Mykhailo Berezhkov] (Extended abstract of PhD dissertation) (pp. 3–6). Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Shypko, L. V. (2014). Lystuvannia M. M. Berezhkova ta K. M. Bestuzheva-Riumina: dzhereloznavchyi ohliad [Correspondence of M. M. Berezhkov and K. M. Bestuzhev-Riumin: the source study review]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 18, pp. 584–596. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Shypko, L. V. (2009). Stanovlennia M. M. Berezhkova yak osobystosti ta naukovtsia (1850–1878 roky) [The formation of M. M. Berezhkov as a personality and a researcher (1850–1878)]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 13, pp. 315–331. Kyiv. [In Ukrainian].
7. Motsiaka, P. P. (2011). *Nizhynskiy istoriko-filologichnyi instytut kniazia Bezborodka u portretakh yoho dyrektoriv* [Nizhyn Historical and Philological Institute of Prince Bezborodka in portraits of its directors] (p. 68). Nizhyn: M. M. Lysenko. [In Ukrainian].
8. Fond 707, Inventory 70, Unit 10, Folio 8 re. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian]; Fond 23, Unit 505, Folio 1. The Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

*L. Shypko*

**Correspondence of M. M. Berezhkov and K. M. Bestuzhev-Riumin in the fonds of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine (September 1882 – July 1883)**

This article contains the following publication of the correspondence of a famous professor of St. Petersburg University, academician of Petersburg Academy of Sciences K. M. Bestuzhev-Riumin (1826–1897) to M. M. Berezhkov (1850–1935), a professor of Russian history in Nizhyn Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko. This publication presents nine handwritten copies of the letters of K. M. Bestuzhev-Riumin to M. M. Berezhkov for the period from September 1882 to July 1883. The letters are analyzed and published for the first time. The researched epistolary documents are stored in a personal archival fond of M. M. Berezhkov at the Institute of Manuscript of VNLU. The scientific value of the publication is justified by the letters' information potential, which contributes to the detailed study of the scientists' biographies, as well as to the illustration of the specifics of their scientific interests during the stated chronological period. It is further enhanced by the absence of an in-depth source study both in Ukrainian and Russian historiographies and also by the established fact of the absence of a packagekit of response letters of M. M. Berezhkov to K. M. Bestuzhev-Riumin.

*Key words:* M. M. Berezhkov, K. M. Bestuzhev-Riumin, correspondence, source studies review, scientific and archeographical processing.

*Л. В. Шипко*

**Переписка М. Н. Бережкова и К. Н. Бестужева-Рюмина в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (сентябрь 1882 г. – июль 1883 г.)**

Представлено продолжение поэтапной публикации писем профессора Санкт-Петербургского университета, академика Петербургской академии наук К. Н. Бестужева-Рюмина (1826–1897) к профессору российской истории Нежинского историко-филологического института князя Безбородко М. Н. Бережкову (1850–1935). Впервые публикуются и анализируются девять копий писем за сентябрь 1882 г. – июль 1883 г. Исследуемый массив эпистолярного наследия хранится в фонде М. Н. Бережкова в Институте рукописи НБУВ. Научная ценность публикации обусловлена информационным потенциалом писем, способствующим уточнению биографий учёных, а также раскрытию отдельных сторон их научных интересов в указанный хронологический период, и усиливается отсутствием их углублённого источниковедческого изучения как в украинской, так и российской историографии, а также установлением факта отсутствия соответствующего комплекта ответных писем М. Н. Бережкова к К. Н. Бестужеву-Рюмину.

*Ключевые слова:* М. Н. Бережков, К. Н. Бестужев-Рюмин, переписка, источниковедческий обзор, научно-археографическая обработка.

## **ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ ТА АРХІВНІЙ СПРАВІ**

УДК 091:001.4=161.2

**О. М. Гальченко,**  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### **ТЕЗАРУС РЕМІСНИЧОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ БІБЛІОПЕГІСТИЦІ: ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ФАХОВОГО СЛОВНИКА**

Розглянуто термінологічні проблеми, що виникають при описуванні середньовічних оправ рукописних книг для наукових каталогів та електронних баз даних. Обґрунтовано необхідність формування національного тезаурусу з ремісничої та професійної термінології в українській кодикології та бібліопегістиці. Визначено основні етапи укладання тезаурусу, зокрема збирання та складання переліку і картотеки фахових термінів; перекладу, редагування та уніфікації запозичених термінів; створення електронного візуального фахового словника.

*Ключові слова:* тезаурус, українська ремісничка термінологія, середньовічні оправи рукописних книг та стародруків, палітурні терміни, електронний візуальний словник, кодикологія, бібліопегістика.

Формування та впорядкування наукової термінології в окремих галузях науки є актуальним питанням мовознавства. Україна не виняток у цьому процесі, який особливо активізувався зі становленням її як суверенної держави. Конституційне закріплення за українською мовою статусу державної та розширення поля її суспільного функціонування надає принципового значення подальшому розвитку та вдосконаленню української наукової термінології.

У 90-х роках XX ст. та на початку XXI ст. до формування та упорядкування наукових термінів прилучаються не тільки лінгвісти, але й фахівці різних галузей знань, що спричинило «термінологічний вибух» в українській лексикографії. Зазначений період характеризується появою різноманітних галузевих та фахових словників – як тлумачних, так і термінологічних. Незважаючи на зростання їхньої кількості з року в рік, питання унормування наукової мови досі залишається актуальним.

© О. М. Гальченко, 2015

Наша стаття присвячена питанню становлення і функціонування однієї з галузей української термінології, а саме ремісничої та професійної термінології, пов'язаної зі створенням та побутуванням рукописної книги.

При побудові понятійно-термінологічного апарату будь-якої науки прийнято керуватися принципом однозначності термінів. На жаль, такого стану можна досягти не завжди. Одним з прикладів універсальності та полісемічності є термін «книга».

Книга – об'єкт та предмет досліджень різних галузей історичної та філологічної наук і одночасно результат діяльності окремих ремесел та виробництв, для кожного з яких визначення терміна «книга» має певну специфічну відмінність, що трактується по-своєму. Книга може бути формою збереження інформації, наративним джерелом, архівним документом, пам'яткою літератури або письма, зразком прикладного та образотворчого мистецтва, предметом матеріальної культури та ремесла, продуктом видавничого та поліграфічного виробництва тощо. А це, своєю чергою, відбивається на поняттях та термінах, якими описується книга як об'єкт та предмет наукового дослідження.

З великої кількості термінів, якими науковці-кодикологи оперують при вивченні рукописної книги, нас цікавлять передусім ремісничі, якими описується зовнішній вигляд (конструкція та оздоблення) оправ рукописних книг, що побутували в різні хронологічні періоди до їх машинного виробництва.

Вже на етапі становлення бібліопегістики як складової кодикології, науки про рукописну книгу, питання ремісничої термінології стало наріжним каменем для подальшого її розвитку. Частина понять і термінів для описування рукописної книги як предмета матеріальної історії, досі не має точного чи однозначного визначення, тобто вживаються дослідниками в різних, не завжди чітких смислах: оправа–палітурка–обкладинка–обгортка; інтролігаторство–палітурництво; басма–штамп–штемпель. Один і той само елемент конструкції книги може мати кілька назв, але вживатися різними дослідниками в одному значенні: дошка–кришка–сторонка–боковинка; косинець–кут–наріжник–нарожник–накутник–ріжок–кутик; застіжки–застяжки–здвижки–замки; жук–жуковина–пуклі. Або, навпаки, один термін використовують у різних значеннях: наріжник – а) накладний елемент на оправі; б) елемент та відбиток тиснення, розташований у кутах орнаментальної оздоблювальної рамки на кришках оправ; в) елемент складеної оправ.

Подібна ситуація з розбіжностями в термінах значною мірою пов'язана з тривалим перебуванням українських земель у складі різних країн, що призвело до того, що деякі загальновживані інтролігаторські

та палітурні терміни мають декілька еквівалентів-синонімів і, навпаки, – один і той самий термін у сусідніх регіонах України застосовується в різних значеннях.

Неусталена термінологія призводить до появи ряду нових синонімів, заміни старих понять новими, інколи без достатніх на те підстав. Наприклад, свого часу були спроби вживати словосполучення «окраєць рукопису» в значенні «поле рукопису». Згідно зі словником української мови, «окраєць – це скибка, відрізана від непочатого краю хліба...» [57, т. 5, с. 676], а всі інші значення є рідковживаними, і сфера їхнього використання не має нічого спільного з процесом створення книги.

Недоцільними, на нашу думку, є також спроби залучити до наукової лексики термін «береги» замість усталеного – «поле(я)», адже, окрім палітурників, другий термін вважають своїм фаховим друкарі, видавці та поліграфісти, книгознавці, кодикологи і реставратори книг і вживають його як в однині (верхнє поле, нижнє, бічне, зовнішнє, корінцеве), так і в множині (поля – як сума зазначених полів навколо тексту або ілюстрації). Упродовж кількох століть цей термін усталився, що й засвідчує сучасна поліграфічна термінологія [43].

Термін «береги» стосовно книги українські словники рекомендують вживати тільки в множині [8, с. 47; 54, с. 50], тоді як для фахової термінології це неприпустимо. Тож кодикологи та книгознавці, конкретизуючи місцезнаходження окремих записів або зображень на сторінці, віддають перевагу більш звичному і зрозумілому терміну «поля». Крім того, в тезаурусах термін «береги» має два значення: «поля книжки» та «обріз книги» – саме в останньому значенні його подає словник Грінченка [54, с. 50].

Подібних прикладів, коли до професійної лексики намагаються залучити застарілі терміни без урахування сучасного стану розвитку наукової термінології, можна навести багато. Запровадження нових понять вимагає їх чіткого визначення, уточнення смислових значень, меж застосування тощо. На жаль, цього принципу сучасні дослідники книги дотримуються не завжди.

Значною мірою ця заувага стосується термінів, що вживаються для описування книжкових оправ, конструкція яких відповідає ремісничому (домашньому) періоду виготовлення, що закінчився в другій половині XIX ст. Оскільки друкована книга тривалий час наслідувала як конструкцію, так і техніку виробництва оправ рукописної книги, тож не дивно, що й реміснича термінологія цієї галузі співпадає як для рукописних книг, так і для стародруків. Особливо це стосується історичної оправ, яка ще довго була індивідуальною за характером виготовлення.

Отож відсутність фахового словника з кодикології та бібліопегістики дедалі більше дається взнаки. Про необхідність уніфікації спеціальної термінології з палітурництва для укладання наукових каталогів та баз даних також говорять і російські дослідники [18; 33].

Питання термінології вперше гостро постало при розробці уніфікованої структурованої схеми описання на кириличну рукописну книгу в рамках кодикологічних та кодикографічних досліджень [16]. Схема отримала назву «Кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису» і становить максимально деталізований план реєстрації зовнішніх характеристик рукописної книги, що охоплює всі можливі аспекти дослідження з урахуванням потреби в науковій інформації фахівців різного профілю, зокрема включає докладні відомості про техніку виготовлення та оздоблення, зміст та історію її побутування. При розробці схеми була здійснена спроба формалізувати рубрики й елементи описання книги, ввести уніфіковану термінологію. Від початку схема була орієнтована на нові інформаційні технології, що почали активно проникати у всі сфери людської діяльності вже в останній чверті XX ст.

Одночасно зі складанням схеми був проведений термінологічний аналіз понять, що використовувалися при вивченні рукописних та друкованих книг українськими дослідниками. Результати були доволі невтішними. Виявилося, що в Україні відсутні спеціальні фахові словники з палітурництва, в яких можна знайти ремісничі терміни, пов'язані з процесами виготовлення книг різного призначення. Єдиний словник, який міг стати в нагоді укладачам на той час, – це короткий російсько-український словник поліграфічних та видавничих термінів, орієнтований на книги машинного виробництва [31], а також статті П. Курінного [34], К. Широцького [65; 66] та Д. Щербаківського [68; 69], присвячені оправам українських середньовічних книг. Вказаними працями обмежувалася й українська термінологія з бібліопегістики. Російськомовних друкованих джерел було значно більше, це роботи П. Симоні [37; 48; 49] та В. Калугіна [20–27], присвячені лексиці середньовічної палітурної справи; публікації матеріалів з історії техніки книжкової справи, виявлених у рукописних джерелах XV–XVIII ст., посібники (рос. «руководства») XIX ст. з оправлення книг [7; 15; 19; 42; 50; 62], словники та енциклопедії з бібліотечної справи [52], книгознавства [28; 64], поліграфії [6] та видавничої справи [53].

Саме відсутність усталених україномовних термінів з виробництва рукописних книг змусила укладачів спершу скласти російськомовну схему, а вже потім добирати українські еквіваленти термінів [16, с. 35–67, 107–143]. Така двомовна схема стала основою для українсько-російського тезаурусу з кодикології та бібліопегістики, що почав формуватися в



ІР НБУВ ще наприкінці ХХ ст. Деякі найбільш уживані терміни з цього тезаурусу, переважно ті, що стосуються інтролігаторства та палітурництва, були згодом опубліковані додатком до монографії О. М. Гальченко «Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні» [9]. Цей додаток став першим коротким словником фахових термінів, що використовуються зараз українськими дослідниками при описуванні оправ рукописних книг та стародруків.

Останнім часом виходить друком чимало словників, присвячених книжковій справі, але вони переважно спрямовані на термінологію друкованої книги (книгознавство та видавнича справа). Рукописна книга відображена в цих словниках дуже мало, а термінологія з виробництва середньовічних книг не представлена зовсім.

Сьогодні частина термінів, що вживаються при вивченні рукописної книги, зафіксована загальними словниками з наукової термінології [46] та спеціальними словниками й енциклопедіями з фахової термінології – бібліотечними [4; 58], книгознавчими [29; 56], видавничими [40; 43; 55; 63], поліграфічними [32; 45; 59; 63], а також галузевими словниками целюлозо-паперового виробництва [35; 61]. Деякі терміни, що стосуються типології середньовічних рукописних книг, можна знайти в архівознавчих словниках [5; 30] та словниках з історії України [14].

При вивченні західноєвропейських оправ рукописних книг та стародруків українські дослідники використовують переважно терміни, що наводяться в двомовних та багатомовних фахових словниках з бібліотечної справи [4; 51], книгознавства [2], поліграфії [1], видавничої справи [38], палітурництва [74], архівознавства [12; 71; 72] та матеріалознавства [3].

Відсутність фахових словників змушує дослідників присвячувати питанням палітурної термінології та лексики виробництва середньовічних рукописних та друкованих книг цілі розділи або окремі додатки в монографіях [36; 70; 73; 75] та методичних рекомендаціях з описування рукописних книг [41, с. 12–20] і стародруків [60].

Терміни з іншомовних джерел українські дослідники зазвичай транслітерують або калькують на власний розсуд, іноді ігноруючи наявну українську історичну лексику з книговиробництва. Це також є однією з причин вживання термінів-синонімів.

Переклад, особливо науково-технічних термінів, завжди має значні труднощі, адже полісемія слів у різних мовах часто не збігається, і переносні значення в кожній мові розвиваються по-своєму. Тож питання про шляхи проникнення іншомовних слів в українську мову виявляються досить складним і малодослідженим.

Глобалізація інформаційного простору, прагнення до уніфікації та стандартизації інформаційних продуктів вимагають адекватного перекладу вживаних українських термінів на англійську мову, оскільки в сучасному світі вона найпоширеніша і неофіційно вважається міжнародною мовою практично всіх галузей науки. Відповідно переклад англійських термінів на українську мову вимагає знання галузі, розуміння змісту термінів англійською і знання термінології рідною мовою. Важливість цього питання засвідчила робота над базами даних (БД) «Кодекс» та «Оправи кириличних рукописних книг XIV–XVIII ст.», розробкою та створенням яких займається відділ кодикології та кодикографії ІР НБУВ. Виявилось, що знання ремісничих термінів з техніки виготовлення оправ, що застосовуються при описуванні їхніх конструкції та оздоблення, не завжди допомагає при перекладі цих термінів англійською або іншою мовою, особливо коли йдеться про багатозначні терміни та такі, що вживаються паралельно в багатьох галузях науки. Інтернет-словники та автоперекладачі, якими досить часто супроводжуються сучасні БД та інтернет-ресурси, не дають адекватного перекладу, і навіть зі знанням мови, якою створена БД, без фахового словника зрозуміти терміни, особливо багатозначні, буває досить важко. Наприклад, таким багатозначним є термін «оправа», що найчастіше зустрічається як у назвах майже всіх БД на книжкові оправи, так і в наповненні цих БД, однак автоперекладач Google жодного разу не переклав його правильно – ані з англійської, німецької, французької мов, ані з російської. Зазвичай «оправа» перекладається як «в'язка», «зв'язування», «переплетення» тощо.

Саме багатозначністю окремих термінів обумовилося те, що паралельно зі створенням БД ще наприкінці XX ст. розпочалися роботи з виявлення та збирання англійських еквівалентів українських ремісничих термінів з книговиробництва та історії побутування середньовічної книги для створення тримовного (українсько-російсько-англійського) термінологічного словника. Ці роботи тривають і дотепер. У процесі збирання іншомовних термінів виявилось, що визначення інколи не допомагають зрозуміти, в якому значенні вживається той чи інший термін або словосполучення. Натомість візуальний ряд, що супроводжує зібрані терміни, дає змогу зрозуміти, про що йдеться, і підібрати еквіваленти іноземного терміна українською мовою.

Формування українського тезаурусу термінів з кодикології та бібліопегістики не може обмежуватися суто ремісничими поняттями, пов'язаними з історією розвитку техніки інтролігаторства та палітурництва. Це засвідчили подальші дослідження оздоблення українських та західноєвропейських оправ з українських книгосховищ. Їхнє активне

вивчення в Україні розпочалося тільки на початку ХХІ ст. Справа в тому, що більшість середньовічних кириличних книг, які дійшли до сьогодні, – це релігійні книги, богослужбні та четьї, оправи яких оздоблювалися з урахуванням їхнього змісту. Наприклад, на сюжетних кліше (косинці, середники, плакетки), що використовувалися для ошатних оправ рукописних книг та стародруків, зустрічаються зображення переважно релігійного змісту, які можуть бути описані за допомогою церковної та іконографічної термінології, частково відображеної в мистецтвознавчих словниках [10; 11; 13; 39; 67] і в словниках з іконопису [17; 47], релігійної та церковно-обрядової термінології [44].

Іконографічні та мистецтвознавчі дослідження оздоблення українських середньовічних оправ висвітлили ще один напрям у створенні українського фахового тезаурусу – збирання, систематизацію та уніфікацію термінів і понять для описування оздоблення та декору оправ, створених у різний час як на українських землях, так і поза ними. Значна частина термінів для описування техніки, характеру та сюжетів оздоблення оправ також не уніфікована, і відповідна робота перебуває на початковому етапі.

Як бачимо, кодикологічна та бібліопегістична термінологія не обмежується суто ремісничими термінами з виробництва та побутування рукописної книги, значну частину вживаних термінів становлять запозичення з інших галузей науки – мистецтвознавства, матеріалознавства, релігієзнавства тощо.

Слід пам'ятати, що переважна більшість українських ремісничих термінів зі створення рукописних книг має іноземне походження, переважно грецьке, латинське, німецьке, французьке, і увійшли вони до української мови або безпосередньо, або через російську та польську. Відсоток суто українських термінів серед них незначний, але він є.

Переважна більшість сучасних термінів, базових при вивченні писемних пам'яток у формі книги-кодексу (архівних документів, рукописних та друкованих книг), значною мірою співпадають у книгознавстві, кодикології, бібліопегістиці, архівознавстві, документознавстві тощо, адже були запозичені з професійної лексики ремесел із різних етапів створення та виготовлення книг – книгописання, палітурництва, друкарської справи тощо. Визначення етимології багатьох з цих термінів – справа досить складна, і все ж необхідна, щоб чітко визначити правомірність їхнього використання, особливо, коли одночасно вживаються як місцеві, так і запозичені з інших мов. Це справа подальших термінологічних досліджень.

Отож у створенні українського словника з ремісничої лексики книговиробництва та палітурництва можна визначити кілька етапів.

### **1. Збирання і складання переліку та картотеки фахових термінів.**

Їх створення та поповнення відбувається в декількох напрямках:

- цілеспрямований перегляд термінологічних словників та фахових монографій, як українською, так і іноземними мовами (російською, англійською, польською, німецькою тощо) для виявлення термінів, що стосувалися різних аспектів виготовлення та вивчення рукописної книги;
- фіксація окремих історичних ремісничих термінів, виявлених при роботі з архівними документами (прибутково-видавничими книгами українських друкарень; візитаціями монастирів, окремих церков і єпархій; особовими архівами книгознавців та мовознавців, які займалися питаннями історичної термінології) та з рукописними книгами (окремі ремісничі терміни згадуються в приписках та записах власників та виробників, зокрема переписувачів, інтролігаторів, граверів, друкарів, на книгах). З огляду на те, що українська професійна лексика з виробництва середньовічних книг дослідникам не відома, було визнано за доцільне збирати, крім історичних фахових термінів, також вузькоспеціальні застарілі терміни та діалектизми, що зустрічаються при вивченні давньоруських та українських рукописних і друкованих джерел;
- збір ілюстративного матеріалу (малюнків, фото, схем тощо) з техніки виготовлення та оздоблення середньовічних рукописних книг і стародруків, створених у різних країнах як за давніх часів, так і зараз;
- упорядкування термінів та понять за абеткою з фіксуванням джерел, в яких вони були виявлені. Щоб уникнути різночитань та інших непорозумінь у їхньому вживанні, збираються також усі варіанти пояснень до терміна (визначення, тлумачення, трактування, експлікація). Для багатозначних термінів наводяться сфери використання, встановлюються подібність або відмінність формулювань за істотними або несуттєвими ознаками. Крім того, при наведенні відмінностей у трактуванні понять, узятих з різних наукових дисциплін, не порівнюються і не змішуються, а навпаки, підкреслюються особливості дисциплінарної специфіки;
- при введенні нового терміна, пропонувалося його пояснення або визначення, обґрунтування його адекватності та правомірності використання. Зазвичай такі терміни супроводжуються ілюстрацією;
- створенні картотеки «персоналій» – осіб, які займалися створенням рукописних книг та оправи (переписувачі, інтролігатори, гравери, художники тощо), згаданих у рукописних книгах. На картках зазначаються: прізвище, ім'я, професія, джерело інформації, час діяльності в межах століття.

**2. Переклад, редагування та уніфікація термінів.** Переклад може бути дуже точним за допомогою синонімів, тлумачення або транслітерації

терміна. Для належного підбору українського відповідника враховувалася вмотивованість терміна і точність передачі позначуваного поняття українською мовою. Після відпрацювання основного масиву термінів був сформований перелік тримовного (українсько-російсько-англійського) тезаурусу у вигляді таблиці, упорядкованої за українською абеткою. Для ряду термінів не вдалося встановити російські та англійські відповідники до українських термінів. Робота над їх пошуком триває. Уніфікація термінології для описування рукописної книги потребує спільних зусиль фахівців з різних галузей.

**3. Створення електронного візуального фахового словника ремісничих термінів на книгу.** Нині в українській лексикографії склалася ситуація, коли укладання окремих фахових словників не встигає за розвитком наукових досліджень, а наявні словники не розкривають усіх закономірностей функціонування окремих фахових термінів. Подібна ситуація конче вимагає перебудови системи укладання фахових словників. Створення різноманітних електронних словників є одним зі шляхів вирішення цієї проблеми в Україні.

Як спробу хоча б частково вирішити проблему відсутності українського термінологічного словника палітурних ремісничих термінів на виготовлення книг домашнього періоду розробники БД «Оправки кирилических рукописных книг XIV–XVIII ст.» почали створювати електронний візуальний словник як невід’ємну складову цієї БД. Основою візуального словника став масив (близько 2 тис.) зібраних на сьогодні ремісничих термінів. Уже відпрацьовано робочий аркуш структури словникової статті й розпочато введення термінів у БД у режимі тестування. Надалі до цього словника увійдуть не тільки палітурні терміни, а й будь-які кодикологічні, книгознавчі та мистецтвознавчі.

Питання термінології в кодикології та бібліопегістиці й досі залишається актуальним і потребує нагального створення термінологічного словника. Маємо надію, що невдовзі зможемо представити науковому загалу електронний варіант фахового словника цих термінів.

#### Список використаних джерел

1. Англо-русский полиграфический словарь / под ред. А. А. Тюрина. – М. : Физматгиз, 1962. – 450 с.
2. Англо-русский словарь книговедческих терминов / сост. Т. П. Елизаренкова. – М. : Сов. Россия, 1962. – 510 с.
3. Англо-русский текстильный словарь / сост. З. Е. Рабинович ; ред. К. К. Лупандина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Физматгиз, 1961. – 640 с.

4. Англо-український тлумачний словник з бібліотечної справи та інформатики / підготовлений членами Бібліотечного англomовного клубу [Ж. Б. Доля, О. Ю. Кузнецов]. – К., 1999. – 58 с.
5. Архівістика : термінологічний словник / авт.-упорядн.: К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова, Н. І. Гончарова та ін. ; Головне архівне управління при Кабміні України, Укр. держ. наук.-дослід. ін-т арх. справи та документознавства – К., 1998. – 106 с.
6. Полиграфический словарь / сост. О. Я. Басин. – М. : Книга, 1964. – 388 с.
7. Бауэр Э., Франке А. Переплетное ремесло : полный курс переплетного ремесла / Э. Бауэр, А. Франке. – Пер. с нем. – СПб., 1913. – 224 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
9. Гальченко О. М. Вибрані терміни з інтролігаторства та палітурництва / О. М. Гальченко // Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні / О. М. Гальченко ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К., 2005 – С. 236–284.
10. Герасимчук Л. ArtLex : Англо-український словник мистецтвознавця / Л. Герасимчук. – К. : Грот, 2003. – 124 с.
11. Герасимчук Л. ArtLex : Англійсько-український мистецтвознавчий словник / Л. Герасимчук. – К. : Криниця, 2004. – 96 с.
12. Гредасова Н. И., Ренуло Л. В. Англо-русский словарь архивной терминологии / Н. И. Гредасова, Л. В. Ренуло. – Вып. 1. – М., 1992. – 188 с.
13. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник : у 2 т. – Львів. : Афіша, 2000.
14. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін. ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 211 с.
15. Фёдоров П. А. Домашний переплётчик : практическое руководство к переплётному мастерству для любителей и самообучения (сост. по Adam, Bosquet, Lenormand и др.) / П. А. Фёдоров. – СПб. : Изд. В. И. Губинского, 1898. – 212 с.
16. Дубровіна Л. А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, О. А. Іванова – К. : ІУА, 1992. – 153 с.
17. Замятина Н. А. Терминология русской иконописи / Н. А. Замятина. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 272 с.
18. Золотова М. Проблемы терминологии описания переплетов книжных памятников / М. Золотова // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2013. – Вип. 35. – С. 640–647
19. Иллюстрированный переплётчик, практическое руководство переплётного, футлярного, портфельного, картонажного, конвертного и линовального мастерства, ручным и машинным способом / К. Герцог, Ф. Пайлер, Р. Метц ; пер. с нем. М. Мунина. – М. : Тип. Ф. Йогансона, 1889. – II, 297, IX с.



20. Калугин В. В. Вопросы описания древнерусских обиходных переплётов : словарь специальной переплётной техники / В. В. Калугин // Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей, хранящихся в СССР / Институт славяноведения и балканистики АН СССР ; отв. ред. Л. П. Жуковская. – Вып. 3, ч. 2. – М., 1990. – С. 201–245.
21. Калугин В. В. Запись Наслава на «Мстиславовом евангелии» и древнерусская лексика книжного дела / В. В. Калугин // Древнерусский литературный язык и его отношение к старославянскому : сб. науч. тр. – М. : Наука, 1987. – С. 111–117.
22. Калугин В. В. Лексика переплётного дела Древней Руси / В. В. Калугин // Русская речь. – М. : Наука, 1983. – № 3. – С. 90–95.
23. Калугин В. В. Малоизвестные источники по специальной лексике и технике книжного дела / В. В. Калугин // Археография и источниковедение Сибири. – Вып. 15 : Источники по истории общественного сознания и литературы периода феодализма. – Новосибирск : Наука, 1991. – С. 246–253.
24. Калугин В. В. «Указ како книги переплетати» как источник по специальной лексике книжного дела XVII–XVIII вв. / В. В. Калугин // История русского языка и лингвистическое источниковедение : сб. ст. / АН СССР, Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1987. – С. 109–116.
25. Калугин В. В. Русская лексика переплётного дела XI–XVII вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. В. Калугин / АН СССР, Ин-т рус. яз. – М., 1987 – 21 с.
26. Калугин В. В. «Указ о художестве книжного переплёта» по спискам из собрания Е. Е. Егорова и Ф. А. Каликина / В. В. Калугин // Записки Отдела рукописей ГБЛ. – Вып. 46. – М., 1987. – С. 82–94.
27. Калугин В. В. «Указ о художестве книжного переплёта» как источник по технике и специальной лексике книжного дела в Древней Руси / В. В. Калугин // Литература Древней Руси: источниковедение : сб. науч. тр. – Ленинград : Наука, 1988. – С. 164–176.
28. Книговедение : энциклопедический словарь / ред. кол.: Н. М. Сикорский (гл. ред.) [и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1982. – 664 с.
29. Ковальчук Г. І. Тлумачний словник історико-книгознавчих та бібліотекознавчих термінів : додаток 1 / Г. І. Ковальчук // Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – К. : НБУВ, 2004. – С. 541–637.
30. Короткий російсько-український словник архівних термінів / упоряд.: В. В. Болдирєв, Л. М. Гордієнко. – К. : КДІК, 1993. – 16 с.
31. Краткий русско-украинский словарь полиграфических и издательских терминов / сост. В. И. Бова, Н. П. Доломино. – К. : Техніка, 1969. – 114 с.
32. Короткий тлумачний словник поліграфічних термінів / уклад.: Ю. Жидецький, К. Логач. – Львів : Основа, 1996. – 48 с.
33. Крушельницкая Е. В., Стриженко Э. В. К вопросу унификации специальной терминологии при описании переплётов славянских рукописей в системе электронного каталога / Е. В. Крушельницкая, Э. В. Стриженко // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии / отв. ред. А. А. Романова. – СПб. : Димитрий Буланов» 2004. – С. 31–47.

34. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. / П. Курінний. – Труды УНІК. – Т. 1 : [відбиток]. – К., 1926. – С. 5–39.
35. Макушина А. В. Російсько-український тлумачний словник термінів целюлозно-паперового виробництва / А. В. Макушина // Лісовий журнал. – 1993. – № 4. – С. 38–42; № 5. – С. 46–48; № 6. – С. 45–48; 1994. – № 1. – С. 45–47; № 2. – С. 45–47; № 3. – С. 44–48; № 4. – С. 46–48; № 5. – С. 45–48; № 6. – С. 43–48.
36. Мокрецова И. П. Средневековый книжный переплет. История, материалы и техника, принципы реставрации. Учебное пособие / авт.-сост. И. П. Мокрецова. – М. : РГГУ, 2005 – 82 с.
37. Мотовилов В., Валк-Фалк Э. Русская переплётная техника и её терминология по работам Симони / В. Мотовилов, Э. Валк-Фалк // Raamat-aeg restaureerimine. Artiklite kogumik. – Вып. 3. – Тарту, 1976. – С. 64–110.
38. Мора И. Словарь по издательскому делу на 20 языках = Husznyelvű kiadoi szotar / И. Мора. – Будапешт, 1974. – 389 с.
39. Ничкало С. А. Мистецтвознавство : короткий тлумачний словник : Архітектура. Живопис. Скульптура. Графіка. Декоративно-ужиткове мистецтво / С. А. Ничкало. – К. : Либідь, 1999. – 208 с.
40. Огар Е. І. Українсько-російський та російсько-український словник-довідник з видавничої справи / Е. І. Огар. – Львів : Палітра друку, 2002. – 224 с.
41. Осокина Е. А. Описание обиходных переплетов кириллических рукописных книг : методические рекомендации / Е. А. Осокина. – Ростов, 2006. – 22 с.
42. Переплётчик : полное практическое руководство к переплётному делу / сост. В. Верига. – 5-е изд., испр. и доп. – СПб. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1896. – 278 с.
43. Поліграфія та видавнича справа : рос.-укр. тлумачний словник / уклад. : Б. В. Дурняк, О. В. Мельников, О. М. Васишин, О. Г. Дячок. – Львів : Афіша, 2002. – 456 с.
44. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – Львів : Свічадо, 2001. – 160 с.
45. Російсько-український словник найбільш вживаних поліграфічних термінів / уклад. : В. Р. Буртник, О. Ю. Павлова, Т. В. Стратійчук. – Львів : Поліграф. технікум, 1989. – 58 с.
46. Російсько-український словник наукової термінології : у 3 кн. – Кн. 1 : Суспільні науки / Й. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. В. Кравченко та ін. – К. : Наукова думка, 1994. – 600 с.
47. Русско-английский и англо-русский глоссарий иконописных, богословских и реставрационных терминов / сост. Е. И. Хрущева. – М. : ВХНРЦ, 2001. – 149 с.
48. К истории обихода книгописца, переплётчика и иконного писца при книжном и иконном строении. Материалы для истории техники книжного дела и иконописи, извлечённые из русских и сербских рукописей и других источников XV–XVIII столетий / собр., введ. ст. и прим. П. Симони. – Вып. 1. – СПб. : Изд-во ОЛДП, 1906. – IX, 239 с.

49. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно : тексты – материалы – снимки / собр. и прим. снабдил П. Симони. – СПб. : Изд-во ОЛДП, 1903. – XIV, 308 с.

50. Симонов Л. П. Переплётное мастерство и искусство украшения переплёта: художественные стили, чистка, исправление и хранение книг / Л. П. Симонов. – СПб. : Тип. Е. Евдокимова, 1897. – XIV, 464 с.

51. Словари библиотечно-библиографических терминов : англо-русский, немецко-русский, французско-русский. С приложением списка латинских слов / сост. Л. Б. Хавкина. – М. : Книжная палата, 1952. – 233 с.

52. Словарь библиотечных терминов / ред. А. О. Чубарьян. – М. : Книга, 1976. – 223 с.

53. Словарь издательских терминов / сост. Ф. С. Сонкина (рук.), А. К. Бадигин, Н. И. Волкова, В. П. Смирнова ; под ред. А. Э. Мильчина. – М. : Книга, 1983. – 207 с.

54. Словарь української мови : у 4 т. – Т. 1 : А–Ж / упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко ; НАН України. – К., 1907. – 494 с.

55. Словник-довідник основних видавничих термінів (для практики наукових установ) / пер. і упорядкув. А. І. Радченко. – К. : Академперіодика, 2009. – 72 с.

56. Словник книгознавчих термінів / уклад.: В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко. – К. : Аратта, 2003. – 160 с.

57. Словник української мови : в 11 т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1970. – 799 с.; Т. 5. – К. : Наукова думка, 1974. – 840 с.

58. Сташко М. Російсько-український словник бібліотечно-бібліографічних термінів / М. Сташко. – Львів : БаК, 1996. – 200 с.

59. Таланчук П. М. Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи / П. М. Таланчук, С. Я. Ярема, Ю. М. Коровайченко, С. М. Ярема, В. С. Моргонюк. – К. : Ун-т «Україна», 2006. – 664 с.

60. Терминологический словарь // Правила библиографического описания старопечатных изданий / сост. И. М. Полонская, Н. П. Черкашина ; Рос. гос. б-ка. – М., 2003. – С. 254–269.

61. Тлумачний словник термінів целюлозно-паперового виробництва / уклад. В. А. Сологуб ; ВАТ «УкрНДІ паперу». – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 300 с.

62. Фёдоров П. А. Домашний переплётчик : практическое руководство к переплётному мастерству для любителей и самообучения (сост. по Adam, Bosquet, Lenormand и др.) П. А. Фёдоров. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб. : Изд. В. И. Губинского, 1911. – 242, [2] с.

63. Український тлумачний словник видавничо-поліграфічної справи / уклад.: П. О. Киричок, О. М. Величко, С. Ф. Гавенко, О. В. Зоренко, Т. Ю. Киричок, Т. В. Розум. – К. : НТУУ «КПІ», 2011. – 895 с.

64. Шамурин Е. И. Словарь книговедческих терминов для библиотекарей, библиографов, работников печати и книжной торговли / Е. И. Шамурин. – М. : Советская Россия, 1958. – 387 с.

65. Широцький К. В. Кольорові папери / К. В. Широцький // Книгарь. – К., 1918. – Ч. 12–13. – С. 691–694.
66. Широцький К. В. Наше стародавнє інтролігаторство / К. В. Широцький // Книгарь. – К., 1919. – Ч. 17. – С. 1031–1036.
67. Шкаруба Л. М. Російсько-український словник художніх термінів : навч. посібник для студ. вузів / Л. М. Шкаруба, Л. С. Спанатій. – К. : Каравела, 2004. – 320 с.
68. Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні / Д. Щербаківський // Бібліологічні вісті. – К., 1924. – № 1/2. – С. 101–113.
69. Щербаківський Д. Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст. / Д. Щербаківський // Труды УНІК. – Т. 1 [відбиток]. – К., 1926. – 52 с.
70. Diehl E. Bookbinding, its background and technique : in 2 vols. – New York : Rinehard & Co., 1946.
71. Dictionary of archival terminology : English and French, with equivalents in Dutch, German, Italian, Russian and Spanish / ed. by P. Walne. – ICA handbooks series, vol. 7. – 2nd rev. ed. – München ; New York ; London ; Paris : K. G. Saur, 1988. – 212 p.
72. Glossary of basic archival and library conservation terms: English with equivalents in Spanish, German, Italian, French and Russian / ed. by C. C. Nogueira. – München ; New York ; London ; Paris : K. G. Saur, 1988. – 101 p.
73. Middleton B. C. A history of English craft bookbinding technique / B. C. Middleton. – New York ; London : Hafner Publishing Co., 1963 – XV, 307 p.
74. Roberts M. E. Book-binding and the conservation of book. A dictionary of descriptive terminology / M. E. Roberts. – Washington : Library of Congress, 1982. – 196 p.
75. Szirmai, J. A. The archaeology of medieval bookbinding / J. A. Szirmai. – Aldershot ; Hants ; Brookfield : Ashgate, 1999. – XVI, 352 p.

#### References

1. Tiurin, A. A. (Ed.). (1962). *Anglo-russkii poligraficheskii slovar* [English-Russian printing and publishing dictionary]. Moscow: Fizmatgiz. [In Russian, English].
2. Elizarenkova, T. P. (Comp.). (1962). *Anglo-russkii slovar knigovedcheskikh terminov* [English-Russian bookman's dictionary]. Moscow: Sovetskaia Rossiia. [In Russian, English].
3. Rabinovich, Z. E. (Comp.). (1961). *Anglo-russkii tekstilnyi slovar* [English-Russian textile dictionary] (K. K. Lupandina, Ed., 2nd rev. ed.). Moscow: Fizmatgiz. [In Russian, English].
4. Dolia, Zh. B., Kuznietsov O. Yu. (Comps.). (1999). *Anhlo-ukrainskyi tlumachnyi slovnyk z bibliotechnoi spravy ta informatyky* [English-Ukrainian dictionary of librarianship and information science]. Kyiv. [In Ukrainian, English].
5. Novokhatskyi, K. E., Seliverstova, K. T., Honcharova, N. I. et al. (Comps.). (1998). *Arkhivistyka: terminolohichnyi slovnyk* [Arhival science: terminological dictionary]. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Basin, O. Ia. (Comp.). (1962). *Poligraficheskii slovar* [Printing and publishing dictionary]. Moscow: Kniga. [In Russian].
7. Bauer, Ie., Franke, A. (1913). *Perepletnoe remeslo: polnyi kurs perepletnogo remesla* [Binding craft: full course of bookbinding craft] (Trans. from German). Saint Petersburg. [In Russian].
8. Busel, V. T. (Comp., ed.-in-chief). (2004). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Great dictionary of modern Ukrainian]. Kyiv; Irpin: Perun. [In Ukrainian].
9. Halchenko, O. M. (2005). Vybrani terminy z introlihorstva ta paliturnytstva [Selected terms of bookbinding craft]. In O. M. Halchenko *Oprava skhidnoslovianskykh rukopysnykh knyha ta starodrukiv v Ukraini* [Bookbinding of Eastern Slavic manuscripts and early printed books in Ukraine] (pp. 236–284). Kyiv. [In Ukrainian].
10. Herasymchuk, L. (2003). *ArtLex: anhlo-ukrainskyi slovnyk mystetstvoznavsia* [Artlex: English-Ukrainian dictionary of art]. Kyiv: Hrot. [In Ukrainian].
11. Herasymchuk, L. (2004). *ArtLex. Anhliisko-ukrainskyi mystetstvoznavchyi slovnyk* [English-Ukrainian dictionary of art]. Kyiv: Krynysia. [In Ukrainian].
12. Gredasova, N. I., Renulo, L. V. (1992). *Anglo-russkii slovar arkhivnoi terminologii* [English-Russian dictionary of archival terminology]. Moscow. [In Russian].
13. *Dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo: slovnyk* [Decorative and applied arts: dictionary]. (2000). In 2 vols. Lviv: Afisha. [In Ukrainian].
14. Borovskyi, Ya. Ye., Varshavchuk, M. Ya., Voitsekhivska, I. N. et al. (1998). *Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy: dovidnyk: navchalnyi posibnyk dlia studentiv* [Ukrainian history source studies: reference book: manual for students]. Kyiv. [In Ukrainian].
15. Fedorov, P. A. (Comp.). (1898). *Domashnii perepletchik: prakticheskoe rukovodstvo k perepletnomu masterstvu dlia liubitelei i samoobuchenia*. [Home bookbinder: a practical guide to bookbinding craft for amateurs and self-learning]. (Compiled after Adam, Bosquet, Lenormand et al.). Saint Petersburg: V. I. Gubinskii. [In Russian].
16. Dubrovina, L. A., Halchenko, O. M., Ivanova, O. A. (1992). *Kodykohrafiia ukrainskoi ta skhidnoslovianskoi rukopysnoi knyhy i kodykolohichna model struktury formalizovanoho opysu rukopysu* [Codicography of Ukrainian and Eastern Slavic manuscripts and a codicological structure model of a manuscript formalized description]. Kyiv: Instytut ukrainskoi archeohrafi. [In Ukrainian].
17. Zamiatina, N. A. (1997). *Terminologiiia russkoi ikonopisi* [Terminology of Russian icon-painting], Moscow: Shkola “Iazyki russkoi kultury”. [In Russian].
18. Zolotova, M. (2013). Problemy terminologii opisaniia perepletov knizhnykh pamiatnikov [Terminology problems of book artifacts bindings description]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo* [Transactions of V. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 35, pp. 640–647. Kyiv. [In Russian].
19. Gertcog, K., Pailer, F., Mettc, R. (Comps.). (1889). *Illustrirovannyi perepletchik, prakticheskoe rukovodstvo perepletnogo, futliarnogo, portfel'nogo, kartonazhnogo, konvert'nogo i linoval'nogo masterstva, ruchnym i mashinnym sposobom* [Illustrated binder, a practical guide to binding, casing, portfolio, cardboard, envelope and rulling craft: manual and machine techniques] (M. Munin, Trans.). Moscow: F. Johanson printing house. [In Russian].

20. Kalugin, V. V. (1990). Voprosy opisaniia drevnerusskikh obikhodnykh perepletov: slovar spetsialnoi perepletnoi tekhniki [The issues of description of Old Russian everyday bindings: glossary of special bookbinding technology]. In *Metodicheskie rekomendatsii po opisaniiu slaviano-russkikh rukopisei, khraniashchikhsia v SSSR* [Guidelines for description of Slavic-Russian manuscripts deposited in the USSR] (Is. 3, Pt. 2, pp. 201–245). Moscow. [In Russian].
21. Kalugin, V. V. (1987). Zapis Naslava na “Mstislavovom evangelii” i drevnerusskaia leksika knizhnogo dela [Naslav note on Mstislav Gospel and Old Russian vocabulary of book craft]. In *Drevnerusskii literaturnyi iazyk i ego otnoshenie k staroslavianskomu: sbornik nauchnykh trudov* [Old Russian literary language and its relation to the Old Slavonic: collection of scientific papers] (pp. 111–117). Moscow: Nauka. [In Russian].
22. Kalugin, V. V. (1983). Leksika perepletnogo dela Drevnei Rusi [Vocabulary of bookbinding in Ancient Rus]. In *Russkaia rech* [Russian speech], No. 3, pp. 90–95. [In Russian].
23. Kalugin, V. V. (1991). Maloizvestnye istochniki po spetsialnoi leksike i tekhnike knizhnogo dela [Little-known sources of special vocabulary and techniques of book craft]. In *Arkheografiia i istochnikovedenie Sibiri* [Archeography and source studies of Siberia]: Is. 15: *Istochniki po istorii obshchestvennogo soznaniia i literatury perioda feodalizma* [Sources of the history of public conscience and literature in feudalism], pp. 246–253. Novosibirsk: Nauka. [In Russian].
24. Kalugin, V. V. (1987). “Oukaz kako knigi perepletati” kak istochnik po spetsialnoi leksike knizhnogo dela XVII–XVIII vv. [“Oukaz kako knigi perepletati” as a source of the special book vocabulary of the 17th–18th centuries]. In *Istoriia russkogo iazyka i lingvisticheskoe istochnikovedenie: sbornik statei* [History of the Russian language and linguistic source studies: collection of scientific papers] (pp. 109–116). Moscow: Nauka. [In Russian].
25. Kalugin, V. V. (1987). *Russkaia leksika perepletnogo dela XI–XVII vv.* [Russian vocabulary of bookbinding of the 11th–17th centuries] (Extended abstract of a PhD dissertation). Academy of Sciences of USSR, Institute of Russian Language. Moscow. [In Russian].
26. Kalugin, V. V. (1987). “Ukaz o khudozhestve knizhnogo perepleta” po spiskam iz sobraniia E. E. Egorova i F. A. Kalikina [“Decree on the art of bookbinding” in the lists of the collection of E. E. Egorov and F. A. Kalikin]. In *Zapiski otdela rukopisei Gosudarstvennoi biblioteki imeni V. I. Lenina* [Notes of the Department of manuscripts of V. I. Lenin State Library], Is. 46, pp. 82–94. Moscow. [In Russian].
27. Kalugin, V. V. (1988). “Ukaz o khudozhestve knizhnogo perepleta” kak istochnik po tekhnike i spetsialnoi leksike knizhnogo dela v Drevnei Rusi [“Decree on the art of bookbinding” as a source for the study of technology and special vocabulary of book industry in Ancient Rus]. In *Literatura Drevnei Rusi: istochnikovedenie: sbornik nauchnykh trudov* [Literature of Ancient Rus: source studies: collection of scientific papers] (pp. 164–176). Leningrad: Nauka. [In Russian].
28. Sikorskii, N. M. (Ed.-in-chief). (1982). *Knigovedenie: entsiklopedicheskii slovar* [Bibliology: encyclopedic dictionary]. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia. [In Russian].



29. Kovalchuk, H. I. (2004). Tlumachnyi slovnyk istoryko-knyhozhnavchykh ta bibliotekoznavchykh terminiv [Explanatory dictionary of historical, bibliological and library science terms]. In H. I. Kovalchuk, *Knyzhkovi pamiatky (ridkisni ta tsinni knyzhky) v biblioteknykh fondakh* [Book monuments (rare and precious books) in librarian fonds] (pp. 541–637). – Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].
30. Boldyriev, V. V., Hordiienko L. M. (Comps.). (1993). *Korotkyi rosiisko-ukrainskyi slovnyk arkhivnykh terminiv* [Brief Russian-Ukrainian dictionary of archival terms]. Kyiv: KDIK. [In Ukrainian].
31. Bova, V. I., Dolomino, N. P. (Comps.). (1969). *Kratkii russko-ukrainskii slovar poligraficheskikh i izdatelskikh terminov* [Brief Russian-Ukrainian dictionary of printing and publishing terms]. Kyiv: Tekhnika. (In Russian, Ukrainian).
32. Zhydetskyi, Yu., Lohach, K. (Comps.). (1996) *Korotkyi tlumachnyi slovnyk polihrafichnykh terminiv* [Brief explanatory dictionary of printing and publishing terms]. Lviv: Osnova. [In Ukrainian].
33. Krushelnitckaia, E. V., Strizhenko, E. V. (2004). K voprosu unifikatsii spetsialnoi terminologii pri opisani peregletov slavianskikh rukopisei v sisteme elektronnoho kataloga [On the issue of special terminology unification when describing Slavic manuscripts' bindings in the electronic catalog system]. In A. A. Romanova, Ed., *Rukopisnaia kniga Drevnei Rusi i slavianskikh stran: ot kodikologii k tekstologii* [Handwritten book of Ancient Rus and Slavic countries: from codicology to textology] (pp. 31–47). Saint Petersburg: Dimitrii Bulanov. [In Russian].
34. Kurinnyi, P. (1926). Lavrski introlihatory XVII–XVIII st. [Lavra bookbinders of the 17–18th centuries]. In *Trudy UNIK* [Transactions of the Ukrainian Scientific Book Studies Institute] (Vol. 1, pp. 5–39). Kyiv. [In Ukrainian].
35. Makushyna, A. V. (1993, 1994). Rosiisko-ukrainskyi tlumachnyi slovnyk terminiv tseliulozno-papierovoho vyrobnytstva [Russian-Ukrainian explanatory dictionary of cellulose and paper industry terms]. In *Lisovyi zhurnal* [Forest magazine] (1993, No. 4, pp. 38–42; No. 5, pp. 46–48; No. 6, pp. 45–48; 1994, No. 1, pp. 45–47; No. 2, pp. 45–47; No. 3, pp. 44–48; No. 4, pp. 46–48; No. 5, pp. 45–48; No. 6, pp. 43–48). [In Ukrainian and Russian].
36. Mokretcova, I. P. (2005). *Srednevekovi knizhnyi pereplet. Istoriia, materialy i tekhnika, printcipy restavratsii. Uchebnoe posobie* [Medieval book binding. History, materials and technology, principles of restoration. Manual]. Moscow: Rossiiskii gosudarstvennyi humanitarnyi universitet. [In Russian].
37. Motovilov, V., Valk-Falk, E. (1976). Russkaia perepletnaia tekhnika i ee terminologiiia po rabotam Simoni [Russian bookbinding machinery and its terminology by Simoni's works]. In *Ramat-aeg restaureerimine. Artiklite kogumik*, Is. 3, pp. 64–110. Tartu. [In Russian and Estonian].
38. Mora, I. (1974). *Husznyelvű kiadoi szotar*. Budapest. [In Hungarian and twenty other languages].
39. Nychkalo, S. A. (1999). *Mystetstvozhnavstvo: korotkyi tlumachnyi slovnyk: Arkhitektura. Zhyvopys. Skulptura. Hrafika. Dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo* [Short explanatory dictionary of arts: Architecture. Painting. Sculpture. Graphics. Decorative Applied Arts]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

40. Ohar, E. I. (2002). *Ukrainsko-rosiiskyi ta rosiisko-ukrainskii slovnyk-dovidnyk z vydavnychoi spravy* [Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian directory dictionary of publishing]. Lviv: Palitra druku. [In Ukrainian and Russian].
41. Osokina, E. A. (2006). *Opisanie obikhodnykh perepletov kirillicheskikh rukopisnykh knig: metodicheskie rekomendatsii* [Describing ordinary bindings of Cyrillic manuscripts: Guidelines]. Rostov. [In Russian].
42. Veriga, V. (Comp.). (1896). *Perepletechik: Polnoe prakticheskoe rukovodstvo k perepletnomu delu* [Binder: The Complete Practical Guide to bookbinding]. Saint Petersburg: Tipografiia Tovarishchestva I. N. Kushnerev i Ko. [In Russian].
43. Durniak, B. V., Melnykov, O. V., Vasylyshyn, O. M., Diachok, O. H. (Comps.). (2002). *Polihrafiia ta vydavnycha sprava: rosiisko-ukrainskyi tlumachnyi slovnyk* [Printing and publishing: Russian-Ukrainian dictionary]. Lviv: Afisha. [In Ukrainian and Russian].
44. Puriaieva, N. (2001). *Slovnyk tserkovno-obriadovoi terminolohii* [Dictionary of church and ritual terminology]. Lviv: Svichado. [In Ukrainian].
45. Burtynyk, V. R., Pavlova, O. Yu., Stratiichuk, T. V. (Comps.). (1989). *Rosiisko-ukrainskii slovnyk naibilsh vzhyvanykh polihrafichnykh terminiv* [Russian-Ukrainian dictionary of the most used printing terms]. Lviv: Polihrafichnyi tekhnikum. [In Russian and Ukrainian].
46. Andersh, I. F., Vorobiova, S. A., Kravchenko, M. V. et al. (Comps.). (1994). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk naukovoï terminolohii* [Russian-Ukrainian dictionary of scientific terminology]: *Vol. 1. Suspilni nauky* [Social sciences]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian and Ukrainian].
47. Khrushcheva, E. I. (Comp.). (2001). *Russko-angliiskii i anglo-russkii glossarii ikonopisnykh, bogoslovskikh i restavratsionnykh terminov* [Russian-English and English-Russian glossary of iconographic, theological and restoration terms]. Moscow: Vserossiiskii khudozhestvennyi nauchno-restavratsionnyi tsentr. [In Russian and English].
48. Simoni, P. K. (Comp.). (1906). *K istorii obikhoda knigopistca, perepletechika i ikonnoho pistca pri knizhnom i ikonnom stroenii. Materialy dlia istorii tekhniki knizhno-go dela i ikonopisi, izvlechennye iz russkikh i serbskikh rukopisei i drugikh istochnikov XV–XVIII stoletii* [On the history of the mode of life of book scribes, book binders and icon scribes. Materials for the history of book industry and icon painting technologies, drawn from Russian and Serbian manuscripts and other sources of the 15–18th centuries]. (Is. 1). Saint Petersburg: Izdatelstvo Obshchestva Liubitelei Drevnei Pismennosti. [In Russian].
49. Simoni, P. K. (Comp.). (1903). *Opyt sbornika svedenii po istorii i tekhnike knigoperepletnogo khudozhestva na Rusi, preimushchestvenno v dopetrovskoe vremia, s XI po XVIII stoletie vkluchitelno: teksty – materialy – snimki* [Experience of the collected book containing information on the history and technology of bookbinding art in Russia, mainly in pre-Peter times, from the 11th through the 18th century: texts – materials – photographs]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Obshchestva liubitelei drevnei pismennosti. [In Russian].
50. Simonov, L. P. (1897). *Perepletnoe masterstvo i iskusstvo ukrasheniia perepleta: khudozhestvennye stili, chistka, ispravlenie i khranenie knig* [Binding craft and art of

bindings decoration: artistic styles, cleaning, fixing and storage of books]. Saint Petersburg: Tipografiia E. Evdokimova. [In Russian].

51. Khavkina, L. B. (Comp.). (1952). *Slovari bibliotечно-bibliograficheskikh terminov: anglo-russkii, nemetsko-russkii, frantsuzsko-russkii* [Dictionaries of librarian and bibliographic terms: English-Russian, German-Russian, French-Russian]. Moscow: Knizhnaia palata. [In Ukrainian].

52. Chubarian, A. O. (Ed.). (1976). *Slovar biblioteknykh terminov* [Dictionary of librarian terms]. Moscow: Kniga. [In Russian].

53. Badigin, A. K., Volkova, N. I., Smirnova, V. P. (Comps.). (1983). *Slovar izdatelskikh terminov* [Glossary of publishing terms] (A. E. Milchin, Ed.). Moscow: Kniga. [In Russian].

54. Hrinchenko, B. (Comp.). (1907). *Slovar ukrainskoi movy* [Ukrainian dictionary]: Vol. 1. A–Zh. Kyiv. [In Ukrainian].

55. Radchenko, A. I. (Trans. and Comp.). (2009). *Slovyk-dovidnyk osnovnykh vydavnykh terminiv (dlia praktyky naukovykh ustanov)* [Directory dictionary of major publishing terms (for the practice of research institutions)]. Kyiv: Akademperiodyka. [In Ukrainian].

56. Buran, V. Ya, Medvedieva, V. M., Kovalchuk, H. I., Senchenko, M. I. (Comps.). (2003). *Slovyk knyhoznavchykh terminiv* [Dictionary of bookman's terminology]. Kyiv: Aratta. [In Ukrainian].

57. *Slovyk ukrainskoi movy* [Ukrainian Dictionary]. (1970, 1974). (Series ed., Vols. 1, 5). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

58. Stashko, M. (1996). *Rosiisko-ukrainskyi slovyk bibliotечно-bibliografichnykh terminiv* [Russian-Ukrainian dictionary of librarian and bibliographic terms]. Lviv: BaK. [In Ukrainian].

59. Talanchuk, P. M., Yarema, S. Ya., Korovaichenko, Yu. M., Yarema, S. M., Morhoniuk, V. S. (Comps.). (2006). *Normy ukrainskoi naukovo-tekhnichnoi movy. Tlumachnyi slovyk terminiv z vydavnychoi, polihrafichnoi ta pakovalnoi spravy*. [Norms of Ukrainian scientific and technical language. Dictionary of publishing, printing and packaging terms]. Kyiv: Universytet "Ukraina". [In Ukrainian].

60. Polonskaia, I. M., Cherkashina, N. P. (Comps.) (2003). *Terminologicheskii slovar* [Terminology dictionary]. In *Pravila bibliograficheskogo opisaniia staropechatnykh izdanii* [Rules for bibliographic description of old printed books] (pp. 254–269). Moscow. [In Russian].

61. Solohub, V. A. (Ed.). (2005). *Tlumachnyi slovyk terminiv tselulozno-papero-voho vyrobnytstva* [Dictionary of cellulose and paper production terms]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

62. Fedorov, P. A. (Comp.). (1911). *Domashnii pereplechik: prakticheskoe rukovodstvo k perepletnomu masterstvu dlia liubitelei i samoobuchenii*. [Home bookbinder: a practical guide to bookbinding craft for amateurs and self-learning]. (Compiled after Adam, Bosquet, Lenormand et al., 3rd rev. ed.). Saint Petersburg: V. I. Gubinskii. [In Russian].

63. Kyrychok, P. O., Velychko, O. M., Havenko, S. F., Zorenko, O. V., Kyrychok, T. Yu., Rozum, T. V. (Comps.) (2011). *Ukrainskyi tlumachnyi slovyk vydavnycho-*

*polihrafichnoi spravy* [Ukrainian dictionary of publishing and printing]. Kyiv: NTUU "KPI". [In Ukrainian].

64. Shamurin, E. I. (1958). *Slovar knigovedcheskikh terminov dlia bibliotekarei, bibliografov, rabotnikov pechati i knizhnoi torgovli* [Dictionary of bibliological terms for librarians, bibliographers, printing and book trade officers]. Moscow: Sovetskaia Rossiia. [In Russian].

65. Shyrotskyi, K. V. (1918). Koliorovi papery [Multicolor papers]. In *Knyhar* [Scribe] (Pts. 12–13, pp. 691–694). Kyiv. [In Ukrainian].

66. Shyrotskyi, K. V. (1919). Nashe starodavnie introliatorstvo [Our ancient bibliopegy]. In *Knyhar* [Scribe] (Pt. 17, pp. 1031–1036). Kyiv. [In Ukrainian].

67. Shkaruba, L. M., Spanatii, L. S. (Comps.). (2004). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk khudozhnikh terminiv: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vuziv* [Russian-Ukrainian dictionary of art terms: a guide for university students]. Kyiv: Karavela. [In Ukrainian and Russian].

68. Shcherbakivskyi, D. (1924). Zolotarska oprava knyzhky v XVI–XIX stolittiakh na Ukraini [Gilded book bindings in the 16–19th centuries in Ukraine]. In *Bibliolohichni visti* [Bibliology news] (No. 1/2, pp. 101–113). Kyiv. [In Ukrainian].

69. Shcherbakivskyi, D. (1926). Oprava knyzhok u kyivskykh zolotariv XVII–XVIII st. [Book bindings of Kyiv jewelers of the 17–18th centuries]. In *Trudy UNIK* [Transactions of Ukrainian Scientific Institute of Book Studies] (Vol. 1). Kyiv. [In Ukrainian].

70. Diehl, E. (1946). *Bookbinding, its background and technique* (2 vols.). New York: Rinehard & Co. [In English].

71. Walne, P. (Ed.). (1988). *Dictionary of archival terminology: English and French, with equivalents in Dutch, German, Italian, Russian and Spanish* (2nd rev. ed., Vol. 7). München, New York, London, Paris: K. G. Saur. [In English, French, Dutch, German, Italian, Russian and Spanish].

72. Nogueira, C. C. (Ed.). (1988). *Glossary of basic archival and library conservation terms. English with equivalents in Spanish, German, Italian, French and Russian*. München, New York, London, Paris: K. G. Saur. [In English, French, Dutch, German, Italian, Russian and Spanish].

73. Middleton, B. C. (1963). *A history of English craft bookbinding technique*. New York, London: Hafner Publishing Co. [In English].

74. Roberts, M. E. (1982). *Book-binding and the conservation of book. A dictionary of descriptive terminology*. Washington: Library of Congress. [In English].

75. Szirmai, J. A. (1999). *The archaeology of medieval bookbinding*. Aldershot, Hants, Brookfield: Ashgate. [In English].

*O. Halchenko*

#### **Thesaurus of craft and professional terminology in Ukrainian biblioegy: the issues of a special dictionary formation**

The article covers terminological problems which arise when medieval manuscripts' bindings are described for scientific catalogs and electronic databases. The

author attempts to analyze the causes of these problems and ways to overcome them. Reviewed are handwritten and printed sources, which contain the terms dealing with manuscripts production, and substantiated is the relevance of formation of the national craft and professional terminology thesaurus in Ukrainian codicology and bibliopegy. We have also defined the basic steps of the dictionary creation, which are the following: collecting special terms and creating a glossary and card index; translation, editing and unification of borrowed terms; creation of a digital visual dictionary.

*Key words:* Ukrainian craft terminology, medieval bindings of handwritten and old printed books, binding terms, bookbinding, codicology, bibliopegy.

*Е. М. Гальченко*

**Тезаус ремесленной и профессиональной терминологии в украинской библиопегистике: вопросы формирования специального словаря**

В статье рассматриваются терминологические проблемы, возникающие при описании средневековых переплётных рукописных книг для научных каталогов и электронных баз данных. Предпринята попытка проанализировать причины возникновения этих проблем и пути их преодоления. Рассмотрены рукописные и печатные источники, содержащие термины, посвящённые производству рукописных книг, и обоснована необходимость формирования национального тезауруса ремесленной и профессиональной терминологии в украинской кодикологии и библиопегистике. Определены основные этапы создания подобного словаря: собирание и создание словаря и картотеки специальных терминов; перевод, редактирование и унификация заимствованных терминов; создание электронного визуального словаря.

*Ключевые слова:* украинская ремесленная терминология, средневековые переплётные рукописных и старопечатных книг, переплетные термины, переплётное дело, кодикология, библиопегистика.

## **ЗБЕРЕЖЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТА АРХІВНИХ ФОНДІВ**

УДК 003.51-043.92:025.85

**Л. В. Муха,**  
*кандидат історичних наук,*  
**Л. П. Затока**  
*Національна бібліотека України*  
*імені В. І. Вернадського*

### **ОСОБЛИВІ ВЛАСТИВОСТІ ПАПЕРУ БІБЛІОТЕЧНИХ ДОКУМЕНТІВ: МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ФАКТОРИ ДОВГОВІЧНОСТІ**

Розглянуто методи дослідження властивостей паперу, що характеризують довговічність бібліотечних документів. Пояснено залежність властивостей паперу від його композиційного складу та визначено фізико-хімічні особливості фотоматеріалів. Описано дослідження процесів старіння і факторів довговічності паперу. Вказано сучасні консерваційні технології для підвищення довговічності паперу.

*Ключові слова:* папір, фактори довговічності, консервація, природне та штучне старіння.

Вирішення надскладного завдання в збереженні бібліотечних фондів – уповільнення процесів старіння паперових носіїв інформації – ускладнюється тією обставиною, що старіння виготовленого з рослинних полімерів паперу є фактом незворотним, закладеним уже в процесі виготовлення. Старіння супроводжується змінами хімічного складу паперу та зменшенням його механічної міцності. Ці зміни обумовлені видом та хімічним складом витратних матеріалів, застосованих для виготовлення паперу, а також речовин для проклеювання, наповнення, підфарбовування й інших технологічних процесів. Тож бібліотека не має змоги зупинити дію внутрішніх факторів старіння.

Однак інтенсивність процесу старіння паперу – величина диференційована, на яку впливають фактори навколишнього середовища, умови зберігання – температура та відносна вологість повітря, екологія, інтенсивність дії світлових променів, мікробіологічна складова тощо. І бібліотека може, послаблюючи вплив зовнішніх факторів, чинити опір старінню паперу документів, тобто сприяти уповільненню в них процесу гідролітичного розкладу волокнистого матеріалу [1, с. 529].

© Л. В. Муха, Л. П. Затока, 2015



Від винайдення книгодрукування до початку XIX ст. основна частина бібліотечних документів виготовлялася на ганчір'яному папері ручного способу формування, в композиції якого застосовано рослинні полімери, з-поміж яких найбільш поширені бавовник, льон, коноплі, тростина, а також волокна тваринного походження – шерсть. Різноманітний композиційний склад паперу обумовлює його основні властивості: структурно-розмірні (товщина, щільність, гладкість та ін.), механічні та пружно-пластичні (деформація при зволоженні, опір розриву, зламу, розшаруванню, продавлюванню та ін.), оптичні (колір, непрозорість, білизна та ін.), гідрофільні та гідрофобні (ступінь проклеювання, вологість, гігроскопічність, усотуваність), хімічні (наявність залишків кислот, катіонів та аніонів), друкарські, електричні та спеціальні (біостійкість, довговічність) [2, с. 13–17]. Ці властивості, окрім обумовлених вихідними напівфабрикатами та їхньою анатомічною будовою, залежать від способу виготовлення – ручного чи машинного, від характеру розмелювання, наявності наповнювачів та проклеювальних речовин, тож усі ці властивості значною мірою визначають термін життя паперу та стабільність його показників.

Найменш довговічні папери – з деревною масою в композиції, а також з усіма іншими проміжними напівфабрикатами від білої деревної маси до целюлози: з напівцелюлози, хімічної деревної маси та целюлози високого виходу, тобто з усіх тих напівфабрикатів, що містять у своєму складі значну кількість залишкового лігніну, чи отримані в кислому середовищі.

З-поміж значної кількості методів для прогнозування та оцінки довговічності бібліотечних документів слід зупинитися, перш за все, на визначенні термостійкості паперу. Відомо, що загальноприйнятий метод визначення довговічності паперу базується на дослідженні його властивостей під час штучного старіння в термостаті з підвищеною температурою. Найменші зміни показників механічної міцності в умовах штучного термічного старіння паперу виявлені в зразках паперу з бавовняної та лляної маси. Лляна маса має дещо меншу, порівняно з бавовняною, стабільність окремих показників механічної міцності та відновлювальну здатність целюлози, зумовлену наявністю в ній продуктів окислення – мідного числа. Однак вона володіє достатнім потенційним запасом за показником опору зламуванню. В процесі дослідження старіння паперу за вмістом  $\alpha$ -,  $\beta$ -,  $\gamma$ -целюлози було визначено, що найбільшою стабільністю характеризується лляна маса, потім сульфатна вибілена целюлоза, далі бавовняна, а найменшою – сульфітна вибілена целюлоза. Проклеювання паперу в кислому середовищі збільшує деструкцію целюлози, що підтверджується даними оптичних досліджень та вимірюванням мідного числа [3, с. 3–20]. Авторами

даної публікації стверджується, що волокна за опором старінню можна перерахувати в такій послідовності: бавовна, льон, коноплі, сульфїтна та натронна целюлоза, целюлози з соломи, деревна маса. За іншими даними вибілені волокна за опором старінню можна розмістити в такий ряд: бавовна, льон, сульфатна целюлоза, сульфїтна целюлоза.

Якщо спроектувати наведений ряд напівфабрикатів на види паперу, застосовані в якості матеріальної основи бібліотечних документів, то найбільш проблемним видається газетний папір, адже його композиція містить значну кількість деревної маси. Він швидко жовтіє та стає крихким. Тож актуальними є способи стабілізації газетних матеріалів – зміцнення та нейтралізація, а для збереження інформації – виготовлення та використання електронних резервних копій. Встановлення першочерговості реалізації операцій зі стабілізації як газетних матеріалів, так і інших видів документів здійснюється за результатами всебічних науково-прикладних обстежень з використанням відповідних методів та методик [4, с. 7–19; 5, с. 167–173].

Положення чинних міждержавних стандартів з консервації документів на папері, пергамені та шкірі регламентують дотримання трьох основних режимів зберігання – температурно-вологісного, світлового та санітарно-гігієнічного. Стандартами і додатками до них визначено періодичність вимірів та встановлено терміни виконання заходів, що в кінцевому результаті забезпечують дотримання нормативних умов кожного з режимів зберігання документів [6, с. 1–7].

Однією з головних причин руйнування паперу є поглинання сірчистого газу з повітря сховищ, а також накопичення в папері, особливо машинного способу виготовлення, сульфатів та вільної сірчаної кислоти внаслідок каталітичної дії деяких катіонів; ця інформація відома ще з середини ХХ ст. [7, с. 25]. Для захисту паперу від руйнування дослідники рекомендували видаляти з паперової маси іони металів – каталізаторів окислювальних процесів, вводити інгібітори, що нейтралізують дію цих каталізаторів, а на поверхню паперу наносити захисні лаки та плівки. В якості інгібітора було рекомендовано використовувати 0,5% водний розчин динатрієвої солі етилендіамінтетраоцтової кислоти. Автор публікації стверджував, що папір, занурений на 30 хвилин в зазначений розчин, після віджимання та висушування отримує своєрідний «імунітет» до негативного впливу атмосферного повітря. Аналіз факторів навколишнього середовища, що впливають на стан паперу документів, зокрема інформацію щодо негативного впливу сірчистого газу з повітря, наведено також в інших джерелах [8, с. 78–94; 9, с. 26–27].

Під час неодноразових науково-прикладних обстежень документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ)

автори даної публікації неодноразово фіксували те, що погіршення первісного стану паперу – жовтіння, буріння та ламкість – максимально спостерігається на краях аркушів книг, тобто в місцях, найбільш доступних для атмосферного повітря [10, с. 239–251; 11 с. 193–201]. Це ще раз підтверджують експериментальні дані дослідників-паперознавців: підвищена концентрація кисню в повітрі прискорює процес старіння рослинних волокон паперу, з яких виготовлено переважну більшість бібліотечних документів. Дослідження, проведені Г. А. Ріхтером, довели, що перебування паперу в атмосфері вуглекислого газу також сприяє його старінню, призводить до зменшення механічної міцності паперу. Так, дія ультрафіолетового проміння в середовищі вуглекислого газу призводить до більшої втрати механічної міцності паперу, ніж його дія в середовищі водню [1, с. 532].

У стандарті з консервації документів наведено гранично допустимі норми щодо концентрації шкідливих домішок у повітрі сховищ. Відхилення від норми значно прискорює термічну деструкцію паперу. Загалом термічна деструкція паперу у більшості випадків супроводжується окисленням під дією кисню чи гідролізом під дією вологи.

Термічна деструкція паперу пов'язана зі змінами хімічних властивостей та призводить до зменшення його міцності, найбільше впливаючи на такі показники, як білість та опір зламу.

Оскільки природний процес старіння паперу є довготривалим, для визначення можливостей різних видів паперу чинити йому опір використовуються методи штучного прискореного старіння. Зазвичай у ході застосування цих методів створюються умови підвищеної температури, підвищеної вологості чи ультрафіолетового опромінення з використанням кварцової чи бактерицидної ламп [12, с. 13–19]. Для відтворення впливу шкідливих промислових викидів застосовується метод впливу на папір двоокису сірки чи кисню в автоклаві з підвищеними температурою та тиском.

Отже, температура є основним та легко відтворюваним фактором прискорення хімічних процесів окислення целюлози, тож найбільш розповсюдженим для вивчення старіння паперу став метод термічного старіння. Недоліком усіх цих методів є відсутність чіткого співвідношення між результатами змін властивостей паперу під час штучного старіння прискореними методами та при довготерміновому зберіганні в природних умовах. Слід додати, що під час термічного старіння спостерігаються незворотні зміни в целюлозних волокнах внаслідок висихання, які супроводжуються втратами еластичності та збільшенням їхньої крихкості. Тому штучне термічне старіння можна вважати за модель природного старіння паперу дещо умовно.

Національне бюро стандартів США пропонує такі орієнтовні співвідношення між штучним термічним та природним старінням паперу: штучне

термічне старіння паперу в термостаті за температури  $105 \pm 5$  °C упродовж 3, 6, 12 та 24 діб приблизно відповідає термінам 25, 50, 100 та 200 років старіння паперу за умов природного його зберігання [13, с. 21–23].

Міжнародна організація зі стандартизації ще в 70-х роках XX ст. прийняла рішення про рекомендацію такої методики прискореного старіння паперу: дія температури  $103 \pm 2$  °C упродовж 24, 48 та  $72 \pm 1$  годин. В деяких випадках рекомендується для прискорення дослідження процесів старіння паперу задіяти світлове опромінення [14, с. 175–177].

Для якісного порівняння стабільності різних видів паперу та визначення кінетичних параметрів процесів їхньої деструкції перспективними є методи термогравіметричного та диференційного термічного аналізів, що отримали розповсюдження для дослідження деструкції полімерів [15, с. 1183–1188].

Структура та пластичні властивості паперу під час довготривалого зберігання змінюються. Зовнішні зміни структури паперу внаслідок природного старіння помітні під час обстежень документів, а для визначення зміни кількісних характеристик структури паперу доцільно використовувати неруйнівні методи дослідження, зокрема визначення згинової жорсткості та відповідного модуля пружності, а також динамічного модуля здвигу. Адже саме ці показники є інваріантними для пружних властивостей дослідженого зразка паперу [16, с. 5–6; 17, с. 77–81].

Переваги неруйнівних методів дослідження, порівняно з руйнівними, очевидні – при застосуванні перших відповідні показники визначаються через відносні деформації, що дає змогу оцінити навіть невеликі структурні зміни. При застосуванні руйнівних методів фіксуються тільки найбільш міцні структурні зв'язки, які поглинають слабші, тож повного уявлення про глибину та інтенсивність процесів старіння отримати не вдається.

Дослідники встановили, що процеси однієї й тієї само природи впливають на різні властивості паперу під час його старіння. Ці процеси стосуються як хімічних властивостей – концентрації іонів водню (одиниці рН), мідного числа, показника пожовтіння, так і фізико-механічних – опору зламу. Однак слід підкреслити, що в основі змін усіх зазначених властивостей паперу в ході старіння є хімічні процеси. Оскільки старіння паперу пов'язане зі зміною властивостей паперу в часі, для описування цього процесу можна застосувати закони хімічної кінетики. Зокрема автори публікації встановили, що існує лінійна залежність між логарифмом опору зламу та часовим інтервалом старіння паперу [18, с. 5–11]. За результатами експериментальних досліджень штучного старіння паперу з урахуванням максимально допустимих значень зниження показників механічної міцності та зростання ступеня пожовтіння, зроблено висновок про

можливість використання активаційного рівняння Арреніуса для прогнозування довговічності паперу [19, с. 11–13; 20, с. 156–162].

Для прогнозування довговічності паперу можна використати розрахунковий метод, за яким достатньо визначити значення механічних показників жорсткості при згинанні та опорі зламу. Метод дозволяє без застосування штучного теплового старіння визначити відносний вплив полімерних добавок на довговічність паперу [21, с. 9–33]. Однак оскільки метод руйнівний, то його не можна використати в усіх випадках для експертизи паперу бібліотечних документів.

Для оцінки довговічності паперу досить широко застосовуються неруйнівні оптичні методи. Для експертизи документів неруйнівним способом у Федеральному центрі консервації документів Російської національної бібліотеки (далі – РНБ) застосовується переносний оптико-електронний спектроколориметр ТКА-РНБ, дія якого базується на визначенні міри пожовтіння паперу, що супроводжує погіршення механічних показників; пожовтіння характеризується індексом жовтизни. За цим показником оцінюється ступінь відхилення від абсолютно білого кольору в сторону жовтого відтінку. Через вимірювання індексу жовтизни опосередковано оцінюється механічна міцність. За цим способом паперові документи, що мають індекс жовтизни 45 одиниць і більше, відносяться до групи ризику, оскільки характеризуються максимально низькими показниками міцності. Показник опору зламу такого паперу становить 4–40 одиниць подвійних перегинів, а показник концентрації іонів водню становить 3,8–4,2 одиниць рН [4, с. 176–180]. Отже, експертиза документів цим способом дає змогу визначити документи, подальше довготривале зберігання яких потребує нейтралізації паперу, фазової консервації чи інших стабілізаційних заходів. Найоптимальнішим шляхом для забезпечення збереження цих документів є поєднання названих традиційних (нейтралізація, фазова консервація, реставрація, зміцнення) та новітніх технологій (копіювання на непаперові носії). Досліджені оптичним неруйнівним способом документи, що за індексом жовтизни не потрапляють у зону ризику, залежно від їхнього фізичного стану підлягають подальшому нормативному зберіганню [22, с. 192–195; 23, с. 155–159; 24, с. 176–181].

Інші неруйнівні оптичні способи, що базуються на взаємодії променевої енергії з самим об'єктом дослідження, з його фізико-хімічною природою, широко використовуються для отримання з документальних історичних джерел позатекстової інформації. Зокрема особливе місце належить методу контактної бета-радіографії. Він пов'язаний з отриманням фото-відбитка за допомогою бета-випромінювання, що проникло крізь аркуш паперу. Спосіб контактної бета-радіографії використовується насамперед

для виявлення водяних знаків, для розробки експериментальних зразків реставраційних і довговічних видів паперу, а також для дослідження структури матеріального носія (паперу, пергамену, тканини тощо). Бета-радіографія зразків паперу дає змогу визначити ступінь рівномірності розподілення паперової маси в аркуші, а також напрямок волокон. Завдяки можливості реєстрації за допомогою бета-радіографії тонкої структури паперу, можна простежити зміни, що відбуваються в ньому внаслідок біохімічних, термічних чи інших пошкоджень, контролювати механізовані реставраційні операції в деталях з урахуванням деформації сітки (форми) листодолівної машини під час її експлуатації [25, с. 258–260; 26, с. 89–91].

Причинами погіршення стану паперу під час тривалого зберігання (насамперед, пожовтіння) є наявність у целюлозі залишкового лігніну, карбонільних груп, екстрактивних речовин, металічних іонів магнію та заліза тощо [27, с. 198].

Результати експериментальних досліджень у галузі виготовлення довговічних видів паперу дозволяють окреслити такі шляхи. По-перше, це підбір найбільш раціональної композиції для волокна; проклеювання паперової маси в нейтральному середовищі з використанням спеціальних проклеювальних речовин (димерів алкілкетена, алюмінату натрію); застосування модифікованої каніфолі та нейтрального воску, нанесення на поверхню відповідних захисних складів. По-друге, рекомендується обробка паперу нелетучими антисептиками для підвищення його стійкості до дії мікроскопічних організмів. По-третє, це використання для виготовлення паперу целюлози спеціального виду та антиоксидантів [1, с. 549]. Однак всі названі заходи дієві лише на стадії виготовлення паперу.

Для тривалого зберігання та підвищення довговічності паперових бібліотечних документів найбільш актуальними заходами слід вважати підтримання нормативних режимів зберігання та запровадження різних стабілізаційних методів та способів, наприклад, зміцнення, просочування, імпрегнування, нашарування, дублювання, ламінування тощо. *Просочування* – це введення речовин у рідкому стані; *імпрегнування* – просочування розчином чи розплавом полімерного матеріалу; *нашарування* – з'єднання з аркушевим реставраційним матеріалом; *дублювання* – нашарування аркушевого реставраційного матеріалу на ту частину документа, яка не має зображення чи тексту; *ламінування* – нашарування плівкового або нетканого реставраційного матеріалу на документ методом пресування під дією температури чи іншим способом, який може забезпечити достатнє сполучення [28, с. 3–4; 29, с. 11].

Для документів з ослабленою матеріальною основою внаслідок впливу механічного та хімічного факторів найоптимальнішим способом



відновлення залишається класична реставрація. Під час реставрації таких документів важливим є застосування спеціальних матеріалів та речовин, що гальмують процеси природного старіння конструктивних складових документів.

Дослідники вивчили можливість використання антиоксидантів для уповільнення процесу окислення целюлози під час реставрації творів графіки й рукописів. Після обробки зразків паперу здійснено їхнє штучне старіння. З'ясувалося, що важливо використовувати антиоксиданти в кількості, достатній для забезпечення антиокислювальних властивостей, однак без надлишку. З досліджених сполук найбільш яскраво виражені антиоксидантні властивості щодо паперу виявили іонол та речовина з торговою маркою DSTDP [30, с. 152–154].

Метою наступного дослідження було визначення того, як швидко виникають форсинги – плями бурого відтінку на поверхні аркуша паперу – після їхнього видалення. Природу та причини появи форсингів остаточно не з'ясовано. Встановлено, що після видалення вони з'являються знову упродовж тридцяти–п'ятдесяти років, хоча відомі випадки й меншого часового відрізка. Прискорюють виникнення форсингів ультрафіолетове випромінювання та пил [31, с. 216–219].

У бібліотечних фондах часто зберігається певна кількість документів, представлених на нетрадиційних для бібліотеки видах паперу, зокрема на фотопапері. За своїми фізико-хімічними властивостями він суттєво відрізняється від таких видів, як друкарський, офсетний, газетний тощо. Отож дослідження процесів старіння фотопаперу є також актуальним. Корисною в цьому сенсі є інформація про вплив на фотодокументи ксерокопіювання. Серією експериментів було досліджено фотопапір «Унифакс 1» і чорно-білі фотовідбитки на ньому, а також тоновані фотовідбитки на папері «Унибром 160». Вивчалися відбитки, виготовлені за звичайною технологією та з її недотриманням. Ксерокопіювання таких документів виконували один, три, п'ять і десять разів. Частина фотовідбитків зазнала штучного старіння. Виявилось, що навіть одноразове ксерокопіювання призводить до змін кольорових характеристик документа. На відбитках, отриманих з недотриманням технології, зміни найбільш значні. Зроблено висновок, що можна допустити одноразове ксерокопіювання фотографій зі значним вмістом темного тону і дво- чи триразове копіювання зі значним вмістом сірого та світлого тонів [32, с. 194–197].

Поява у фондах бібліотек та архівів документів, отриманих на струменевих принтерах, спонукала дослідників вивчати довговічність цих фотодокументів порівняно з традиційними кольоровими. Наприкінці XX ст. переважна більшість таких фотоматеріалів мала низький рівень світло-

стійкості, було очевидним, що цей вид друку поступається традиційній кольоровій фотографії за довговічністю [33]. Метою науково-дослідної роботи Федерального центру консервації документів РНБ було дослідження стабільності фотодокументів, отриманих на струменевому принтері. Об'єктом дослідження став фотопапір – матовий односторонній універсальний «Betanquy» для струменевого друку, щільністю 180 г/м<sup>2</sup>, матовий односторонній для струменевого друку «Lomond», щільністю 180 г/м<sup>2</sup>, двосторонній глясовий-матовий з покращеним покриттям, щільністю 170 г/м<sup>2</sup>. У процесі експериментальних випробувань визначалися оптичні та хімічні властивості зразків паперу до та після штучного старіння за стандартними методиками. За результатами виконаних експериментів встановлено, що чорні, червоні й жовті чорнила – стійкі до дії світла, а найбільші зміни зафіксовано для голубого чорнила. Вид фотопаперу, на який наносилися чорнила, на стійкість шару фарби не впливав. Оптичні характеристики чорнильного шару, нанесеного на фотопапір для струменевого друку, відрізняються і залежать від оптичних властивостей паперу-підкладки. Значення показника концентрації іонів водню в одиницях рН у всіх зразках паперу-основи в процесі експонування залишалися стабільними. При цьому величина рН паперу марки «Betanquy», а також документів, створених на ньому, відповідає слаблужному середовищу, натомість значення рН паперу обох марок паперу «Lomond» та документів, створених на них, – помірно кислому.

Виконані дослідження були використані для розробки рекомендацій зі зберігання та експонування документів на фотопапері для струменевого друку, що включають такі основні заходи. В приміщеннях для зберігання фотодокументів повинні підтримуватися нормативні режими відповідно до вимог стандарту на консервацію документів. Зокрема документи мають зберігатися в темряві або при розсіяному освітленні; неприпустиме потрапляння на документи прямих сонячних променів. Кожен документ краще зберігати в індивідуальному негерметичному засобі. Матеріал, що використовується для виготовлення такого засобу, повинен бути хімічно інертним, унеможлилювати появу біологічних шкідників, перешкоджати проникненню світлових променів усередину. В якості таких матеріалів для виготовлення конвертів, пакетів і папок різноманітних розмірів та конструкцій рекомендуються мікалентний папір, обкладинковий, папір для малювання, креслярський папір та безкислотний картон. Конструкція засобів для зберігання фотодокументів повинна мати якнайменше швів. Для виготовлення цих засобів слід використовувати клей на основі желатину й ацетиленцелюлози. Тривалість експонування фотодокументів на папері для струменевого друку залежить від освітленості місця виставки й

обмежується терміном 2–6 місяців [34, с. 26–45]. Аналізуючи наведені заходи, можна стверджувати, що для вповільнення старіння паперу інших видів ці рекомендації також є слушними.

Процеси старіння паперу документів усіх видів особливо інтенсифікуються під час надзвичайної ситуації. При потраплянні документа в зону дії вогню чи води мова вже може йти про необхідність повного відновлення документа. У найгіршому випадку – про відновлення інформації, яку містить пошкоджений примірник. Німецькі вчені запропонували спосіб відновлення паперу для зчитування інформації, яка знаходиться на обгорілому аркуші. Для відновлення матеріальної основи аркуші розділяють та обробляють дисперсією, яка містить спеціальне волокно та крохмаль [35]. Слід додати, що для відновлення історично значущих документів на папері, що побували в екстремальній ситуації, актуальними залишаються прийоми і методи традиційної індивідуальної реставрації [36].

Окремим напрямом наступної науково-практичної роботи в межах галузі стала розробка та впровадження технології виготовлення тонкого сорбційного паперу для перекладання між аркушами обгорілих книг. Композиція сорбційного паперу містить карбонові волокна, отже може використовуватися як стабілізуючі вкладення в термодеструктуровані книги [37, с. 198–202].

Актуальним завданням є визначення способів захисту палітурних матеріалів в аварійній ситуації, адже зазвичай оправа першою зазнає наслідків її негативного впливу. Під час зберігання документів у несприятливих умовах вона може пошкоджуватися мікроскопічними грибами. Навіть при зберіганні документів у звичайних умовах оправа першою приймає вологу з повітря сховища, тож імовірність проростання спор на ній достатньо суттєва. При підвищенні вологості повітря в сховищі до понад-нормових показників, наприклад, до 70% і більше, на палітурних матеріалах з'являються колонії мікроміцетів, хоча на книжкових блоках вони ще не виявляються. За результатами експериментів, відображених в іншій публікації [38, с. 177–184], встановлено, що найменша грибостійкість властива ледерину, а найбільша – шкірозаміннику. Найменш активно на палітурних матеріалах проростав мікроскопічний гриб *Penicillium spinulosum*, а найбільш активно – *Penicillium ochraceum*. Для безпечного зберігання документів за показниками механічної міцності та ефективністю біоцидної дії може застосовуватися обробка палітурних матеріалів 5% розчином препарату «Санатекс».

Нині для збереження фондів у такому фізичному стані, який дозволяє використовувати документи без будь-яких обмежень і максимально продовжити термін їхнього зберігання в бібліотеці, розробляються, апробу-

ються та впроваджуються масові консерваційні технології. З-поміж них важливе місце належить насамперед рідинно-фазовій технології масової нейтралізації кислотності паперу, яка дає змогу здійснювати декислотизацію паперу без попереднього розброшування документів – книг, журналів, архівних справ тощо [39].

Отже, для забезпечення довговічності паперу бібліотечних матеріалів важливим є вивчення та адаптація досягнень науки й техніки в галузь збереження документів. Відомі фахівці з консервації документів вважають, що книгосховище – це не просто приміщення з книгами, а функціональна екосистема з п'яти складових: конструкційних елементів будівлі, безпосередньо сховища та його обладнання; об'єктів зберігання – документів; повітряного внутрішнього та зовнішнього середовища; присутніх у сховищі живих організмів, а також бібліотекаря з його численними функціями. Разом з тим, бібліотека, здійснюючи функцію постійного зберігання документів, забезпечує інтелектуальну та культурну спадковість наступних поколінь користувачів. Варто підкреслити, що в сьогоденнішніх реаліях консервація як наука має гарантувати довготермінове зберігання, насамперед, раритетних документів, однак по суті вона відповідає за функціонування та стан усіх бібліотечних фондів [40, с. 210–215; 41, с. 10–21].

Таким чином, фактори, що характеризують довговічність бібліотечних фондів, – це складна, розгалужена та різнобічна система. Для забезпечення довготермінового зберігання документів найбільш раціональним способом мають бути визначені конкретні підходи, реалізовані необхідні превентивні заходи, запроваджені нові високоефективні методи та використані нейтральні реставраційні матеріали. Окремо має бути акцентоване питання про виготовлення обов'язкової копії на спеціальному папері з підвищеною довговічністю.

#### Список використаних джерел

1. Фляте Д. М. Свойства бумаги / Д. М. Фляте. – М. : Лесная промышленность, 1976. – 648 с.
2. Примаков С. П. Технология паперу і картону : навчальний посібник / С. П. Примаков, В. А. Барбаш. – 2-ге вид., переробл. – К. : ЕКМО, 2008. – 425 с.
3. Иванов Г. А. Старение бумаги / Г. А. Иванов, Д. М. Фляте. – М. : Лесная промышленность, 1971. – 21 с.
4. Комплексное обследование книгохранилищ : метод. пособие / сост. Т. Д. Великова ; ред. Э. Г. Вершинина ; РАН. – СПб. : РНБ, 2007. – 255 с.
5. Лоцманова Е. М. Оценка прочности документов XX века неразрушающим способом на основе шкалы желтизны / Е. М. Лоцманова, Е. С. Быстрова,

Н. С. Вовк // Обеспечение сохранности памятников культуры : традиционные подходы – нетрадиционные решения : материалы V междунар. конф., 24–26 октября 2006 г. – СПб. : РНБ, 2006. – С. 167–174.

6. ГОСТ 7.50–2002. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Консервация документов. Общие требования. – Введ. 01.01.03. – 9 с. = ДСТУ ГОСТ 7.50:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Консервація документів. Загальні вимоги (ГОСТ 7.50-2002, IDT). – Чинний з 01.07.2007.; ГОСТ 7.48–2002. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Консервация документов. Основные термины и определения. – Введ. 01.01.03. – 6 с.

7. Лангуелл В. Н. О долговечности и старении бумаги / В. Н. Лангуелл // Бумажная промышленность / Мин. целлюлоз.-бумажн. пром. СССР ; Центр. правл. науч.-техн. о-ва бумажн. и деревообраб. пром. – 1957. – № 5 – С. 25.

8. Slavin J. An investigation of some environmental factors affecting migration-induced degradation in paper / J. Slavin, J. Hanlan // Restaurator. – 1992. – Vol. 13. – № 2. – P. 78–94.

9. Nelson D. Dateline: Washington: Dealing with deterioration / D. Nelson // Wilson Library Bulletin. – 1987. – Vol. 61. – № 9. – P. 26–27.

10. Затока Л. П. Исследования и консервация коллекционных собраний НБУВ в процессе внедрения инновационных технологий сохранения библиотечных фондов / Л. П. Затока // Библиотеки Национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. / НБУВ, МААН, Совет директоров науч. б-к и информ. центров ; редкол.: А. С. Онищенко (пред.) и др. – Вып. 9. – К., 2011. – С. 239–251.

11. Затока Л. П. Науково-прикладні обстеження колекцій НБУВ – базова складова планування і реалізації консерваційних заходів / Л. П. Затока, Л. М. Волосатих // Наукові праці НБУВ / НАН України, НБУВ, Асоц. б-к України ; редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін. – Вип. 22. – К. : [НБУВ], 2008. – С. 193–201.

12. Старение целлюлозных материалов от тепла и света // Экспресс-информация / ЦБП. – 1971. – № 30 – С. 13–19.

13. Über die Dauerhaftigkeit unserer Bucherpapiere // Wochenblatt für Papierfabrikation. – 1964. – Bd. 92. – № 2. – S. 21–23.

14. Franke W. Internationale Normung für Papier und Pappe / W. Franke // Wochenblatt für Papierfabrikation. – 1974. – Bd. 102. – № 5. – S. 175–177.

15. Herbert R. L. Differential thermal analysis of some papers and carbohydrate materials / R. L. Herbert, M. Tryon, W. K. Wilson // Tappi. – 1969. – Vol. 52. – № 6. – P. 1183–1188.

16. Фляте Д. М. Исследование процесса старения бумаги разрушающими и неразрушающими методами / Д. М. Фляте, Б. П. Ерыхов, М. Г. Бланк // Бумажная промышленность. – 1973. – № 5. – С. 5–6.

17. Ерыхов Б. П. Применение метода крутильных колебаний для определения упругих характеристик бумаги / Б. П. Ерыхов, Д. М. Фляте // Вопросы долговечности документа / АН СССР ; Лаб. консервации и реставрации документов. – Ленинград : Наука, 1973. – С. 77–81.

18. Иванов Г. А. О кинетике термического старения волокон целлюлозы / Г. А. Иванов, Д. М. Фляте, И. С. Шульман // Вопросы долговечности документа / АН СССР ; Лаб. консервации и реставрации документов. – Ленинград : Наука, 1973. – С. 5–11.
19. Иванов Г. А. Прогнозирование долговечности целлюлозных материалов / Г. А. Иванов, Д. М. Фляте, И. С. Шульман // Вопросы долговечности документа / АН СССР ; Лаб. консервации и реставрации документов. – Ленинград : Наука, 1973. – С. 11–12.
20. Browning B. L. Studies on the permanence and durability of paper / B. L. Browning, W. A. Wilk // Tappi. – 1968. – Vol. 51. – № 4. – P. 156–162.
21. Бланк М. Г. Прогнозирование долговечности бумаги с полимерными связующими на основе кинетической концепции прочности / М. Г. Бланк, Д. М. Фляте // Теория и практика сохранения книг в библиотеке / ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Вып. 6. – Ленинград, 1974. – С. 9–33.
22. Анохин Ю. А. Контроль состояния документов неразрушающим оптическим методом / Ю. А. Анохин, С. А. Добрусина, Е. М. Лоцманова, Б. С. Торбин // Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев : материалы науч. конф., 14–15 февраля 2008 г. / РАН; Б-ка РАН. – СПб., 2008. – С. 192–195.
23. Томский К. А. Измерение оптических характеристик на бумаге с помощью спектроколориметра ТКА-РНБ / К. А. Томский, А. С. Троицкий, Е. М. Лоцманова // Консервация памятников культуры в единстве и многообразии : материалы IV междунар. конф., 21–24 октября 2003 г. / РНБ. – СПб., 2003. – С. 155–159.
24. Вовк Н. С. Оценка долговечности бумаги оптическим неразрушающим методом / Н. С. Вовк, Е. С. Быстрова, Е. М. Лоцманова / Комплексное обследование книгохранилищ : метод. пособие / сост. Т. Д. Великова. – СПб. : РНБ, 2007. – С. 176–181.
25. Эрастов Д. П. Использование оптико-фотографических методов исследования для повышения информативности исторических документальных источников / Д. П. Эрастов // Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев : материалы науч. конф., 14–15 февраля 2008 г. / РАН, Б-ка РАН. – СПб., 2008. – С. 258–260.
26. Эрастов Д. П. Метод контрастной бета-радиографии в исследовании бумаги – носителя исторических документов / Д. П. Эрастов // Актуальные вопросы истории бумаги и бумажного производства : сб. докладов и сообщений / отв. ред. А. П. Балаченкова ; Мин. образ. РФ. СПб. ГТУ растительных полимеров. – СПб. : Историческая иллюстрация, 2003. – С. 89–91.
27. Тлумачний словник термінів целюлозно-паперового виробництва / уклад. В. А. Сологуб. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. – 297 с.
28. ГОСТ 7.50–2002. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Консервация документов. Общие требования. – Введ. 01.01.03. – 9 с.
29. Чернина Е. С. Сохранить на века. Очерк развития научной консервации документов в России / Е. С. Чернина ; РНБ. – СПб., 2006. – 141 с.
30. Исследование возможности ингибирования процесса окислительной деструкции бумаги с помощью антиоксидантов / [Н. Л. Ребрикова, М. Б. Дмитриева,



Н. В. Мантуровская, Л. С. Шибряева] // Консервация памятников культуры в единстве и многообразии : материалы IV междунар. конф., 21–24 октября 2003 г. / РНБ.– СПб., 2003. – С. 152–154.

31. Ребрикова Н. Л. Исследование постреставрационного состояния графических произведений / Н. Л. Ребрикова, М. Б. Дмитриева // Обеспечение сохранности памятников культуры : традиционные подходы – нетрадиционные решения : материалы V междунар. конф., 4–26 окт. 2006 г. / РНБ. – СПб. : РНБ, 2006. – С. 216–219.

32. Влияние ксерокопирования на сохранность фотодокументов / [С. А. Добрушина, Н. И. Подгорная, Д. О. Цыпкин] // Консервация памятников культуры в единстве и многообразии : материалы IV междунар. конф., 21–24 октября 2003 г. / РНБ. – СПб., 2003. – С. 194–197.

33. Wilhelm H. How Long Will They Last? An overview of the Light-Fading Stability of Inkjet Prints and Traditional Color Photographs / Henry Wilhelm // Final Program and Advance Printing of Paper Summaries : IS&T's 12th International Symposium on Photofinishing Technology, February 20–21 2002. – Orlando, 2002. – P. 32–37; доступно также: [http://cool.conservation-us.org/coolaic/sg/emg/library/pdf/wilhelm/wilhelm\\_paper\\_feb\\_2002.pdf](http://cool.conservation-us.org/coolaic/sg/emg/library/pdf/wilhelm/wilhelm_paper_feb_2002.pdf).

34. Добрушина С. А. Оценка стабильности документов на фотобумаге для струйной печати в процессе светового старения / С. А. Добрушина, Н. И. Подгорная // Теория и практика сохранения памятников культуры : сб. науч. тр. / РНБ ; науч. ред. и сост. С. А. Добрушина. – Вып. 23. – СПб. : Изд-во РНБ, 2014. – С. 26–45.

35. Заявка 102004050857. Німеччина, МПК<sup>7</sup> D 21 H 25/18 Verfahren zur Wiedernutzbarmachung von brandgeschädigte Papier und Sicherung der auf diesem Papier befindlichen Informationen / PAL Preservation Academy GmbH, W. Wächter. № 102004050857.7. 18.10.2004. – 20.04.2006.

36. Реставрация документов на бумажных носителях : метод. пособие / ВНИИ документоведения и арх. дела. – М. : ВНИИДАД, 1989. – 264 с.; Методичний посібник з реставрації документів на паперовій основі. Традиційні методи реставрації / ЮНЕСКО. – Париж, 1988. – 92 с.; Основные правила хранения и использования библиотечных фондов, разработанные ИФЛА / пер. с англ., сост. и ред. Э. П. Эдкок. – М. : Рудомино, 1999. – 73 с.; Уотерс П. Сохранение культурного наследия : избранные работы / Питер Уотерс ; пер. с англ.; сост., отв. ред. и предисл. В. П. Леонова. – СПб. : БАН, 2005. – 129 с.; Traditional restoration techniques: a RAMP study / ed. by V. Viñas, R. Viñas ; General Information Programme and UNISIST. – Р. : Unesco, 1988. – 80 p.; Бланк М. Г. Прозрачная бумага для реставрационных работ / М. Г. Бланк Л. К. Романова, Д. М. Фляте, А. Н. Фомина // Теория и практика сохранения книг в библиотеке : сб. науч. тр. / ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Вып. 10. – Ленинград, 1980. – С. 140–149.

37. Левашова Г. Г., Шепилова Е. М. Новые материалы для фазовой консервации книг, пострадавших при пожаре / Г. Г. Левашова, Е. М. Шепилова // Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев : материалы науч. конф., 14–15 февр. 2008 г. – СПб. : БАН, 2008. – С. 198–202.

38. Хазова С. С. Способы защиты переплётных материалов в аварийных ситуациях / С. С. Хазова, Т. Д. Великова, Е. Ю. Воронина // Теория и практика сохранения памятников культуры : сб. науч. тр. / РНБ ; науч. ред. и сост. С. А. Добрусина. – Вып. 23. – СПб. : Изд-во РНБ, 2014. – С. 70–78.

39. Добрусина С. А. Нейтрализация кислотности бумаги: за и против / С. А. Добрусина, Н. А. Лобанова, Н. С. Вовк // Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев : материалы науч. конф., 14–15 февраля 2008 г. / РАН, БАН. – СПб. : БАН, 2008. – С. 270–277; Добрусина С. А. К вопросу совершенствования процесса нейтрализации бумаги книг по технологии CSC BOOK SAVER / С. А. Добрусина, Н. А. Лобанова, Н. С. Волгушкина // Сохранность и доступность культурных и исторических памятников. Современные подходы : материалы VI междунар. науч.-практ. конф., 20–22 окт. 2009 г., – СПб. : РНБ, 2010. – С. 17–184.

40. Нюкша Ю. П. Парадигма консервации для современной научной библиотеки / Ю. П. Нюкша // Зберігання історико-культурної спадщини. Наука та практика : наук. доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф., 22–24 верес. 2009 р. / ННДРЦУ – К., 2009. – С. 210–215.

41. Редкая книга: изучение, сохранность, реставрация / РАН ; Информ.-библиотеч. совет ; С. К. Виленская, Е. Д. Дьяченко. – СПб., 2000. – 147 с.

## References

1. Fliate, D. M. (1976). *Svoistva bumagi* [Paper properties]. Moscow: Lesnaia promyshlennost. [In Russian].
2. Prymakov, S. P., Barbash, V. A. (2008). *Tekhnologiiia paperu i kartonu: navchalnyi posibnyk* [Paper and cardboard technology: study guide] (2nd rev. ed.). Kyiv: EKMO. [In Ukrainian].
3. Ivanov, G. A., Fliate, D. M. (1971). *Starenie bumagi* [Paper aging]. Moscow: Lesnaia promyshlennost. [In Russian].
4. Velikova, T. D. (Comp.). (2007). *Kompleksnoe obsledovanie knigokhranilishch: metodicheskoe posobie* [Complex inspection of book depositories: guidance manual] (E. G. Vershinina, Ed.). Saint Petersburg: Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka. [In Russian].
5. Lotcmanova, E. M., Bystrova, E. S., Vovk, N. S. (October, 2006). Otsenka prochnosti dokumentov 20 veka nerazrushaiushchim sposobom na osnove shkaly zheltizny [20th century documents durability assessment by a nondestructive method based on a yellowness scale]. In *Obespechenie sokhrannosti pamiatnikov kultury: traditsionnye podkhody – netraditsionnye resheniia* [Cultural artifacts preservation: traditional approaches – unconventional solutions]: Proceedings of the 5th International Conference (pp. 167–174). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].
6. GOST 7.50–2002. *Konservatsiia dokumentov. Obshchie trebovaniia* [Russian State Standard 7.50–2002. Documents conservation. General requirements]. (2003). Moscow: Standartinform. [In Russian]; GOST 7.48–2002. *Konservatsiia dokumentov. Osnovnye terminy i opredeleniia* [Russian State Standard 7.48–2002. Documents conservation. Main terms and definitions] (2003). Moscow: Standartinform. [In Russian].

7. Languell, V. N. (1957). O dolgovechnosti i starenii bumagi [On paper durability and aging]. In *Bumazhnaia promyshlennost* [Paper industry], No 5, p. 25. [In Russian].
8. Slavin, J., Hanlan, J. (1992). An investigation of some environmental factors affecting migration-induced degradation in paper. In *Restaurator*, 13(2), pp. 78–94. [In English].
9. Nelson, D. (1987). Dateline: Washington: Dealing with deterioration. In *Wilson library bulletin*, 61(9), pp. 26–27. [In English].
10. Zatoka, L. P. (2011). Issledovaniia i konservatsiia kollektsionnykh sobranii NBUV v protsesse vnedreniia innovatsionnykh tekhnologii sokhraneniia biblioteknykh fondov [Studies and conservation of collected gatherings of VNLU during the implementation of innovative technologies of librarian fonds preservation]. In *Biblioteki Natsionalnykh akademii nauk: problemy funktsionirovaniia, tendentsii razvitiia. Nauchno-prakticheskii i teoreticheskii sbornik* [Libraries of National academies of sciences: functioning problems, development tendencies. Scientific practical and theoretical collected book], Is. 9, pp. 239–251. [In Russian].
11. Zatoka, L. P. (2008). Naukovo-prykladni obstezhennia kolektsii NBUV [Scientific applied inspections of VNLU collections as a basic component of conservation measures planning and realization]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Transactions of V. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 22, pp. 193–201. Kyiv. [In Ukrainian].
12. Starenie tseliuloznykh materialov ot tepla i sveta [Cellulose materials aging caused by heat and light] (1971). In *Ekspress-informatsiia TcBP* [Cellulose and paper industry express information], No. 30, pp. 13–19. [In Russian].
13. Über die Dauerhaftigkeit unserer Bucherpapiere. (1964). In *Wochenblatt für Papierfabrikation*, 92(2), pp. 21–23. [In German].
14. Franke, W. (1974). Internationale Normung für Papier und Pappe. In *Wochenblatt für Papierfabrikation*, 102(5), pp. 175–177. [In German].
15. Herbert, R. L., Tryon, M., Wilson, W. K. (1969). Differential thermal analysis of some papers and carbohydrate materials. In *Tappi*, 52(6), pp. 1183–1188. [In English].
16. Fliate, D. M., Erykhov, B. P., Blank, M. G. (1973). Issledovanie protsesa starenii bumagi razrushaiushchimi i nerazrushaiushchimi metodami [Paper aging research using destructive and nondestructive methods]. In *Bumazhnaia promyshlennost* [Paper industry], No. 5, pp. 5–6. [In Russian].
17. Erykhov, B. P., Fliate, D. M. (1973). Primenenie metoda krutilnykh kolebaniy dlia opredeleniia uprugikh kharakteristik bumagi [Torsional fluctuations method application for the evaluation of paper elastic qualities]. In *Voprosy dolgovechnosti dokumenta* [Document durability issues] (pp. 77–81). Leningrad. [In Russian].
18. Ivanov, G. A., Fliate, D. M., Shulman, I. S. (1973). O kinetike termicheskogo starenii volokon tseliulozy [On cellulose fibers thermal aging kinetics]. In *Voprosy dolgovechnosti dokumenta* [Document durability issues] (pp. 5–11). Leningrad. [In Russian].
19. Ivanov, G. A., Fliate, D. M., Shulman, I. S. (1973). Prognozirovanie dolgovechnosti tseliuloznykh materialov [Cellulose materials durability prediction]. In *Voprosy*

*dolgovechnosti dokumenta* [Document durability issues] (pp. 11–12). Leningrad. [In Russian].

20. Browning, B. L., Wilk, W. A. (1968). Studies on the permanence and durability of paper. In *Tappi*, 51(4), pp. 156–162. [In English].

21. Blank, M. G., Fliate, D. M. (1974). Prognozirovanie dolgovechnosti bumagi s polimernymi svyazuiushchimi na osnove kineticheskoi kontseptcii prochnosti [Durability prediction of paper with polymeric binders based on the kinetic concept of strength]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia knig v biblioteke* [Theory and practice of books preservation in a library], Is. 6, pp. 9–33. Leningrad. [In Russian].

22. Anokhin, Iu. A., Dobrusina, S. A., Lotmanova, E. M., Torbin, B. S. (February, 2008). Kontrol sostoiianiia dokumentov nerazrushaiushchim opticheskim metodom [Control of documents state by a nondestructive optic method]. In *Sokhranenie kulturnogo nasledii bibliotek, arkhivov i muzeev* [Preservation of cultural heritage of libraries, archives and museums]: *Proceedings of the Scientific Conference* (pp. 192–195). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].

23. Tomskii, K. A., Troitskii, A. S., Lotsmanova, E. M. (2003, October). Izmerenie opticheskikh kharakteristik na bumage s pomoshchiu spektrokolorimetra TKA-RNB [Measurement of optic characteristics on paper with a spectrophotometer TKA-RNB]. In *Konservatsiia pamiatnikov kultury v edinстве i mnogoobrazii* [Conservation of cultural artifacts in the unity and diversity]: *Proceedings of the 4th International Conference* (pp. 155–59). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].

24. Vovk, N. S., Bystrova, E. S., Lotmanova, E. M. Otcenka dolgovechnosti bumagi opticheskim nerazrushaiushchim metodom [Paper durability estimation by an optic nondestructive method]. In T. D. Velikova (Comp.), *Kompleksnoe obsledovanie knigokhranilishch: metodicheskoe posobie* [Complex inspection of book depositories: guidance manual] (E. G. Vershinina, Ed.) (pp. 176–181). Saint Petersburg: Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka. [In Russian].

25. Erastov, D. P. (February, 2008). Ispolzovanie optiko-fotograficheskikh metodov issledovaniia dlia povysheniia informativnosti istoricheskikh dokumentalnykh istochnikov [The use of optic photographic research methods for historical documentary sources capacity improvement]. In *Sokhranenie kulturnogo nasledii bibliotek, arkhivov i muzeev* [Preservation of cultural heritage of libraries, archives and museums]: *Proceedings of the Scientific Conference* (pp. 258–260). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].

26. Erastov, D. P. (2003). Metod kontrastnoi beta-radiografii v issledovanii bumagi – nositelii istoricheskikh dokumentov [Contrast beta-radiography method in the study of paper as a carrier of historical documents]. In *Aktualnye voprosy istorii bumagi i bumazhnogo proizvodstva* [Current issues of the history of paper and paper industry]: *collected book of reports and messages* (pp. 89–91). Saint Petersburg: Istoriicheskaia illiustratsiia. [In Russian].

27. Solohub, V. A. (Comp.). (2005). *Tlumachnyi slovnyk terminiv tselulozno-papierovoho vyrobnytstva* [Defining dictionary of cellulose and paper industry terms]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

28. GOST 7.50–2002. *Sistema standartov po informacii, bibliotechnomu i izdatelskomu delu. Konservatsiia dokumentov. Obshchie trebovaniia* [Russian State Standard 7.50–2002. System of standards in information, librarianship and publishing. Documents conservation. General requirements]. (2003). Moscow: Standartinform. [In Russian].

29. Chernina, E. S. (2006). *Sokhranit na veka. Ocherk razvitiia nauchnoi konservatsii dokumentov v Rossii* [Preserve for centuries. Outline of the development of documents scientific conservation in Russia]. Saint Petersburg: Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka. [In Russian].

30. Rebrikova, N. L., Dmitrieva, M. B., Manturovskaia, N. V., Shibriaeva, L. S. (October, 2003). Issledovanie vozmozhnosti ingibirovaniia protsessa okislitelnoi destruktzii bumagi s pomoshchiu antioksidantov [The study of paper oxidative destruction inhibition possibility using antioxidants]. In *Konservatsiia pamiatnikov kultury v edinstve i mnogoobrazii* [Conservation of cultural artifacts in the unity and diversity]: *Proceedings of the 4th International Conference* (pp. 152–154). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].

31. Rebrikova, N. L., Dmitrieva, M. B. (October, 2006). Issledovanie postrestavratsionnogo sostoiianiia graficheskikh proizvedenii [The study of graphic works post-restoration state]. In *Obespechenie sokhrannosti pamiatnikov kultury: traditsionnye podkhody – netraditsionnye resheniia* [Cultural artifacts preservation: traditional approaches – unconventional solutions]: *Proceedings of the 5th International Conference* (pp. 216–219). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].

32. Dobrusina, S. A., Podgornaia, N. I., Tsyarkin, D. O. (October, 2003). Vliianie kserokopirovaniia na sokhrannost fotodokumentov [Xeroxing influence on photographic documents]. In *Konservatsiia pamiatnikov kultury v edinstve i mnogoobrazii* [Conservation of cultural monuments in the unity and diversity]: *Proceedings of the 4th International Conference* (pp. 194–197). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].

33. Wilhelm, H. *How Long Will They Last? An overview of the Light-Fading Stability of Inkjet Prints and Traditional Color Photographs*. Retrieved from [http://www.wilhelm-research.com/ist/ist\\_2002\\_2.html](http://www.wilhelm-research.com/ist/ist_2002_2.html). [In English].

34. Dobrusina, S. A., Podgornaia, N. I. (2014). Otsenka stabilnosti dokumentov na fotobumage dlia struinoi pechati v protsesse svetovogo stareniiia [Stability assessment of documents on inkjet printing paper under light aging]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia pamiatnikov kultury: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of cultural monuments preservation: collection of research papers] (Is. 23, pp. 26–45). Saint Petersburg: Izdatelstvo Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki. [In Russian].

35. PAL Preservation Academy GmbH, Wächter Wolfgang. (2006). *Verfahren zur Wiedernutzbarmachung von brandgeschädigtem Papier und Sicherung der auf diesem Papier befindlichen Informationen*. DE Patent No. DE102004050857. Leipzig, Germany. [In German].

36. All-Russian Archival Science and Records Management Research Institute (1989). *Restavratsiia dokumentov na bumazhnykh nositeliakh: metodicheskoe posobie* [Restoration of paper documents: guidance manual]. Moscow. [In Russian]; UNESCO.

(1988). *Metodychnyi posibnyk z restavratsii dokumentiv na paperovii osnovi: tradytsiini metody restavratsii* [Guidance manual for paper documents restoration: traditional methods of restoration]. Paris: Author. [In Ukrainian]; Adcock, E. P. (Comp.). (1999). *Osnovnye pravila khraneniia i ispolzovaniia bibliotechnykh fondov, razrabotannye IFLA* [IFLA principles for the care and handling of library material] (G. A. Kislovskaia, R. M. Salnikova, Eds.). Moscow: Rudomino. [In Russian]; Waters, P. (2005). *Sokhranenie kulturnogo nasledia: izbrannye raboty* [Cultural heritage preservation: selected works] (N. I. Iashugin, I. M. Beliaeva, L. G. Levashova, Trans., V. P. Leonova, Comp., Ed., preface author, I. M. Beliaeva, afterword author). Saint Petersburg: Biblioteka Akademii nauk. [In Russian]; UNESCO. (1988). *Traditional restoration techniques*. Paris: Author. [In English]; Blank, M. G. et al. (1980). Prozhachnaia bumaga dlia restavratsionnykh rabot [Transparent paper for restoration works]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia knig v biblioteke: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of books preservation in a library: collection of research papers], Is. 10, pp. 140–149. Leningrad. [In Russian].

37. Levashova, G. G., Shepilova, E. M. (2008, February). Novye materialy dlia fazvoi konservatsii knig, postradavshikh pri pozhare [New materials for the phase conservation of fire damaged books]. In *Sokhranenie kulturnogo nasledia bibliotek, arkhivov i muzeev* [Preservation of cultural heritage of libraries, archives and museums]: *Proceedings of the Scientific Conference* (pp. 198–202). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].

38. Khazova, S. S., Velikova, T. D., Voronina, E. Iu. (2014). Sposoby zashchity perepletnykh materialov v avariinykh situatsiyakh [Methods of binding materials protection in emergency situations]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia pamiatnikov kul'tury: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of cultural artifacts preservation: collection of research papers] (Is. 23, pp. 70–78). Saint Petersburg: Izdatel'stvo Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki. [In Russian].

39. Dobrusina, S. A., Lobanova, N. A., Vovk, N. S. (2008, February). Neitralizatsiia kislotnosti bumagi: za i protiv [Paper acidity neutralization: pros and cons]. In *Sokhranenie kulturnogo nasledia bibliotek, arkhivov i muzeev* [Preservation of cultural heritage of libraries, archives and museums]: *Proceedings of the Scientific Conference* (pp. 270–277). Saint Petersburg, Russia. [In Russian]; Dobrusina, S. A., Lobanova, N. A., Volgushkina, N. S. (October, 2009). K voprosu sovershenstvovaniia protsesta neitralizatsii bumagi knig po tekhnologii CSC BOOK SAVER [On the issue of books paper neutralization process improvement using the technology CSC BOOK SAVER]. In *Sokhrannost i dostupnost kulturnykh i istoricheskikh pamiatnikov. Sovremennye podkhody* [Preservation and accessibility of cultural and historical artifacts. Modern approaches]: *Proceedings of the 6th Scientific and Practical Conference* (pp. 177–184). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].

40. Niuksha, Iu. P. (2009, September). Paradigma konservatsii dlia sovremennoi nauchnoi biblioteki [Conservation paradigm for a modern scientific library]. In *Zberhannia istoriko-kulturnoi spadshchyny. Nauka ta praktyka* [Historical and cultural heritage preservation. Science and practice]: *Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference* (pp. 210–215). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

---

41. Biblioteka Rossiiskoi akademii nauk. (2000). *Redkaia kniga: izuchenie, sokhraneniye, restavratsiya* [A rare book: study, preservation, restoration]. Saint Petersburg. [In Russian].

*L. Mukha, L. Zatoka*

**Special properties of librarian documents paper: research methods and durability factors**

The article deals with the research methods of librarian documents paper properties, which characterize its durability most accurately. It is explained why the diversity in paper composition determines special properties of paper. The article features a conventional method of paper durability determination based on the study of paper properties during artificial aging in a high temperature thermostat. The authors provide information on physical and chemical properties of photographs and the research of photographs aging process, which takes place in librarian fonds as well. The necessity of fonds preservation regulatory regimes is accentuated as they help to slow the aging process of paper of the documents of all kinds. Modern conservation technologies enhancing the durability of librarian documents paper are described in the article as well.

*Key words:* paper, durability factors, conservation, natural and artificial aging.

*Л. В. Муха, Л. П. Затока*

**Особенные свойства бумаги библиотечных документов: методы исследования и факторы долговечности**

В статье рассматриваются методы исследования свойств бумаги библиотечных документов, которые наиболее точно характеризуют ее долговечность. Объясняется обусловленность особенных свойств бумаги ее композиционным составом. Приводится информация о физико-химических свойствах фотоматериалов и исследованиях процессов старения фотодокументов. Раскрывается общепринятый метод определения долговечности бумаги, основанный на исследовании свойств бумаги во время искусственного старения в термостате с повышенной температурой. Акцентируется внимание на необходимости соблюдения нормативных режимов хранения фондов для замедления процессов старения библиотечных документов всех видов. Описываются современные консервационные технологии, которые способствуют повышению долговечности бумаги библиотечных документов.

*Ключевые слова:* бумага, факторы долговечности, консервация, естественное и искусственное старение.



## ДО 100-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УДК 001.32(477)"1950":050

**С. В. Старовойт,**  
*кандидат історичних наук*  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського

### НАУКОВА ПЕРІОДИКА АН УРСР У 1950-х роках

У статті досліджено процеси формування спектру періодичних видань АН УРСР у 1950-х рр. у взаємозв'язку з науковою діяльністю АН УРСР. Розглянуто фактори впливу та причини трансформації видавничої діяльності в цей період, прослідковано історію започаткування нових журналів. Доведено, що збільшення кількості наукових журналів пов'язане з активним розвитком в АН УРСР досліджень у традиційних та нових галузях науки.

*Ключові слова:* видавнича справа, журнал, історія науки, НАН України.

Наукова періодика є важливою і невід'ємною частиною різноманітного спектру видань Національної академії наук України. Вона має велике значення для оперативного оприлюднення результатів наукових досліджень, обміну науковою інформацією. В наш час надзвичайна увага до рівня наукових періодичних видань пов'язана із фактором використання індексу цитування праць учених як однієї зі складових загальної оцінки фахового рівня науковця та наукової установи, а також їхнього рейтингу в світовому науковому просторі. Саме цьому аспекту останніми роками приділяється найбільше уваги в публікаціях, присвячених академічним періодичним виданням [1]. Ще одну групу робіт становлять статті, приурочені до ювілейних дат від заснування журналів [2]. У даному дослідженні пропонується ретроспективний огляд процесу формування спектру періодичних видань НАН України, зокрема 1950-х рр., та аналіз чинників, що впливали на цей процес.

Наріжні камені видавничої діяльності НАН України було закладено ще в ході роботи Комісії із заснування Академії у 1918 р. Перші згадки про періодичні видання, що планувалися як друковані органи окремих установ чи комплексу установ наукової галузі, зустрічаємо в записках науковців до Комісії із заснування УАН: М. А. Медзведцького – про утворення Геодезичного інституту та Геодезичної ради, Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського,

© С. В. Старовойт, 2015

Г. Г. Павлуцького та Є. К. Тимченка – про організацію Історично-філологічного відділу УАН [3, с. 95, 126]. Загальні положення про фінансування видавничої діяльності, умов друку праць, мови академічних видань були прописані у першому Статуті Української Академії наук [3, с. 171, 173, 178]. Це сприяло тому, що вже в 1919 р. вийшли в світ «Записки Історично-філологічного відділу УАН» – колегіальне видання всіх установ Відділу, класичне продовжуване видання з усіма характерними для нього ознаками. У наступному десятилітті почали друкуватися «Український зоологічний журнал» та «Український ботанічний журнал» (з 1921 р.), «Записки Фізико-математичного відділу» (з 1922 р.), «Українські геологічні вісті» (з 1923 р.) [3, с. 311, 545–547], «Етнографічний вісник» (з 1925 р.), «Бюлетень Етнографічної комісії УАН» (з 1926 р.), бюлетені наукових товариств України – Харківського, Шепетівського, що увійшли до складу Академії наук у 1927 р., та інші [4, с. 643, 649, 676]. Варто згадати і «Бюлетень Комісії краєзнавства», перший номер якого вийшов у 1923 р., хоча він вміщував тільки методичні рекомендації щодо збирання фольклорного матеріалу.

Перше періодичне академічне видання, найближче за виглядом і складом матеріалів до сучасного наукового журналу, з'явилося в 1925 р. Це був журнал «Україна», публікація якого розпочалася з поверненням до України академіка М. С. Грушевського, і за тогочасної фінансової скрути Академії наук вихід журналу став можливим лише завдяки преференціям, отриманим ученим за своє «ідеологічно вигідне» повернення. Наступними виданнями подібного плану стали журнал «Вісті Всеукраїнської Академії наук» – головне науково-інформаційне академічне видання, знане тепер як «Вісник НАН України», та «Вісник Інституту української наукової мови». Вони почали виходити в 1928 р. [4, с. 690].

Як бачимо, якщо перше п'ятиріччя діяльності НАН України відзначалося початком друку раніше запланованих видань, то починаючи з другої половини 1920-х рр. виникнення нових періодичних видань пов'язувалося зі змінами структури академічних установ, а також з появою і активним розвитком нових наукових напрямів досліджень. Ця тенденція зберігалася і в 1930-х рр., коли відбувалося становлення важливих напрямів природничих, суспільних і технічних наук, формувалась нова структура установ та змінювався їхній формат – науково-дослідні кафедри перетворювалися на інститути, відповідно до нових потреб трансформувалася система підготовки наукових кадрів. На українських теренах, як і в усьому світі, змінювалася сама динаміка проведення наукових досліджень.

Всі ці фактори сприяли розвитку наявних періодичних видань і стимулювали появу низки нових, зокрема й через зміну формату. У 1933 р.

почав виходити друком «Український біохімічний журнал» – колишні «Наукові записки» Інституту біохімії, що друкувалися з 1926 р. Наступного 1934 р. вийшли перші номери «Геологічного журналу» – періодичного друкованого органу Інституту геологічних наук, «Медичного журналу» та наукового збірника «Вопросы физиологии», що видавалися Інститутом клінічної фізіології, «Мікробіологічного журналу» Інституту мікробіології. У 1939 р. для оперативної публікації результатів фундаментальних досліджень з різних галузей науки було започатковано журнал «Доповіді АН УРСР» [5, с. 565, 574, 575; 6, с. 714].

Надзвичайно буремне і складне наступне десятиліття хоч і відзначалося значним згортанням видавничої діяльності Академії наук в умовах війни, однак збагатило спектр видавничої продукції АН УРСР такими виданнями, як журнал Інституту електрозварювання «Автоматическая сварка», що був заснований для якнайшвидшого поширення інформації задля забезпечення значного економічного ефекту від застосування нових технік роботи з металами, та «Український хімічний журнал», перетворений з «Наукових записок» хімічних інститутів. Видання почали виходити в 1948 р. [7, с. 218; 8, с. 484].

Поява цих журналів ознаменувала початок кардинальних змін у видавничій політиці щодо періодики й окреслила дві головні тенденції започаткування нових видань у 1950-х рр. Перша з них – це забезпечення публікації результатів наукових досліджень у нових галузях. Друга – перетворення старих форм періодичних видань, таких як записки, наукові праці, твори, що виходили раз на рік, на більш динамічну видавничу форму, яка давала змогу публікувати результати наукових досліджень значно оперативніше, від 4-х до 12-ти випусків протягом року. І якщо наукові праці і записки технічно об'єднували різнопланові матеріали, що збиралися у редакційних портфелях протягом року, то окремі випуски журналу було простіше сформувати за тематичною ознакою. За умови розповсюдження журналів через мережу Укркниготоргу та включення їх до каталогу підписних видань «Союздруку», чого керівництво АН УРСР активно намагалося досягти [9, с. 120–121], Академія отримувала змогу перейти від збиткової форми видання, великого за обсягом і собівартістю за відносно невеликих накладів (1000–1500 примірників), розрахованого на вузьке коло спеціалістів, – до дешевшого за собівартістю і простішого за тематичним формуванням матеріалів.

До ключових моментів, що визначили видавничу політику Академії наук у 1950-х рр., варто віднести засідання її Президії 5 травня та 29 грудня 1950 р., на яких розглядався стан видавничої справи загалом і підготовка та видання журналів АН УРСР зокрема. Йшлося про необхідність

перегляду напрямів тематики журналів та розширення кола авторів через залучення не лише співробітників академічних установ, а й науковців вишів, галузевих науково-дослідних установ, практиків-новаторів виробництва. Були прийняті рішення про практику замовлення авторам статей на визначені теми з обов'язковою вимогою висвітлити сучасний стан та останні досягнення науки, а також рішення про створення у Видавництві АН профільних редакцій за окремими галузями наук та окремої редакції періодичних видань [7, с. 459–460; 8, с. 198].

На той час установи Відділів суспільних, сільськогосподарських та технічних наук АН УРСР ще не видавали своїх журналів, через що важливі наукові досягнення інститутів часто залишалися відомими лише вузькому колу науковців. На засіданні задля зміни ситуації були прийняті рішення про створення колективного журналу установ Відділу сільськогосподарських наук «Вісті сільськогосподарської науки» та про перетворення наукового збірника Інституту клінічної фізіології «Вопросы физиологии» на «Украинский физиологический журнал», а наукових записок низки інститутів гуманітарного профілю – на періодичні передплачувані видання: журнали «Історичні записки» Інституту історії України, «Радянське літературознавство» Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка та «Радянська археологія» Інституту археології, друк яких планувалося розпочати вже з січня 1951 р. Зважаючи на технічні можливості Видавництва АН, розглядалася можливість публікації «Історичних записок» у Держполітвидаві УРСР, а «Радянського літературознавства» – у Держлітвидаві УРСР [7, с. 450].

До питання про перетворення наявних видавничих форм на нову, журнальну, Президія АН УРСР повернулася в серпні 1952 р., коли з-поміж інших рішень, спрямованих на покращання роботи Видавництва АН, було прийняте рішення про перегляд планів видання «Наукових праць» і «Записок» інститутів на 1953 р. і про визначення доцільності переведення їх у форму журналу. Маємо документальні свідчення, що на початку 1953 р. у системі АН УРСР видавалося вже 10 журналів, з яких сім – «Вісник Академії наук УРСР», «Доповіді Академії наук УРСР», «Мікробіологічний журнал», «Ботанічний журнал», «Український біохімічний журнал», «Медичний журнал» та «Геологічний журнал» друкувалися українською мовою, а три – «Автоматическая сварка», «Украинский химический журнал» та «Украинский математический журнал» – російською [9, с. 390–391]. Вбачаючи можливість збільшити реалізацію видань завдяки їх перекладу на російську мову, Президія АН УРСР в окремих випадках, як, наприклад, з «Українським біохімічним журналом» та «Геологічним журналом», клопоталася про це перед вищими органами влади України.

Реалізація цих заходів до середини 1953 р. дала змогу збільшити наклад академічних журналів з 11 700 прим. до 18 800 прим. (зростання на 60,7%), а суму передплати на них – з 253,3 тис. крб. до 448,3 тис. крб. (зростання на 77%). Скорочення планових показників випуску «Наукових записок» установ (з 650 др. арк. у 1952 р. до 494 др. арк. у 1953 р.) також значно підвищило рентабельність Видавництва АН УРСР [9, с. 427–428].

Упродовж 1950-х рр. керівництво АН УРСР започаткувало нові журнали і відновило видання, які у попередні роки з тих чи інших причин припинили існування. Протягом 1952–1953 рр. було ініційовано створення нових журналів – «Прикладна механіка» та «Вопросы энергетики», у 1954 р. – «Фізіологічного журналу», у 1955 р. – журналу «Автоматика». У зв'язку з активним розвитком різних наукових напрямів у галузі фізики, цього ж року було ініційовано відновлення «Українського фізичного журналу», який видавався в системі АН УРСР до війни [9, с. 389, 631–633, 641–642].

«Фізіологічний журнал» почав виходити з кінця 1954 р. Заходи, спрямовані на утворення журналу «Автоматика», реалізовувалися протягом 1955–1956 рр. Створення журналу ініціювалося доповідною запискою Президії АН УРСР від 17 березня 1955 р. до вищих партійних органів про організацію видання, що об'єднувало б і спрямовувало наукову та технічну діяльність українських учених у галузі автоматики: академічних інститутів машинознавства і автоматики, електротехніки, математики, гірничої справи, використання газу в промисловості і комунальному господарстві, Київського, Харківського, Львівського університетів та інших установ. Також видання мало розповсюджувати результати наукових досягнень, сприяти підвищенню інтенсивності науково-дослідної роботи в галузі автоматичного контролю та вимірювальної техніки [9, с. 641–642]. В руслі урядових вказівок щодо швидшої автоматизації різних галузей промисловості України – енергетичної, електромеханічної, металургійної, вугільної, нафтової, хімічної та інших, та за відсутності достатньої кількості публікацій у наявних журналах і жодного спеціалізованого видання з питань автоматизації контролю та вимірювальної техніки чи електротехніки загалом, ініціатива виявилася доволі актуальною. Тим більше, що передбачалося публікувати в журналі як науково-теоретичні, так і технічно-прикладні матеріали, таким чином включаючи представників промисловості України до кола зацікавлених читачів. Щоб уникнути проблем з технічною термінологією та ще більше розширити коло читачів, видання мало друкуватися російською мовою з періодичністю 6 номерів на рік. Обсяг видання становив 6 др. арк.

Після отримання дозволу на видання журналу «Автоматика» постановою Президії АН УРСР у липні 1955 р. було затверджено редакційну

колегію журналу у складі академіка О. Ю. Ішлінського, членів-кореспондентів А. Д. Нестеренка (відповідальний редактор) та С. М. Кожевникова, докторів та кандидатів технічних наук – О. Г. Івахненка, К. Б. Карандєєва, Г. В. Карпенка, Ю. Г. Корнілова, О. І. Кухтенка (заступник відповідального редактора), В. М. Михайловського, В. П. Сігорського, О. М. Крижановського (відповідальний секретар). Журнал отримав статус друкованого органу Інституту електротехніки АН УРСР. Перший номер мав бути підготовлений до 15 вересня 1955 р., а підписку на журнал організовано з другого півріччя 1955 р. [10, с. 496]. На початку 1956 р. частково змінився склад редколегії: вийшли С. М. Кожевников, О. Ю. Ішлінський (тимчасово, до червня 1956 р.), Г. В. Карпенко, В. П. Сігорський, натомість були включені кандидати технічних наук Н. А. Качанова, Н. М. Чумаков та інженер Є. М. Шукайло, на якого поклали обов'язки вченого секретаря [11, арк. 143; 15, арк. 335]. Протягом року побачили світ перші чотири номери журналу [12].

Відродження «Українського фізичного журналу» було ініційоване доповідною запискою Президії АН УРСР від 29 січня 1955 р. до ЦК КПУ [9, с. 641–642]. Серед наведених аргументів за відновлення його публікації – постійне зростання кількості наукових робіт для друку в профільних академічних інститутах (фізики, металофізики, фізико-технічному) на фоні розширення їхньої наукової діяльності; наявність у видавничому портфелі багатьох цікавих читачам раніше засекречених статей; відсутність можливості друкувати великі за обсягами статті українських науковців у профільних журналах АН СРСР. Зрештою, фахове періодичне видання Інституту фізики, «Фізичні записки», вже видавалося Академією наук протягом 1926–1941 рр., і публікація в ньому праць проведених в Україні всесоюзних нарад з окремих питань фізики, результатів оригінальних досліджень з фізики за напрямками, представленими саме в установах АН УРСР, забезпечувало високий рівень популярності «Фізичних записок» серед учених-фізиків всього СРСР.

У червні 1955 р. дозвіл на публікацію був отриманий. Журнал, як і раніше, мав стати спільним друкованим органом інститутів фізики, металофізики та Фізико-технічного інституту АН УРСР, і виходити з періодичністю 4 номери на рік обсягом 8 др. арк. Тоді ж було затверджено його редакційну колегію у складі провідних науковців-фізиків: академіків В. Є. Лашкарьова (відповідальний редактор), та Б. Г. Лазарєва, членів-кореспондентів А. Ф. Прихотько, А. А. Смирнова та Н. Д. Моргуліса, докторів та кандидатів фізико-математичних наук О. І. Ахієзера, С. Д. Герцрікена, О. З. Голіка, М. В. Пасічника та П. Г. Борзяка (заступник відповідального редактора). Зважаючи, що редколегія мала підготувати перший номер журналу до 25 червня 1955 р., Видавництву АН УРСР запропонували

організувати підписку на «Український фізичний журнал» з другого півріччя 1955 р. [10, с. 484]. Проте перший номер журналу вийшов лише через півроку [13] і одразу ж отримав зауваження щодо технічного оформлення. Контроль за його поліпшенням та внесенням змін до складу редакційної колегії журналу поклали на віце-президента АН УРСР академіка М. П. Семененка [14, арк. 335]. За постановою Президії АН УРСР від 7 червня 1956 р. у штаті Видавництва АН УРСР було створено окрему посаду завідувача редакції «Українського фізичного журналу» – для забезпечення редакційно-організаційної роботи [15, арк. 358], а в жовтні цього ж року прийнято рішення звернутися до вищих органів влади з клопотанням про збільшення з початку 1957 р. періодичності «Українського фізичного журналу» до 6-ти випусків на рік, а обсягу – до 10 др. арк. [16, арк. 201]. Цікаво, що в архівних документах зустрічається згадка про вихід друком перших номерів цих журналів ще у жовтні 1955 р. [10, с. 522].

До планів на 1955 р. також входило відновлення журналу «Народна творчість» (друкований орган Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії) та започаткування «Металургійного журналу» (Інституту чорної металургії), «Зоологічного журналу» (Інституту гідробіології) та журналів «Гірнична справа» (Інституту гірничої справи ім. М. М. Федорова), «Теплотехніка» (Інституту теплоенергетики), «Фізіологія рослин і агрохімія» (Інституту фізіології сільськогосподарських рослин і агрохімії) та «Вісника сільськогосподарських наук» (Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР) [10, с. 479, 491, 501, 528].

Проект видання «Зоологічного журналу» АН УРСР почала активно пропагувати ще після березня 1953 р., коли на базі академічного Інституту зоології і за його активної участі була проведена перша Республіканська зоологічна конференція «Фауна УРСР та її перетворення». Зважаючи на результати роботи конференції та її резолюцію, керівництво АН УРСР звернулося до вищого державного і партійного керівництва з клопотанням надати Інституту статус організації-координатора наукових досліджень у галузі зоології всіх науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів України [10, с. 253]. Функція координування мала реалізуватися зокрема і через оперативне публікування наукових праць. З цією метою протягом 1955–1956 рр. декілька разів ініціювалися клопотання про утворення «Зоологічного журналу» як спільного друкованого періодичного видання Інститутів зоології та гідробіології АН УРСР обсягом спочатку 10 др. арк., потім 6 др. арк. з періодичністю виходу чотири рази на рік [17, арк. 28]. Однак у 1950-х рр. вирішити це питання позитивно так і не вдалося.

Якщо створення «Зоологічного журналу» було відкладене, то у справі організації «Металургійного журналу» з'явився додатковий чинник –



постанова Ради Міністрів УРСР від 26 січня 1956 р. № 121 про роботу науково-дослідних інститутів Міністерства чорної металургії УРСР, яка зобов'язала АН УРСР забезпечити координацію науково-дослідних робіт у галузі чорної металургії. На виконання цієї постанови Президія доручила бюро Відділу технічних наук АН УРСР підготувати пропозиції про видання в Україні журналу з проблем металургії [14, арк. 114]. Зауважимо, що на той час в АН УРСР вже виходили збірники: «Вопросы порошковой металлургии и прочности материалов», «Вопросы производства стали» та «Труды Института черной металлургии», тому ще один фаховий журнал започаткований не був.

Питання про утворення друкованого органу Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР знялося автоматично у зв'язку з ліквідацією Відділу у 1956 р. і переведенням більшості його установ до складу новоутвореної Української академії сільськогосподарських наук.

На початку 1957 р. було створено журнал «Радянське літературознавство» [18, арк. 280] та відновлено публікацію журналу «Народна творчість і етнографія» [19, арк. 150]. Задля їх популяризації Видавництву АН УРСР дозволили безкоштовно розіслати наклад перших номерів кафедр української літератури вищих навчальних закладів.

У липні 1957 р. в рамках обговорення і затвердження тематичного плану видань АН УРСР на 1958 р. керівництво АН УРСР прийняло рішення про створення найближчим часом нових наукових журналів на основі наукових праць і записок установ. Зокрема в галузі технічних наук мали вийти «Український теплотехнічний журнал» – видання інститутів теплоенергетики та використання газу в комунальному господарстві і промисловості, «Металургійний журнал» – Інституту чорної металургії, «Водне господарство і гідротехніка» – Інституту гідрології і гідротехніки, «Гірнича справа» – Інституту гірничої справи ім. М. М. Федорова, «Машинобудування» – Відділу технічних наук АН УРСР та «Порошкова металургія» – Інституту металокераміки і спеціальних сплавів. У галузі біологічних наук мали з'явитися «Зоологічний журнал» – видання Інституту зоології, «Паразитологія» – Відділу біологічних наук АН УРСР та «Мікологія» – Відділу біологічних наук АН УРСР; у галузі суспільних наук – видання Інституту філософії «Філософська думка».

Названі журнали, крім двох, планувалися періодичністю 4 випуски на рік, обсягом 8 др. арк. кожен номер, наклад коливався в межах 1,5–2 тис. примірників. Журнал «Порошкова металургія» мав виходити таким самим обсягом, але 6 разів на рік і накладом 2,5 тис. примірників, а «Філософська думка» за періодичності 4 випуски на рік мати обсяг 10 др. арк. і наклад 3 тис. примірників. Створення журналу економічного спрямування

відкладалося до 1958 року. Для реалізації накреслених планів голові Редакційно-видавничої ради АН УРСР академіку М. Ф. Гулому спільно з бюро Відділів суспільних, технічних та біологічних наук АН УРСР доручили підготувати ґрунтовну доповідну записку до органів влади з розрахунками необхідних матеріалів та коштів [20, арк. 68–69].

Восени 1957 р., враховуючи рішення ЦК КПРС від 12 березня 1957 р. і ЦК КПУ від 12 липня 1957 р., створено «Український історичний журнал» як друкований орган Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ із періодичністю 6 номерів на рік та обсягом 15 др. арк. кожен номер. На засіданні Президії АН УРСР від 13 вересня 1957 р. затвердили положення про журнал та редколегію видання у складі: Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко (заступник відповідального редактора), С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Г. М. Мултих (заступник відповідального редактора), В. М. Самофалов, Г. М. Шевчук (відповідальний секретар). Друк журналу закріпили за Видавництвом АН та встановили ущільнений графік публікації журналу – не більше 45 діб. З метою популяризації журналу Видавництво зобов'язали надати редакції 3000 примірників першого номеру для безкоштовного надсилання до установ та вищих навчальних закладів, а в подальшому ще 30 безкоштовних примірників кожного номера для обміну з редакціями історичних журналів інших країн [21, арк. 112–115].

Протягом 1958 р. було утворено редколегії та випущено друком журнали «Радянське право» та «Економіка Радянської України» [22; 23].

Крім започаткування нових видань, вживалися заходи для збільшення обсягів випуску і періодичності наявних журналів [9, с. 389, 474], а в другій половині десятиліття – і новостворених. З початку 1958 р. збільшилися обсяг і періодичність журналів: «Доповіді АН УРСР» – з 9-ти до 10-ти др. арк., періодичність з 6-ти до 12-ти номерів на рік; «Український фізичний журнал» – з 8-ми до 12-ти др. арк., періодичність з 4-х до 6-ти номерів на рік; «Український біохімічний журнал» – з 8-ми до 10-ти др. арк., періодичність з 4-х до 6-ти номерів на рік; «Геологічний журнал» – з 6-ти до 10-ти др. арк., періодичність з 4-х до 6-ти номерів на рік. Таке збільшення стало можливим лише за рахунок скорочення обсягу «Наукових праць» і «Записок» академічних установ, про що їхнє керівництво та Редакційно-видавнича рада АН отримали вказівку від Президії АН УРСР [24, арк. 311]. Керівництво Академії також виступило з ініціативою до директивних органів про збільшення найближчим часом періодичності «Мікробіологічного журналу» до 6-ти випусків на рік, а обсягу – до 8-ми др. арк., «Українського ботанічного журналу» – до 6-ти випусків на рік і 12-ти др. арк.

[21, арк. 270], журналу «Автоматическая сварка» – з 6-ти до 12-ти номерів на рік з одночасним зменшенням обсягу кожного номера з 10-ти до 8-ми др. арк. [25, арк. 7]. З 1960 р. планувалося збільшення обсягу «Украинского химического журнала» до 6-ти випусків по 18 др. арк. кожен [26, арк. 44].

Варто згадати, що протягом 1950-х рр. відбулося дві спроби об'єднати загальноакадемічні журнали «Вісник АН УРСР» та «Доповіді АН УРСР». Обидві були ініційовані вищими органами влади. Перша спроба, у 1953 р., здійснена при перегляді й уточненні плану періодичних видань на наступний 1954 р., була вмотивовано відхилено керівництвом Академії [9, с. 473]. Вдруге загроза виникла після виходу відповідної постанови ЦК КПУ від 3 серпня 1959 р. Однак керівництво АН УРСР звернулося до відповідних інстанцій із клопотаннями про відміну постанови, одночасно зобов'язавши Редакційно-видавничу раду та Видавництво АН до середини вересня 1959 р. розробити і подати на затвердження Президії пропозиції про максимальне скорочення фінансових витрат на видання [27, арк. 13]. На жаль, відстояти журнали не вдалося, і на засіданні 8 січня 1960 р. Президія АН УРСР прийняла рішення про публікацію лише «Доповідей АН УРСР» як органу Президії, обсягом 12 др. арк. кожен номер, 12 випусків на рік. Основним завданням журналу визначили публікацію коротких повідомлень про результати наукових досліджень українських учених усіх галузей науки з метою закріплення пріоритету у проведеному дослідженні. Було створено нові розділи – «Наукова інформація» та «Критика і бібліографія». Відповідальним редактором журналу затвердили академіка А. І. Кіпріанова, його заступником – В. М. Ісаковича, відповідальним секретарем – К. О. Єгорову. Дещо пізніше затвердили склад редколегії, до якого також увійшли академіки В. О. Беліцер, Ф. П. Белянкін, В. Г. Бондарчук, П. А. Власюк, Б. В. Гнеденко, Д. К. Зеров, В. Г. Касьяненко, Б. Г. Лазарєв, Г. М. Савін, К. Ф. Стародубов та член-кореспондент О. О. Нестеренко. [28, арк. 141, 455]. Проте із 1969 р. публікацію «Вісника АН УРСР» було відновлено.

Зростання кількості журналів у видавничому спектрі АН УРСР потребувало впорядкування роботи з їх підготовки до друку. Формування змісту журналів, науково-редакційна робота здебільшого проводилася в тих установах, чийми друкованими органами вони були, і тому був присутній елемент різного бачення кінцевого вигляду журналу. Щоб унормувати процес підготовки та визначити обов'язкові атрибути наукового журналу в березні 1957 р. було затверджено «Положення про журнали Академії наук УРСР» [29, с. 94–100], після чого процедура попереднього затвердження планів-перспектив майбутніх випусків журналів стала обов'язковою.

Існувала й інша проблема. Звичний для підготовки наукових праць і записок часовий режим був занадто повільним для динамічної журнальної

форми, тому постійно виникали ситуативні затримки в процесі передачі редколегіями рукописів журналів до Видавництва АН. Про це йдеться навіть у декількох річних звітах про роботу Академії першої половини 1950-х рр. [9, с. 375, 501], і для вирішення проблеми у березні 1959 р. був затверджений спеціальний перелік заходів [30, арк. 319–321].

Наступні зміни в системі підготовки періодичних видань були викликані постановою ЦК КПУ від 21 березня 1960 р. «Про наукові, науково-технічні і виробничі журнали». Після її виходу Президія АН УРСР зобов'язала директорів наукових установ, редколегії журналів, наукових праць і записок, Редакційно-видавничу раду та Видавництво АН УРСР провести роботу зі зміцнення складу редколегій і ухвалила створити до 1 червня 1960 р. редакції академічних журналів у межах штатів тих академічних установ, органами яких вони є, та ліквідувати редакцію періодики у складі Видавництва АН УРСР. Наукова редакція текстів повністю переклалася на редколегії журналів. Видавництво ж забезпечувало технічне редагування, друк та розповсюдження журналів [31, арк. 173–174].

Підсумовуючи, зазначимо, що протягом 1950-х рр. у видавничому спектрі АН УРСР відбулися значні зміни. На фоні активного розвитку досліджень у традиційних та нових галузях науки більш як на половину зростає кількість академічних періодичних видань, зокрема журналів. Це зумовлювалося динамікою наукових досліджень, виникненням та розробкою нових наукових напрямів, активною підготовкою молодих кадрів. Відбувалося зростання кількості нових журналів шляхом відкриття друкованих органів установ, нещодавно створених у системі АН УРСР для розробки нових наукових напрямів (журнали «Автоматика», «Прикладна механіка»), шляхом перетворення традиційних продовжуваних видань наукових праць та записок установ (журнали «Радянське літературознавство», «Український історичний журнал») та відновлення закритих раніше видань Академії наук («Український фізичний журнал», «Народна творчість та етнографія»). Поява нових та трансформація діючих видань сприяли оперативному оприлюдненню результатів наукових досліджень, що, з одного боку, фіксувало пріоритети в дослідженнях українських учених, а з іншого, завдяки більшим накладом допомагало ознайомити виробничий сегмент із результатами наукових розробок, а наукову спільноту – з останніми досягненнями української науки.

#### Список використаних джерел

1. Діденко Ю. В. Академічна наукова періодика в системі сучасної комунікації / Ю. Діденко // Наука України у світовому інформаційному просторі / НАН України. – К. : Академперіодика, 2014. – Вип. 10. – С. 11–18.

2. Онопрієнко В. «Доповідам Національної академії наук України» – 70 років! / В. Онопрієнко // Вісник НАН України. – К. : 2009. – № 8. – С. 50–51.
3. Історія Академії наук України : 1918–1923 : документи і матеріали / упоряд. В. Г. Шмельов [та ін.] ; ред. П. С. Сохань. – К. : Наук. думка, 1993. – 572 с.
4. Історія Національної академії наук України : 1924–1928 : документи і матеріали / упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.] ; відп. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, Ін-т укр. археогр. та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. – К. : 1998. – 763 с.
5. Історія Національної академії наук України : 1934–1937 : документи і матеріали / упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.] ; відп. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, Ін-т архівознав. – К. : НБУВ, 2003. – 831 с.
6. Історія Національної академії наук України : 1938–1941 : документи і матеріали / упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.] ; відп. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, Ін-т архівознав. – К. : НБУВ, 2003. – 920 с.
7. Історія Національної академії наук України : 1946–1950 : Ч. 1. Документи і матеріали / гол. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, Ін-т архівознав., Ін-т укр. археогр. і джерелознав. ім. М. С. Грушевського. – К. : НБУВ, 2008. – 604 с.
8. Історія Національної академії наук України : 1946–1950 : Ч. 2. Додатки / гол. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, Ін-т архівознав., Ін-т укр. археогр. і джерелознав. ім. М. С. Грушевського. – К. : НБУВ, 2008. – 716 с.
9. Історія Національної академії наук України : 1951–1955 : Ч. 1. Документи і матеріали / гол. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, Ін-т архівознав., Ін-т укр. археогр. і джерелознав. ім. М. С. Грушевського. – К. : НБУВ, 2012. – 884 с.
10. Історія Національної академії наук України : 1951–1955 : Ч. 2. Додатки / гол. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ, Ін-т архівознав., Ін-т укр. археогр. і джерелознав. ім. М. С. Грушевського. – К. : НБУВ, 2012. – 916 с.
11. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 694. – 490 арк.
12. Автоматика / відп. ред. А. Д. Нестеренко; Ін-т електротех. АН УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – № 1. – 106 с.
13. Український фізичний журнал / відп. ред. В. Є. Лашкарьов; Відділ фізико-математичних наук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – Т. 1, № 1. – 110 с.
14. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 695. – 383 арк.
15. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 696. – 378 арк.
16. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 698. – 324 арк.
17. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 697. – 368 арк.
18. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 741. – 425 арк.
19. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 742. – 191 арк.
20. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 748. – 231 арк.
21. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 750. – 369 арк.
22. Радянське право / гол. ред. В. Г. Зайчук ; Сектор держави і права АН УРСР, М-во юстиції УРСР, Прокуратура УРСР, Верховний суд УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – № 1. – 160 с.
23. Економіка Радянської України / гол. ред. А. М. Барановський ; Держплан РМ УРСР, Ін-т економіки АН УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – № 1. – 112 с.

24. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 749. – 318 арк.
25. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 751. – 338 арк.
26. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 874. – 304 арк.
27. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 876. – 299 арк.
28. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 938. – 456 арк.
29. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 744. – 308 арк.
30. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 871. – 440 арк.
31. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 940. – 296 арк.

### References

1. Didemko, Yu. (2014). Akademichna naukova periodyka v systemi suchasnoi komunikatsii [Academic scientific periodicals in the modern communication system]. In *Nauka Ukrainy u svitovomu informatsiinomu prostori* [The Science of Ukraine in the global information space], Is. 10, pp. 11–18. Kyiv: Akadempriodyka. [In Ukrainian].
2. Onopriienko, V. (2009). Dopovidiam Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – 70 roki! [70 years of the speeches of the National Academy of Sciences of Ukraine!]. In *Visnyk NAN Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine], No. 8, pp. 50–51. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Shmeliov, V. H. et al (Comps.). (1993). *Istoriia Akademii nauk Ukrainy. 1918–1923. Dokumenty i materialy* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1918–1923. Documents and materials] (Sokhan, P. S., Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
4. Kuchmarenko, V. A. et al. (Comps.). (1998). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1924–1928. Dokumenty i materialy* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1924–1928. Documents and materials] (Onyshchenko, O. S., Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
5. Kuchmarenko, V. A. et al. (Comps.). (2003). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1934–1937. Dokumenty i materialy* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1934–1937. Documents and materials] (Onyshchenko, O. S., Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
6. Kuchmarenko, V. A. et al. (Comps.). (2003). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1938–1941. Dokumenty i materialy* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1938–1941. Documents and materials] (Onyshchenko, O. S., Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
7. Onyshchenko, O. S. (Ed.-in-Chief) et al. (2008). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1946–1950. Chastyna 1. Dokumenty i materialy* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1946–1950. Part 1. Documents and materials]. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Onyshchenko, O. S. (Ed.-in-Chief) et al. (2008). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1946–1950. Chastyna 2. Dodatky* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1946–1950. Part 2. Applications]. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Onyshchenko, O. S. (Ed.-in-Chief) et al. (2012). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1951–1955. Chastyna 1. Dokumenty i materialy* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1951–1955. Part 1. Documents and materials]. (2012). Kyiv. [In Ukrainian].
10. Onyshchenko, O. S. (Ed.-in-Chief) et al. (2012). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1951–1955. Chastyna 2. Dodatky* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1946–1950. Part 2. Applications]. Kyiv. [In Ukrainian].
11. Fond 251, Inventory 1, Unit 694, Folio 143. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Nesterenko, A. D. (Ed.). (1956). *Avtomatyka* [Automatics], No. 1. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. [In Ukrainian].
13. Lashkariov, V. Ye. (Ed.). (1956). *Ukrainskyi fizychnyi zhurnal* [Ukrainian Journal of Physics], 1(1), pp. 1–110. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. [In Ukrainian].
14. Fond 251, Inventory 1, Unit 695, Folios 114, 335. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fond 251, Inventory 1, Unit 696, Folio 358. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
16. Fond 251, Inventory 1, Unit 698, Folio 201. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fond 251, Inventory 1, Unit 697, Folio 28. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fond 251, Inventory 1, Unit 741, Folio 280. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
19. Fond 251, Inventory 1, Unit 742, Folio 150. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fond 251, Inventory 1, Unit 748, Folios 68–69. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
21. Fond 251, Inventory 1, Unit 750, Folios 112–115. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
22. Zaichuk, V. H. (Ed.-in-Chief). (1958). *Radianske pravo* [The Soviet law], No. 1. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. [In Ukrainian].
23. Baranovskyi, A. M. (Ed.-in-Chief). (1958). *Ekonomika Radianskoi Ukrainy* [The economy of Soviet Ukraine], No 1. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. [In Ukrainian].
24. Fond 251, Inventory 1, Unit 749, Folio 311. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
25. Fond 251, Inventory 1, Unit 751, Folio 7. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
26. Fond 251, Inventory 1, Unit 874, Folio 44. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
27. Fond 251, Inventory 1, Unit 876, Folio 13. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].



28. Fond 251, Inventory 1, Unit 938, Folios 141, 455. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
29. Fond 251, Inventory 1, Unit 744, Folios 94–100. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
30. Fond 251, Inventory 1, Unit 871, Folios 319–321. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
31. Fond 251, Inventory 1, Unit 940, Folios 173–174. The archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

*S. Starovoit*

#### **Scientific periodicals of the AS of Ukrainian SSR in the 1950s**

During the 1950s the Academy of Sciences editions program faced substantial changes. On the background of the brisk development of the research in traditional and new scientific fields there was a quantity increase of the periodicals, especially journals. It was caused by the change in the dynamics of scientific research during this time period, appearance and development of new scientific fields and dynamic gain in the number of young scientists. The editions increase appeared in several directions: by organization of journals of institutions founded in the system of the Academy of Sciences with a view to develop new scientific fields (journals «Automatics» «Applied Mechanics»); by transformation of institutions' periodicals existing as scholarly works and transactions (journals «Soviet Literature Studies», «Ukrainian Historical Journal»); by continuation of editions previously published in academic institutions (journals «Ukrainian Physical Journal», «Popular Art and Ethnography»). New editions foundation and old editions transformation influenced several problems solution all at once. Ukrainian scientists' researches results were published immediately, which had a substantial influence on the acknowledgement of their priority in certain scientific fields. Increased circulation of published journals made a provision for a wide spreading of information on new scientific achievements among the researchers and practical production workers, which was of vital importance in the context of progressive growth of manufacturing in the country.

*Key words:* publishing industry, journal, history of science, NAS of Ukraine.

*C. B. Старовойт*

#### **Научная периодика АН УССР в 1950-е годы**

На протяжении 1950-х гг. в репертуаре изданий Академии наук происходят существенные изменения. На фоне активного развития исследований в традиционных и новых научных направлениях значительно возрастает количество периодических изданий. Это происходит за счёт учреждения журналов, недавно созданных институтов («Автоматика», «Прикладная механика»), преобразования таких изданий, как научные труды и записки («Советское литературоведение», «Украинский исторический журнал»); путём возобновления ранее публиковавшихся изданий («Украинский физический журнал», «Народное творчество и этнография»). Возникновение новых и трансформация старых изданий способствовали решению сразу нескольких проблем. Стали оперативно публиковаться результаты

---

исследований украинских учёных, что существенно влияло на признание их приоритета в определённых научных направлениях. Увеличение тиражей журналов обеспечивало более широкое распространение информации о новых научных достижениях в среде учёных-исследователей и производителей-практиков, что имело существенное значение в условиях постепенного наращивания производства в стране.

*Ключевые слова:* издательское дело, журнал, история науки, НАН Украины.

## **ФОНДУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ УСТАНОВИ НАН УКРАЇНИ**

Розглянуто основні критерії і характерні особливості фондування документів в архівах науково-дослідних установ НАН України; проаналізовано структуру, склад архівного фонду та правила внутрішньої фондової систематизації документів.

*Ключові слова:* Національна академія наук України, науково-дослідний інститут, фондування, архівний фонд, архівний документ, фондоутворювач, систематизація, назва фонду, крайні дати фонду.

Організація архівних документів за фондовою системою, або фондування, на практиці полягає у визначенні чи уточненні фондової приналежності документів, формуванні на наукових засадах архівних фондів, наданні їм назв та встановленні їхніх хронологічних меж, тобто йдеться про сукупність процесів пофондової та внутрішньої фондової систематизації документів архіву установи чи закладу, в нашому випадку, – архіву науково-дослідної установи Національної академії наук України (НАН України). Під науково-дослідною установою НАН України мається на увазі науково-дослідний інститут та прирівняні до нього науково-дослідні бібліотеки, музеї, заповідники, ботанічні сади, обсерваторії, центри тощо.

Процес фондування документів більшості академічних науково-дослідних установ розпочинається в 1970–1980-х роках. Саме в цей період на практиці сформовані та апробовані критерії і способи пофондової і внутрішньої фондової організації документів в архівах науково-дослідних академічних установ. Фондування в архівах академічних установ відбувається на основі принципів і правил фондової організації документів, викладених у загальнодержавних нормативних та методичних документах з архівної справи (правила роботи архівних підрозділів державних установ, підприємств і організацій 1964, 1987 та 1998 рр. [1]), розроблених центральними архівними установами СРСР та України.

Аналіз складу архівних фондів науково-дослідних установ НАН України показує, що з двох загальноприйнятих наукових принципів організації архівних документів – пертиненції та провенієнції – в сучасних

академічних установах пануючим є провенієнціпринцип, який передбачає врахування генетичних зв'язків документів з фондоутворювачем (фондоутворювачами), – його ще називають принципом походження [2, с. 54]. Згідно з ним, документи конкретної установи не змішуються з архівними документами інших осіб чи установ, а зберігаються і описуються в межах свого функціонального й організаційного контексту. Така ситуація частково пояснюється впровадженням у роботу архівів державних установ радянського періоду принципу неподільності архівного фонду [3, с. 50]. Під архівним фондом розуміється історично сформований комплекс документів, що утворюється в результаті діяльності фондоутворювача [4, с. 50–51].

У радянський час у сформованих у науково-дослідних установах АН УРСР архівних фондах концентрувалися і зберігалися всі архівні документи фондоутворювача [5, с. 29]. Це давало змогу комплексно аналізувати інформацію про різноманітні аспекти життєдіяльності установи, оскільки поза межами фонду документи вже не сприймалися як частина цілого і втрачали значну частку інформативності [5, с. 178].

Інший принцип організації архівних документів – пертинетпринцип – полягає в об'єднанні архівних документів у групи відповідно до предметних та інших логічно визначених ознак [2, с. 54]. Він застосовується лише в кількох установах НАН України при архівуванні документальних колекцій, зібраних у процесі науково-дослідної роботи цих установ. Для зберігання таких фондів в Академії створені спеціальні наукові архіви: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника; Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка; Відділ архівних та наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Науковий архів Інституту археології НАН України.

Для правильного визначення фондової приналежності документів та вилучення тих документів, що належать іншим фондоутворювачам, тобто є частиною інших архівних фондів, особливу увагу слід приділяти аналізу історичних обставин діяльності науково-дослідної установи в хронологічний проміжок часу, до якого відноситься комплекс архівних документів, з урахуванням її юридичного статусу, підпорядкованості та напрямів діяльності. Також слід зазначити, що такі фондоутворювачі, як профспілки, спеціалізовані вчені ради, наукові ради, товариства, включаються в об'єднаний архівний фонд установи з тієї причини, що, хоча ці інституції й можуть мати статус чи права самостійних юридичних осіб, все ж їхня діяльність так чи інакше пов'язана із захистом, підтвердженням соціально-правового статусу або з науково-дослідною роботою установи

чи її працівників. Як правило, їхня діяльність репрезентована такими видами документів, як протоколи, стенограми та звіти.

Республіканські, міжвідомчі, координаційні, наукові, науково-технічні ради з певних визначених проблем можуть діяти на базі установи впродовж кількох років, інколи десятиріч. Наприклад, наукова рада з проблеми «Філософські і соціальні проблеми науки і техніки» працювала на базі Інституту філософії імені Г. С. Сковороди протягом 1983–1987 рр. [6, с. 301]; координаційна рада зі зварювання в СРСР діяла на базі Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона протягом 1958–1991 рр. [6, с. 133]; міжвідомча науково-технічна рада «Проблеми корозії і протикорозійного захисту металів» діє з 1979 р., наукова рада «Фізико-хімічна механіка матеріалів» – з 1965 р. на базі Фізико-механічного інституту імені Г. В. Карпенка [6, с. 155]. Подібні ради, як правило, продукують такі види документів, як доповіді, протоколи засідань та звіти чи інформації про їхню діяльність. Однак нерідко, особливо на сучасному етапі, під час роботи комплексних міжвідомчих рад, членами яких є не окремі науковці, а установи, відкладаються комплекси річних звітів цих установ, які теж включаються до їхніх архівних фондів. Подібні ж документи відкладаються й у результаті діяльності наукових товариств. Об'єднання архівних фондів академічних установ та архівних фондів громадських організацій, подібних до згаданих вище, пояснюється відсутністю в останніх самостійного управлінського апарату та неможливістю довгострокового зберігання архівних документів, тому функції архівування делегуються працівникам установи, на базі якої діє організація.

Об'єднаними вважаються фонди, створені з документів установ, що зазнавали реорганізації, яка не призводила до повної зміни профілю новоствореної установи в порівнянні з ліквідованою. За цією ознакою об'єднаними вважаються фонди інститутів, які починали свою діяльність як відокремлені, з повними або частковими правами науково-дослідного інституту, а також фонди лабораторій, секторів, філій, відділів, центрів. Наприклад, фонд Інституту проблем машинобудування імені А. М. Підгорного об'єднує документи Лабораторії проблем швидкохідних машин і механізмів (1943–1955), реорганізованої в Лабораторію гідравлічних машин (1955–1964), потім у Харківську філію Інституту механіки (1964–1970), що був перепідпорядкований Інституту технічної теплофізики (1971–1972), і, нарешті, реорганізувався в Інститут проблем машинобудування [6, с. 165–166].

Комплексна реорганізація установи може призвести до закриття її архівного фонду: якщо реорганізована установа має інакші функції, аніж попередник, то є підстава для створення нового архівного фонду навіть

за умови збереження назви. Наприклад, архівний фонд Української філії Всесоюзної контори технічної допомоги із застосування твердих сплавів був закритий у 1959 р., коли було розформовано філію. На її базі було створене Центральне конструкторсько-технологічне бюро твердосплавного і алмазного інструменту, яке проіснувало трохи більше року й у 1961 р. реорганізувалося в Український науково-дослідний інститут синтетичних і надтвердих матеріалів і інструменту, основною функцією якого стало не виробництво, а здійснення наукових досліджень. З огляду на суттєві, порівняно з філією, зміни функцій і завдань новоствореного Інституту, при формуванні його архівного фонду в 1983–1984 рр. упорядники виокремили документи філії в самостійний фонд. Натомість документи Центрального конструкторсько-технологічного бюро твердосплавного і алмазного інструменту за 1960–1961 рр. були включені до фонду Інституту, оскільки виробнича база бюро еволюціонувала у виробничу базу Інституту, і функції установи збереглися.

Якщо реорганізація полягає в зміні підпорядкування (входження науково-дослідної установи до складу НАН України чи виключення її з Академії, надання подвійного підпорядкування чи його відміна), то фонд установи продовжує комплектуватися під керівництвом того державного архіву, який розпочав його формування. Подібна ситуація склалася з фондом Інституту чорної металургії ім. З. І. Некрасова. Інститут, створений у 1939 р. в системі Академії наук, протягом 1965–1991 рр. був підпорядкований Міністерству чорної металургії СРСР, а в 1992 р. повернувся до складу АН України. В неакадемічний період свого функціонування Інститут передав частину архівного фонду в обласний архів, тому після повернення до Академії було вирішено залишити установу в підпорядкуванні Державного архіву Дніпропетровської області, на відміну від решти академічних інститутів, чиї документи передаються до Інституту архівознавства НБУВ.

З урахуванням внутрішньовідомчих зв'язків допускається об'єднання документів керівного фондоутворювача з фондами підпорядкованих йому суб'єктів. Підпорядковані науково-допоміжні підприємства на ранніх етапах своєї діяльності нерідко вели спільне діловодство з Інститутом і передавали документи в його архівосховище. Подекуди підпорядковані організації, маючи повну діловодну самостійність, з тих чи інших причин не сформували власні архівні фонди і лише окремі масиви документів передали до архіву того інституту, на основі наукових розробок якого ці підприємства діяли. Зважаючи на склад та інформативність таких документів, упорядники архівного фонду інституту приймали рішення про їх приєднання до основного фонду установи, оскільки таким чином утворювався інформаційний масив, що більш повно представляв окремі спіль-

ні для обох фондоутворювачів аспекти діяльності, при цьому не знижуючи інформативність кожного окремого комплексу документів. Наприклад, у фонді Головної астрономічної обсерваторії відклалися документи її Дослідного виробництва за 1946–1999 рр. [6, с. 94]. У фонді Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона є документи Дослідно-конструкторського бюро за 1959–1971 рр. [6, с. 133], яке від 1972 р. повністю відокремилось від Інституту і почало формувати самостійний архівний фонд.

Для визначення фондової приналежності документів важливим є юридичний статус (форма власності) установи. До сьогодні всі академічні науково-дослідні установи є державними, хоча наукові колективи можуть створювати громадські об'єднання, а останні – реєструватися як юридичні особи з приватною формою власності, зокрема й на архівні документи. Установи НАН України також можуть мати подвійне підпорядкування, що відображається на організації управління та науково-дослідній діяльності, отже, відповідно, й на складі документів.

Не останньою за значенням для формування архівного фонду науково-дослідної установи є інформація про її місце в академічній системі, зокрема безпосередня підпорядкованість тій чи іншій структурі в межах керівних органів Академії, функціонально-організаційні зв'язки з іншими академічними установами, підприємствами чи організаціями. Слід зазначити, що в архівній системі НАН України відсутня класифікація архівних фондів за територіальною ознакою. Це доводять приклади науково-дослідних установ повоєнного періоду, коли зміна територіального розташування академічних установ не стала підставою для створення нових архівних фондів.

Для уточнення складу документів важливо знати функції та напрями діяльності установи, її права і обов'язки, прописані в статуті чи затверджені відповідною постановою Президії Академії. Якщо напрями наукових досліджень установи зазнають часткових змін, що призводять до зміни назви, то її архівний фонд продовжується. Таких реорганізацій зазнала більшість науково-дослідних установ НАН України. Прикладом частих змін назви, пов'язаних з уточненням та зміною напрямів наукових досліджень, є Фізико-технологічний інститут металів і сплавів. Він розпочав свою історію від 1945 р., коли був створений як науково-дослідний інститут Лабораторії машинобудування і сільськогосподарської механіки; у 1950 р. реорганізувався в Інститут машинобудування і сільськогосподарської механіки, у 1958 р. реорганізований в Інститут ливарного виробництва, в 1964 р. – в Інститут проблем лиття, в 1996 р. – в Фізико-технологічний інститут металів і сплавів [6, с. 148–149]. Незважаючи на часті реорганізації, функції установи залишалися незмінними – здійснення



науково-дослідних робіт, пов'язаних з дослідженням властивостей металів. Таким чином, комплекс документів, що зберігається в архіві Інституту, становить єдиний архівний фонд, починаючи з 1945 р. Те саме стосується й випадків, коли назва установи змінюється через присвоєння їй імені видатного вченого.

Для правильного визначення фондової належності документів важливо знати не лише функції установи, але й документування цих функцій. Для цього передусім вивчається номенклатура справ та чинні на момент створення документів правила їхнього внесення до діловодних справ, реквізити документів, а в разі потреби – й інформаційний зміст документів. До фонду відносяться документи, створені установою, зокрема й копії листів, надісланих до інших організацій (відпуски). Авторство установи відображається в реквізитах документа, це, передусім, назва організації. Реквізити – «підпис», «гриф затвердження», «резолуція», «віза», «заголовок», «реєстраційний номер» – дають змогу визначити, що документи відносяться до внутрішнього обігу. Якщо ці реквізити оформлені з помилками, потрібно проаналізувати текст і, з огляду на функції, статус та структуру установи, визначити належність документів до її архівного фонду.

Вхідні документи відносяться до фонду установи, якій вони адресовані. В реквізиті «адресат» такого документа буде прописана назва установи, якій він був направлений, чи прізвища й імена когось з її керівників. В деяких академічних інститутах збереглися індивідуальні кореспондентські індекси, призначені в межах Академії, тому в окремих випадках номери реєстраційних вхідних документів можуть бути використані для підтвердження адресата. Додатковими елементами для підтвердження адресата можуть бути реквізити «заголовок» і «текст документа», але лише в тих випадках, коли в них прямо вказано, кому адресований документ.

Всередині архівного фонду установи НАН України документи систематизуються з урахуванням вимог загальноприйнятої класифікації архівних і службових документів та з урахуванням профілю і функцій академічних установ. При систематизації керівним є принцип континуїтету – принцип наступності, уніфікації та безперервності в організації документів від їх створення в діловодстві до зберігання в архіві [2, с. 54].

Усі документи архівного фонду поділяються на документи, що мають довготривале зберігання, та ті, що мають зберігатися довічно.

До документів, що мають довготривале зберігання, відноситься, як правило, кадрове діловодство. Комплекс кадрових документів у межах фонду систематизується за хронологічно-номінальним принципом. Архівні справи, сформовані з документів одного виду, за один календарний рік, розміщуються в логічній послідовності за важливістю документів.

Документи, що мають зберігатися довічно, складають Національний архівний фонд (НАФ). Документи НАФ, що входять до архівного фонду науково-дослідної установи НАН України, поділяються на управлінські та науково-технічні. Управлінські документи в межах фонду систематизуються за хронологічно-структурною ознакою. Науково-технічні – це комплекс наукової інформації, де кожний документ існує як самостійна смислова одиниця, отож для їхньої систематизації в межах фонду застосовуються здебільшого хронологічно-номінальні ознаки в поєднанні з хронологічно-авторськими.

Назва архівного фонду установи НАН України відповідає її чинній юридичній назві, тобто в разі зміни назви установи назва архівного фонду, який продовжується, може кілька разів змінюватися.

Хронологічні межі архівного фонду, як правило, визначаються крайніми датами існування фондоутворювача. Для архівних фондів офіційного походження за основу рекомендується брати офіційні дати утворення та ліквідації установи [7, с. 17]. Однак в архівній системі НАН України при визначенні хронологічних меж фонду беруться крайні дати документів, створених фондоутворювачем, які не завжди співпадають з офіційними датами заснування чи ліквідації установи. Така ситуація зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії загальноприйнятої методики визначення дати створення і дати ліквідації установи, особливо державної форми власності, оскільки досить часто задекларовані в офіційних розпорядчих документах керівних органів рішення могли втілюватися в життя значно пізніше, або взагалі поетапно, тому з політичних, економічних чи інших причин створена установа могла тривалий час існувати лише на папері.

Таким чином, науково обґрунтований процес організації архівних документів науково-дослідних установ НАН України завершує формування фонду, що включає повний комплекс архівних документів, які виникли в процесі виконання установою її функцій і як результат життєдіяльності в межах академії, держави і в контексті розвитку світової науки. Внутрішня ж фондова систематизація сприяє складанню інформативного довідкового апарату, завдяки якому забезпечується якісний пошук інформації про науково-дослідну установу НАН України за весь період її існування.

#### Список використаних джерел

1. Основные правила постановки документальной части делопроизводства и работы архивов учреждений, организаций и предприятий СССР. – М., 1964. – 88 с.; Основные правила работы ведомственных архивов. – М., 1986. – 174 с.; Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій. – К., 2009. – 102 с.

2. Архівістика : термінологічний словник / авт.-упоряд.: К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова та ін. – К., 1998. – 106 с.
3. Теория и практика архивного дела в СССР : учебное пособие / ред.: Г. А. Белов, А. И. Логвинова, К. Г. Митяев, Н. Р. Прокопенко ; Главное архивное управление. – М., 1958. – 342 с.
4. Теория и практика архивного дела в СССР : учебник / под ред. Ф. И. Долгих, К. И. Рудельсон. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1980. – 343 с.
5. Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения / В. Н. Автократов ; сост. и авт. вступ. ст. Т. И. Хорхордина. – М., 2001. – 396 с.
6. Архівні фонди установ Національної академії наук України : путівник / авт.-упоряд.: Л. М. Яременко, О. В. Березовська, О. В. Січова та ін. ; НАН України, НБУВ, Ін-т архівознав. – К., 2008. – 448 с.
7. Фондування документів НАФ : методичні рекомендації / уклад. Л. Ф. Приходько ; Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2009. – 39 с.

#### References

1. *Osnovnye pravila postanovki dokumentalnoi chasti deloproizvodstva i raboty arkhivov uchrezhdenii, organizatsii i predpriatii SSSR* [Main rules for records management and for the work of archives of institutions, organizations and enterprises of the USSR]. (1964). Moscow. [In Russian]; *Osnovnye pravila raboty vedomstvennykh arkhivov* [Main rules for the work of institutional archives]. (1986). Moscow. [In Russian]; *Pravyla roboty arkhivnykh pidrozdiliv orhaniv derzhavnoi vlady, mistsevoho samovriaduvannia, pidpriemstv, ustanov i orhanizatsii* [Work rules of archival subdivisions of governmental authorities, local authorities, enterprises, institutions and organizations]. (2009). Kyiv. [In Ukrainian].
2. Novokhatskyi, K. Ye., Seliverstova, K. T. et al. (Comps.). (1998). *Arkhivistyka: terminolohichnyi slovnyk* [Archival science: terminological dictionary]. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Belov, G. A., Logvinova, A. I., Mitiaiev, K. G., Prokopenko, N. R. (Eds.). (1958). *Teoriia i praktika arkhivnogo dela v SSSR: uchebnoe posobie* [Theory and practice of archival science in the USSR: guide]. Moscow. [In Russian].
4. Dolgikh, F. I., Rudelson, K. I. (Eds.). (1980). *Teoriia i praktika arkhivnogo dela v SSSR: uchebnyk* [Theory and practice of archival science in the USSR: workbook] (2nd rev. ed.). Moscow. [In Russian].
5. Avtokratov, V. N. (2001). *Teoreticheskie problemy otechestvennogo arkhivovedeniia* [Theoretical issues of the national archival science]. Moscow. [In Russian].
6. Yaremenko, L. M., Berezovska, O. V., Sichova, O. V. (Comps.). (2008). *Arkhivni fondy ustanov Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: putivnyk* [Archival fonds of the institutions of the National Academy of sciences of Ukraine: guide]. Kyiv. [In Ukrainian].
7. Prykhodko, L. F. (Comp.). (2009). *Fonduvannia dokumentiv NAF: metodychni rekomendatsii* [Assigning of the documents of the National archival fond of Ukraine: guidelines]. Kyiv. [In Ukrainian].

---

*O. Sichova*

**Documents assignment to archival fonds in research institutions of the NAS of Ukraine**

The article analyzes the main aspects of the assignment of the records of research institutions of the NAS of Ukraine to archival fonds, in particular, the records assignment to archival fonds according to certain characteristics, archival fonds creation in accordance with the scientific principles of provenance, continuity and archival fond integrity. Shown are the features of the internal systematization of the documents of research institutions of the NAS of Ukraine, caused by the specifics of the institutions functions. Illustrated are the examples of institutional archival fonds acquiring names and the conditions leading to their renaming. Analyzed is the procedure of a chronological scope fixation of a research institution of the NAS of Ukraine archival fond.

*Keywords:* National Academy of Sciences of Ukraine, research institute, archival fond, archival document, fond creator, systematization, fond name, chronological scope of a fond.

*О. В. Сичева*

**Фондирование документов научно-исследовательского учреждения НАН Украины**

Статья посвящена анализу основных аспектов фондовой организации архивных документов научно-исследовательских учреждений НАН Украины: определению или уточнению фондовой принадлежности документов, формированию архивных фондов в соответствии с принципами происхождения, континуитета и уважения фонда. Показана специфика внутренней фондовой систематизации документов научно-исследовательского учреждения НАН Украины, связанная с особенностями, обусловленными функциями учреждения. Рассмотрены примеры присвоения названий фондам учреждений и возможных предпосылок к их переименованию. Проанализирована методика установления хронологических границ архивного фонда научно-исследовательского учреждения НАН Украины.

*Ключевые слова:* Национальная академия наук Украины, научно-исследовательский институт, фондирование, архивный фонд, архивный документ, фондообразователь, систематизация, название фонда, крайние даты фонда.

УДК 001.32(477+438)"1950-1960":001.83

*Г. В. Індиченко,  
кандидат історичних наук  
Національна бібліотека України  
імені В. І. Вернадського*

### **НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБМІН В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ МІЖ АКАДЕМІЧНИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ (1955–1960)**

На основі архівних джерел здійснено реконструкцію міжакадемічних українсько-польських наукових зв'язків у галузі гуманітаристики в 1955–1960 рр. Аналіз документів дав змогу визначити, що обмін включав відрядження учених до науково-дослідних інститутів, участь у наукових форумах, міжнародний книгообмін, спільну видавничу діяльність, рецензування праць, розробку окремих наукових проблем, актуальних для українських та польських учених.

*Ключові слова:* науково-інформаційний обмін, українсько-польське співробітництво, гуманітаристика, Академія наук УРСР, Польська академія наук.

Польсько-українські наукові зв'язки в галузі гуманітаристики мають давні традиції та успішно розвиваються на сучасному етапі. Особливо показовим видається період системного становлення цих зв'язків між установами АН УРСР та науково-дослідними установами Польщі, який припадає на другу половину 50 – початок 60-х років ХХ ст. Метою запропонованого дослідження стала реконструкція цього процесу на основі переважно маловідомих архівних джерел.

Досліджувана нами наукова проблематика лише почасти висвітлена в працях українських учених. Передусім слід згадати фундаментальні видання з історії НАН України та її установ. Проте ці роботи мають узагальнюючий характер і лише побіжно торкаються питань міжнародного науково-інформаційного обміну, до того ж здебільшого за період незалежності України [1]. З-поміж останніх публікацій необхідно назвати статтю А. Г. Загороднього з розвитку міжнародного наукового співробітництва Академії наук на чолі з її президентом, академіком Б. Є. Патонем, а також публікацію М. Р. Литвина, присвячену польсько-українській академічній співпраці в гуманітарній сфері протягом останніх двадцяти років. Міжнародний книгообмін з науково-дослідними та культурними установами Польщі почасти аналізувався у працях Л. А. Дубровіної, О. С. Онищенко, Н. І. Малолєтової, Р. Л. Красій, О. П. Бодак та ін. [2]. Незважаючи

на окремі розробки за темою, ця наукова проблематика ще не стала предметом спеціального дослідження із залученням широкого масиву архівних та опублікованих джерел.

Основний масив документів з міжакадемічної наукової співпраці українських та польських учених-гуманітаріїв відклався в Архіві Президії НАН України. Найбільш інформативними є документи, сформовані в опис «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями». Тут представлені щорічні звіти АН УРСР про міжнародні наукові зв'язки та звіти наукових установ щодо їх відвідування іноземними делегаціями та окремими вченими, листування установ з Президією АН УРСР з питань міжнародного співробітництва, довідки про міжнародний книгообмін, що здійснювався через Державну публічну бібліотеку УРСР (далі – ДПБ), клопотання до Президії Академії щодо відряджень за кордон та ін. Насичену інформацію містять протоколи засідань Президії АН УРСР та матеріали до них, які входять до опису «Секретаріат»: постанови Президії АН УРСР, що дають змогу з'ясувати пріоритети вибору Президією напрямів співпраці з польськими ученими-гуманітаріями; листи від польських наукових організацій та академічних установ АН УРСР щодо налагодження співпраці, що відклалися в матеріалах до протоколів.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) зберігається ф. 261 «Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР», в якому відклалися документи з міжнародної наукової співпраці Інституту, листування з Президією АН УРСР щодо відряджень учених Інституту до Польщі в рамках виконання планових наукових тем та виявлення документів у польських архівах.

Інформативну цінність становлять документи з архівів установ Відділення історії, філософії та права НАН України. Певна інформація представлена також у документах, надісланих Президією АН УРСР до директивних органів республіки (звіти, інформації, повідомлення). Цей масив зберігається в центральних державних архівах – ЦДАВО України та ЦДАГО України.

Важливим джерелом також є публікації у «Віснику Академії наук УРСР» коротких оглядів закордонних відряджень провідних учених Академії та повідомлення про міжнародне співробітництво АН УРСР із зарубіжними вченими, які готувалися, як правило, співробітниками сектору наукових зв'язків із зарубіжними організаціями АН УРСР.

З 1955 р. простежується стійке зміцнення наукових зв'язків українських учених-гуманітаріїв з польськими мовознавцями, істориками, археологами, правознавцями. Форми співпраці включали: наукові відрядження польських учених до України та українських – до Польщі, участь у

міжнародних наукових заходах, міжнародний книгообмін, спільну видавничу діяльність, рецензування наукових праць. З другої половини 50-х років XX ст. активізувалися спільні дослідження окремих наукових проблем, у вирішенні яких були зацікавлені як українські, так і польські вчені.

Упродовж 19–24 вересня 1955 р. тривав візит польського ученого-мовознавця, дійсного члена Польської академії наук (далі – ПАН), професора С. Урбанчика до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Цей візит дозволив обмінятися досвідом з діалектології, з принципів та методів створення словникових видань та обговорити стан українського та польського мовознавства в цілому. Польський мовознавець виступив на науковій нараді в Інституті з доповіддю «Лексикографічна робота в Академії наук Польської Народної Республіки», в якій розповів про принципи укладання словників польськими вченими [3, с. 68–69]. С. Урбанчик отримав змогу ознайомитися з працями з польської мови українських мовознавців і зазначав, що «в Україні [...] більше монографій з польської мови, ніж у Польщі» [4, арк. 339–341]. Зацікавлення польського мовознавця викликала картотека словникового відділу.

Ще один напрям, за яким здійснювалася співпраця українських і польських мовознавців, – участь у роботі міжнародних наукових конференцій. Прикладом такої співпраці є участь кандидата філологічних наук К. К. Цілуйка в роботі Міжнародної ономастичної конференції у м. Кракові, яка відбулася 22–24 жовтня 1959 р. На конференції обговорювалися два блоки питань: координація роботи у вивченні слов'янської топонімії в слов'янських і неслов'янських країнах та обговорення результатів дослідження топонімії окремих країн. Конференція затвердила склад Міжнародного топонімічного комітету (головою обрано польського професора В. Ташицького), до складу якого увійшов і К. К. Цілуйко. Конференція дала змогу встановити особисті контакти між топонімістами слов'янських країн. Український мовознавець зробив доповідь про основні напрями та перспективи розвитку української топонімії, вніс низку пропозицій (утворення топонімічних комісій при національних комітетах славістів, створення Слов'янського топонімічного атласу, складання запитальника з топонімії до V Міжнародного з'їзду славістів). У ході цього візиту український учений виступив перед студентами Варшавського університету з доповіддю про розвиток українського мовознавства, у Кракові він ознайомився з процесом підготовки словника особистих імен, а у Варшаві – з методикою створення Слов'янського діалектологічного атласу. Сам К. К. Цілуйко позитивно оцінював роботу цього наукового заходу [5, арк. 246–252].

Про налагодження співпраці в справі збирання і дослідження українських говірок у Польщі йдеться в листі дирекції Інституту мовознавства



ім. О. О. Потебні АН УРСР до Президії АН УРСР від 12 жовтня 1959 р. Доречною, на думку директора цієї установи, академіка Л. А. Булаховського, є організація наукової експедиції до Польщі, де представлено великий масив говірок української мови. Зібрані під час діалектологічної експедиції матеріали мали увійти до II тому Діалектологічного атласу української мови. На цей час польські діалектологи вже встановили певні контакти з Інститутом. Тут проходили стажування молоді польські науковці, зокрема польський аспірант М. Юрковський, який опрацьовував матеріали до кандидатської дисертації «Топографічні назви України» [6, арк. 66–67; 29].

Українські мовознавці ділилися з польськими колегами власними напрацюваннями та досвідом, що простежується на прикладі візиту 21–27 листопада 1960 р. до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР співробітниця Варшавського інституту мовознавства Е. Смулкової. Вона отримала змогу опрацювати матеріали до Діалектологічного атласу української мови, консультувалася з питань діалектичної лексики з вченими-філологами: завідувачем відділу діалектології доктором наук Ф. Т. Жилком та кандидатами наук П. С. Лисенком, І. О. Варченком, І. Г. Матвіясом. Також дослідниця ознайомила директора установи академіка Л. А. Булаховського з напрямками своєї наукової роботи в галузі лексики слов'янських мов [7, арк. 98].

У 1959–1960 рр. польські учені-гуманітарії відвідали низку установ АН УРСР. Так, співробітниця Інституту літератури ПАН К. Чайковська досліджувала рукописну спадщину польського письменника А. Фредра в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка та у Львівській бібліотеці; М. Якубець, член президії Комітету слов'янознавства та науковий співробітник Інституту слов'янознавства ПАН, вивчав рукописну спадщину Т. Г. Шевченка та критичні видання його творів в Інституті літератури; ад'юнкт Інституту літературних досліджень ПАН Я. Чаховська досліджувала матеріали про польську письменницю Г. Запольську в Державній публічній бібліотеці (далі – ДПБ) УРСР та у Львівській бібліотеці; аспірант Інституту історії ПАН В. Закржевський ознайомлювався в Інституті археології з результатами археологічних розкопок у Києві; доцент Краківського університету Ю. Бушно опрацьовував матеріали з історії Галичини в Львівській бібліотеці; старший асистент Інституту економічних наук ПАН З. Шульц студіював в Інституті економіки проблеми економічної складової автоматизації [8, арк. 98–106].

Сприяв налагодженню зв'язків з польськими літературознавцями візит у грудні 1955 р. до Інституту літератури старшого наукового співробітника Польсько-Радянського інституту проф. М. Якубця. Співпраця продовжилася у 1959 р., коли Інститут літератури відвідали вже два польські

дослідники – М. Якубець та Є. Савримович. У 1960 р. професор М. Якубець та науковий співробітник кафедри польської літератури Вроцлавського університету доктор М. Інґлот упродовж місяця вивчали рукописну спадщину українського поета Т. Г. Шевченка [9, арк. 20].

Спільні наукові інтереси пов'язували українських та польських літературознавців у дослідженні спадщини класиків української та польської літератури. Особливо плідними в цьому контексті для українських науковців були відрядження до Польщі, які передбачали виявлення та взяття на облік документів, що висвітлювали проблеми українсько-польських літературних взаємин, зокрема, зв'язки з польською літературою І. Франка, Марка Вовчка, Лесі Українки, В. Стефаника, Марка Черемшини, Я. Галана, С. Тудора та ін. Під час таких відряджень також встановлювалися постійні наукові контакти з літературознавчими установами та окремими дослідниками для спільного вивчення проблем розвитку слов'янських літератур. У 1956 р. співробітник Інституту літератури кандидат філологічних наук Г. Д. Вєрвєс під час відрядження до Польщі виявив в архівах та бібліотеках країни чимало невідомих раніше документів з української літератури XIX ст., у т. ч. автографи класиків української літератури. Для подальшого пошуку матеріалів про українських письменників дирекція Інституту зверталася з відповідним клопотанням від 7 вересня 1957 р. до Президії АН УРСР, аби відрядити до Польщі групу українських учених, кандидатів філологічних наук: В. П. Ведіну – для вивчення рукописів українських письменників, Ю. Л. Булаховську – для вивчення стану україністики в Польщі, Г. Д. Вєрвєса – для опрацювання архівних матеріалів про українсько-польські літературні взаємини кінця XIX – початку XX ст. Планувалося, що цей колектив українських учених працюватиме в архівах та бібліотеках міст Варшава, Вроцлав, Торунь та Познань [10, арк. 86].

У зазначений період українські вчені підготували низку монографій, чому значною мірою посприяло опрацювання матеріалів в архівах і бібліотеках Польщі. Серед праць: Вєрвєс Г. Д. «Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90-х років XIX ст.» (К., 1957), Вєрвєс Г. Д. «Головні проблеми українсько-польських літературних взаємин XIX ст.» (К., 1958), Ведіна В. П. «У спільній боротьбі: дружба і співробітництво російських, українських та польських революціонерів-демократів» (К., 1958) та ін.

У 1955 р. делегація польських учених-істориків у складі наукових співробітників Інституту історії ПАН професорів Л. Гросфельда, О. Гейштора та Ч. Мадайчика ознайомила з дослідженнями колективів установ АН УРСР – Інституту історії, Інституту археології та Інституту суспільних наук у Львові [11, арк. 48–51]. Л. Гросфельд зробив повідомлення

про розвиток історичної науки в Польщі і заявив про готовність Інституту історії ПАН обмінятися теоретичними планами, висловив бажання надсилати своїх представників на наукові сесії до Інституту суспільних наук АН УРСР. Можемо констатувати добру обізнаність польських істориків з працями українських колег, про що свідчить висловлена професором Л. Гросфельдом думка делегації стосовно того, що в макеті другого тому «Історії Української РСР» необхідно більше уваги приділити історії західноукраїнських земель [12, арк. 386–387]. Під час цього візиту львівський Інститут суспільних наук передав у дар Інституту історії ПАН кілька монографій. У листопаді 1955 р. в Києві побував ще один польський історик, професор В. Куля, який ознайомився з роботою Інституту історії АН УРСР, побував у відділі рукописних фондів ДПБ УРСР та в архівних установах Києва. У відповідь Інститут історії АН УРСР одержав запрошення від ПАН надіслати свого представника для участі в обговоренні двотомної «Історії Польщі» [13, арк. 49].

У лютому 1956 р. кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко виїздив у Польщу для обговорення макета підручників з польської історії. Наукові співробітники Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук І. Д. Бойко, кандидат юридичних наук І. Ф. Євсєєв та кандидат історичних наук О. С. Компан виявили і вивчили цінні архівні матеріали під час роботи в грудні 1957 р. в польських архівних установах [14, арк. 8].

Інститут історії АН УРСР брав участь у науковому проєкті з публікації документів з історії польського повстання 1863–1864 рр. Цей проєкт координувався АН СРСР, а реалізувати його допомагали архівні установи УРСР, БРСР, ЛитРСР. Для виконання широкого кола завдань за цим напрямом Відділ історичних наук АН СРСР звернувся з відповідним проханням до Головного ученого секретаря АН УРСР, і Президія української Академії прийняла постанову від 4 березня 1958 р., якою визначалися такі заходи: в зв'язку з великим обсягом роботи (необхідно було скласти понад 200 тис. карток), великим відсотком (50%) документів іноземними мовами, рекомендувати Відділу історичних наук АН СРСР звернутися до Головного архівного управління МВС СРСР щодо виділення коштів на утримання восьми старших наукових архівних працівників зі складання картотеки документів з історії польського повстання 1863 р., що зберігаються в історичних архівах УРСР; доручити бюро Відділу суспільних наук АН УРСР переглянути розподіл штатних одиниць, виділених установам Відділу на 1958 р. для забезпечення роботи Інституту історії з підготовки двох томів документів з історії польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні; доручити Інституту історії АН УРСР здійснювати науково-методологічне керівництво всією археографічною роботою до 100-річчя польського повстання 1863 р. [15, арк. 226–226а, 413].

Однією з форм дієвої співпраці польських та українських археологів з 1957 р. стає проведення спільних археологічних експедицій. Особливо цінним був обмін між польськими і українськими археологами щодо методики розкопок античних міст. Так, співробітники Інституту історії матеріальної культури ПАН разом з ученими Інституту археології АН УРСР брали участь в археологічних розкопках стародавнього міста Ольвія. З відповідною пропозицією до українських учених звернулися польські колеги. Розглянувши це звернення, Президія АН УРСР ухвалила постанову від 5 лютого 1957 р., якою погодилася на проведення спільних досліджень Ольвії за умови, що віднайдені польськими вченими артефакти будуть передані ПАН у тимчасове користування [16, арк. 335]. Польська делегація в складі шести вчених, очолюваних членом-кореспондентом ПАН К. К. Маєвським, досліджувала ольвійську міську площу (агору), західні торговельні ряди і вулиці.

У вересні 1957 р. Інститут археології АН УРСР відвідали завідувач відділу епохи бронзи Державного археологічного музею у м. Варшава О. Гардовський і ад'юнкт музею Л. Раухут. Натомість українські вчені виїздили до Польщі для ознайомлення з археологічними колекціями та науковими дослідженнями польських колег. У 1957 р. до Польщі поїхали заступник директора з наукової частини Інституту суспільних наук АН УРСР кандидат історичних наук Ю. М. Захарук і старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР кандидат історичних наук М. Ю. Брайчевський [17, арк. 8]. Останній перебував у Польщі відповідно до рішення X сесії Радянсько-Польської комісії з науково-технічного співробітництва. Від'їждження з 8 серпня 1957 р. тривало два місяці і було надане для участі в археологічних дослідженнях і для роботи з музейними колекціями [18, арк. 208]. У ході роботи вдавалося отримати нові матеріали для подальших досліджень зв'язків стародавнього населення Польщі і України.

Подальшого розвитку співпраця вчених-археологів отримала в 1959 р., коли польська делегація в складі восьми вчених на чолі з професором К. Маєвським докладно ознайомила з науковими роботами Інституту археології АН УРСР. З роботою Інституту цього ж року ознайомився й директор Інституту історії ПАН професор В. Гензель [19, арк. 5].

Загалом польсько-українське наукове співробітництво розвивалося надзвичайно динамічно. Так, якщо в 1957 р. науково-дослідні установи АН УРСР відвідало 20 польських учених та спеціалістів, що вже є високим показником зміцнення взаємовигідної співпраці, то в 1958 р. 50 польських дослідників мали змогу ознайомитися та зав'язати взаємовигідні контакти з українськими колегами [20, арк. 77–82].

У 1958 р. польська делегація учених-юристів у складі академіка С. Сливинського, професорів І. Бардаха та І. Березовського вивчала роботу Сектору держави і права АН УРСР [21, арк. 92–93]. На прохання Інституту юридичних наук ПАН академік АН УРСР В. М. Корецький надавав наукові консультації з міжнародного права. 3 грудня 1960 р. Сектор держави і права АН УРСР відвідав ректор Краківського університету професор С. Кржибовський. Завідувач Сектору академік В. М. Корецький ознайомив польського колегу з напрямками роботи інституції, натомість С. Кржибовський розповів про роботу юридичного факультету Краківського університету. Ця зустріч відбулася за участі кандидата юридичних наук Б. М. Бабія, ученого секретаря Сектору кандидата юридичних наук М. К. Михайловського та О. Т. Яковенка [22, арк. 96].

Статистичні дані про книгообмін ДПБ УРСР, яка одночасно була центральною науковою бібліотекою АН УРСР, з установами Польської Народної Республіки виглядають таким чином: у 1956–1957 рр. було 86 пунктів книгообміну в Польській Народній Республіці. У 1956 р. ДПБ отримала 2548 найменувань літератури, а за I квартал 1957 р. – 609. Натомість до Польщі у 1956 р. відправлено 1068 одиниць літератури і отримано за I квартал 1957 р. – 735. У 1960 р. через обмін до ДПБ надходило 1422 річних комплекти іноземних журналів, з них 229 – з Польщі [23, арк. 5, 16]. Від Університету ім. М. Кюрі-Склядовської ДПБ отримувала порядком обміну «Аннали Університету ім. М. Кюрі-Склядовської» в шести серіях. Натомість ДПБ надсилала до Університету такі видання: «Автоматическая сварка», «Вісник Академії наук УРСР», «Геологічний журнал», «Прикладна механіка». Книгообмін також здійснювався з Бібліотекою Народовою, від якої українська сторона отримувала два видання: «Бібліографічний путівник» та «Бібліографія змістів часописів», і, в свою чергу, надсилала «Вісник Академії наук УРСР», «Доповіді Академії наук» УРСР та «Мовознавство». Найбільший книгообмін проводився з ПАН, від якої ДПБ отримувала 26 видань у трьох примірниках. ДПБ ж надсилала усі видання АН УРСР, які виходили в цей час друком [24, арк. 17].

Ще один напрям співпраці в сфері обміну інформаційними ресурсами був пов'язаний з передачею мікрофільмів і фотокопій документів. У 1959 р. за запитами ПАН було надіслано 8741 кадр мікрофільмів рукописів з історії Польщі та польської культури. Натомість ДПБ отримала від польської сторони 14 956 кадрів мікрофільмів документів з історії і культури України [25, арк. 198]. Обмін фотокопіями та мікрофільмами через ДПБ здійснював відділ рукописів Інституту літератури. Польські ж науковці зверталися до українських колег, зокрема, з проханням виготовити мікрофільми листів польських діячів культури до І. Франка з фондів

відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (605 листів) [26, арк. 49]. Українські вчені були зацікавлені в отриманні останніх наукових видань з Польщі. Так, українські літературознавці звертали увагу Президії АН УРСР на те, що в «Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії [...] щороку виходять з друку численні праці, присвячені питанням розвитку української літератури [...] ці книги у переважній більшості систематично не надходять до наших бібліотек [...], що не дає змоги вчасно ознайомитися з ними і належно оцінити їх у пресі чи використати їх у своїй науковій праці» [27, арк. 34].

Науково-дослідні установи Відділу суспільних наук АН УРСР, зокрема інститути історії, літератури, мовознавства, прагнули інтенсифікувати взаємовигідну співпрацю з польськими ученими, отож надіслали свої пропозиції до Відділу суспільних наук АН УРСР щодо посилення наукових зв'язків з Польсько-Радянським інститутом. За результатами їхнього розгляду Президія АН УРСР 7 лютого 1956 р. прийняла постанову, якою зобов'язала інститути Відділу з січня 1956 р. надсилати до Польсько-Радянського інституту «Наукові записки», збірники статей, документів та кращі наукові праці співробітників, а також статті для публікації в кварталному журналі Польсько-Радянського інституту; спільно з редколегіями «Наукових записок» цих інститутів та «Вісника АН УРСР» регулярно вмішувати рецензії на наукові праці польських істориків, літературо- та мовознавців; перекласти українською мовою і надрукувати брошуру З. Млинарського і А. Сліша «Андрій Потебня» та підготувати список праць польських істориків, літературо- та мовознавців для перекладу і публікації українською мовою; надіслати копії документів про спільну боротьбу українців та поляків у партизанських загонах під час Другої світової війни, фотокопії листів польських діячів культури, українських письменників та інші рукописні матеріали, пов'язані з культурою польського народу; регулярно обмінюватися з Польсько-Радянським інститутом інформацією про виявлені архівні та рукописні матеріали, що стосуються українсько-польських зв'язків. Також цією постановою було прийняте рішення увійти з клопотанням до Польсько-Радянського інституту про: названий обмін виданнями; спільну підготовку відзначення важливих ювілеїв, зокрема 100-річчя польського збройного повстання 1864 р., 100-річчя від дня народження І. Я. Франка; спільне видання в 1956 р. збірника наукових праць співробітників обох наукових установ (АН УРСР і Польсько-Радянського інституту); систематичне надсилання статей наукових співробітників Інституту для публікації їх у «Віснику АН УРСР», «Наукових записках» та інших збірниках інститутів АН УРСР; надсилання фотокопій архівних матеріалів про видатних діячів культури україн-

ського народу (І. Франка, М. Павлика, В. Стефаника, Я. Галана та ін.), а також матеріалів про культурні та інші зв'язки. Характерно, що цією постановою також було прийнято рішення увійти з клопотанням до вищих органів влади УРСР про збільшення кількості поїздок українських учених до Польщі та інших країн Центральної і Східної Європи [28, арк. 15–17].

Виявом наукової солідарності українських учених з польськими колегами стало прийняття Президією АН УРСР постанови від 24 лютого 1956 р. про передачу журналу «La Tribune des Peuples» («Трибуна народів») 1849 р. в дар ПАН, коли в Україні залишилися фотокопії [29, арк. 11]. Це рішення було прийняте з огляду на велику цінність видання для польських учених, оскільки його редагував польський поет А. Міцкевич. Це унікальне видання збереглося лише в двох примірниках – у Львівській бібліотеці АН УРСР та в Парижі. У зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня смерті А. Міцкевича, 17 лютого 1956 р. до президента АН УРСР академіка О. В. Палладіна звернувся президент ПАН академік Я. Дембовський з проханням надати в тимчасове користування журнал для виготовлення репродукції. Журнал був вручений президенту ПАН у Кисві.

У сесії ПАН, присвяченій 100-річчю з дня смерті А. Міцкевича, брав участь академік М. Т. Рильський. Про результати роботи сесії він доповів на засіданні Президії АН УРСР, яка відзначила в своїй постанові від 11 травня 1956 р. важливу роботу, проведену М. Т. Рильським [30, арк. 197].

Спільні наукові розробки Інституту історії АН УРСР та науково-дослідних установ Польщі добре простежуються на прикладі укладання Українсько-польського історичного збірника наукових статей, авторами якого були українські та польські історики. Зважаючи на важливість цього видання, Бюро Президії АН УРСР прийняло постанову від 6 червня 1956 р., якою клопотання Інституту історії АН УРСР про виділення асигнувань для перекладу статей з польської мови для цього видання було задоволене [31, арк. 298, 340].

Дієвою формою наукової комунікації була участь українських та польських учених у наукових конференціях. Так, у квітні 1957 р. у Варшаві відбулася наукова сесія ПАН і Польсько-Радянського інституту, присвячена творчості І. Франка. В роботі сесії взяли участь член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилюк, який виступив з доповіддю про значення творчості І. Франка для слов'янських літератур, і старший науковий співробітник Інституту літератури Г. Д. Вєрвєс, який виголосив доповідь про роль І. Франка у зближенні української і польської літератур [32, арк. 8]. Українські вчені, доктор історичних наук В. О. Голобуцький та кандидат історичних наук П. М. Калениченко, на запрошення польських істориків брали участь у роботі VIII загального з'їзду польських істориків (1958 р.)



[33, арк. 92]. На початку вересня 1959 р. відбулася міжнародна наукова конференція в м. Кременці Тернопільської області, присвячена 150-річчю від дня народження відомого польського письменника Ю. Словацького, в роботі якої взяли участь представники ПАН [34, арк. 2].

Ще одним напрямом співпраці стало взаємне рецензування праць. У 1956 р. в польському журналі «Kwartalnik Historyczny» опубліковано рецензію на перший том «Історії Української РСР». Також польські історики опублікували дві рецензії на монографію І. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький». Натомість українські історики опублікували рецензії на видання В. Тушинського, на працю З. Млинарського і А. Сліша [35, с. 76]. Необхідно зазначити, що праця З. Млинарського і А. Сліша «Андрій Потебня – борець за спільну справу братніх народів» у 1957 р. вийшла в перекладі українською мовою у Видавництві АН УРСР.

2–4 листопада 1960 р. в Києві перебував керівник секції історії кінотехніки Комітету історії науки і техніки ПАН професор В. Євсєвицький. Він зустрівся з головою Комітету Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки академіком К. К. Хреновим та в. о. завідувача відділу історії техніки при Відділі технічних наук АН УРСР кандидатом технічних наук Ю. А. Анісімовим. Українські вчені допомогли польському колезі ознайомитися з літературою з кіномистецтва. З Комітетом науки і техніки ПАН був налагоджений обмін літературою, а в серпні 1960 р. стаття В. Євсєвицького надійшла для публікації в збірнику «Нариси історії техніки» [36, арк. 107–108].

Велике значення для розвитку польсько-українських наукових зв'язків мала поїздка до Польщі президента АН УРСР академіка О. В. Палладіна, який очолював делегацію АН СРСР у переговорах з керівництвом ПАН про наукове співробітництво на 1959 р. Детальна інформація про цей візит відображена в стенограмі засідання Президії АН УРСР від 19 грудня 1958 р. О. В. Палладін також брав участь у нараді з підписання угоди між академіями наук Польщі і України [37, арк. 202]. Президент АН УРСР представив конкретні ініціативи щодо співпраці, зокрема схвалення отримала його пропозиція відрядити до Польщі сорок українських учених за безвалютним обміном. На засіданні Президії АН УРСР академік наголосив, що в разі, якщо підписати угоду не вдасться, «будемо здійснювати наше співробітництво в рамках комісій з науково-технічної допомоги» [37, арк. 202]. За результатами обговорення доповіді Президія АН УРСР схвалила переговори з керівництвом ПАН про встановлення безвалютного обміну вченими між двома академіями і доручила завідувачу Сектору наукових зв'язків АН УРСР із зарубіжними організаціями кандидатів історичних наук С. М. Пархомчуку підготувати матеріали для

складання відповідних угод [38, арк. 282]. Ще одна деталь, яка вказує на зміцнення зв'язків учених двох країн, – обрання О. В. Палладіна почесним членом ПАН.

Наведені факти науково-інформаційного обміну установ гуманітарного профілю України і Польщі дають підстави констатувати інтенсифікацію та урізноманітнення наукових зв'язків. Зацікавленість у співпраці була обопільною і знаходила практичне вираження в спільних наукових розробках. Установи гуманітарного профілю АН УРСР зробили вагомий внесок у становлення та розвиток співпраці з польськими науковими установами. Завдяки дієвим формам міжнародної кооперації, закладеним попередніми поколіннями українських та польських учених, нині НАН України зберігає як традиційні форми співробітництва, так і напрацьовує нові перспективні контакти для проведення спільних наукових досліджень і заходів.

#### Список використаних джерел

1. Національна академія наук України. 1918–2008 : до 90-річчя від дня заснування / голов. ред. Б. Є. Патон. – К. : Вид-во КММ, 2008. – 624 с.; Соціогуманітарні дослідження в Національній академії наук України. 2004–2008 : звіт Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України до 90-річчя Національної академії наук України / НАН України, НБУВ ; редкол. : В. М. Литвин (голова) та ін. – К., 2008. – 372 с.; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926–2001 : сторінки історії, 75 / відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич. – К. : Наук. думка, 2003. – 589 с. : іл. ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005 : матеріали до історії / редкол. : В. Г. Складенко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра, 2005. – 565 с. : іл.
2. Загородній А. Б. Є. Патон і розвиток міжнародних наукових зв'язків / А. Загородній // Вісник НАН України. – 2012. – № 2. – С. 99–108; Литвин М. Р. Українсько-польські наукові зв'язки в гуманітарній сфері (за матеріалами наукової доповіді на засіданні Бюро Відділення історії, філософії та права НАН України 27 листопада 2014 року) / М. Литвин // Вісник НАН України. – 2015. – № 3. – С. 73–83; Малолетова Н. І. Міжнародний книгообмін Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–2008. Започаткування. Становлення. Розвиток / Н. І. Малолетова, Р. Л. Красій. – К., 2009. – 144 с.; Малолетова Н. Міжнародний документообмін Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в системі формування бібліотечно-інформаційних ресурсів / Н. Малолетова, О. Бодак // Бібліотечний вісник. – 2015. – № 1. – С. 33–45.
3. Левтеров С. Зустрічі з зарубіжними вченими / С. Левтеров // Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 3. – С. 68–69.
4. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 10, арк. 340.

- 
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 235, арк. 246–252.
  6. Архів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, оп. 1, спр. 229, арк. 66–67; Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 135, арк. 29.
  7. Там само, спр. 130, арк. 98.
  8. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 135, арк. 98–106.
  9. Там само, спр. 135, арк. 20.
  10. Інститут архівознавства НБУВ, ф. 261, оп. 1, спр. 518, арк. 86.
  11. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 9, арк. 48–51.
  12. Там само, спр. 10, арк. 387.
  13. Там само, спр. 20 (Т. I), арк. 49.
  14. Там само, спр. 27, арк. 8.
  15. Там само, оп. 1, спр. 720, арк. 226–226а; Там само, спр. 807, арк. 413.
  16. Там само, оп. 1, спр. 741, арк. 335.
  17. Там само, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 27, арк. 8.
  18. Там само, оп. 1, спр. 749, арк. 208.
  19. Там само, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 103, арк. 5.
  20. Там само, спр. 3, арк. 77–82.
  21. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 6484, арк. 92–93.
  22. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 130, арк. 96.
  23. Там само, спр. 19, арк. 5; спр. 103, арк. 16.
  24. Там само, спр. 19, арк. 17.
  25. Там само, спр. 135, арк. 198.
  26. Інститут архівознавства НБУВ, ф. 261, оп. 1, спр. 469, арк. 49.
  27. Там само, спр. 564, арк. 34.
  28. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 695, арк. 15–17.
  29. Там само, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 20 (Т. I), арк. 11.
  30. Там само, оп. 1, спр. 696, арк. 197.
  31. Там само, спр. 709, арк. 298; Там само, спр. 696, арк. 340.
  32. Там само, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 27, арк. 8.
  33. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 6484, арк. 92.
  34. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 103, арк. 2.
  35. Калениченко П. М. Наукові зв'язки польських і українських істориків / П. М. Калениченко // Вісник Академії наук УРСР. – 1957. – № 2. – С. 76.
  36. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», спр. 130, арк. 107–108.

37. Там само, оп. 1, спр. 826, арк. 202.  
38. Там само, спр. 811, арк. 282.

### References

1. Paton, B. Ye. (Ed.-in-Chief). (2008). *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 1918–2008: do 90-richchia vid dnia zasnuvannia* [National Academy of Sciences of Ukraine. 1918–2008: 90th Anniversary of its foundation]. Kyiv: Vydavnytstvo KMM. [In Ukrainian]; Lytvyn, V. M. et al. (Eds.). (2008). *Sotsiohumanitarni doslidzhennia u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy. 2004–2008: zvit Sektsii suspilnykh i humanitarnykh nauk NAN Ukrainy do 90-richchia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* [Socio-humanistic studies at the National Academy of Sciences of Ukraine. 2004–2008: report of Section of Social and Humanitarian Sciences of Ukraine on the 90-th anniversary of the National Academy of Sciences]. Kyiv. [In Ukrainian]; Myshanych, O. V. (Ed. and Comp.). (2003). *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. 1926–2001: Storinky istorii*, 75 [T. H. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1926–2001: pages of history, 75]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]; Skliarenko, V. H. et al. (Eds.). (2005). *Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrainy – 75, 1930–2005: Materialy do istorii* [O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine – 75, 1930–2005: Materials of the history]. Kyiv: Dovira. [In Ukrainian].
2. Zahorodnii, A. (2012). *B. Ye. Paton i rozvytok mizhnarodnykh naukovykh zviazkiv* [B. Ye. Paton and the development of international scientific relations]. In *Visnyk NAN Ukrainy* [Herald of the NAS of Ukraine], No. 2, pp. 99–108. Kyiv. [In Ukrainian]; Lytvyn, M. R. (2015). Ukrainsko-polski naukovy zviazky u humanitarnii sferi (za materialamy naukovoï dopovidi na zasidanni Biuro Viddilennia istorii, filosofii ta prava NAN Ukrainy 27 lystopada 2014 roku) [Ukrainian-Polish academic cooperation in the sphere of humanities (information from a scientific report at the meeting of the Bureau of the Department of History, Philosophy and Law of the NAS of Ukraine, November 27, 2014)]. In *Visnyk NAN Ukrainy* [Herald of the NAS of Ukraine], No 3, pp. 73–83. Kyiv. [In Ukrainian]; Malolietova, N. I., Krasii, R. L. (2009). *Mizhnarodnyi knyhoobmin Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 1918–2008. Zapochatkuvannia. Stanovlennia. Rozvytok* [International book exchange of V. Vernadsky National Library of Ukraine. 1918–2008. Foundation. Formation. Development]. Kyiv. [In Ukrainian]; Malolietova, N., Bodak, O. (2015). Mizhnarodnyi dokumentoobmin Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho v systemi formuvannia bibliotechno-informatsiinykh resursiv [International book exchange of V. Vernadsky National Library of Ukraine in the library and information resources development system]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin], No 1, pp. 33–45. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Levterov, S. (1956). Zustrichi z zarubizhnymy vchenymy [Meetings with foreign scientists]. In *Visnyk Akademii nauk URSR* [Herald of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], No. 3 pp. 68–69. [In Ukrainian].

4. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 10, Folio 340. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Fond 1, Inventory 71, Unit 235, Folios 246–252. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Inventory 1, Unit 229, Folios 66–67. Archives of O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the NAS of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian]; Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 135, Folio 29. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 130, Folio 98. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 135, Folios 98–106. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 135, Folio 20. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Fond 261, Inventory 1, Unit 518, Folio 86. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 9, Folios 48–51. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 10, Folios 386–387. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 20, Vol. 1, Folio 49. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
14. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 21, Folio 8. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fond 251, Inventory 1, Unit 720, Folios 226–226a; Unit 807, Folio 413. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
16. Fond 251, Inventory 1, Unit 741, Folio 335. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 27, Folio 8. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fond 251, Inventory 1, Unit 749, Folio 208. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

19. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 103, Folio 5. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 3, Folios 77–82. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
21. Fond 2, Inventory 9, Unit 6484, Folios 92–93. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
22. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 130, Folio 96. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
23. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 19, Folio 5; Unit 103, Folio 16. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
24. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 19, Folio 17. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
25. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 135, Folio 198. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
26. Fond 261, Inventory 1, Unit 469, Folio 49. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
27. Fond 261, Inventory 1, Unit 564, Folio 34. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
28. Fond 251, Inventory 1, Unit 695, Folios 15–17. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
29. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 20, Vol. 1, Folio 11. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
30. Fond 251, Inventory 1, Unit 696, Folio 197. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
31. Fond 251, Inventory 1, Unit 709, Folio 298; Unit 696, Folio 340. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
32. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 27, Folio 8. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
33. Fond 2, Inventory 9, Unit 6484, Folio 92. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
34. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsi-iamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 103, Folio 2. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
35. Kalenychenko, P. M. (1957). Naukovi zviazky polskykh i ukrainskykh istorykiv [Scientific relations of Polish and Ukrainian historians]. In *Visnyk Akademii nauk URSR* [Herald of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], No. 2, p. 76. [In Ukrainian].

36. Fond 251, Inventory "Viddil naukovykh zviyazkiv iz zarubizhnymy orhanizatsiyamy" [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 130, Folios 107–108. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

37. Fond 251, Inventory 1, Unit 826, Folio 202. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

38. Fond 251, Inventory 1, Unit 811, Folio 282. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

*H. Indychenko*

**Scientific information exchange in the field of humanities between academic institutions of Ukraine and Poland (1955–1960)**

The article presents a historical reconstruction of Ukrainian-Polish scientific relations in the field of humanities in 1955–1960, conducted on the basis of archival sources study. Scientific information exchange of humanitarian institutions of the AS of the Ukrainian SSR with Polish research institutions was quite diversified. It included mutual visits of the scientists from research institutes as delegations members, individual scientific missions to research institutions in order to acquaint with scientific developments, participation in international workshops, congresses and conferences, international book exchange, joint publishing, mutual reviewing of scientific publications. From the second half of the 50s of the 20th century there was an intensification of joint research projects conducted for the development of certain scientific issues, which were of interest for both Ukrainian and Polish scientists, who endeavored to solve them.

*Keywords:* scientific information exchange, Ukrainian-Polish cooperation, humanities, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Polish Academy of Sciences.

*A. B. Индыченко*

**Научно-информационный обмен в гуманитарной сфере между академическими учреждениями Украины и Польши (1955–1960)**

На основе архивных источников проведена историческая реконструкция меж-академических украинско-польских научных связей в области гуманитаристики в 1955–1960 гг. Научно-информационный обмен учреждений гуманитарного профиля между АН УССР и научно-исследовательскими организациями Польши отличался разносторонностью форм сотрудничества. Он включал: взаимные визиты учёных в составе делегаций, индивидуальные командировки в научно-исследовательские организации для ознакомления с разработками, участие в международных симпозиумах, съездах и конференциях, книгообмен, совместную издательскую деятельность, рецензирование научных работ. Со второй половины 50-х годов XX ст. активизировались совместные исследования по разработке отдельных научных проблем, в решении которых были заинтересованы как украинские, так и польские учёные.

*Ключевые слова:* научно-информационный обмен, украинско-польское сотрудничество, гуманитаристика, Академия наук УССР, Польская академия наук.



## ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 003+008]=16:005.745

**В. В. Горєва,**  
*кандидат історичних наук,*  
**М. А. Філіпович,**  
*кандидат історичних наук*  
*Національна бібліотека України*  
*імені В. І. Вернадського*

### **ДО ДНЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ І КУЛЬТУРИ. МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «НАУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЛАВІСТИКИ: ІСТОРИЧНІ ЗДОБУТКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ»**

VI Міжнародна наукова конференція «Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку», яка відбулася 21 травня 2015 року у приміщенні Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, була присвячена Дневі слов'янської писемності і культури. Її організаторами виступили Національна академія наук України, Український комітет славістів, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) та науково-дослідні установи НАН України: Інститут української мови, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, Український мовно-інформаційний фонд, а також Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Організатори конференції поставили за мету привернути увагу широкого наукового загалу до актуальних проблем слов'янського мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, фольклористики, історії славістики та історичного пам'яткознавства.

У конференції взяли участь понад 140 представників наукових, бібліотечних, архівних, музейних установ та вищих навчальних закладів з 16-ти міст України: Бучі, Дніпропетровська, Житомира, Кам'янця-Подільського, Києва, Кривого Рогу, Львова, Ніжина, Одеси, Полтави, Сімферополя, Слов'янська, Ужгорода, Харкова, Хмельницького, Чернігова. Також до роботи конференції долучилися науковці з Австрії, Америки, Білорусі, Болгарії, Німеччини, Росії.

© В. В. Горєва, М. А. Філіпович, 2015

На пленарному засіданні О. Онищенко, голова Українського комітету славистів, радник при Президії НАН України, академік НАН України, у вітальному слові зацентрував увагу на проблемах розвитку наукового і соціокультурного потенціалу славістики, зокрема на ряді чинників, які сприятимуть становленню нових парадигм розвитку і способів соціальної віддачі славістики, поживлять інтерес до неї в національних і міжнародних масштабах, та наголосив на потребі посилити в славистиці роль філософських, соціологічних, етичних, правових, соціально-психологічних, релігійнознавчих досліджень.

Про важливість завдань НБУВ, що полягають у наданні українським та зарубіжним читачам доступу до рукописних і книжкових пам'яток слов'янського світу, збережених і відображених в електронних фондах і колекціях бібліотеки, розповів В. Попик, генеральний директор НБУВ, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України. Наголосивши на актуальності розбудови фундаментальної електронної бібліотеки «Україніка», в якій Україна актуалізується як частина слов'янського світу і невід'ємна складова європейської цивілізації, він закликав наукових фахівців долучитися до наповнення цієї електронної бібліотеки.

Директор Інституту етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм Болгарської академії наук, доктор з етнології, доцент П. Христов зачитав вітальну адресу учасникам конференції, відзначивши високий рівень розвитку славистичних студій в Україні та висловивши сподівання на плідну українсько-болгарську співпрацю у сфері мовознавчих досліджень.

Сучасні перспективи мовознавчої україністики в світі окреслив директор Інституту славістики Віденського університету, професор Українського вільного Університету в Мюнхені та Католицького університету ім. Петра Пазманя в Будапешті та Пілішчабі, доктор філологічних наук М. Мозер.

На значенні повноти інформації для розвитку сучасної славістики акцентував П. Гриценко, директор Інституту української мови НАН України, член міжнародних комісій при Міжнародному комітеті славистів (комісія Загальнослов'янського лінгвістичного атласу та комісія етнолінгвістики), доктор філологічних наук, професор. Він зосередився на необхідності заповнення лакун у національних лінгвогеографічних працях та підкреслив важливість розвитку лінгвістичних атласів, що сприятимуть відтворенню на картах складної й багатовимірної диференціації та різноспрямованих зв'язків слов'янських діалектів, відкриттю численних нових сторін мовних явищ.

Про наукові перспективи української медіалінгвістики як дискурсу сучасної славістики розповіла Л. Шевченко, завідувачка кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології КНУ імені Тараса

Шевченка, доктор філологічних наук, професор. Учена підкреслила важливість і дискусійність проблеми життя мови в сучасному суспільстві та наголосила на завданні медіалінгвістики дати відповідь на питання щодо функцій мови в соціумі, мовної сугестії, тенденцій розвитку літературної мови, її реального нормування, аналізу мовної реальності в Інтернеті тощо.

Провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України, член-кореспондент НАН України Н. Клименко на результатах зіставлення української та російської мов з новогрецькою розглянула ключові слова доби глобалізації в європейських мовах. Дослідниця підкреслила, що глобалізація пришвидшує міжмовне контактування і завдяки цьому створює простір для семантичної інтерференції, формування спільних фондів лексики в близькоспоріднених і неспоріднених мовах. Левову частку спільних фондів становлять інтернаціоналізми (наукові терміни та найменування нових буденних реалій). До фонду потрапляють слова, характерні для кіберпростору, бізнес-стосунків, спорту, мас-культури тощо. Наостанок доповідачка наголосила на необхідності вироблення мовної політики щодо запозичення термінів.

Завідувачка відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор Є. Карпіловська присвятила свою доповідь проблемам розбудови української компоненти в бібліографічній базі світового славістичного мовознавства iSybislaw, над якою очолюваний нею колектив працює разом з колегами з Інституту славістики Польської академії наук. Учена зауважила, що базу iSybislaw безкоштовно доступно в Інтернеті для широкого загалу користувачів, і на сьогодні вона містить близько 20 тис. джерел всіма слов'янськими мовами. Одним з провідних завдань розробників українського модуля бази є створення списку ключових слів для пошуку інформації в україномовних джерелах, а також встановлення відповідників цим словам (передусім мовознавчим термінам) в інших слов'янських мовах.

Л. Вахніна, завідувачка відділу зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, кандидат філологічних наук, присвятила свій виступ діяльності Інституту славістики Польської академії наук, який займається дослідженнями в галузі лінгвістики, літератури, культури, історії та антропології.

Про основні напрями та перспективи розвитку історіографічних славістичних досліджень в Інституті історії України НАН України поінформував С. Віднянський, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України. Він окреслив етапи накопичення знань з історії слов'ян та

інтерпретацію її основних подій в Інституті історії України НАН України, наголосивши на необхідності напрацювання концептуальних підходів до розв'язання як окремих епізодів історичного процесу в слов'янських країнах, так і з'ясування й пояснення загальних закономірностей його еволюційного поступу.

Провідний науковий співробітник відділу зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, голова Національної асоціації українців, доктор філологічних наук Л. Мушкетик висвітлила освітню та наукову діяльність Інституту слов'янської та балтійської філології Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша (Угорщина), у колі наукових зацікавлень якого – хорватсько-словенські, хорватсько-угорські та угорсько-словенські літературні зв'язки, а також народна творчість південних слов'ян.

У своїй доповіді професор кафедри полоністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук Т. Черниш висвітлила теоретико-методологічну проблематику історико-етимологічного дослідження слов'янської лексики. Дослідниця відзначила, що серед явищ історико-дериваційного характеру, котрі мають враховуватися в теорії і практиці етимологізування, особливо в контексті реконструкції історико-етимологічних гнізд слов'янської лексики, важливе місце посідають множинна мотивація, пов'язана, з-поміж іншого, з багатозначністю дериваційних моделей, яка, своєю чергою, відображає семантичну варіативність етимона.

Сучасний культурний простір України та зв'язок між часовими зрізами культур проаналізувала Н. Мех, провідний науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор. Вона резюмувала, що відчуття належності людини до тієї чи іншої культури, до певного соціокультурного прошарку закладено навколишнім лінгвокультурним середовищем, основними факторами якого є соціально-економічна, політична, історико-культурна ситуація, мовний та етнічний склад держави або території, традиційна належність носія мови до тієї або іншої релігії чи конфесійної групи.

Під час заходу відбувся ряд презентацій. Зокрема, знаковою подією стало представлення першого видання з рукописної спадщини українського письменника, педагога, перекладача П. Морачевського: Псалтир: переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського (1865) / підгот. вид. Л. А. Гнатенко ; дослідження Л. А. Гнатенко, В. В. Німчука ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; Національна академія наук України, Український комітет славистів ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського ; Інститут української мови. – К. : НБУВ, 2015. – 200 с. ; 5 іл. (Пам'ятки української мови XIX ст., Серія канонічної літератури).

Співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України презентували щорічник «Слов'янський світ», нові видання Інституту (Л. К. Вахніна) та монографії:

*Мушкетик Л. Г.* Славістичні студії в Угорщині: історія та сучасний стан. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. – 401 с.;

*Мушкетик Л. Г.* Персонажі української народної казки. – К. : Український письменник, 2014. – 360 с.;

*Халюк Л.* Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2013. – 215 с.

Професор Київського славістичного університету, доктор філологічних наук Е. Стоянова презентувала Болгарсько-український словник нової європейської лексики (кінець ХХ – перші десятиріччя ХХІ століття) / відп. ред. Е. Стоянова, авт. колектив: В. Бунчук, А. Данілова та ін. [Київський славістичний університет]. – К. : КСВХ, 2015. – 432 с.

Подальше обговорення актуальних проблем конференції відбувалося на чотирьох секціях і на круглому столі «Перший переклад Нового Завіту та Псалтиря українською літературною мовою Пилипа Морачевського: до 150-річчя завершення праці».

На секції «Славістичне мовознавство» було розглянуто наукові перспективи медіалінгвістики (Л. Шевченко), аспектологію дослідження медійних жанрів та славістичну проблематику медійної фразеології (Д. Дергач, Д. Сизонов). Обговорювалися також питання еволюції української мови, її історія та сучасний стан (Г. Стрельчук).

На секції «Тенденції розвитку славістичного літературознавства, фольклористики та мистецтвознавства» було висвітлено проблеми театральних витоків ранніх зразків слов'янської прози (І. Юдкін-Ріпун), визначено типологію культурних епох на матеріалі різних народів (П. Михед), розглянуто питання літературознавства та культурології (Ю. Пелешенко, О. Чебанюк). Більшість доповідей було присвячено питанням функціонування різних жанрів українського фольклору, як традиційного, так і сучасного, зокрема питанням міфології народної творчості (Л. Іваннікова, Д. Белобородова), теоретичним питанням фольклорної свідомості в контексті теорії традиції (І. Кімакович), історії фольклористики (Л. Козар). Кілька доповідей присвячено українській та білоруській обрядовості (Л. Єфремова, В. Новак, О. Павлова), сучасному станові побутування певних фольклорних жанрів (О. Яринчина).

На секції «Історія славістики та славістичне пам'яткознавство» увагу привернула доповідь Н. Шип, в якій учена виокремила різновиди слов'янофільства, розглянула проблеми панславізму, москвофільства,

підкреслила актуальність поняття «історична славістика». Питанню праслов'янської спадщини в українській антропонімії XVIII ст. була присвячена доповідь І. Дзиги. Прізвищеві назви XIV – першої половини XVII ст., утворені від виду діяльності носіїв, розглянула О. І. Дзира. На секції було окреслено пріоритети міжнародної діяльності Українського комітету славистів у 2008–2014 рр. (Н. Солонська), представлено наукові розробки з питань українсько-болгарських культурних контактів (О. Шорсткіна), етнокультурної своєрідності україно-російського неореалізму (Л. Рева-Левшакова), з культурологічної проблематики (Н. Зіновченко), з питань описування рукописної книги (О. Іванова), висвітлено взаємовпливи кириличних видань Євангелій другої половини XVI–XVII ст. вільнюського та львівського друку (Н. Бондар). У підсумку була озвучена пропозиція підготувати до «Славистичного збірника» при Міжнародному комітеті славистів колективну статтю про нові славистичні видання в Україні в контексті міжнародних зв'язків та зробити історіографічний огляд славистичних журналів в Україні.

Робота дослідників секції «Славістика в особах» була присвячена М. Рильському, його науковій та письменницькій діяльності, оточенню, перекладацькій та перекладознавчій спадщині, кінематографічному доробку (виступи С. Єрмоленко, О. Микитенко, Т. Лукінової, Т. Рудої, Л. Новікової). Доповідачі також звернулися до питання презентації творів Т. Шевченка і М. Гоголя за кордоном (М. Наєнко), висвітлили процеси рецепції другого тому «Мертвих душ» М. Гоголя в художній літературі та критиці XIX–XXI ст. (Н. Сквіра), проаналізували діяльність С. Петлюри як історика і літератора (О. Долотова), визначили славистичний доробок Є. Рихліка (Л. Павленко), актуалізували проблеми українського мовознавства в європейському аспекті (М. Вакуленко).

На високому науковому рівні відбулося обговорення перекладу Псалтиря українською мовою Пилипа Морачевського під час круглого столу «Перший переклад Нового Завіту та Псалтиря українською літературною мовою Пилипа Морачевського: до 150-річчя завершення праці». Звертаючись до учасників заходу зі вступним словом, модератор круглого столу В. Німчук наголосив на необхідності літературного перекладу українською мовою Нового Завіту та Псалтиря. В обговоренні було розкрито роль особистості П. Морачевського в контексті українського суспільно-політичного руху середини – другої половини XIX ст. (І. Гирич), проаналізовано значення перекладів книг Святого Письма для національно-культурного відродження (М. Малюк, В. Шендеровський), актуалізовано рецензії та відгуки на видання так званого «синодального» перекладу Євангелія українською мовою (А. Стародуб), подано археографічні, джерелознавчі, мовознавчі

відомості про збережені рукописи П. Морачевського в книгозбірнях України та інших країн (Л. Гнатенко, В. Єсіпова, Т. Котенко, О. Мирончук), висвітлено внесок Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського в популяризацію літературної спадщини П. Морачевського (О. Ісаєнко) та визначено роль нащадків П. Морачевського для розвитку народної шкільної освіти (С. Половникова). Підсумовуючи, учасники круглого столу обґрунтували необхідність належного представлення на державному рівні постаті, творчого та наукового здобутку П. Морачевського.

До уваги учасників Міжнародної конференції з фондів НБУВ були запропоновані книжкові виставки: 1) Походження, розвиток та функціонування слов'янських мов; 2) Максим Тадейович Рильський (1895–1964); 3) Пам'ятки слов'янської правознавчої думки; 4) Історія та сучасний розвиток академічної науки в Україні: Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 85; 5) Микола Іванович Петров (1840–1921); 6) Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) – історик, археолог, етнограф, фольклорист; 7) «Українець зі вселюдськими тенденціями»: Михайло Драгоманов у виданнях з фонду відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ.

За результатами Міжнародної конференції опублікований збірник тез доповідей: Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку : тези доповідей Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.) / НАН України, Укр. комітет славистів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Укр. мовно-інформаційний фонд ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2015. – 209 с.

Наукові доповіді, виголошені на VI Міжнародній науковій конференції «Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку», засвідчили важливість подальшого розвитку славістики в Україні в контексті входження до європейського наукового та інформаційного простору і констатували необхідність розширення кола дослідницьких проблем зі слов'янського мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, фольклористики, етнології та культури слов'ян, їхніх відносин з іншими народами, а також потребу в інтенсивнішій публікації джерел, історіографічних студій, статей про події наукового життя. Актуальним на порядку денному залишається й питання наповнення слов'янського сегмента світових комп'ютерних мереж, а також науково-довідкових та науково-інформаційних матеріалів (рецензій, оглядів, інформацій, повідомлень, хронік тощо).

Учасники конференції висловили впевненість, що проведений захід сприятиме об'єднанню зусиль у дослідженні актуальних питань теорії і практики слов'янознавства.